

2026. 13 (2)

Asian Journal

"STEPPE PANORAMA"

ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994 (online)

Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2025 ж. 5 сәуірде тіркелген. Тіркеу нөмірі № KZ91VPY00116246. Жылына 6 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих, этнология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Журнал сайты: <https://ajspiie.com>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты 2025
© Авторлар ұжымы, 2025

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒКШ.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аутрам Алан (Outram Alan) — археология ғылымдарының докторы, Эксетер университеті, тарих және археология кафедрасының профессоры. (Ұлыбритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Тарих институтының Этнология және антропология орталығының меңгерушісі. (Өзбекстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты. (Қазақстан)

Әлімбай Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Вернер Кунтһиа (Werner Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті. (АҚШ).

Дайнер Александр (Diener Alexander) – тарих ғылымдарының докторы, профессор. Канзас университеті. (АҚШ)

Жаркен Айгүл Мәлікқызы — тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — тарих ғылымдарының докторы, Нюрнбергтегі Бавариялық немістер мәдени орталығының (BKDR) ғылыми қызметкері. (Германия)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, CERCEC директорының орынбасары, Францияның Ұлттық ғылыми зерттеу орталығының (CNRS) қызметкері. (Франция)

Сабурова Татьяна — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Индиана университеті. (АҚШ)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, Оксфорд университетінің профессоры. (Ұлыбритания)

Мунинов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті. (Литва)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Томохико Уяма — PhD, Хоккайдо университетінің Славян және Еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Жапония)

Ян У. Кэмпбелл (Ian W. Campbell) — PhD, Калифорния университетінің профессоры (АҚШ)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қайпбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Бұрханов Бимурад Бадритдинұлы — магистр, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ISSN 2710-3994 (online)

Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации
Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство о
регистрации:

№ KZ91VPY00116246 от 03.04.2025 г. Публикуется 6 раз в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки:
история, этнология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.

Адрес редакции и издательства:

050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28

РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Сайт журнала: <https://ajspiie.com>

© Институт истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, 2026
© Коллектив авторов, 2026

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК. (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, Депутат Мажилиса Парламента РК. (Казахстан)

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Аутрам Алан (Outram Alan) — доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории Университета Эксетера. (Великобритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — доктор исторических наук, профессор, заведующий Центром этнологии и антропологии Института истории Академии наук Республики Узбекистан. (Узбекистан)

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет. (США)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет (США)

Жаркен Айгуль Маликовна — доктор исторических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилёва. (Казахстан)

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального университета имени Аль Фараби. (Казахстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — доктор исторических наук, научный сотрудник Баварского культурного центра немцев (BKDR) в Нюрнберге. (Германия)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — кандидат исторических наук, профессор, заместитель директора CERCEC, сотрудник Национального центра научных исследований Франции (CNRS). (Франция)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет. (Литва)

Сабурова Татьяна — доктор исторических наук, профессор, Университет Индианы. (США)

Таймагамбетов Жакен Кожаметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК. (Казахстан)

Томохико Уяма — PhD, профессор Центра славяно-евразийских исследований Хоккайдского университета (Япония)

Ян Кэмпбелл (Ian W. Campbell) — PhD, профессор Калифорнийского университета (США)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Бурханов Бимурад Бадритдинович — магистр, научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Founder and publisher: RSE on REM “Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology” of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. KZ91VPY00116246 dated 03.04.2025. The journal is published 6 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history, ethnology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.

Editorial and publisher address:

28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Journal website: <https://ajspiie.com>

© Ch.Ch. Valikhanov Institute
of History and Ethnology, 2026
© Group of authors, 2026

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Member of the Mazhilis of the Parliament of the RK. (Kazakhstan)

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Azimqulov Javohir — Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Center for Ethnology and Anthropology at the Institute of History, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas. (USA)

Ian W. Campbell — PhD, Professor at the University of California (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University. (Kazakhstan)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Al Farabi Kazakh National University. (Kazakhstan)

Kriege Viktor — Doctor of Historical Sciences, Researcher at the Bavarian Cultural Center of Germans (BKDR) in Nuremberg. (Germany)

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford. (UK)

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey)

Ohayon Isabelle — Candidate of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of CERCEC, Researcher at the French National Center for Scientific Research (CNRS). (France)

Outram Alan — Doctor of Archaeological Sciences, Professor in the Department of Archaeology and History at University of Exeter. (Britain)

Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University. (Lithuania)

Saburova Tatiana — Doctor of Historical Sciences, Professor, Indiana University. (USA)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university. (USA)

Tomohiko Uyama — PhD, Professor at the Slavic-Eurasian Research Center, Hokkaido University. (Sapporo, Japan)

Zharken Aigul — Doctor of Historical Sciences, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

ACADEMIC EDITOR

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kubeyev Rustem Dzhaulybayuly — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

TECHNICAL SECRETARY

Burkhanov Bimurad Badritdinovich — Master's, researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ /
ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ /
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 2, pp. 300-314, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_2_300-314

**MEDICAL EDUCATION IN THE USSR: APPROACHES OF CONTEMPORARY
HISTORIOGRAPHY (USING KAZAKHSTAN AS AN EXAMPLE)**

Baizhumanova Zamzagul¹, Kalybekova Manara², Gafurov Abdullo³

¹Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan)
1st-year PhD student at the Al-Farabi Kazakh National University, Research Fellow
 <https://orcid.org/0000-0001-8135-9135>. E-mail: b.zamzagul75@gmail.com

²Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Leading Research Fellow
 <https://orcid.org/0000-0001-5194-6136> E-mail: K.manara69@gmail.com

³Institute of History, Archaeology and Ethnography named after A. Donish
(33 Rudaki Avenue, 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan)
Candidate of Historical Sciences, Deputy Director of the Institute of History, Archaeology and
Ethnography named after A. Donish
 <https://orcid.org/0009-0008-4367-719X> E-mail: falgar@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2026

© Baizhumanova Z., Kalybekova M., Gafurov A. 2026

Abstract. Introduction. The article is dedicated to a comprehensive analysis of the formation and development of the medical education system in the USSR, its level of historiographical study, and its particularities within the framework of Soviet healthcare policy. The study demonstrates that the socio-economic crises of the early 20th century, World War I, famine, and epidemics increased the need for medical personnel training, which became the basis for the institutional formation of the medical education system. During the Soviet period, the evolution of the structure of higher medical education, changes in curricula, strengthening of preventive focus, the introduction of postgraduate and residency systems, and the establishment of research institutes are analyzed based on historical sources. *Goals and objectives:* to conduct a comprehensive historical analysis of the formation and development processes of the medical education system in the USSR, identify its features, structural changes, and role within Soviet healthcare policy, as well as provide a comparative assessment based on domestic and foreign historiography; to determine the prerequisites for the formation of the medical education system in the USSR; analyze the impact of socio-economic crises of the early 20th century on the training of medical personnel; study the evolution of the structure of medical education during the Soviet period. The article highlights the ideological limitations of works devoted to the

history of medicine in the Soviet period, as well as the establishment of an objective and multifaceted methodology in post-independence studies. Achievements and contradictions of Soviet medicine are examined based on the works of contemporary researchers, including Y.I. Churilov, V. Yakovenko, N.T. Eregina, V.Yu. Bashkuev, and other scholars. *Results.* The formation and development of the medical education system in Kazakhstan are analyzed in the context of overall Soviet trends. The article describes the opening of the first medical institutions in Kazakhstan, the problem of personnel shortage, mechanisms for staffing rural areas with medical professionals, and the development of medical science based on archival and statistical data. *Conclusion.* The medical education system during the USSR era, due to its organizational structure, scientific and pedagogical experience, and strategic goals aimed at improving public health, serves as an important source of information for contemporary historical research.

Keywords: USSR, Kazakhstan, medicine, historiography, education, physician, healthcare, Semashko, history.

Acknowledgements: The article was prepared within the framework of the grant-funded project AP26197075, titled “The History of Healing and Folk Medicine in Kazakhstan in the 19th – Early 20th Centuries”, implemented by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Baizhumanova Z.B., Kalybekova M.Sh., Gafurov A. Medical education in the USSR: approaches of contemporary historiography (using Kazakhstan as an example) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 2. Pp. 300-314. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_300-314

КСРО-ДАҒЫ МЕДИЦИНАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ: ЗАМАНАУИ ТАРИХНАМАЛЫҚ БАҒЫТТАР (ҚАЗАҚСТАН МЫСАЛЫНДА)

Замзагуль Бекежанқызы Байжуманова¹, Манара Чалтенқызы Қалыбекова²,
Абдулло Мутилоевич Гафуров³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көшесі, 050010 Алматы қ, Қазақстан Республикасы)
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ 1 курс докторанты, ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0001-8135-9135>. E-mail: b.zamzagul75@gmail.com

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көшесі, 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0001-5194-6136> E-mail: K.manara69@gmail.com

³А. Дониша атындағы Тарих, археология және этнография институты
(33 үй, Рудаки даңғылы, 734025 Душанбе қ., Тәжікстан Республикасы)
А. Дониша атындағы Тарих, археология және этнография институты
директорының орынбасары
 <https://orcid.org/0009-0008-4367-719X> E-mail: falgar@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2026

© Байжуманова З.Б., Қалыбекова М.Ч., Гафуров А.М. 2026

Аңдатпа. Кіріспе. Мақала КСРО-дағы медициналық білім беру жүйесінің қалыптасуы мен даму үдерістерін, оның тарихнамалық зерттелу деңгейін және кеңестік денсаулық сақтау жүйесі аясындағы ерекшеліктерін кешенді түрде талдауға арналған. Зерттеуде ХХ ғасырдың басындағы әлеуметтік-экономикалық дағдарыс, Азамат соғысы, ашаршылық пен эпидемиялар жағдайында медициналық кадрларды даярлау қажеттілігінің артуы, медициналық білім беру жүйесінің институционалдық қалыптасуына негіз болғаны көрсетіледі. Кеңестік кезеңде

жоғары медициналық білім беру құрылымының эволюциясы, оқу бағдарламаларының өзгеруі, профилактикалық бағыттың күшеюі, аспирантура мен ординатура жүйесінің енгізілуі және ғылыми-зерттеу институттарының ашылуы тарихи деректер негізінде сараланады. *Зерттеудің мақсаты* КСРО-дағы медициналық білім беру жүйесінің қалыптасуы мен даму үдерістерін тарихи тұрғыдан кешенді талдау, оның ерекшеліктерін, құрылымдық өзгерістерін және кеңестік денсаулық сақтау саясаты аясындағы орнын айқындау, сондай-ақ отандық және шетелдік тарихнама негізінде салыстырмалы баға беру. *Зерттеудің міндеттері* КСРО-дағы медициналық білім беру жүйесінің қалыптасу алғышарттарын анықтау; XX ғасырдың басындағы әлеуметтік-экономикалық дағдарыстардың медициналық кадрлар даярлау ісіне әсерін талдау; Кеңестік кезеңдегі медициналық білім беру құрылымының эволюциясын зерделеу. Мақалада кеңестік кезеңдегі медицина тарихына арналған еңбектердің идеологиялық шектеулері, тәуелсіздік жылдарындағы зерттеулерде объективті және көпқырлы методологияның қалыптасуы көрсетіледі. Қазіргі заманғы зерттеушілердің, соның ішінде Ю.И. Чурилов, В. Яковенко, Н.Т. Ерегина, В.Ю. Башкуев және басқа да ғалымдардың еңбектері негізінде кеңестік медицинаның жетістіктері мен қайшылықтары жан-жақты қарастырылады. *Нәтижелер.* Қазақстандағы медициналық білім беру жүйесінің қалыптасуы мен дамуы КСРО аясындағы жалпы үрдістермен сабақтастыра отырып талданады. Қазақстандағы алғашқы медициналық оқу орындарының ашылуы, кадр тапшылығы мәселесі, ауылдық жерлерді медицина мамандарымен қамтамасыз ету тетіктері және медициналық ғылымның дамуы архивтік және статистикалық деректер негізінде сипатталады. *Қорытынды.* КСРО дәуіріндегі медициналық білім беру жүйесі өзінің ұйымдастырушылық құрылымы, ғылыми-педагогикалық тәжірибесі және қоғамның денсаулығын жақсартуға бағытталған стратегиялық мақсаттары арқылы заманауи тарихнамалық зерттеулер үшін маңызды ақпарат көзі деуге болады.

Түйін сөздер: КСРО, Қазақстан, медицина, тарихнама, білім беру, дәрігер, денсаулық сақтау, Семашко, тарих

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің АР26197075 «XIX–XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы емдік және халықтық медицинасының тарихы» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды.

Дәйексөз үшін: Байжуманова З.Б., Калыбекова М.Ч., Гафуров А.М. КСРО-дағы медициналық білім беру: заманауи тарихнамалық бағыттар (Қазақстан мысалында) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. 300-314 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_300-314

МЕДИЦИНСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В СССР: ПОДХОДЫ СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ (НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСТАНА)

Байжуманова Замзагуль Бекежановна¹, Калыбекова Манара Чалтеновна²,
Абдулло Мутилоевич Гафуров³

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова.
(28 ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Докторант 1 курса КазНУ им. аль-Фараби, Научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0001-8135-9135>. E-mail: b.zamzagul75@gmail.com

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова.
(28 ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0001-5194-6136> E-mail: K.manara69@gmail.com

³Институт истории, археологии и этнографии имени А. Дониша
(33 проспект Рудаки, 734025 г. Душанбе, Республика Таджикистан)
Кандидат исторических наук, заместитель директора Института истории,
археологии и этнографии имени А. Дониша
 <https://orcid.org/0009-0008-4367-719X> E-mail: falgar@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Байжуманова З.Б., Калыбекова М.Ч., Гафуров А.М. 2026

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена комплексному анализу формирования и развития системы медицинского образования в СССР, уровню её историко-научного изучения, а также особенностям в рамках советской политики здравоохранения. В исследовании показано, что социально-экономические потрясения начала XX века, Первая мировая война, голод и эпидемии привели к росту потребности в подготовке медицинских кадров, что стало основой институционального формирования системы медицинского образования. В советский период анализируются эволюция структуры высшего медицинского образования, изменения учебных программ, усиление профилактической направленности, внедрение систем аспирантуры и ординатуры, а также открытие научно-исследовательских институтов на основе исторических источников. *Цель исследования* – комплексный исторический анализ процессов формирования и развития системы медицинского образования в СССР, определение её особенностей, структурных изменений и роли в рамках советской политики здравоохранения, а также проведение сравнительной оценки на основе отечественной и зарубежной историографии. *Задачи исследования:* определить предпосылки формирования системы медицинского образования в СССР; проанализировать влияние социально-экономических кризисов начала XX века на подготовку медицинских кадров; изучить эволюцию структуры медицинского образования в советский период. В статье показаны идеологические ограничения работ, посвящённых истории медицины в советский период, а также формирование объективной и многоаспектной методологии в исследованиях независимых лет. Рассматриваются достижения и противоречия советской медицины на основе работ современных исследователей, включая Ю.И. Чурилова, В. Яковенко, Н.Т. Ерегину, В.Ю. Башкуева и других учёных. *Результаты.* Формирование и развитие системы медицинского образования в Казахстане анализируется с учетом общесоюзных тенденций. Описываются открытие первых медицинских учебных заведений в Казахстане, проблемы нехватки кадров, механизмы обеспечения медицинскими специалистами сельских территорий, а также развитие медицинской науки на основе архивных и статистических данных. *Выводы.* Система медицинского образования в эпоху СССР, благодаря своей организационной структуре, научно-педагогическому опыту и стратегическим целям, направленным на улучшение здоровья общества, представляет собой важный источник информации для современных историко-научных исследований.

Ключевые слова: СССР, Казахстан, медицина, историография, образование, врач, здравоохранение, Семашко, история.

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации проекта грантового финансирования АР26197075 на тему «История целительство и народной медицины в Казахстане XIX – начале XX века», осуществляемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Для цитирования: Байжуманова З.Б., Калыбекова М.Ч., Гафуров А.М. Медицинское образование в СССР: подходы современной историографии (на примере Казахстана) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. С. 300-314. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_300-314

Кіріспе. КСРО-дағы медициналық білім берудің қалыптасуы мен дамуы отандық тарихнамадағы маңызды зерттеу бағыттарының бірі болып саналады. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында елде кәсіби медицина кадрларының, емдеу мекемелерінің және дәрі-дәрмек қорының айқын тапшылығы байқалды. Азамат соғысы, әлеуметтік-экономикалық күйзеліс, ашаршылық пен жұқпалы аурулардың кең таралуы халықтың денсаулығына елеулі қауіп төндірді. Өлім-жітім көбейіп, халықтың орташа өмір сүру ұзақтығы 50 жасқа да жетпеді.

Революциядан кейінгі жылдары дәрігерлердің бір бөлігі кеңестік идеологияны қабылдамай, шетелге кетті. Сонымен қатар, көптеген медицина қызметкерлері ашаршылық, эпидемиялар мен әскери қақтығыстар салдарынан қаза тапты. Мұның барлығы білікті медициналық кадрларды даярлау мәселесін аса өзекті етті. Осыған байланысты медициналық білім беру жүйесін қалыптастыру жұмыстары 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін біртіндеп қолға алынды.

1917 жылы КСРО аумағында Ресей, Украина және Балтық елдерінде 17 медициналық оқу орны жұмыс істеп, жыл сайын шамамен 900 дәрігер даярлап шығарды. 1922 жылы Кеңес Одағында дәрігерлерді даярлаудың жаңа оқу жоспары енгізілді. Нәтижесінде отыздан астам жоғары оқу орнында биология, жұқпалы аурулар, рентгенология және басқа да медициналық бағыттар бойынша мамандар даярлана бастады (Сильченко, 2016: 157). Бірте-бірте профилактикалық медицинаның қарқынды дамуына байланысты оқу бағдарламаларына елеулі өзгерістер енгізілді. Әлеуметтік гигиена курсы ашылып, университеттердің медицина факультеттері дербес медициналық институттарға айналды. Осы кезеңде фармацевтикалық, педиатриялық, стоматологиялық және санитарлық-гигиеналық факультеттер қалыптасты. 1923 жылы денсаулық сақтау халық комиссары Н.А. Семашко мен З.П. Соловьевтің бастамасымен әлеуметтік гигиена кафедралары ашылды. Сонымен қатар, «Клиникалық медицина», «Кеңестік медицинаның хабаршылары» сияқты ғылыми медициналық басылымдар жарық көре бастады. 1925 жылдан бастап жоғары медициналық білім беруде тәжірибелік және клиникалық пәндерге басымдық берілді. Кеңестік медицина ғылымының дамуына Н. Бурденко, Н.Ф. Гамалей, В.М. Бехтерев, Д.К. Заболотный, А.А. Кисель, М.П. Кончаловский, Т.П. Краснобаев, Е.Н. Павловский, С.И. Спасокукоцкий, А.Н. Сысин, Л.А. Тарасевич және басқа да көрнекті ғалымдар елеулі үлес қосты (Сорокина, 2008: 189).

1925 жылы КСРО-да алғаш рет аспирантура мен ординатура жүйесін енгізу қолға алынды (Клопот, Попова, 2017). 1930 жылы Мәскеуде Р.А. Лурияның ұйымдастыруымен Дәрігерлерді жетілдіру орталық институты құрылды. Бұл кезең медициналық білім берудің жаңа даму сатысымен сипатталды. 1932 жылы Бүкілодақтық эксперименттік медицина институтының (ВИЭМ) ашылуы медициналық ғылым мен жоғары медициналық білімнің дамуын жеделдетті. Мемлекеттік деңгейде медицина мамандарын даярлау жүйелілік негізінде жүргізіліп, ғылыми-зерттеу институттары мен зертханалар Саратов, Тифлиси және Мәскеу қалаларында ашылды. Сөйтіп, кеңестік кезеңнің алғашқы жылдарындағы қиындықтарға қарамастан, біртіндеп медициналық білім беру мен денсаулық сақтау жүйесі тұрақты даму жолына түсті. Жұқпалы аурулардың таралуы азайып, өлім-жітім деңгейі біршама төмендеп, халықтың өмір сүру ұзақтығы арта бастады.

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында дәрігерлерді жедел даярлау қажеттілігі туындаған соң, медициналық білім беру 3,5 жылға қысқартылды. Оқу бағдарламасына әскери-санитарлық іс, әскери гигиена, әскери хирургия және жұқпалы ауруларға қарсы медициналық көмек көрсету пәндері негізгі бағыт ретінде енгізілді. Соғыс аяқталғаннан кейінгі жылдары мемлекет «Дәрігерлерді даярлау сапасын арттыру шаралары» туралы шешім қабылдап, алты жылдық оқу жүйесі оқу бағдарламасына қайта енгізілді (Балахонов, Незговорова, 2008: 94–101). Соғыстан кейінгі жылдары елде соғыс зардаптарын жоюға бағытталған ауқымды медициналық іс-шаралар ұйымдастырылды. Бұл жұмыстар Н.А. Семашконың жетекшілігімен жүзеге асырылды. 1962 жылдың соңында Кеңес Одағында 445 мың дәрігер және 1 478 500 орта буын медицина қызметкері еңбек етті (Medical, 1963) Бұл көрсеткіштер КСРО-дағы медициналық білім беру жүйесінің кең көлемде дамып, денсаулық сақтау саласының кадрлық әлеуеті айтарлықтай артқанын дәлелдейді.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер. КСРО-дағы медициналық білім берудің заманауи тарихнамалық бағыттарын Қазақстан мысалында ашып көрсетудің негізгі деректік базасын отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми мақалалары, диссертациялары, монографиялары және архив құжаттарының жинақтары құрайды. Сонымен бірге, Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архиві, Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Ғылыми-Техникалық құжаттама архивінің материалдары пайдаланылды. ҚР ОМА Р-82 қор, ҚР ОМҒТҚА. 85-қор құжаттарында денсаулық сақтауға байланысты халықтың медициналық қызметтерге қолжетімділігі, емдеудің алдын алу шаралары және санитарлық-эпидемиологиялық жағдай туралы мәліметтер зерттеу жұмысын өзектендіруге мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында деректерді жүйелеу, деректанулық және тарихнамалық талдау жасалды. Сондай-ақ салыстырмалы әдісті қолдану арқылы КСРО-дағы медициналық білім беру жүйесі мен Батыс Еуропа мен АҚШ модельдерінің айырмашылықтарын дәйекті түрде айқындауда мүмкіндік туды. Осы орайда Ресей ғалымдары Л.П. Чурилов, А.В. Балахонов, А.Г. Мирошниченко, Т. Гарро, Д.Р. Вахитов және басқа да ғалымдардың еңбектері барынша септігін тигізді.

Талқылау. КСРО-дағы медициналық білім беру жүйесінің тарихнамасы қазіргі ғылыми зерттеулерде жеткілікті деңгейде қамтылмаған бағыттардың бірі. Кеңестік кезеңдегі медициналық білім беру мәселелеріне арналған арнайы зерттеулер саны шектеулі, ал бұл тақырыпқа батыс зерттеушілері тарапынан көрсетілген қызығушылық та мардымсыз.

Батыс елдері ғалымдарының еңбектері, негізінен, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы дәстүрлі халық медицинасының дамуы мен Ресей империясының отарлық саясаты аясындағы медициналық қызметтің қалыптасуын қарастырумен шектеледі. Кеңестік билік орнағаннан кейінгі медициналық білім беру жүйесінің құрылымы мен эволюциясы батыстық тарихнамада жүйелі түрде талданбаған. Мәселен, АҚШ тарихшысы Нэнси М. Фриден Ресейдегі революцияға дейінгі медицинаның қалыптасу үдерістерін зерттеген. Оның «Ресей дәрігерлері: реформалар мен революция дәуірі (1856–1905)» атты еңбегінде медициналық қауымдастықтың әлеуметтік-саяси өзгерістер жағдайындағы рөлі жан-жақты талданады. Алайда бұл зерттеу кеңестік кезеңді қамтымайды.

Неміс тарихшысы, Мюнхендегі Людвиг-Максимилиан университетінің профессоры Андреас Реннердің еңбектері ғылым мен медицина тарихына, соның ішінде XVIII–XIX ғасырлардағы Батыс Еуропа мен Ресейдегі медициналық білім беру жүйесінің қалыптасу ерекшеліктеріне арналған. Оның зерттеулері салыстырмалы-тарихи тұрғыда құнды болғанымен, кеңестік медициналық білім беру моделін тікелей талдауды мақсат етпейді.

Сондай-ақ Джона Александер Ресейде 1770 жылдары орын алған оба эпидемиясы кезеңіндегі медицинаның дамуын және оның қоғамдық денсаулық сақтау жүйесіне тигізген ықпалын зерттеген. Бұл еңбектер медициналық инфрақұрылым мен мемлекеттік медициналық саясаттың қалыптасуын түсінуге мүмкіндік береді, бірақ кеңестік білім беру жүйесінің ерекшеліктерін ашып көрсетпейді.

Канадалық саясаттанушы ғалым Сюзан Гросс Соломонның 1922–1930 жылдар аралығындағы КСРО мен Германия арасындағы медициналық ынтымақтастыққа арналған зерттеулер жинағы кеңестік кезеңді ішінара қамтитын маңызды еңбектердің бірі деуге болады. Автор бұл еңбекте екі ел арасындағы ғылыми байланыстарды, қоғамдық денсаулық сақтау саласындағы тәжірибе алмасуды және медициналық саясаттың дамуын талдайды (Яковенко, 2021: 815–828). Алайда аталған зерттеу де медициналық білім беру жүйесінің ішкі құрылымы мен кадр даярлау тетіктеріне жан-жақты тоқталмайды. Осылайша, батыс тарихнамасында КСРО-дағы медициналық білім беру жүйесінің қалыптасуы мен дамуын кешенді түрде қарастыратын арнайы зерттеулердің тапшылығы байқалады. Бұл мәселе отандық тарих ғылымы үшін өзектілігін жоғалтпай, әрі қарай терең зерттеуді қажет етеді.

КСРО-дағы медицина тарихына арналған зерттеулердің басым бөлігі 1930–1990 жылдар аралығында жарық көрген еңбектерден тұрады. Бұл кезеңде медициналық саланы зерттеуде

негізінен медицина ғылымы өкілдерінің еңбектері жетекші орын алды. Аталған зерттеулерде медициналық білім беру жүйесінің қалыптасуы мен дамуы көбіне практик-дәрігерлер мен денсаулық сақтау ісін ұйымдастырушылардың көзқарасы тұрғысынан қарастырылды. Осы орайда кеңестік кезеңдегі медициналық білім беру жүйесін зерттеген және оны ұйымдастыруға тікелей қатысқан көрнекті ғалымдар қатарында Н.А. Семашко, З.П. Соловев, А.Н. Сысин, Г.Н. Альбицкий, Е.А. Вагнер, Б.В. Петровский, М.А. Петленко және басқа да дәрігер-ғалымдарды жатқызуға болады. Олардың еңбектері кеңестік денсаулық сақтау жүйесінің теориялық және тәжірибелік негіздерін қалыптастыруда айрықша рөл атқарды. Аталған авторлар медицина мамандарын даярлау мәселелерін, медицинаның теориялық негіздерін, гигиена, санитарлық-ағарту жұмыстары мен қоғамдық денсаулық сақтаудың даму бағыттарын жан-жақты талдады. Мәселен, Н.А. Семашконың денсаулық сақтауды ұйымдастырудың теориялық және тәжірибелік бағыттарға арналған 250-ден астам ғылыми еңбектері бар (Семашко, 1947: 47).

Алайда Кеңес Одағы ыдырағанға дейін жазылған медицина тарихына қатысты еңбектердің құрылымы мен тұжырымдары сол кезеңнің идеологиялық талаптары мен ғылыми-саяси ұстанымдарына тәуелді болды. Бұл зерттеулерде кеңестік медициналық қызметтің жетістіктерін көрсетуге басымдық беріліп, ғылыми-зерттеу институттарының қалыптасу тарихы, ауруханалардың қызметі, ауылдық жерлерді медициналық кадрлармен қамтамасыз ету мәселелері негізінен позитивті тұрғыда баяндалды. Мұндай бағыттағы зерттеулер П.И. Заблудовский, М.П. Мультиановский, Ф.Р. Бородулин, С.А. Верхратский, М.К. Кузьмин, Б.П. Петров, Т.С. Сорокин және басқа да авторлардың еңбектерінде көрініс тапты.

Тәуелсіздік кезеңінде жарық көрген зерттеулерде КСРО-дағы медициналық білім берудің тиімділігі, тәжірибесі, алғашқы медициналық оқу орындарының қызметі, медициналық мектептердің негізін қалаушылар мен жоғары медициналық оқу орындарының қалыптасуы жаңа методологиялық тұрғыда қарастырыла бастады. Бұл бағыттағы тарихнаманы Ю.П. Лисицынның, Т.С. Сорокинаның, В. Яковенконың, Н.Т. Ерегинаның, В.Ю. Башкуевтың, Л.П. Чуриловтың, А.В. Балохоновтың, В.Н. Варакиннің, С. Нетесовтың, К. Севериновтың, С. Журавлеваның және басқа да зерттеушілердің еңбектері құрайды (Ерегина, 2010: 541). Аталған еңбектер кеңестік кезеңде жазылған зерттеулерден айырмашылығы – медицина тарихын барынша объективті, идеологиялық шектеулерден арылған түрде қарастырылғандығымен ерекшеленеді. Мәселен, Ю.П. Лисицын өз еңбектерінде КСРО-ның алғашқы денсаулық сақтау халық комиссары Г.Н. Каминскийдің «халық жауы» ретінде айыпталып, 1938 жылғы 10 ақпанда ату жазасына кесілгенін, сондай-ақ 1930-жылдардың екінші жартысында көптеген белгілі медицина қызметкерлерінің саяси қуғын-сүргінге ұшырағанын нақты деректер негізінде көрсетеді. Автор әйгілі кардиолог Д.Д. Плетнёв пен танымал дәрігер әрі ғалым Л.Г. Левиннің де негізсіз айыпталып, атылғанын атап өтеді (Лисицын, 2015: 201). Аталған тұжырымдар Т.С. Сорокинаның зерттеулерінде де расталады. Автордың көрсетуінше, Г.Н. Каминский 1937 жылғы 25 маусымда БКП(б) Орталық Комитетінің Пленумында сөйлеген сөзінде жаппай репрессияларға қатысты сын пікір білдіргені үшін тұтқындалып, 1938 жылдың ақпанында ату жазасына кесілген. Сонымен қатар, КСРО Денсаулық сақтау халық комиссариаттарында Каминскиймен бірге қызмет атқарған оның орынбасарлары мен өзге де жауапты қызметкерлердің тұтқындалғаны жөнінде мәліметтер келтіріледі (Сорокина, 2008: 189). Осылайша, қазіргі кезеңдегі тарихнамалық зерттеулердің кеңестік медициналық білім беру мен денсаулық сақтау жүйесіне арналған зерттеулерден айырмашылығы, олар тек жетістіктер тұрғысынан ғана емес, қайшылықтары мен трагедиялық қырларын да қамти отырып, жан-жақты талдауға басымдық берілген.

Қазіргі кезеңдегі КСРО медицинасы тарихының тарихнамасына арналған зерттеулердің бірі В. Яковенконың «История советской медицины. Обзор новейших исследований (2010–2020 гг.)» атты еңбегі. Аталған еңбек медицина тарихының қазіргі кезеңдегі тарихнамасын талдауға арналған кешенді зерттеу деп айтуға болады. Автор 2010–2020 жылдар аралығында жарық көрген ғылыми басылымдарды қамти отырып, кеңестік медицинаға қатысты заманауи

зерттеулердің негізгі бағыттарын жүйелейді. Зерттеуде ғалымдардың еңбектері бірнеше тақырыптық блоктарға бөлініп қарастырылған. Атап айтқанда, кеңестік дәуірдегі денсаулық сақтау институттарының тарихы; кеңестік медицинадағы өмірбаяндық зерттеулер мен ғылыми мектептердің қалыптасуы; КСРО-дағы дәрігерлер мен саяси элита арасындағы өзара байланыс; кеңестік медицинаны билік пен идеология құралы ретінде талдау; дәрігерлердің сарапшылық мәртебесі мен кәсіби өкілеттіктері; Кеңес Одағындағы дәрігерлер, фельдшерлер мен мейірбикелердің әлеуметтік орны; кеңестік денсаулық сақтау жүйесінің тиімділігі мәселесі; кеңестік медицинадағы аймақтық ерекшеліктер; сондай-ақ КСРО медицинасының трансұлттық контексте қарастырылуы сияқты бағыттар айқындалған (Яковенко, 2021: 815–828). Бұл еңбек кеңестік медицинаның тарихын жаңа методологиялық ұстанымдар негізінде зерделеуге мүмкіндік береді.

Н.Т. Ерегинаның «Высшая медицинская школа России. 1917–1953 гг.» атты диссертациялық зерттеуі 1917–1953 жылдар аралығындағы Ресейдегі жоғары медициналық білім беру жүйесінің қалыптасуы мен даму үдерістеріне арналған. Автор бұрындары ғылыми айналымға енгізілмеген құнды архивтік материалдарды, соның ішінде жабық (күпия) құжаттарды, заңнамалық актілер мен статистикалық деректерді пайдалана отырып, кеңестік жоғары медициналық білімнің дамуын кешенді түрде талдайды. Зерттеуде Азамат соғысы жылдарындағы дағдарыс, 1937–1938 жылдардағы саяси репрессиялар, 1940 жылдардың екінші жартысы мен 1950 жылдардың басындағы жаппай кадрлық қысқартулар, сондай-ақ білім сапасынан гөрі сандық көрсеткіштерге басымдық берілуі сияқты қоғамдағы өзекті мәселелер объективті түрде баяндалған (Ерегина, 2010: 541).

Кеңес медицинасының тарихын кең, әрі ауқымды түрде қарастыруымен ерекшеленетін зерттеулердің қатарына Ресей тарихшысы В.Ю. Башкуевтің еңбектерін жатқызуға болады. Ғалымның зерттеу бағыттары КСРО мен Моңғолия, сондай-ақ Азия елдері арасындағы медициналық байланыстарды, шет аймақтардағы этностар мен жергілікті халықтарға медициналық қызмет көрсетудің ұйымдастырылуын, тибет және моңғол халық медицинасының ерекшеліктерін, кеңестік биомедицинаның дамуын қамтиды. В.Ю. Башкуев КСРО медицинасын кешенді тарихи-әлеуметтік тұрғыда зерттей отырып, әсіресе кеңестік-германдық ынтымақтастықтың геосаяси қырларына және медицинаның халықаралық қатынастар жүйесіндегі орнына ерекше назар аударады (Башкуев, 2017: 531).

Тәжікстан тарихшы ғалымы А.М. Гафуровтың «Деятельность эвакогоспиталей города Душанбе в годы Великой Отечественной войны (1941–1945гг.)» атты еңбегінде соғыс жылдарындағы эвакуациялық госпиталдің қызметі кеңінен талданады. Кеңестік әскери дәрігерлік жүйе кезіндегі Душанбеде эвакогоспиталдердің қызметі мен алғашқы емдеу мен қалпына келтіру үрдістері сипатталады. Сонымен қатар, эвакогоспиталейдегі дәрігерлер, медбикелер мен медициналық қызметкерлердің кәсібилігі, қиын жағдайларда жұмыс істеуі және соғыстың соңына дейін көрсеткен көмегі туралы фактілер келтіріледі. Аталған еңбектер қазіргі кезеңдегі тарихнаманың кеңестік медицинаны идеологиялық шеңберден тыс, көпқырлы және салыстырмалы тұрғыда зерделеуге бет бұрғанын көрсетеді.

Батыс елдерімен КСРО-да, соның ішінде Қазақстандағы медициналық білім беру жүйесін салыстырмалы түрде қарастыру бүгінде медициналық білім беру реформаларын жетілдіру, кадрларды даярлау сапасын арттыру және денсаулық сақтау саласындағы халықаралық тәжірибені тиімді қолдану мәселелерін ғылыми тұрғыдан зерттеудің өзекті бағыты. Қазіргі кезеңдегі тарихнамада КСРО мен Батыс елдері (АҚШ, Франция, Германия) арасындағы медициналық білім беру жүйелерінің ерекшеліктерін салыстырмалы тұрғыда талдауға арналған зерттеулер саны шектеулі. Сонымен қатар, аталған елдердегі емдеу тәсілдерінің айырмашылықтары мен олардың қалыптасу факторларын кешенді түрде қарастыратын еңбектер де жеткіліксіз. Дегенмен, КСРО мен Батыс елдерінің медициналық білім беру жүйелерінде өзіндік құрылымдық, мазмұндық және ұйымдастырушылық ерекшеліктер мен айырмашылықтар бар екені бірқатар зерттеулерде атап өтіледі. Бұл мәселелер Ресей ғалымдары Л.П. Чурилов, А.В. Балахонов, А.Г. Мирошниченко, Т. Гарро, Д.Р. Вахитов және басқа да еңбектерде біршама қарастырылған. Аталған зерттеушілердің

еңбектері Франциядағы медициналық білім беру жүйесінің ауруханалық модельге негізделгенін көрсетеді. Мұнда студенттер бірінші курстан бастап оқуын аяқтағанға дейін стационарлық медициналық мекемелерде дәрігер көмекшісі ретінде жұмыс істеп, клиникалық тәжірибені үздіксіз меңгереді. Ал Германияда медициналық білім беру жүйесінде іргелі теориялық даярлыққа басымдық берілген. Алайда бұл модель тәжірибелік білімнің жеткіліксіздігіне алып келгендіктен, кейіннен ғылыми әдістерге негізделген тәжірибелік оқыту жүйесі енгізілді. Соның нәтижесінде XX ғасырдың 1970-жылдарынан бастап Германияның медициналық жоғары оқу орындары тәжірибелік зерттеулер мен клиникалық даярлық саласында алдыңғы қатарға шығып, кәсіби даярлау орталықтарына айналған. Осындай тәжірибелік бағыт КСРО-да да енгізіліп, медициналық білім беру мазмұны клиникалық пәндермен толықтырылған (Балахонов, Незговорова, 2008: 94–101). Алайда XX ғасырдың басында медициналық білім беру жүйесі Ресейде де, Батыс Еуропа елдерінде де әлі толық қалыптаспаған еді. Кейбір зерттеулерде 1990 жылдардың ортасынан бастап АҚШ-та және өзге де дамыған Батыс елдерінде медициналық білім берудің халықаралық деңгейде сұранысқа ие болғанын көрсетеді. Ағылшын тілінде жүзеге асырылатын медициналық білім беру бағдарламалары арқылы Батыс елдері елеулі қаржылық табысқа қол жеткізеді. Ал Ресей мен КСРО-ның медициналық жоғары оқу орындарында дамыған елдерден келген студенттер саны мардымсыз, негізінен Оңтүстік Азия елдерінен келген білім алушылармен шектелді.

Л.П. Чурилов, Ю.И. Строев, В.А. Маевская, А.В. Балахонов, С.Г. Ханикаттың «Российское и зарубежное медицинское образование» атты еңбектерінде АҚШ-та медицина мамандығын игеру үдерісі Ресеймен салыстырғанда әлдеқайда ұзақ екені көрсетіледі. АҚШ-та 12 жылдық орта білімнен кейін университет деңгейіндегі дайындық курстары, 4 жылдық медициналық мектеп (M.D.), 3–6 жылдық резидентура және 3–6 жылдық феллоушиптен өту талап етіледі. Нәтижесінде лицензияланған дәрігер мәртебесіне орта есеппен 29–32 жас аралығында қол жеткізіледі. Ал кеңестік кезеңде Ресей мен Қазақстанда 10 жылдық орта білім, 6 жылдық жоғары медициналық оқу, 1 жылдық интернатура және 2 жылдық ординатура нәтижесінде дәрігер-маман 26–28 жас шамасында даярланған (Чурилов, Строев, Маевская, Балахонов, Ханикатт, 2009: 26–35). Бұл салыстырмалы деректер Батыс елдерінде оқу мерзімінің ұзағырақ екенін көрсетеді.

Ғалымдардың пікірінше, АҚШ-та медициналық білім беру мен медициналық қызмет көрсету құны өте жоғары деңгейде. Сонымен қатар, әлеуметтік тұрғыдан аз қамтылған отбасыларға арналған балама жоғары оқу орындарының болмауы білімге қолжетімділікті шектейді. Ал КСРО-да жоғары білім беру мен медициналық қызмет көрсету толықтай тегін сипатта болған (Высшее, <https://istmat.org/node/56090>). Батыс елдерінде жалпы орта білім беру мен жоғары білім алу мерзімі 18 жылды құраса, Кеңес Одағында бұл көрсеткіш 15 жылмен шектелген. Сонымен бірге, дәрігерлердің орташа жалақысы бойынша КСРО батыс елдерінен едәуір артта қалды. Алайда нәресте өлім-жітімі көрсеткіші АҚШ-пен салыстырғанда КСРО, Норвегия, Швеция және Жапонияда төмен болғаны зерттеулерде көрсетіледі (Чурилов, 2013: 119–159).

Франциядағы медициналық білім беру жүйесінде студенттер мектептен кейін бірден қабылдау емтихандарын тапсырып, оқу орнына түсе алады. Оқу негізінен тегін болғанымен, қосымша шығындар студенттің өз есебінен өтеледі. Клиникалық тәжірибе барысында студенттерге жалақы төленеді, алайда диагноз қою мен ем тағайындау құқығы берілмейді (Балахонов, Незговорова, 2008: 94–101). Француз жүйесінде дәрістерге қатысу міндетті емес, білімді бағалау көбіне емтихандар арқылы жүзеге асады. Ал КСРО-да лекция мен семинарларға қатысу міндетті болып, оқу үдерісі қатаң қадағаланады.

КСРО мен Батыс елдерінің медициналық білім беру жүйесін салыстыра отырып, КСРО-да теориялық даярлық пен мемлекеттік стандарттарға негізделген оқытуға басымдық берілгенін, ал Батыс елдерінде клиникалық тәжірибе, ғылыми зерттеулер мен инновациялық технологияларға көбірек мән берілгенін байқауға болады. Сонымен қатар, КСРО түлектері

мемлекеттік жолдамамен жұмысқа жіберілсе, Батыс елдерінде дәрігерлер еңбек нарығында еркін таңдау жасайды.

Зерттеу нәтижелері. Қазақстандағы медициналық білім беру жүйесінің қалыптасуы мен дамуы отандық тарихнамада бірқатар зерттеушілердің еңбектерінде кеңінен қарастырылған. Атап айтқанда, бұл бағыттағы зерттеулерді А.С. Нұрғалиева, А.Ә. Жүнісбаев, А. Досаханов, Ш.И. Абдукаримова, С.С. Байгазин, С.Қ. Шілдебай және басқа да ғалымдардың еңбектері құрайды. Аталған еңбектер мазмұны мен бағыттарына қарай аймақтық, тұлғалық, кәсіби және әлеуметтік қырлардан талданғанын байқауға болады.

Аймақтық денсаулық сақтау тарихын зерттеуде А.С. Нұрғалиеваның «История становления и развития здравоохранения на территории Восточного Казахстана XX – начало XXI вв.» атты диссертациялық еңбегі маңызды орын алады. Зерттеуде Шығыс Қазақстан өңіріндегі денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасу және даму кезеңдері, медициналық қызметтің тарихи эволюциясы, халыққа көрсетілген медициналық көмектің деңгейі мен сапасы талданады. Сонымен қатар, халық денсаулығының жағдайы мен оның уақыт бойынша өзгеру динамикасы, саланың өзекті мәселелері мен оларды жетілдіру жолдары қарастырылған. Бұл еңбек өңірлік деңгейдегі денсаулық сақтау тарихын кешенді түрде зерделеуімен құнды (Нұрғалиева, 2010: 128).

Жеке тұлғалардың медицина мен денсаулық сақтау саласындағы қызметін зерттеу бағытында А.Ә. Жүнісбаевтың «Санжар Асфендияров: өмірі мен қызметі (1889–1938 жж.)» атты монографиясы айрықша мәнге ие. Автор еңбекте Санжар Асфендияровтың қоғамдық-саяси, ғылыми және ұйымдастырушылық қызметін жан-жақты талдап, оның Қазақстандағы денсаулық сақтау жүйесі мен медицина ғылымының қалыптасуына қосқан үлесін айқындайды. Сонымен қатар, кеңестік кезеңдегі мемлекеттік қызметі, ұлттық интеллигенция өкілі ретіндегі орны мен тағдыры зерттеліп, тұлғаның тарихи рөлі объективті түрде бағаланады (Жүнісбаев, 2015: 256).

Ұлттық медициналық интеллигенция тарихын зерттеуде А. Досахановтың «Первые врачи Алаш» атты еңбегі маңызды дереккөзі болып табылады. Еңбекте Алаш қозғалысы кезеңінде қалыптасқан алғашқы қазақ дәрігерлерінің өмір жолы, кәсіби, қоғамдық-ағартушылық және саяси қызметі қарастырылады. Автор қазақ дәрігерлерінің ұлттық медицинаның қалыптасуына қосқан үлесін, халық денсаулығын сақтау жолындағы еңбектерін және сол дәуірдің әлеуметтік-саяси жағдайындағы рөлін ашып көрсетеді. Сонымен қатар, Алаш дәрігерлерінің тағдыры мен ұлттық интеллигенция өкілдері ретіндегі орны айқындалады (Досаханов, 2020: 368).

Кеңестік кезеңдегі медициналық кадрлар мен интеллигенция мәселелері Ш.И. Абубакированың «Медицинская интеллигенция Казахстана (1946–1970 гг.)» атты кандидаттық диссертациясында жан-жақты зерттелген. Автор денсаулық сақтау жүйесіндегі маман кадрлардың қалыптасу алғышарттарын, медициналық мекемелер желісінің кеңеюін, материалдық-техникалық базаның дамуын және халық денсаулығының медициналық интеллигенция қалыптасуына ықпалын талдайды. Сонымен қатар, медициналық мамандарды даярлау жүйесі, кадрлардың әлеуметтік дамуы мен қоғамдық-саяси өмірге қатысу ерекшеліктері қарастырылған (Абубакирова, 1994: 156).

Қазақстандағы медицина кадрларының қалыптасу тарихы С.С. Байгазиннің «Формирование медицинских кадров Казахстана (1917–1941)» атты кандидаттық диссертациясында кешенді түрде талданады. Еңбекте ескі медициналық интеллигенцияны жаңа кеңестік құрылысқа тарту үдерісі, одақтас республикалардың Қазақстанға медициналық кадрлар даярлауда көрсеткен көмегі, жоғары және орта арнаулы оқу орындары арқылы мамандар даярлау жүйесі зерттеледі. Сонымен қатар, медициналық кадрлардың сандық және сапалық құрамындағы өзгерістер, олардың әлеуметтік-кәсіби сипаты мен қоғамдық-саяси өмірге қатысуы көрсетіледі (Байгазин, 1992: 176).

Жұқпалы аурулар мен эпидемияларға қарсы күрес тарихы С.Қ. Шілдебай мен А.Ә. Жүнісбаевтың «Қазақстандағы жұқпалы аурулар мен індеттерге қарсы күрес тарихы

(1920–1936)» атты монографиясында қарастырылған. Еңбекте кеңестік кезеңнің алғашқы жылдарындағы індеттердің таралуы, эпидемияға қарсы мемлекеттік саясат, санитарлық-эпидемиологиялық жүйенің қалыптасуы архив деректері негізінде жан-жақты талданады. Авторлар Қазақстандағы ұжымдық эпидемияға қарсы жүйенің құрылу ерекшеліктерін ашып көрсетеді (Шілдебай, Жүнісбаев, 2021: 167).

Аталған зерттеулер Қазақстандағы денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасуы мен дамуын, медициналық кадрлар мен интеллигенцияның әлеуметтік ролін, ұлттық және аймақтық ерекшеліктерін кеңінен ашып көрсетеді. Дегенмен, медициналық кадрлардың қоғамдық-саяси үдерістермен өзара байланыс, аймақтар арасындағы ерекшеліктер мен тарихи сабақтастық мәселелері әлі де тереңдетілген зерттеуді қажет етеді.

Бұл еңбектердің маңызды ерекшелігі – құпиясыздандырылған архивтік құжаттардың кеңінен пайдаланылуы және деректік негізге сүйенген ғылыми талдаудың басымдыққа ие болуы. Соған қарамастан, аталған зерттеулердің көпшілігінде қазіргі заманғы тарихнамалық әдістер мен салыстырмалы талдау тәсілдеріне жеткілікті деңгейде көңіл бөлінбегені байқалады. Дегенмен, зерттеулерде кеңестік кезеңдегі медицина саласындағы негізгі проблемалардың бірі ретінде білікті медицина кадрларының жетіспеушілігі айқын көрсетіледі. Сонымен қатар, Қазақстандағы медициналық білім беру жүйесінің одақтық саясат аясында жоспарлы түрде жүзеге асырылғаны және халыққа тегін медициналық көмек көрсету қағидатына негізделгені дәлелденеді.

Қазақстанда медицина мамандарын даярлау ісі XX ғасырдың 1920–1930 жылдары қолға алына бастады. Алғашқы кезеңде мейірбикелер мен фельдшерлерді даярлауға бағытталған қысқа мерзімді арнайы курстар ашылды. 1930 жылы Алматы қаласында медицина кадрларын даярлайтын тұңғыш жоғары оқу орны – Қазақ мемлекеттік медицина институтының негізі қаланды. Институттың алғашқы директоры болып көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері Санжар Асфендияров тағайындалды (Жүнісбаев 2015: 256). Алғашқы профессор-оқытушылар құрамы небәрі 24 адамнан тұрды, олардың қатарында 5 профессор, 4 доцент, қалғандары ассистенттер мен оқытушылар болды. 1931–1936 жылдар аралығында аталған оқу орнында 707 студент білім алып, 1936 жылы алғашқы 66 түлек оқу орнын тәмамдады (Шілдебай, Төленова, Жүнісбаев, 2024: 77–91).

1950 жылы Қазақстандағы медициналық білім берудің екінші ірі орталығы – Қарағанды мемлекеттік медицина институты құрылды. Онда бастапқы кезеңде 127 студент білім алды. 11 кафедрадан тұратын оқу орнында үш ғылым докторы, үш ғылым кандидаты және жиырмадан астам оқытушы қызмет атқарды (<https://qmu.edu.kz/kk/universitet-turaly/universitet-tarikhy>). Кейінгі жылдары Алматыдағы Қазақ мемлекеттік медицина институты, Қарағанды және Семей медициналық институттары республикадағы медициналық білім берудің негізгі ошақтарына айналды. Бұл кезең Қазақстандағы медициналық білім беру жүйесінің институционалдық тұрғыдан қалыптасуындағы маңызды белес болды.

Кеңестік кезеңде медициналық білім беруде теориялық даярлыққа ерекше мән берілді. Жоғары оқу орындарында анатомия, фармакология, микробиология, патология, вирусология сияқты іргелі пәндер кәсіби деңгейде оқытылды. Сонымен қатар хирургия, педиатрия, неврология, кардиология секілді клиникалық пәндерді тәжірибелік тұрғыда меңгеру жүйелі түрде жүзеге асырылды.

Қазақстанның ауылдық өңірлеріндегі емдеу мекемелерінде дәрігер кадрларының тапшылығы өзекті мәселелердің бірі болды. Бұл проблеманы шешу мақсатында жоғары оқу орындарын бітірген жас мамандарды шалғай және ауылдық аймақтарға мемлекеттік жолдамамен жіберу тәжірибесі кеңінен қолданылды. Аталған шаралар ауыл халқы үшін медициналық көмектің қолжетімділігін арттыруға мүмкіндік берді.

1925 жылы Алматы қаласында Қазақстандағы тұңғыш ғылыми-зерттеу мекемесі – Өлкелік санитарлық-бактериологиялық институты (Санбакин) ашылды. Кейінгі жылдары ана мен бала денсаулығы, дерматологиялық аурулар, тыныс алу органдарының аурулары, жұқпалы дерттерді зерттеуге арналған ғылыми-зерттеу институттары құрылып, өз қызметін

бастады (ҚР ОМҒТҚА. 85-қ., 1-6-т., 26 а-іс, 1-2-пп.). Бұл Қазақстандағы медицина ғылымының қалыптасуы мен дамуында елеулі өзгерістерге алып келді.

1950–1960 жылдары республикада медицина мамандарын даярлау айтарлықтай қарқын алғанымен, кадр тапшылығы толық жойылған жоқ. Мәселен, Ресейде медициналық білім алушы студенттер саны шамамен 2000 болса, Қазақстанда бұл көрсеткіш орта есеппен 2200 адамды құрады. Алайда бұл көрсеткіш емдеу мекемелеріндегі мамандарға деген сұранысты толық қанағаттандыра алмады. Мұның негізгі себептерінің бірі – дәрігер кадрларының басқа одақтас республикаларға жаппай қоныс аударуы болды. Атап айтқанда, 1959–1963 жылдар аралығында Солтүстік және Шығыс Қазақстан мен Қарағанды облыстарынан 777, Оңтүстік Қазақстаннан 431, Батыс Қазақстаннан 421 дәрігер республикадан тысқары жерлерге қоныс аударған. Осыған байланысты КСРО-ның басқа өңірлерінен жас түлек дәрігерлер Қазақстанға тартылды [17].

Қазақстандағы медициналық білім беру жүйесі үш деңгейлі құрылымда қалыптасты. Орта медициналық білім беру жүйесіне мейірбикелерді, акушерлерді және фельдшерлерді даярлайтын училищелер жатса, жоғары медициналық білім беру деңгейін институттар мен университеттер қамтамасыз етті. Ал жоғары оқу орнын тәмамдаған түлектер үшін интернатура жүйесі арқылы кәсіби даярлықты жетілдіру көзделді.

Қорытынды. Осылайша, КСРО-дағы медициналық білім беру жүйесінің қалыптасуы мен дамуы күрделі әлеуметтік-саяси және экономикалық жағдайлармен тығыз байланысты болғанын атап өтуге болады. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында кәсіби медицина кадрларының, материалдық-техникалық базаның және дәрі-дәрмек қорының тапшылығы медициналық білім беруді жедел түрде қайта ұйымдастыруды талап етті. Осы қажеттілік нәтижесінде медициналық оқу орындарының желісі кеңейіп, оқу бағдарламалары жаңартылып, профилактикалық бағыттағы пәндер мен клиникалық тәжірибеге басымдық берілді. Аспирантура мен ординатура жүйесінің енгізілуі, ғылыми-зерттеу институттарының ашылуы кеңестік медициналық білімнің институционалдық тұрғыдан нығаюына ықпал етті.

Зерттеу барысында кеңестік кезеңдегі медициналық білім беру жүйесінің жетістіктерімен қатар, оның ішкі қайшылықтары мен шектеулері де айқындалды. Кеңес дәуірінде жарияланған еңбектердің көпшілігі идеологиялық талаптарға тәуелді болып, денсаулық сақтау саласындағы проблемаларды ашық көрсетуге мүмкіндік бермеді. Тәуелсіздік кезеңінде жарық көрген зерттеулер бұл олқылықтың орнын толтырып, медициналық білім беру тарихын объективті, сыни және көпқырлы тұрғыда қарастыруға жол ашты. Қуғын-сүргінге ұшыраған медицина қайраткерлерінің тағдыры, кадр даярлаудағы сан мен сапа арасындағы теңгерімсіздік сияқты мәселелер қазіргі тарихнамада нақты деректер негізінде талдана бастады.

Салыстырмалы талдау КСРО мен Батыс елдерінің медициналық білім беру жүйелері арасында елеулі айырмашылықтар болғанын көрсетті. Кеңес Одағында теориялық даярлыққа, мемлекеттік стандарттар мен жоспарлы кадр саясатына басымдық берілсе, Батыс елдерінде клиникалық тәжірибе, ғылыми зерттеу және академиялық еркіндік жетекші орын алды. Сонымен қатар, КСРО-дағы тегін білім беру мен медициналық қызмет көрсету жүйесі әлеуметтік қолжетімділік тұрғысынан маңызды артықшылық болғанымен, материалдық ынталандыру мен еңбек нарығындағы еркіндік шектеулі болды.

Қазақстандағы медициналық білім беру жүйесінің қалыптасуы жалпыодақтық саясат аясында жүзеге асырылып, республикада алғашқы медициналық оқу орындары мен ғылыми-зерттеу институттарының құрылуына негіз болды. Кадр тапшылығы, әсіресе ауылдық жерлерде, өзекті мәселе болып қала бергенімен, мемлекеттік жолдама жүйесі арқылы бұл проблема ішінара шешімін тапты. Қазақстандағы медициналық білім беру үш деңгейлі жүйе ретінде қалыптасып, республика денсаулық сақтау саласының кадрлық әлеуетін нығайтты.

Осылайша, КСРО-дағы соның ішінде Қазақстандағы медициналық білім беру жүйесінің тарихын кешенді әрі салыстырмалы тұрғыда зерттеу медицина тарихының өзекті мәселелерін терең түсінуге мүмкіндік береді. Бұл бағыттағы зерттеулерді одан әрі дамыту, жаңа архивтік

деректерді ғылыми айналымға енгізу және халықаралық салыстырмалы талдаулар жүргізу отандық тарих ғылымының маңызды міндеттерінің бірі болып қала береді.

Sources

CSASTD RK — Central State Archive of Scientific and Technical Documentation of the Republic of Kazakhstan

Дереккөздер

ҚР ОМФТҚА — Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архиві

References

Abubakirova, 1994 — *Abubakirova Sh.I.* Meditsinskaya intelligentsiya Kazakhstana [The medical intelligentsia of Kazakhstan]. Almaty, 1994: spetsial'nost' 07.00.12 «Istoriya kul'tury i iskusstva» dissertatsiya na soiskanie uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk / Abubakirova Sholpan Isataevna. Almaty, 1994. 156 p. (In Russ.).

Baigazin, 1992 — *Baigazin S.S.* Formirovanie meditsinskikh kadrov Kazakhstana (1917–1941) [The Formation of Medical Personnel in Kazakhstan (1917–1941)]. Spetsial'nost' 07.00.02 «Otechestvennaya istoriya» dissertatsiya na soiskanie uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk / Baigazin Serik Seitkazievich. Almaty, 1992. 176 p. (In Russ.).

Balakhonov, Nezgovorova, 2008 — Balakhonov A.V., Nezgovorova V.V. Franko-germanskii mayatnik v Rossiyskom meditsinskom obrazovanii [The Franco-German Pendulum in Russian Medical Education] // *Meditsina. XXI vek*, 2008. № 9, Pp. 94–101. (In Russ.).

Bashkuev, 2017 — *Bashkuev V.Yu.* Istoricheskiy opyt vzaimodeystviya Rossii i mongol'skikh narodov v oblasti meditsiny i okhrany zdorov'ya: poslednyaya tret' XIX – pervaya polovina XX vv. [The Historical Experience of Interaction between Russia and the Mongolian Peoples in the Field of Medicine and Public Health: The Last Third of the 19th Century – The First Half of the 20th Century] // *Dissertatsiya doktora istoricheskikh nauk*. Ulan-Ude, 2017. 531 p. (In Russ.).

Vysshee — *Vysshee meditsinskoe obrazovanie v SSSR* [Higher Medical Education in the USSR] // *Istoricheskie materialy*. URL: <https://istmat.org/node/56090>. (In Russ.).

Gafurov — *Gafurov A.M.* Deyatel'nost' evakogospital'ev goroda Dushanbe v gody Velikoy Otechestvennoy voyny (1941–1945 gg.) [The Activities of Evacuation Hospitals in the City of Dushanbe during the Great Patriotic War (1941–1945)] // *Vestnik TGUPBP*. №3 (104). Pp. 21–30. (In Russ.).

Dosakhanov, 2020 — *Dosakhanov A.Kh.* Pervye vrachi Alash [The First Doctors of Alash] / A. Dosakhanov. Almaty: Sozdik, 2020. Vol. 2. 368 p. (In Russ.).

Eregina, 2010 — *Eregina N.T.* Vysshaya meditsinskaya shkola Rossii 1917–1953 [The Higher Medical School of Russia (1917–1953)] / N.T. Eregina. – Yaroslavl': Indigo, 2010. 541 p.; Bashkuev V.Yu. Istoricheskiy opyt vzaimodeystviya Rossii i mongol'skikh narodov v oblasti meditsiny i okhrany zdorov'ya: poslednyaya tret' XIX – pervaya polovina XX vv. [The Historical Experience of Interaction between Russia and the Mongolian Peoples in the Field of Medicine and Public Health: The Last Third of the 19th Century – The First Half of the 20th Century] // *Dissertatsiya doktora istoricheskikh nauk*. Ulan-Ude, 2017. 531 p.; Churilov L.P. Globalizatsiya, postmodern i mezhdunarodnoe meditsinskoe obrazovanie // <https://cyberleninka.ru/article/n/globalizatsiya-postmodern-i-mezhdunarodnoe-meditsinskoe-obrazovanie>. (In Russ.).

Zhunisbaev, 2015 — *Zhunisbaev A.A.* Sanzhar Asfendiyarov: ömiri men qyzmeti (1889–1938 zhzh.) [Sanzhar Asfendiyarov: Life and Career (1889–1938)]. Almaty: Eltanym, 2015. 256 p. (In Kaz.).

Klopot, Popova, 2017 — *Klopot I.A., Popova M.A.* Meditsinskoe obrazovanie v Rossii: istoriya i predposylki [Medical Education in Russia: History and Prerequisites] // *Byulleten' meditsinskikh Internet-konferentsiy* (ISSN 2224–6150), 2017. Vol. 7. № 1. (In Russ.).

Lisitsyn, 2015 — *Lisitsyn Yu.P.* Istoriya meditsiny [Elektronnyy resurs]: uchebnik [History of Medicine] / Yu.P. Lisitsyn. 2nd ed. Moscow: GEOTAR-Media, 2015. 201 p. (In Russ.).

Medical, 1963 — *Medical education in the Soviet Union*. Report of the Delegation on Medical Education under the US–USSR Cultural Exchange Agreement [Medical education in the Soviet Union. Report of the Delegation on Medical Education under the US–USSR Cultural Exchange Agreement] October 20 – November 8, 1963.

Nurgalieva, 2010 — *Nurgalieva A.S.* Istoriya stanovleniya i razvitiya zdravookhraneniya na territorii Vostochnogo Kazakhstana XX – nachalo XXI vv.: spetsial'nost' [The History of the Formation and Development of Healthcare in the Territory of Eastern Kazakhstan (20th – Early 21st Centuries)] 07.00.02 «Otechestvennaya istoriya» dissertatsiya na soiskanie uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk / Nurgalieva Aizhan Satybaldinovna. Semey, 2010. 128 p. (In Russ.).

Semashko, 1947 — *Semashko N.A.* Ocherki po teorii organizatsii sovetskogo zdravookhraneniya [Essays on the Theory of Organization of Soviet Healthcare]. Moscow: Akademiya nauk SSSR, 1947. 47 p. (In Russ.).

Silchenko, Eyvazova, Ermolaeva, 2016 — *Silchenko A.A., Eyvazova N.A., Ermolaeva E.V.* Meditsinskoe obrazovanie v Sovetskom Soyuze [Medical Education in the Soviet Union] // *Byulleten' meditsinskikh Internet-konferentsiy* (ISSN 2224–6150), 2016. Vol. 6. № 1. 157 p. (In Russ.).

Sorokina, 2008 — *Sorokina T.S.* Istoriya meditsiny [History of Medicine]. Moscú, 2008. 189 p. (In Russ.).

Churilov et al., 2009 — *Churilov L.P., Stroeve Yu.I., Maevskaya V.A., Balakhonov A.V., Khanikatt S.G.* Rossiyskoe i zarubezhnoe meditsinskoe obrazovanie [Russian and Foreign Medical Education] // Akkreditatsiya v obrazovanii. 2009. № 30. Pp. 26–35. (In Russ.).

Churilov, 2013 — *Churilov L.P.* Globalizatsiya, postmodern i mezhdunarodnoe meditsinskoe obrazovanie [Globalization, Postmodernism, and International Medical Education] // Zdorov'e — osnova chelovecheskogo potentsiala: problemy i puti ikh resheniya. 2013. Vol. 8. № 1. Pp. 119–159. (In Russ.).

Shildebai, Zhunisbaev, 2021 — *Shildebai S.Q., Zhunisbaev A.A.* Qazaqstandaǵy zhūqpaly aurular men indetterge qarsy kūres tarihy (1920–1936) [The History of the Fight Against Infectious Diseases and Epidemics in Kazakhstan (1920–1936)]. Almaty: Poligrafiya-servis i K, 2021. 167 p. (In Kaz.).

Shildebai, Tolenova, Zhunisbaev, 2024 — *Shildebai S., Tolenova Z., Zhunisbaev A.* Densaulyq saqtau zhūiesiniñ tarihy men qalyptasu zholy (XX gasyr) [The History and Formation of the Healthcare System (20th Century)] // Aqıqat. 1 säuir 2024. Pp. 77–91. (In Kaz.).

Yakovenko, 2021 — *Yakovenko V.* Istoriya Sovetskoy meditsiny. Obzor noveyshikh issledovaniy (2010–2020 gg.) [The History of Soviet Medicine: A Review of Recent Research (2010–2020)] // Cahiers du monde russe. 2021. Vol. 62. № 4. Pp. 815–828. (In Russ.).

<https://qmu.edu.kz/kk/universitet-turaly/universitet-tarikhy/> (In Russ.).

Әдебиеттер

Абубакирова, 1994 — *Абубакирова Ш.И.* Медицинская интеллигенция Казахстана. Алматы, 1994: специальность 07.00.12 «История культуры и искусства» диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук / Абубакирова Шолпан Исатаевна. Алматы, 1994. 156 с.

Байгазин, 1992 — *Байгазин С.С.* Формирование медицинских кадров Казахстана (1917–1941). специальность 07.00.02 «Отечественная история» диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук / Байгазин серик Сейтказиевич. Алматы, 1992. 176 с.

Балахонов, Незговорова, 2008 — *Балахонов А.В., Незговорова В.В.* Франко-германский маятник в Российском медицинском образовании // «Медицина. XXI век», 2008. № 9, С. 94–101.

Башкуев, 2017 — *Башкуев В.Ю.* Исторический опыт взаимодействия России и монгольских народов в области медицины и охраны здоровья: последняя треть XIX – первая половина XX вв. // Диссертация доктора исторических наук. Улан-Удэ, 2017. 531 с.

Высшее — *Высшее медицинское образование в СССР* // Исторические материалы. URL: <https://istmat.org/node/56090>.

Гафуров — *Гафуров А.М.* Деятельность эвакогоспиталей города Душанбе в годы Великой Отечественной войны (1941–1945гг.) // Вестник ТГУБП. №3 (104). С. 21–30.

Досаханов, 2020 — *Досаханов А.Х.* Первые врачи Алаш / А. Досаханов. Алматы: Сөздік, 2020. Т. 2. 368 с.

Ерегина, 2010 — *Ерегина Н.Т.* Высшая медицинская школа России 1917–1953 / Н.Т. Ерегина. – Ярославль: Индиго, 2010. 541 с.; Башкуев В.Ю. Исторический опыт взаимодействия России и монгольских народов в области медицины и охраны здоровья: последняя треть XIX – первая половина XX вв. // Диссертация доктора исторических наук. Улан-Удэ, 2017. 531 с.; Чурилов Л.П. Глобализация, постмодерн и международное медицинское образование // <https://cyberleninka.ru/article/n/globalizatsiya-postmodern-i-mezhdunarodnoe-meditsinskoe-obrazovanie>.

Жүнісбаев, 2015 — *Жүнісбаев А.Ә.* Санжар Асфендияров: өмірі мен қызметі (1889–1938 жж.) Алматы: Елтаным, 2015. 256 б.

Клопот, Попова, 2017 — *Клопот И.А., Попова М.А.* Медицинское образование в России: история и предпосылки // Бюллетень медицинских Интернет-конференций (ISSN 2224–6150) 2017. Том 7. № 1

Лисицын, 2015 — *Лисицын Ю.П.* История медицины [Электронный ресурс] : учебник / Ю.П. Лисицын – 2-е изд., перераб. и доп. М.: ГЭОТАР-Медиа, 2015. – С. 201.

Medical, 1963 — *Medical education in the Soviet Union. Report of the Delegation on Medical Education under the US-USSR Cultural Exchange Agreement October 20-November 8, 1963.*

Нурғалиева, 2010 — *Нурғалиева А.С.* История становления и развития здравоохранения на территории Восточного Казахстана XX-начало XXI вв.: специальность 07.00.02 «Отечественная история» диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук / Нурғалиева Айжан Сатыбалдиновна: Семипалатинский государственный педагогический институт. Семей, 2010. 128 с.

Семашко, 1947 — *Семашко Н.А.* Очерки по теории организации советского здравоохранения. Москва, Академии наук СССР, 1947. 47 с.

Сильченко, Эйвазова, Ермолаева, 2016 — *Сильченко А.А., Эйвазова Н.А., Ермолаева Е.В.* Медицинское образование в Советском Союзе // Бюллетень медицинских Интернет-конференций (ISSN 2224–6150) 2016. Том 6. № 1. С. 157

Сорокина, 2008 — *Сорокина Т.С.* История медицины. Москва, 2008. С. 189.

Чурилов, Строев, Маевская, Балахонов, Ханикатт, 2009 — *Чурилов Л.П., Строев Ю.И., Маевская В.А., Балахонов А.В., Ханикатт С.Г.* Российское и зарубежное медицинское образование. // Акредитация в образовании. 2009. № 30. С. 26–35

- Чурилов, 2013 — *Чурилов Л.П.* Глобализация, постмодерн и международное медицинское образование // Здоровье — основа человеческого потенциала: проблемы и пути их решения. 2013, Т. 8, № 1, С. 119–159.
- Шілдебай, Жүнісбаев, 2021 — *Шілдебай С.Қ., Жүнісбаев А.Ә.* Қазақстандағы жұқпалы аурулар мен індеттерге қарсы күрес тарихы (1920–1936). Алматы: Полиграфия-сервис и К, 2021. 167 б.
- Шілдебай, Төленова, Жүнісбаев, 2024 — *Шілдебай С., Төленова З., Жүнісбаев А.* Денсаулық сақтау жүйесінің тарихы мен қалыптасу жолы (XX ғасыр) // Ақиқат. 1 сәуір 2024. 77–91 б.
- Яковенко, 2021 — *Яковенко В.* История Советской медицины. Обзор новейших исследований (2010–2020 гг.) // Cahiers du monde russe. 2021. Т. 62, № 4. С. 815–828.
<https://qmu.edu.kz/kk/universitet-turaly/universitet-tarikhy/>

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ /
ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ /
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 2, pp. 315-328, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_2_315-328

KAZAKH-QING RELATIONS IN THE LETTERS OF ABILPEIZ SULTAN

Mukhatova Orazgul Kh^{1*}, Mars Qadilbek², Ahmet Tashagil³

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Research Fellow
 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru
*Correspondent author

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan)
Junior Research Fellow
 <https://orcid.org/0009-0009-5605-8387>. E-mail: marshadylbek@gmail.com

³Fatih Sultan Mehmet Foundation University
(No:53, Zeyrek Neighborhood, Büyükkaraman Street, 34080, Fatih, Istanbul, Turkey)
Doctor of Historical Sciences (PhD), Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-1435-8877>. E-mail: atasagil@fsm.edu.tr

© Valikhanov IHE, 2026

© Mukhatova O. Kh., Qadilbek M., Tashagyl A., 2026

Abstract. Introduction. Kazakh-Chinese trade and cultural relations of the 60s-80s of the 17th century are analyzed in the article on the basis of diplomatic documents and letters of Sultan Abilpeiz to the Qing kingdom and its local administration. In the second half of the 17th century, the relations between the two countries became more active, the so-called trade relations "currency trade in horses" developed. When studying the issue in the context of interstate and interregional relations, the use of sources stored in the First Archive of China is of great importance. These data provide unique and valuable information for determining the content and nature of relations between the Kazakh Khanate and the Qing Empire. The vast majority of them have not been introduced into scientific circulation in Kazakh historical science. Therefore, the relevance of studying the question on the basis of new sources is undeniable. *Goals and objectives:* to reveal new aspects of Kazakh-Chinese trade and cultural relations on the example of diplomatic letters of Sultan Abilpeiz and to determine their historical significance. To achieve this goal, based on the analysis of published documents, show the tendencies of the development of Kazakh-Chinese relations in the second half of the 18th century; determine the peculiarities of Kazakh-Chinese trade relations; to reveal the essence of cultural ties between two countries in the letters of Sultan Abilpeiz to the Qing Empire. The source of research is made up of documents stored in the funds of the First Historical Archive of China and recently published documents in the Kazakh language. System method, analysis,

content analysis, description, narrative and generalization were used in the study of the problem. *Results.* This article, based on information from collections 122 and 130 of the Russian State Archive of Ancient Acts and a number of collections of documents and materials, reveals the direction, essence, content, and significance of Kazakh-Russian relations in the late 16th – early 18th centuries. It is demonstrated that these sources provide new scientific results and significant conclusions in the study of the history of Kazakh-Russian relations during this period. Under threat from the Dzungar state from the late 16th – early 17th centuries, political relations between the Kazakh Khanate and the Russian state developed towards establishing diplomatic and mutually beneficial trade ties. Although the Kazakh invasion of Siberia somewhat strained relations between the two countries, the rulers sought to resolve them. Tauke and Kaip Khans wrote letters to the Russian Empire, seeking to strengthen ties between the two states. During this period, the parties exchanged letters, promoting mutual cooperation and improving good-neighborly relations. *Conclusions.* The interests of the two states in the 60s and 80s of the 18th century were determined to be closely related to their foreign policy positions aimed at establishing Kazakh-Chinese trade and cultural ties. This can be considered as an important historical step aimed at strengthening the trade and economic ties of neighboring states. The epistolary heritage of Sultan Abilpeiza opens the way to consider Kazakh-Tsin relations from the point of view of new historical knowledge. At the same time, it allows to deeply study the history of relations between the Kazakh Khanate and the Qing Empire based on new historical sources, to objectively consider historical events.

Keywords: Kazakh Khanate, Qing Empire, Sultan Abilpeiz, diplomatic documents, epistolary heritage, trade relations

Acknowledgments: The article was prepared within the framework of the grant-funded project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan titled “Unexplored Pages of the History of Kazakhstan’s Foreign Policy in the Late 16th–18th Centuries (Based on Foreign Archival Materials)” (individual registration number: AR26194453).

For citation: Mukhatova O. Kh., Qadilbek M., Tashagyl A. Kazakh–qing relations in the letters of Abilpeiz sultan// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 2. Pp. 315-328. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_315-328

ӘБІЛПЕЙІЗ СҰЛТАННЫҢ ХАТТАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ЦИН ҚАТЫНАСТАРЫ

Оразгүл Хасенқызы Мұхатова^{1*}, Марыс Қадылбек², Ахмет Ташагыл³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

* Автор-корреспондент

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Кіші ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0009-0009-5605-8387>. E-mail: marshadylbek@gmail.com

³Фатих Сұлтан Мехмет Вакыф университеті
(Зеурекек ықшамауданы, Бүйүккарамаң көшесі, № 53. 34080 Фатих, Стамбул, Түркия)
Тарих ғылымдарының докторы (PhD), профессор
 <https://orcid.org/0000-0002-1435-8877>. E-mail: atasagil@fsm.edu.tr

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Мұхатова О. Х., Қадылбек М., Ташагыл А., 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада Әбілпейіз сұлтанның Цин патшалығына және ұлықтарына жолдаған дипломатиялық хаттары негізінде XVII ғасырдың 60–80 жылдарындағы қазақ-қытай сауда және мәдени қатынастары талданады. XVII ғасырдың екінші жартысында екі ел арасындағы байланыстар жанданып, «жылқыға-сауда» қатынастары дамыды. Мәселені мемлекетаралық, аймақаралық қатынастардағы ұстанымдар ауқымында зерделеуде Қытайдың Бірінші архивінде сақтаулы деректерді қолданудың маңызы зор. Бұл деректер Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы байланыстардың мазмұны мен сипатын айқындауда бірегей әрі құнды мәліметтер береді. Олардың басым көпшілігі қазақстандық тарих ғылымында айналымға енгізілмеген. Сондықтан да мәселені тың деректер негізінде зерттеудің өзектілігі дау тудырмайды. **Мақсаты мен міндеттері.** Әбілпейіз сұлтанның дипломатиялық хаттары арқылы қазақ-цин сауда және мәдени қарым-қатынастарының жаңа қырларын ашу және олардың тарихи маңызын айқындау. Осы мақсатқа жету үшін соңғы уақыттарда жарияланған қазақша құжаттардың мазмұнын талдау арқылы XVIII ғасырдың екінші жартысындағы қазақ-қытай қатынастарының даму үрдісін көрсету; қазақ-қытай сауда байланыстарының ерекшеліктерін анықтау; Әбілпейіз сұлтанның Цин патшалығына жазған хаттарындағы екі ел арасындағы мәдени қарым-қатынастардың мәнін ашу. Зерттеудің деректік базасын Қытай бірінші тарихи архиві қорларында сақталған және осыған дейін жарияланған қазақша құжаттар құрайды. Мәселені зерттеуде жүйелеу, талдау, мәтіндік талдау, сипаттау, баяндау, қорыту әдістер қолданылды. **Нәтижелер.** Мақалада Қытайдың Бірінші архивінің қорларында сақтаулы Әбілпейіз сұлтанның дипломатиялық хаттарының мәліметтері бойынша XVIII ғасырдың 60–80 жылдарындағы қазақ-қытай қарым-қатынастарының бағыты және мәні анықталды. Осы эпистолярлық мұраның көрсетілген кезеңдегі Қазақ хандығы мен Цин империясы арасындағы қатынастарының тарихын зерттеуде тың ғылыми тұжырымдар мен салмақты қорытындылар жасауға мүмкіндік тудыратындығы дәлелденді. Көрсетілген кезеңде Қазақ хандығы мен Цин патшалығы арасындағы өзара сауда және мәдени қарым-қатынастар дамыды. Бұл байланыстар екі ел арасындағы қарым-қатынастарды нығайтты. Әбілпейіз сұлтан Цин патшалығына және оның жергілікті әкімшіліктеріне хат жазып, екі мемлекеттің арасындағы байланыстарды нығайтуға күш салды. **Қорытынды.** XVIII ғасырдың 60–80 жылдарындағы екі мемлекеттің мүдделері қазақ-қытай сауда және мәдени байланыстарын орнатуға бағытталған сыртқы саяси ұстанымдарымен тығыз байланыста айқындалды. Бұны көршілес мемлекеттердің сауда-экономикалық байланыстарын нығайтуға бағытталған маңызды тарихи қадам ретінде бағалауға болады. Әбілпейіз сұлтанның эпистолярлық мұрасы қазақ-цин қарым-қатынастарын жаңа тарихи таным тұрғысынан қарастыруға жол ашады. Сонымен қатар Қазақ хандығы мен Цин патшалығы арасындағы көршілік байланыстар тарихын тың тарихи деректер негізінде терең зерделеп, орын алған тарихи оқиғаларды шынайы түрде қарастыруға мүмкіндік тудырады.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, Цин империясы, Әбілпейіз сұлтан, дипломатиялық құжаттар, эпистолярлық мұра, сауда байланыстары

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «XVI ғ. соңы – XVIII ғасырлардағы Қазақстанның сыртқы саясаты тарихының беймәлім беттері (шетелдік архив материалдары негізінде)» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: AP26194453).

Дәйексөз үшін: Мұхатова О.Х., Қадылбек М., Ташағыл А. Әбілпейіз сұлтанның хаттарындағы қазақ-цин қатынастары // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. 315-328 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_315-328

КАЗАХСКО-ЦИНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ПИСЬМАХ АБИЛПЕЙИЗ СУЛТАНА

Мухатова Оразгуль Хасеновна^{1*}, Кадылбек Марыс², Ахмет Ташағыл³

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010, Алматы, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

* Автор-корреспондент

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, 050010, Алматы, Республика Казахстан)

Младший научный сотрудник

 <https://orcid.org/0009-0009-5605-8387>. E-mail: marshadylbek@gmail.com

³Университет Фатих Султан Мехмет Вақыф

(дом 53, район Zeyrek, улица Büyükkarapınar, 34080, Фатих, Стамбул, Турция)

Доктор исторических наук (PhD), профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-1435-8877>. E-mail: atasagil@fsm.edu.tr

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Мухатова О. Х., Кадылбек М., Ташагыл А., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье анализируются казахско-китайские торговые и культурные связи 60-80-х годов XVII века на основе дипломатических документов и писем султана Абиляпеиза в Цинское царство и его местной администрации. Во второй половине XVII века отношения между двумя странами активизировались, развились так называемые торговые связи «меновая торговля лошадьми». При изучении вопроса в контексте межгосударственных и межрегиональных отношений большое значение имеет использование источников, хранящихся в Первом архиве Китая. Эти данные предоставляют уникальную и ценную информацию для определения содержания и характера отношений между Казахским ханством и Цинской империей. Подавляющее большинство из них не было введено в научный оборот в казахстанской исторической науке. Поэтому актуальность изучения вопроса на основе новых источников неоспорима. *Цель и задачи исследования* – раскрыть новые аспекты казахско-китайских торговых и культурных связей на примере дипломатических писем султана Абиляпеиза и определить их историческое значение. Для достижения этой цели на основе анализа опубликованных документов показать тенденции развития казахско-китайских отношений во второй половине XVIII века; определить особенности казахско-китайских торговых отношений; раскрыть сущность культурных связей между двумя странами в письмах султана Абиляпеиза в Цинскую империю. Источниковую базу исследования составляют документы хранящихся в фондах Первого исторического архива Китая и недавно опубликованные документы на казахском языке. В исследовании проблемы использовались системный метод, анализа, контент анализа, описания, повествования и обобщения. *Результаты.* В статье на основе дипломатических писем султана Абиляпейза, хранящихся в архивах Первого архива Китая, определены направление и сущность казахско-китайских отношений в 60–80-е годы XVII века. Доказано, что это эпистолярное наследие позволяет сделать новые научные и важные выводы в изучении истории отношений между Казахским ханством и Цинской империей в указанный период. В этот период развивались взаимные торговые и культурные связи между Казахским ханством и Цинской империей. Эти связи укрепили отношения между двумя странами. Султан Абиляпейз писал письма в Цинскую империю и ее местным властям, прилагая усилия для укрепления связей между двумя государствами. *Выводы.* Интересы двух государств в 60-80-е годы XVIII века были определены в тесной связи с их внешнеполитическими позициями, направленными на установление казахско-китайских торговых и культурных связей. Это можно рассматривать как важный исторический шаг, направленный на укрепление торгово-экономических связей соседних государств. Эпистолярное наследие султана Абиляпеиза открывает путь к рассмотрению казахско-цинских отношений с точки зрения нового исторического познания. В то же время позволяет глубоко изучить историю отношений между Казахским ханством и

Цинской империей на основе новых исторических источников, объективно рассматривать исторические события.

Ключевые слова: Казахское ханство, Цинская империя, Абилпейз султан, дипломатические документы, эпистолярное наследие, торговые отношения

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации грантового проекта Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему «Неизвестные страницы истории внешней политики Казахстана конца XVI – XVIII веков (на основе зарубежных архивных материалов)» (индивидуальный регистрационный номер: AP26194453).

Для цитирования: Мухатова О. Х., Кадылбек М., Ташагыл А. Казахско-цинские отношения в письмах Абилпейз султана// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. С. 315-328. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_315-328

Кіріспе. XVIII ғасырдың екінші жартысында қазақ даласында дипломатиялық хаттар көптеп жазылып Ресей империясы, Цин патшалығы сынды көрші елдерге жіберілді. Хаттардың жазылуына шекаралас елдермен тұрақты саяси және экономикалық өзара қарым-қатынастар орнату, бірлесіп жауға қарсы тұру, шекаралық қашқын мәселесін реттеу, сауда жолдарын жақсарту, түрлі сипаттағы қақтығыстарды шешу тәрізді өмірлік қажеттіліктермен байланысты факторлар ықпал етті. Хаттар көбінесе қазақ билеушілері атынан жазылып, өзге елдердің билеушілері мен ұлықтарына түрлі мақсатта жазылды. Осы тұрғыдан алғанда олар өз заманында орын алған үдерістер мен оқиғалар туралы тікелей ақпарат береді. Сондықтан да қазақ хандарының, сұлтандары мен билерінің шекаралас елдерге жолдаған дипломатиялық құжаттары XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының жағдайын, көрші елдермен байланыстарының бағыттарын терең зерделеуде құнды деректер болып табылады. Алайда бұл хаттардағы тарихи уақиғалар ғылыми зерттеулерінде зерттеушілер тарапынан жеткілікті түрде пайдаланбай келеді, өйткені бір жағынан олар ұзақ уақыт беймәлім болып өзге елдердің архивтерінде сақталып келсе, екінші жағынан оларды оқып, кешенді мәтінтанулық зерттеу жасауға бірқатар қиындықтар туды. Себебі хаттардың көпшілігі көне қазақ, шағатай, қалмақ, мәнжу және т.б. тілдерде жазылды.

Эпистолярлық деректердің басқа жазба дереккөздерден айырмашылығы олар Қазақ даласында және онымен көршілес елдерде орын алған тарихи оқиғаларды дәл және егжей-тегжейлі баяндайды. Сонымен қатар хандар мен сұлтандардың хаттары қатысушылардың өздерінің немесе оқиғалардың тікелей куәгерлерінің көзқарастарын білдіреді. Әбілпейіз сұлтанның Цин империясына жазған хаттарына осы ерекшелік тән. Сұлтанның хаттары архив құжаттары жинақтарында ғылыми айналымға кеш еніп, ондағы тарихи уақиғалар толық қанды зерттелмеді. Хаттардың мазмұны әралуан, соның ішінде қазақ-цин қатынастары дербес зерделенбеген тақырыптардың бірі. Осы тұрғыдан келгенде тақырып өзекті болып саналады. Қазіргі уақытта тарихи шындықты жаңғырту мақсатында XVIII ғасырдың 60-80 жылдары назардан тыс қалған қазақ-қытай қатынастарын тың эпистолярлық деректер бойынша зерделеудің маңызы зор.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Зерттеудің деректік базасын Қытай бірінші тарихи мұрағат қорларында сақталған және жарияланған қазақша құжаттар құрайды. Цин патшасына немесе оның жергілікті ұлықтарына қазақ хан, сұлтандарының және олардың ұрпақтарының жіберген хат-қағаздарының көбісі қазіргі уақытта Қытайдың бірінші тарихи архив қорында сақтаулы. Қазірге дейін белгілі болған қазақша хаттардың саны – 154 (Әбділәшімұлы, 2025: 37). Қазақ билеушілерінің хаттары Іле, Тарбағатай, Қашқар қатарлы жерлердегі Цин ұлықтарына жазылған, кейбірі арнайы Цин патшаларына арнап жазған.

Әбілпейіз сұлтанның Цин ұлықтарына шағатай тілінде жазылған екі хаты алғаш рет «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында жарық көрген «Қазақтан тарихы туралы қытай деректемелері» III том, «Цин патшалық дәуірінің мұрағат құжаттары» атты еңбекте жарияланды (ҚТҚД, 2006: 116-118). Осыдан кейін Жиннода «A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qin Dynasty» атты еңбекте Әбілпейіз сұлтанның Цин патшалығына

жолдаған үш хатына талдау жасаған. (Jin, 2010). Кейін «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг.» атты құжаттар жинағында Әбілпейіз сұлтанның Цин патшалығына жазған төрт хаты енгізілген (Эпистолярное наследие, 2014). Әбілпейіз сұлтанның хаттарының көбісі Д. Әбділәшімұлының «Жұңго бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар» атты еңбегінде жарияланған (Әбділәшімұлы, 2016). Соңғы зерттеулерде Еженханұлы Әбілпейіз сұлтанның сегіз парша хатына ғылыми талдау жасап басқа да архив құжаттарымен салыстыра зерттеген. (Еженханұлы, 2025). Аталмыш еңбектерде қазақша құжаттардан бөлек мәнжу және қалмақ тілдерінде хатталған құжаттарда ескерілген.

Зерттеу тақырыбын «өзара байланыстылық» теориясына сүйене отырып зерттеу Әбілпейіз сұлтанның хаттарындағы қазақ-қытай сауда, рухани, мәдени қатынастарын жан-жақты қарастыруға көмектеседі (Медеубаева, 2006). Тақырыпты зерттеуде тарих ғылымында берік орныққан тарихилық, объективтілік, әлеуметтік қағидалары қолданылды. Тарихилық қағида Әбілпейіз сұлтанның хаттарын XVIII ғасырдың II жартысындағы тарихи үдерістің ауқымында зерделеуге мүмкіндік берді. Объективтілік қағидасы хаттардың шынайылығына көз жеткізе отырып олардың мәліметтерін бұрмалаусыз талдауға септесті. Ал әлеуметтік қағида Әбілпейіз сұлтанның тарихи тұлға ретінде көрсетілген кезеңдегі қызметін анықтауға жол ашты. Зерттеуде аталған қағидаларды жүйелеу, талдау, мәтіндік талдау, сипаттау, баяндау, қорыту тәрізді әдістермен қатар қолдану тақырыпты терең ашуға мол мүмкіндіктер тудырды.

Талқылау. Қытайдың бірінші тарихи архив қорында сақтаулы құжаттардың негізінде Қазақ хандығының көрші елдермен, соның ішінде цин патшалығымен қарым-қатынастары арнайы зерттелмеді. Оның өзіндік себептері бар. Біріншіден, бұл құжаттар ұзақ уақыт беймәлім болып келді. Екіншіден, көп тілде жазылған дипломатиялық хаттарды түп нұсқадан қазақ тіліне аударатын, оларды деректанулық тұрғыда талдап, ғылыми айналымға енгізе алатын білікті мамандар жоқтың қасы болды. Соңғы кездері осы тақырыптар бойынша архив деректерін ғылыми айналымға енгізуге білікті мамандар атсалысты. Сонымен қатар шет елдерден «Мәдени Мұра» бағдарламасы аясында алғашқы зерттелер жасала бастады. Сондай жобалар мен ғалымдардың ортақ ат салысуында «Қазақтан тарихы туралы қытай деректемелері» атты көп томдық еңбекте қытайдың бірінші тарихи архивінің қазақ хандығының тарихына қатысты құжаттары түп нұсқадан қазақ тіліне аударылды. Мәселен, Б. Еженханұлы тұңғыш рет аталған архив қорындағы сақтаулы құжаттардың құндылығы туралы мақала жариялады (Еженханұлы, 2011). Сонымен қатар бұл тақырып бойынша Жапон ғалымдары да назар аударып зерттеулер жасай бастады. Қатысты архив құжаттары соңғы жылдары ілгерінді-кейінді жарыққа шықты. Сонымен біргі Б. Еженханұлы мен Д. Әбділәшімұлының еңбектерін басты атауға болады. Еңектер XVIII ғасырдың II жартысындағы қазақ-цин қарым-қатынастарына қатысты архив құжаттарын негіз етіп талдайды. (Еженханұлы, 2025), (Әбділәшімұлы, 2025). Еңбекте Қазақ елі мен Цин патшалығы арасындағы саяси, мәдени және экономикалық қатынастардың ерекшеліктері талданды. Сондай-ақ, Цин патшалық жазбаларында көрініс тапқан қазақ-бұрыт (қырғыз) таластартыстары тақырыбында Әбілпейіз сұлтанның кей хаттарына зерттеу жасады. Д. Әбділәшімұлы Пекин қаласындағы Қытайдың бірінші тарихи мұрағатында ескі қазақ тіліндегі беймәлім болып келген бір қатар құжаттарға мәтінтанулық зерттеулер жүргізді. Соның негізінде бастапқы ғылыми зерттеу еңбектері жарық көрді (Әбділәшімұлы, 2016). 2025 жылы көп жылдық зерттеулерін қайта толықтырып, Қазақ билеушілері Цин патшалығына жолданған дипломатиялық құжаттардың транслитерациясын, транскрипциясын және қазіргі қазақ тіліне аудармасы жасалған еңбек Жапонияда баспадан шықты (Әбділәшімұлы, 2025).

Қазақ-Цин қарым-қатынасын Қытай деректері мен архив құжаттары бойынша қарастыру Жапонияда ерте қолға алынды. Жапон тарихшысы Сагучи Торудың 1963 жылы шыққан көлемді монографиялық еңбегінде қазақ елшілерінің Цин патшалығының билеушісімен дидарласып қайту барысы, олардың елшілік сапарындағы басып өтетін жолдары, патшамен

кездескенде көрсететін сый-құрметтері, сондай-ақ патшаның оларға ұсынатын тарту-таралғылары, т.б. (Сагучи, 1963). Онума Такахиро қазақтар мен Цин патшалығы арасындағы қатынастарды дипломатиялық байланыстар ретінде бағалады (Онума, 2010). Нода Жин және Онума Такахиро қазақ сұлтандарының Цин патшалағына жіберген хаттарын жинақ түрінде басып шығарды (Jin, 2010).

Жалпы қазақстандық тарихнамада XVIII–XIX ғасырлардағы Қазақ хандығы дипломатиясының тарихы зерделенген бірлі-жарым еңбектер бар. Солардың бірі – К.Ш. Хафизованың монографиясы (Хафизова, 2019). Зерттеуде көшпелі мемлекеттердің, соның ішінде Қазақ хандығының дәстүрлі дипломатиясы, Абылай, Уәли хандардың, батырлар мен билердің елшілік қатынастардағы рөлі көрсетілді. К.Ш. Хафизова мен В.А. Моисеев құрастырған жинаққа XVIII ғасырдың екінші жартысынан 1830 жылдарға дейінгі қазақ билеушілері мен Цин Қытайы арасындағы дипломатиялық және саяси қарым-қатынастардың тарихы бойынша қытай, түркі және орыс тілдерінен аударылған құжаттар мен материалдар кірді. Олар дала билеушілері мен Цин династиясы арасындағы алғашқы тікелей байланыстардың орнауымен байланысты оқиғаларды көрсетеді (Цинская империя, 1989). Н. Мұхамедханұлы қазақ хандары мен сұлтандарының Цин патшалығымен орнатқан дипломатиялық қатынастары мен сауда-экономикалық байланыстары, қазақтың бір кездері жоңғарлар жаулап алған шығыстағы байырғы ата мекеніне қайта қоныстану мәселелерін зерделеді. Н. Мұхамедханұлы зерттеуінде Цин империясының қазақтарға және Орта Азия халықтарына қолданған саясатының сипатына анықтама беріп, екі ел қатынастарының қалыптасу және даму процесін айқындады (Мұхамедханұлы, 1996). Соңғы жылдары ол алдыңғы зерттеулерін кеңейтіп, қазақ-қытай қатынастарының даму жолындағы өзекті мәселелерге тың деректерге сүйене отырып, терең талдау жасады (Мұхамедханұлы, 2010).

Жоғары рейтингті басылымда 1760–1780 жылдардағы Қазақ хандығы мен Ресей арасындағы сауда байланыстарын дамуындағы Орта жүз сұлтаны Әбілпейіз сұлтанның қызметі көрсетілген мақала жарық көрді (Кенжебаев, 2025) зерттеушілердің қызығушылығын тудырды (Кенжебаев, 2025). Әбілпейіз сұлтанның өкілетті өкілдерінің шекаралық бекіністердегі келіссөздерде делдал болғандықтары, сауда байланыстарын нығайтуға айтарлықтай үлес қосқандықтары архив құжаттарының негізінде зерттелді.

Нәтижелер. Әбілпейіз сұлтан – Қазақ көне жазба мұраларында Абдулфеиз, Абулфаиз, Абулфеис деп әр түрлі жазылған. Оның өз мөрінде толық есімі: ابو الفیض بهادر سلطان (Abū al-Fayz bahādūr sultān) деп таңбаланған. Әбілпейіз сұлтан – Әбілмәмбет ханның ұлы. Ол найман тайпасының құрамындағы қаракерей ру бірлестігінің билеушісі болды. Қазақ билеушілерінің атынан Цин патшалығымен байланыста өзін көрсете білген тарихи тұлға.

Сұлтан 1742–1743 жылдары шамасында әкесі Әбілмәмбеттің шешімімен жоңғар қонтайшысы Галдан Церен ордасына аманат ретінде жіберілген. Араға бірер жылдан соң Жоңғариядан оралып, қаракерей руының билеушісі атанды. Қол астындағы халықтың жерлері қазіргі Жетісу облысы және Абай облысының бір бөлігінде болған. Ол билік еткен бұл аймақ бұрын Жоңғар хандығымен кейін, Цин империясымен іргелес жатқандықтан олармен әртүрлі қарым-қатынастар орнатып отырды. Оның Цин императоры Цянлунға өз атынан бірнеше мәрте елші жібергені туралы ресми мәліметтер бар. Әбілпейіз сұлтан Цин империясының Жоңғариядағы әскери және әкімшілік ұлықтарына елші жөнелтіп, хат жолдап, екі ел арасында қалыптасқан саяси және экономикалық байланыстарды жалғастыру, сондай-ақ аймақта туындаған түрлі мәселелерді шешуге ат салысып отырған. Сұлтанды жақсы білген әскери инженер, өлкетанушы капитан И.Г. Андреев Әбілпейіз сұлтанды Орта жүздегі ең беделді, ақылды тұлға ретінде баға берген (Андреев, 1998).

Жоңғар хандығы жойылғаннан кейін, көп өтпей Қазақ хандығы мен Цин патшалығы арасында ресми қарым-қатынас орнап, 1757 жылы күз айларында Абылай мен Әбілпейіз Кенжеқара бастаған елшілер тобын (жиыны 11 адам) жасақтап, Цяньлун патшамен дидарласып қайтуға Бейжіңге аттандырды. Осыдан кейін екі ел арасында, әсіресе сауда барыс-келістер жиілеп, «жылқыға – жібек саудасы» тез жанданды. XVIII ғасырдың соңғы ширегінде

Әбілпейіз сұлтан және оның ұрпақтары Цин патшалығына шекаралас аймақтарда қоныстанған орта жүздің найман, керей руларына иелік етті. Осыған байланысты билеуші сұлтандар Цин патшасына немесе оның шекаралық аймақтағы ұлықтарына елші аттандырып, хат жолдап отырды.

1-кесте. Цин патшасына Әбілпейіз сұлтанның атынан барған елшілер:

№	жыл	Елші	Қосшы	Тарту ат
1	1765	Әбілпейіз, Ханқожа	Әбілпейіз, Ханқожа Барлығы - 11 адам.	5
2	1772	Жошы, Батыш	11 адам	9
3	1775	-	-	-
4	1782	-	-	-
5	1782	Қадай	Байыр, Меңдібай, Басан, Байбол және арнайы 4 қосшы	11

Кестеден көрінетіндей, 1765–1782 жылдары Әбілпейіз Цин патшасының ордасына бес рет елші жіберген. Елшілер өзгеріп отырған. Елшілерге қоса олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында 26 елші және қосшы Цин империясының сарайына барған. Көрсетілген уақыт ішінде патшаға 25 сәйгүлік тарту етілген. Шындығында Әбілпейіз сұлтанның Цин патшалығының жергілікті әкімшілікке жіберген елшіліктерінің саны патша ордасында болған елшілермен салыстырғанда әлдеқайда көп. 1765–1782 жылдар аралығында Іледегі цзянцзюніне (генерал-губернатор) және Тарбағатай амбандарына жалпы саны 35 мәрте елші жіберген. Нақты айтсақ, Іледегі цзянцзюндерге 24 мәрте елшілік аттандырылса, Тарбағатайдағы хебей амбанға 11 мәрте елшілік жіберілген. Осы уақыт ішінде Бұрұт, Жошы, Өтебай батыр, Жаман батыр, Айтуған, Байыр және т.б. тарихи тұлғалар елшілікті бастап барған. Соның ішінде 29 елші Іледегі цзянцзюннің және амбандардың қабылдауында болған. Елшілермен бірге барған қосшылардың саны 85 адам болған. Елшілікке барғандар жергілікті билеушілерге 46 ат тарту еткен (Әбділәшімұлы, 2016: 50-53).

Қазірге дейін анықталғанындай Әбілпейіз сұлтан император Цяньлун мен Цин патшалығының Іле мен Шәуешектегі ұлықтарына қырыққа тарта хат жазып жолдаған. Аталған хаттардың мазмұны әр алуан тақырыптарды қамтиды. Соның ішінде Қазақ хандығының шығыс шекаралық аймақтары мен Цин империясы арасындағы қарым-қатынастардың бір ғана сауда-саттық шеңберімен шектелмегенін, керісінше шекаралық аймақтарда орын алған саяси жағдайларды, Қазақ хандығының ішкі өміріндегі өзгерістерді және қазақтар мен қырғыздар, сондай-ақ өзге де Орта Азия халықтары арасында орын алған маңызды оқиғаларды жан-жақты сипаттайды. Осы тұрғыдан алғанда, бұл хаттар XVIII ғасырдың екінші жартысындағы өңірлік саяси ахуалды, этносаралық, еларалық байланыстар мен халықаралық қатынастардың сипатын айқындауға мүмкіндік беретін құнды жазба деректер ретінде қатысты ғылыми зерттеулерде айрықша бағаланады.

Әбілпейіз сұлтанның Цин патшалығына жазған хаттарының қазірге дейін анықталған нұсқаларында Цин патшалығымен сауда жасау, елші жіберу, жазу-сызуды үйрететін молла шақыру, қалмақ мәселесі, қашқын мәселесі, көрші елдермен қарым-қатынастарды жақсарту, сауда жолдары сынды көптеген мәселелер айтылған. Сонымен қатар Әбілпейіз сұлтан өз хатында Цин патшалығының билігінен қазақтар мен қырғыздар арасында туындаған жанжалға арағайындық жасатпақ болған. Әбілпейіз сұлтан Іледегі Цин әкімшілік ұлығына жолдаған ұқсас мазмұндағы хатына Цин ұлығы Айлуна Император Цянлунның 1760 жылы қазақтар мен қырғыздар арасындағы қақтығысқа байланысты айтқан «...біреулерінді жақтап, тағы біреулерінді даттай алмаймын» деген ұстанымын алға тартып, аталған мәселеге қатысты нақты жауап беруден жалтарған (Еженханұлы, 2025: 442). Осыған қарағанда Цин патшасының Орта Азия елдерінің бірін қолдап, екіншісімен жау болған жағдайда өзімізге жау тауып аламыз деген ойда болған сыңайлы. Қазақ хандығының Ташкент сынды қалалармен арадағы дәстүрлі байланыстар қырғыздар тарапынан кедергіге ұшыраған немесе екі арадағы барыс-

келіс мүлде үзіліп қалған. Бұл жағдай Қазақтар мен Цин арасындағы саудаға да ықпал еткен. Осы мәселелерге қазақ билеушілері баса назар аударған.

Әбілпейіз сұлтанның хаттарында Цин патшалығымен арадағы сауда-саттықты дамыту маңызды болды. Жоңғар хандығын біржолата жойғаннан кейін Цин патшалығы көршілес жатқан Қазақ хандығымен дипломатиялық қарым-қатынас орнатып, өзара сауда-саттық жасасуға ұмтылды. Мұндай қатынастарға Қазақтарда белсенді ат салысты. Оған дәлел – Әбілпейіз баһадүр сұлтанның 1773 жылы 11 тамызда Іле генералы Шухэдэның мәлімдемесімен бірге жолданған хаты. Хатта былай делінген: «Ілені басқарып тұрған генерал, амбандарға Әбілпейіз ваннан дұғай сәлем. Айтпақшым мынау: Жошы өзімен бірге барған молдамды сізге айтқан екен, «Құлжаға кіргізіп, сауда жасат!» - деп жарлық қылған екенсіз. Жошыны қайынына жіберейін деп, молдаға өз малымды айдатып: «Жошыға керекті заттарды саудалап кел», - деп аттандырдым. Жарлығыңызды екі етпей, жақсы саудаластырып жіберсеңіз, әрине, көңілім жай табар. Бұл жіберген кісілерімді Құлжаға кіргізіп, сөзсіз жақсы саудаластырыңыз. Молда, Мекей екі кісі, екі қосшымен – төрт кісі. Бұл жіберген малым – төрт ат, жүз елу жылқы, Әбілпейіз ваннан генерал, амбандарға екі ат тарту» (Әбділәшімұлы, 2025: 169). Цин патшалығының жылқыға сұраныс көбейген. Сол себепті қазақтар мыңдаған жылқысын цин патшалығының базарларына апарып, өздеріне қажет тауарларға айырбастаған. Айдап апарған малы базарларда жылдам өтсе, қазақтар соғұрлым пайдаға кенелген. Саудалары жақсы әрі ұтымды жүру үшін патшалықтың жергілікті әкімшіліктеріне алдын-ала хабарлаған немесе барған елшіліктерден арнайы хат беріп жіберетін болған. 1777 жылы 9 қарашадағы Әбілпейіз сұлтанның хатындағы «... бір топ саудагерге бас етіп молдамды, аттандырдым: «Халдарынан хабардар болып, содырлық қылдырмай, қалауы бойынша саудаластырыңыздар» деген жолдар айтылғанды бекіте түседі. (Әбділәшімұлы, 2025: 183). Әбілпейіз көбінесе Құлжа қаласына барып, сонда сауда-саттық жүргізген. Бұған 1773 жыл 17 тамызда Ілені билеп тұрған генерал, амбандарға жазған Әбілпейіз сұлтанның хаты дәлел бола алады. Хатта: «Әбілпейіз уаннан дұғай сәлем» дей келе, «айтпақшым мынау: Жошы: «Өзімен бірге барған молдамды Құлжаға кіргізіп, сауда жасат!» - деп сізге айтқан екен, соған жарлық жіберіпсіз. Жошыға керекті заттарды саудалап кел», - деп аттандырдым. Жарлығыңызды екі етпей, жақсы саудаластырып жіберсеңіз, әрине, көңілім жай табар. Бұл жіберген кісілерімді Құлжаға кіргізіп, сөзсіз жақсы саудаластырыңыз. Молда, Мекей екі кісі, екі қосшымен – (жиыны) төрт кісі. Бұл жіберген малым төрт ат, жүз елу жылқы» делінген. (Әбділәшімұлы, 2025: 172).

Цин патшалығы қазақтарға жылы қабақ танытып, саудаларын жасатып қайтарып отырды. Бұны Әбілпейіз сұлтанның 1773 жылы 10 қазанында Іле генералы Илэтудың мәлімдемесімен бірге жолдаған хатындағы «Хосынқамен бірге саудаға барған қазақтар сіздің оларды қайрандап, жақсы сауда жасап бергеніңізді айта келді, оны естіп, біздер жұртымызбен қуанып, тауарларыңызға ілтипат білдірдік» деген алғысы дәлелдейді. (Әбділәшімұлы, 2025: 172). Бұған қоса хатта «Қосынқаға тапсырған екі тондық үлкен тауарды алдым. Мұсылманша хат бергеніңіз – аса көрегендік» дегенінен сұлтанның Цин патшалығынан елшілер арқылы қажетті заттарды алдырып отырғанына көз жеткізіледі. (Әбділәшімұлы, 2025: 173). Цин патшалығынан қазақтар мата, шаруашылыққа, тұрмысқа қажетті бұйымдар, дәрі-дәрмек сатып алған. Тауарлардың арасында матаға, соның ішінде торғын тәрізді қымбат матаға сұраныс айтарлықтай көп болған. Хан-сұлтандар, ауқатты, бай адамдар торғынды көбірек алдырған. «Ханқожа ванның 3 саудагерін Ғалдайға қостық, керегі – торғын, мата. Өз жеріндегі саудагердей көрмесін, даладағы саудагер емес, өз үйімнен шыққан саудагерім, жақсылап сауда жасап берсін» деген 1787 жыл 29 қарашадағы Ханқожа сұлтанның хатындағы ақпарат айтылғанды толық дәлелдейді. (КАТАЛОГ, 9-том. «Шыңжаң IV»: 1831). (Микрофильм-140: 3079–3086)

1799 жыл 24 желтоқсандағы Ханқожа сұлтанның хатынан қазақтардың Цин патшалығынан дәрі-дәрмек алдырғанын анық көруге болады. Хатта: «Бұл хат жеткен соң бізге қайтара жарлық жібергейсіз. Біздің бұл қазақ жұртында дәрі-дәрмек табылмайды, сіз үлкен амбаннан өтінеміз, әр түрлі Бейжің дәрісін қайрандап жіберіндер. Бір кәрі анамыз бар еді,

қайтыс болды, соның жұмыстарына аз ұн, күріш қайрандандар», - деп жазылған. (Әбділәшімұлы, 2025: 287). Қазақ даласында өзінің емшілері болғаны белгілі. Олар науқастарды түрлі шөптермен, солардан жасалған тұнбалармен емдеген. Дегенмен қазақтар медицинасы ертерек дамыған әрі дәстүрге айналған, әлемге танылған елден өздері емдей алмаған дертке қарсы дәрі алдырған. Мұны Әбілпейіз сұлтанның кезекті хатындағы «Сіздердің жұрттарыңыз үлкен жұрт», - деп сұратқан бұйымымыз мынау: бір баламыздың көзі кезек алып ауырыпты, соған ем болатын бір дәрі, сөзсіз, жібере көр. Әрине, көзге ақ түскенді кетіретін дәріні сіз білесіз...» дегенінен анық көруге болады. Алайда қымбат және шипасы әсерлі дәрілерді алдыру екінің бірінің қолынан келмеген. Олар тек хан-сұлтанда, бай-бағландар арқылы қолжетімді болған. Мәселен, билеуші элитаның өкілдерінің Бейжің (Пекин) дәрісін алдыруға мүмкіндіктері болған.

Қазақтардың Қытайдан шай сатып алғандығы белгілі. Қытайдан байхы қара шайы, яғни жапырақ шай, көк шай, кірпіш шай әкелінген. Шай Құлжадан, Үрімшіден, Қашғардан, Шәуешектен түйелер мен жылқыларға тиеліп тасылған. Әбілпейіз сұлтанның хаттарында шай саудасы туралы көп айтылмайды, дегенмен ұн, күріш тәрізді азық-түлікпен бірге саудагерлер шайды сатып алып, елге әкелген. Егер XVII ғасырда шай Үндістаннан Парсы елі, Бұхар арқылы Қазақ хандығына жеткізілсе, XVIII ғасырда көбінесе Қытайдан әкелінген. Әбілпейіз сұлтанға қарасты Қытаймен шекаралас аймақтағы қазақтар үшін Цин патшалығынан әкелінген шай анағұрлым арзанға түскен. Егер XVII ғасырда Үндістаннан шай Қазақ хандығына 120 күнде жеткізілсе, Үрімші мен Қашғардан бір айдың ішінде әкелінген. Жетісуға жеткізілген шай ауылдарға таратылған. Қарапайым халық көбінесе қара шайды тұтынған. Арақидік көк шайды сатып алушылар болған. Кірпіш шайдан гөрі жапырақ шай қымбат тұрған. Оны көбінесе ауқатты тұрғындар сатып алған. Жетісудан ары қарай Ташкентке, Бұхар мен Хиуаға апарылған (ӨзҰА. II-1-қ. 16-т. 203-іс. 9-п.). осы орайда Әбілпейіз сұлтан өзге де беделді әрі ықпалды қазақ сұлтандарының қатарында Бұхараға және Қытайға бағытталған керуен жолдары мен керуендердің қауіпсіздігін қамтамасыз етіп, шекара бекіністерінде сауданың үздіксіз дамуына жағдай жасады. Шайға деген сұраныс уақыт өткен сайын арта түскен. Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов 1858 жылы Қашғарға барған сапарында Қытаймен арадағы саудада шайға сұраныстың артқанын байқаған. Кеден арқылы өтіп жатқан тауарлардың арасында көк, жапырақ қара, ұсақ қара, және кәдімгі кірпіш, жоғары сұрыпты кірпіш шайдың аса көп мөлшерде Жетісу жеріне өткізіліп жақтанын көрген (ӨзҰА. II-1-қ. 16-т. 203-іс. 1-п. қайырма п.). Мұның өзі осы кезеңде қазақтардың шайды көп тұтынғандығынан хабар береді.

Қазақ хандығы мен Цин патшалығы арасында рухани байланыстар да дамыған. Мұның өзі қарым-қатынастардың тек елшіліктер алмастырумен, сауда-саттықпен шектелмегендігінен хабар береді. Қытаймен шектес қазақ даласының шығыс өңірлері мен Цин патшалығының мәдениет, оқу-ағарту саласындағы байланыстары айтарлықтай дәрежеде өркендеген. Бұны 1780 жылы 24 қазанда Әбілпейіз сұлтанның Іле генералы – Илытұға жіберген хатындағы мәліметтер растайды. Хаттың мазмұны мынадай: «Дұғадан соң демекшім мынау: көп жылдардан бері біздің қызметімізде болып, Жошы сұлтан, Бопы сұлтан ұлдарымызға мұсылмандық үйретіп жүрген молдамыз еді, өзі қашқарлық, «Артұш» деген жерден екен. «Қашқар әкімі жұртына жақсылық іс істепті», - деп естіп, жұртын өзіне мирас қылып беруге ықылас танытты. Молданы әйелімен қосып жеріне қайтардым. Жер-суын алып беріп, өзін дарқан қылып, Іледе тоқтатпай, жетемін деген жерге жеткізсеңіз, қуанармыз. «Іледегі генералдарға жеткіз», - деп Тілеке батырды қостым. «Өз жеріне жеткізіп, балаларының есендігін біліп қайт», - деп Ақжол батырды қосып жібердім». Бұдан ұзақ жылдар Әбілпейіз сұлтанның ордасында қызмет етіп, балаларын оқытқан молданың болғандығын, оның Қашқардың Артұш деген жерінен келгендігін, 1780 жылы оның өз жеріне қайтарғандығын анық көруге болады. Хатта молданың Әбілпейіздің ордасына келген уақыты ашып жазылмағанымен 1780 жылға дейін ұзақ жыл тұрғаны байқалады. Д. Әбділәшімұлының пікірінше, молда қазақ қоғамына келген кезінде оның ауызекі тілімен қоса жазба тілін де қосымша меңгеріп, қазақша ресми іс қағаздардың жазылуына белсене

араласқан болуы бек мүмкін (Әбділәшімұлы, 2025: 287). Қытайдан келіп, Қазақ ордасында оқу-ағартумен айналысқан оқығандардың аз болмағанын меңзейтін тағы бір хатты келтіруге болады. Хат 1788 жылы Әбілпейіздің үлкен ұлы – Ханқожадан Іле генералына атына жолдаған. Онда былай делінген: «...Ұлы Боғда хан, нағыз баһадүр генералдың есендігінде бір молдамыз бар еді, оның аты – Еламан ахұн, ол жеті жылдан бері балаларымызды оқытып келген. Бұрт (қырғыз) жолы жаман болып, Еламан ахұнды ұзатып сала алмадық. Еламан ахұнның туғандары – Ақсудың тұрғыны. Бұрт жолы жаман сенбейміз, сіздерге сенеміз...» (Әбділәшімұлы, 2025: 287). Хаттың мазмұнынан Ханқожа сұлтанның әкесі – Әбілпейіз ордасына қазіргі Шыңжан өлкесінің Ақсу елдімекенінен Еламан есімді молданы шақыртқаны, оның жеті жыл бойы балаларды оқытқаны анық көрінеді. Молда бала оқытумен қатар әртүрлі ресми іс қағаздарын дайындаумен айналысқан болуы мүмкін. Келтірілген мысалдардан Әбілпейіз, Ханқожа сынды қазақ сұлтандарының ордаларында отырықшы аймақтардан, соның ішінде қазіргі Шыңжаңдағы Қашқар, Ақсу тәрізді жерлерден келіп, ұзақ жыл бойы бала оқытып, қызмет еткен орда молдаларының болғандығына көз жеткізуге болады. Сондай-ақ олардың қазақ арасында ұзақ жыл тұрғандықтан, қазақшадан да едәуір сауатты болғандары жоққа шығаруға келмейді (Әбділәшімұлы, 2016: 21–23). Әдетте ресми іс қағаздардың хан, сұлтандар немесе ордадағы басқа да сауатты адамдар жағынан хатқа түскендігі туралы ешбір күмән туылмауы керек. Әйткенмен батыс, яки оңтүстік аймақтардағы отырықшы қалалардан қазақ даласына медресе ашып, бала оқыту мақсатында келген молдалардың да іс қағаздарды жазуға белсене атсалысқандығын жоққа шығаруға болмайды. Тіпті олар бұл жағында маңызды рөл атқарған болуы мүмкін. Сонымен бірге олардың ескі қазақ жазба тілі немесе шағатай тілі білім деңгейлерінің ұқсамауы да ресми іс қағаздар тілінің күрделілігін келтіріп шығарған тағы бір маңызды фактор деп қарауға болады (Әбділәшімұлы, 2016: 24). Қазақ хан, сұлтандардың ордаларында хатталған кеңсе қағаздарының тілі ескі қазақ жазба тіліне жатады. Ескі қазақ жазба тілі Қазақ хандығы тұсында, онан кейін де қазақ халқының саяси-әлеуметтік өмірінде аса маңызды тарихи рөл атқарды (Әбділәшімұлы, 2016: 25). Бұған қоса айта кетерлік жай, XVIII ғасырда іс қағаздарын дайындау, құжат айналымына түсіру және сақтау дәстүрлі сипатқа ие болып, іс жүргізу мемлекетті басқарудың құрамдас бөліктерінің біріне айналды. Іс қағаздарын дайындайтын бітікшілер, кейбір жағдайларда молдалар немесе арнайы білімі мен тәжірибесі бар адамдар дайындады. Хаттар саяси, сауда-саттық, мәдени, рухани қатынастарды орнату және нығайту, тату көршілік қатынастарда тұру, берік одақ құру мақсатында жолданды. Осылайша ресми хат жазу, хат алысу дәстүрге айнала бастады. Хаттарды жеткізушілер елшілер, батырлар, қоғамдағы белді адамдар болған. Хат жазудың әлемдік халықаралық қатынастар мен дипломатияның ережелеріне сәйкес өзіндік талаптары болды. Хат жолданған мемлекеттің билеушісінің есен-саулығы сұралып, оған деген құрмет білдірілгеннен кейін басты мәселе қысқаша баяндалған. Хатта баян етілмеген жайттарды елшілер ауызша жеткізген.

Әбілпейіз сұлтанның жазған хаттарының арасында өздерінің қоныстанған жерлері туралы Цин патшалығына хабардар етіп, тұрақты байланыс жасап отырған. Әбілпейіздің 1782 жылы Тарбағатай амбаны – Хұилинға жолдаған хатында өз иелігіндегі орта жүз найман дортуыл, қызай руларын шекара асып қыстап жүрген қыстауларына қойып кеткені жөнінде Тарбағатай амбанына хабарлап, қыстайтынын ескерткен (Әбділәшімұлы, 2016: 41). 1791 жыл 19 ақпан Тарбағатай амбаны Тэчэнэның мәлімдемесімен бірге жолданған Ханқожа сұлтанның хатында «Шыңғыс-Шағанның оты жоқ болды, жері ыстық болды, малымыз көп өлді. «Бұл жерде тұрсақ жаман болар», – деп Қарабұқа-Базарға, мұрынның ішіне келдім. Мұрынның ішінде тұрып Тарбағатайды билеп тұрған Хэбэй амбан, Батыр амбаннан жер сұрадым, жер берді. Қарабұқа-Базарда тыныш жақсы тұрдық. Шыңғыс-Шағанда шөп шықпағандықтан, Қарабұқа-Базарға келдік. Қарабұқа-Базарда шөп шықса, Боғда ханның ісін осында істеп тұрамын, Шыңғыста шөп шықса, Боғда ханның ісін сонда істеп тұрамын, қай жерде болсам да Боғда ханға қызмет етемін» делінген (Әбділәшімұлы, 2025: 287). Демек бұл ақпараттардан қазақ билеушілерінің нақты қоныстанған жері мен цин патшалығымен қай жерде тұрып байланыс орнатқаны туралы мәліметтер береді.

Қорытынды. Қазақстанның көршілес елдермен қарым-қатынас тарихын кешенді түрде зерделеуде эпистолярлық мұралар, соның ішінде ресми хаттар және ондағы тарихи оқиғалар маңызды деректік кешен саналады. Мұндай жазба деректер мен мәліметтер Қазақ хандығының сыртқы саяси бағдарын, көршілес елдермен өзара қатынастарының мазмұны мен сипатын нақты тарихи ауқымда қайта қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда XVIII ғасырдың 60 және 80 жылдары Әбілпейіз сұлтанның Цин империясына жолдаған хаттары ғылыми тұрғыдан аса құнды дереккөздер қатарынан орын алады. Қазақ хандығы жағынан хатқа түскен тарихи оқиғалардың ғылыми құндылығы аса жоғары. Ғылыми айналымға тұңғыш рет енгізіліп отырған қалмақ, мәнжу тіліндегі құжаттар Қазақ хандығының күрделі кезеңдердегі тарихы бойынша құнды деректерінің бірі болып табылады. Аталған қазақша хаттарда қазақ-цин қарым-қатынастарының сипаты және динамикасы көрініс тапқан. Хаттардың мазмұнынан қазақ хандығының жүргізген сыртқы саясатының сипатын, бағытын және елшілік, сауда байланыстарын, билеушілердің ұстанған саяси көзқарастарын байқауға болады. Эпистолярлық мұрада орыс деректерінде кездесе бермейтін тың мәліметтер бар. Қытайдың Бірінші архивіндегі құжаттарды және орыс деректерінде көрініс тапқан мәліметтерді өзара салыстыра зерттеудің маңыздылығы өте жоғары.

Бұл эпистолярлық мұра қазақ-цин қарым-қатынастарын өзара мүдделер мен саяси есептер тұрғысынан қарастыруға жол ашады. Сондай-ақ Қазақ хандығы мен Цин патшылығы арасындағы көршілік байланыстар тарихын қайта пайымдап, тарихи шындықты барынша объективті түрде қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Sources

JMLZ — Junjichu manwen lufu zouzhe 军机处满文录副奏折, Zhongguo diyi lishi dang' anguan 中国第一历史档案馆 (First Historical Archives of China).

NARUz — National Archive of the Republic of Uzbekistan

Дереккөздер

ҚБА — Қытайдың Бірінші архиві. «Әскери істер басқармасында сақталған ұлықтардың мәнжу тілді мәліметтерінің көшірме қоры»

ӨзРҰА — Өзбекстан Республикасы ұлттық архиві

References

Abdilashim D., 2016 — *Abdilashim D. Jıngo birinshi tarihi myragatynda saqtalghan qazaqsha qyzhattar* [Research on Kazakh Documents in the First Historical Archives of China]. Almaty: Eltanym baspasy, 2016. 216 p. (In Kaz.).

Abdilashim D., 2025 — *Abdilashim D. Eldik fenomen. Qazaq handygynyn Cin patshalygyna joldagan biregej diplomatiyalıq qyzhattary turaly tarihi-derektanulyq zertteu* [A State Phenomenon: Research on the diplomatic documents of the Kazakh Khanate addressed to the Qing Dynasty from the perspective of historical literary study]. Fuchu, Tokio, Tokio shetel tilderi universiteti, Aziya zhane Afrika tilderi men madenietin zertteu instituty, 2025. 452 p. (In Kaz.).

Ablai, Wali jane Bokei, 2025 — *Aylai, Wali jane Bokei handardyn hattary. Qyzhattar jinagy* [Letters of Khans Ablai, Wali and Bökei: A Collection of Documents]. Qyrast: J. Oshan, Z.E. Qabyldinov, E.M. Torajgyrov, E. Sauyrqan, M. Qadilbek, A.R. Bejsembaeva. Almaty: JSHS «Litera-M», 2025. 400 p. (In Kaz.).

Ezjenkhanuli, 2011 — *Ezjenhanyly B. Qytajdyn birinshi tarihi myragatyndagy saqtalghan qazaq tarihy turaly myragattyq qyjtattar jane olardyn gylymi qyndylygy* [Archival Documents on the History of the Kazakhs Preserved in the First Historical Archives of China and Their Scholarly Value]. Qazaqstan myragattary. 2011. № 4 (20). Pp. 46–52. (In Kaz.).

Ezjenkhanuli, 2025 — *Ejenhanyly B. Ablai han dauirindegi Qazaq-Cin qarym-qatynastary* [Kazakh–Qing Relations during the Reign of Ablai Khan]. Almaty: «TURAN» University, 2025. 696 p. (In Kaz.).

Kenjebaev, 2025 — *Kenjebaev G.K., Kabuldinov Z.E., Chernienko D.A., Apendiev T.A. Razvitie kazahsko-rossijskih torgovyh otnoshenij v deyatelnosti sultana Srednego zhuza Abulfeisa (1760-e – nachalo 1780-h gg.)*. [The Development of Kazakh–Russian Trade Relations in the Activities of Sultan Abulfeyiz of the Orta Zhuz (1760s – Early 1780s)]. Bylye Gody. 2025. 20(4). P 1700–1709. DOI: 10.13187/bg.2025.4.1700 (In Kaz.).

Qazaqstan tarihy, 1998 — *Qazaqstan tarihy. Kone zamannan buginge deyin. Bes tomдық* [A History of Kazakhstan]. II-t. Almaty: Atamura, 1998. 640 p. (In Kaz.).

Qazaqstan tarihy turaly, 2006 — *Qazaqstan tarihy turaly qytaj derektemeleri. 3-t. Cin patshalyq dauirinin myrarat qyzhattary. Qyrastyrgan, kirispesin, qytaj derektemelerin audargan, tysindirmeleri men eskertulerin jazgan* [Chinese Archival Documents on the Political and Diplomatic Relationships between the Kazakh Khanate and the Qing Court]. B. Ezhenkhan-uli, Almaty: Dajk-Press, 2006. 154 p. (In Kaz.).

- Li Shen, 2004 — *Li Shen*. Hasakesitan jiqi yu Zhongguo Xinjiang de guanxi: 15 shiji- 20 shiji zhongqi 哈萨克斯坦及其与中国新疆的关系: 15 世纪-20 世纪中期 [Kazakhstan and Its Relations with China regarding Xinjiang: Fifteenth to the mid-Twentieth Centuries]. Harbin: Heilongjiang jiaoyu chubanshe, 2004. 415 p. (In Chin.).
- Medeubaeva, 2006 — *Medeubaeva J.M.* Halyqaralyq qatynastar teoriyasy. [International Relations Theory]. Astana: L.N. Gumilev atyndagy Euraziya Ylttyq Universiteti. 2006. 98 p. (In Kaz.).
- Myqamethanyly, 1996 — *Myqamethanyly N.* XVIII–XIX ғасырлардағы қазақ-қытай байланыстары. [Kazakh–Chinese Relations in the 18th–19th Centuries]. Almaty: Sanat, 1996. 128 p. (In Kaz.).
- Myqamethanyly, 2010 — *Myqamethanyly N.* Abylay han. Diplomatıyalyq qatynastar jane qytajtanu maseleleri. [Ablai Khan: Diplomatic Relations and Issues of Sinology]. Almaty: Tarih tagylymy, 2010. 204 p. (In Kaz.).
- Noda, Onuma, 2014 — *Noda J. & Onuma T.* A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qin Dynasty (Central Eurasian Research Series, Special Issue 1), Tokyo: Department of Islamic Area Studies, Center for Evolving Humanities, Graduate School of Humanities and Sociology. Tokyo: The University of Tokyo, 2014.
- Saguchi Toru, 1983 — *Saguchi Toru*. 18–19 seiki higashi torukisutan syakaishi kenkyū Tokio: Yoshikawa Kobunkan, 1963. 佐口透: «十八—十九世纪新疆社会史研究». 新疆人民出版社, [A Study of the Social History of Xinjiang in the 18th–19th Centuries.] 1983. 412 p. (In Chin.).
- Onuma, 2014 — *Onuma T.* Cin jane Orta Aziya dalasy: koshpindiler aleminin imperiyalyq shekaraga ajnaluy [Qin and the Central Asian Steppe: A World of Imperial Neighbours]. Tokio: Tokyo daigaku shuppankai, 2014. [In ...].
- Khafizova, Klara. 2019 — *Khafizova K.Sh.* Stepnye vlastiteli i ih diplomatiya v XVIII-XIX vekah [Steppe Rulers and Their Diplomacy in the 18th–19th Centuries]. Nur-Sultan: KISI, 2019. 480 p. (In Rus.).
- Cinskaya imperiya, 1989 — *Cinskaya imperiya i kazahskie hanstva*. Vtoraya polovina XVIII-pervaya chetvert XIX v. [The Qing Empire and the Kazakh Khanates: The Second Half of the 18th Century]. Collection of documents and materials. In 2 parts. Part 1. Comp.: Khafizova K., Moiseev V.A. Alma-Ata, Nauka, 1989. 216 p. (In Rus.).
- Epistolyarnoe nasledie, 2014 — *Epistolyarnoe nasledie kazahskoj pravyyashchej elity 1675–1821 gg.* [The Epistolary Heritage of the Kazakh Ruling Elite, 1675–1821: A Collection of Historical Documents]. Coll. of historical documents in 2 vol. Vol. 1. Comp. and ex. ed. I.V. Erofeeva. Almaty: «ABDI Kompaniya» JSC, 2014. 696 p. (In Rus.).

Әдебиеттер

- Әбділәшімұлы, 2016 — *Әбділәшімұлы Д.* Жұңго бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар. Алматы: «Елтаным баспасы», 2016. 216 б.
- Әбділәшімұлы, 2025 — *Әбділәшімұлы Д.* Елдік феномен. Қазақ хандығының Цин патшалығына жолдаған бірегей дипломатиялық құжаттары туралы тарихи-деректанулық зерттеу. Фучу, Токио, Токио шетел тілдері университеті, Азия және Африка тілдері мен мәдениетін зерттеу институты, 2025. 452 б.
- Абылай, Уәли және Бөкей, 2025 — *Абылай, Уәли және Бөкей* хандардың хаттары. Құжаттар жинағы. Құраст: Ж. Ошан, З.Е. Қабылдинов, Е.М. Торайғыров, Е. Сауырқан, М. Қадылбек, А. Р. Бейсембаева. Алматы: ЖІПС «Литера-М», 2025. 400 б.
- Андреев, 1998 — *Андреев И.Г.* Описание Средней орды киргиз-кайсаков. Сост., транскрипция скорописи XVIII в. и комментарии И.В. Ерофеевой. Алматы: Ғылым, 1998. 280 с.
- Еженханұлы, 2011 — *Еженханұлы Б.* Қытайдың бірінші тарихи мұрағатындағы сақталған қазақ тарихы туралы мұрағаттық құжаттар және олардың ғылыми құндылығы// Қазақстан мұрағаттары. 2011. № 4 (20). 46–52-б.
- Еженханұлы, 2025 — *Еженханұлы Б.* Абылай хан дәуіріндегі Қазақ-Цин қарым-қатынастары. I т. Алматы: «TURAN» баспасы, 2025. 696 б.
- Кенжебаев, 2025 — *Кенжебаев Г.К., Кабульдинов З.Е., Черниенко Д.А., Апендиев Т.А.* Развитие казахско-российских торговых отношений в деятельности султана Среднего жуза Абулфеиса (1760-е – начало 1780-х гг.) // *Bylye Gody*. 2025. 20(4). С. 1700–1709. DOI: 10.13187/bg.2025.4.1700
- Қазақстан тарихы, 1998 — *Қазақстан тарихы*. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. II т. Алматы: «Атамұра», 1998. 640 б.
- ҚТҚД, 2006 — *Қазақтан тарихы туралы* қытай деректемелері. 3-т. Цин патшалық дәуірінің мұрағат құжаттары. Құрастырған, кіріспесін, қытай деректемелерін аударған, түсіндірмелері мен ескертулерін жазған Б. Еженханұлы. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 154 б.
- Ли Шэн, 2004 — *Ли Шэн*. XV ғасырдан XX ғасырдың ортасына дейінгі Қазақстан мен Қытайдың Шыңжаң өлкесі арасындағы қарым-қатынастары (哈萨克斯坦及其与中国新疆的关系: 15 世纪- 20 世纪中期) 2004. 415б.
- Медеубаева, 2006 — *Медеубаева Ж.М.* Халықаралық қатынастар теориясы. Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті. 2006. 98 б.
- Мұқаметханұлы, 1996 — *Мұқаметханұлы Н.* XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ-қытай байланыстары. - Алматы: Санат, 1996. 128 б.
- Мұқаметханұлы, 2010 — *Мұқаметханұлы Н.* Абылай хан. Дипломатиялық қатынастар және қытайтану мәселелері. Алматы: Тарих тағылымы, 2010. 204 б.
- Noda Jin, 2014 — *Noda Jin & Onuma Takahiro* 2010. A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qin Dynasty (Central Eurasian Research Series, Special Issue 1), Tokyo: Department of Islamic Area Studies, Center for Evolving Humanities, Graduate School of Humanities and Sociology, The University of Tokyo.

Saguchi Toru, 1983 — *Saguchi Toru*. 18–19 seiki higashi torukisutan syakaishi kenkyū [Исследование о социальной истории Восточного Туркестана в 18–19 вв.]. Токио: Ёшикава Кобункан, 1963. (япон. яз.) 佐口透: «十八—十九世纪新疆社会史研究». 新疆人民出版社, 1983. – 412 б.

Такахиро Онума, 2014 — *Такахиро Онума*. Цин және Орта Азия даласы: көшпенділер әлемінің империялық шекараға айналуы. Токио, Tokyo daigaku shuppankai, 2014.

Хафизова, 2019 — *Хафизова К.Ш.* Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX веках. Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2019. 480 с.

Цинская империя, 1989 — *Цинская империя* и казахские ханства. Вторая половина XVIII-первая четверть XIX в. Сборник документов и материалов. В 2-х частях. Часть 1. Сост.: К.Ш. Хафизова, В.А. Моисеев. Алма-Ата, Наука, 1989. 216 с.

Эпистолярное наследие, 2014 — *Эпистолярное наследие* казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник исторических документов в 2-х томах. Т. 1 / Сост. и ответ. ред. И.В. Ерофеева. Алматы: АО «АБДИ Компания», 2014. 696 с.

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ /
ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ /
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 2, pp. 329-340, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_2_329-340

**HISTORICAL AND DOCUMENTARY MATERIALS
IN THE MANUSCRIPT HERITAGE ABOUT YER ZHANIBEK**

Oshan Zhanymkhan¹, Hossein Khoshbateni², Yeldos Sauyrkan^{3*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences
 <https://orcid.org/0000-0002-5767-2794>. E-mail: osanzanymhan@gmail.com

²Tabriz University
(Tabriz, Iran)
 <https://orcid.org/0009-0002-6415-9558> E-mail: Hosseinkhishbaten@yahoo.com

³Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan)
1st year doctoral student of Al- Farabi Kazakh National University
 <https://orcid.org/0000-0003-0079-0420> E-mail: erekejan@gmail.com
*Correspondent author

© Valikhanov IHE, 2026
© Oshan Zh., Khoshbateni H., Sauyrkan Y. 2026

Abstract. Introduction. Er Zhanibek batyr is one of the famous warriors who lived during the era of Ablai Khan. The great Kazakh scholar Chokan Valikhanov, in his work dedicated to Ablai Khan, explicitly states that the 18th century was an extremely difficult period in Kazakh history. He also noted that the historical events of that era were not easily forgotten by the people. Over time, such memories preserved in the people's consciousness began to be recorded in writing. There are many examples of such records relating to Er Zhanibek. As a carrier of national memory, this historical manuscript plays a special role in conveying the nation's past identity, left in the depths of history, to subsequent generations. From this perspective, it is considered a valuable heritage that reflects the multi-layered processes of the past. *Goals and objectives.* The main objective of the research is to demonstrate the documentary value of the folkloric materials preserved in manuscript form relating to Er Zhanibek batyr. The relevance of the research lies in determining the historical, cultural, and documentary value of our people's written folkloric heritage, exploring their potential to fill in the blank pages of our history, and demonstrating the tremendous assistance such records provide in studying data preserved within archival documents and historical works.. This article traces the formation and preservation of the manuscript variants concerning Er Zhanibek Berdauletuly, a historical figure of the 18th century, which are kept in the rare manuscript collection of the Scientific Library. It identifies other versions preserved in Kazakhstan and neighboring countries, and provides a textological analysis of them. *Results.* By discussing the specific contents of the written heritage

concerning Er Zhanibek batyr, this study proposes opportunities to introduce it into scientific circulation as a historical source. *Conclusion.* This approach considers effective ways to systematically study the written versions of historical events that were preserved in popular memory and recorded across different eras. It also reveals the importance of using our people's manuscript heritage as historical sources in the study of the Fatherland's history.

Keywords: Manuscript heritage, Er Zhanybek Bater, folklore, historical memory, historical materials

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the implementation of the scientific program "Manuscript Heritage of Kazakhstan: Registration, Restoration, Scholarly Cataloguing, Digitization, and Comprehensive Codicological Studies" with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (individual registration number: BR28712621).

For citation: Oshan Zh, Khoshbateni H., Sauyrkan Y. Historical source materials in manuscript heritage related to Er Zhanibek // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 2. Pp. 329-340. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_329-340

ЕР ЖӘНІБЕККЕ ҚАТЫСТЫ ҚОЛЖАЗБА МҰРАЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ДЕРЕКТІК КӨРІНІСТЕР

Ошан Жанымхан¹, Хошбатени Хосейн², Елдос Сауырқан³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты

 <https://orcid.org/0000-0002-5767-2794>. E-mail: osanzanymhan@gmail.com

²Табриз университеті,
(Табриз қ., Иран,)

 <https://orcid.org/0009-0002-6415-9558> E-mail: Hosseinkhishbaten@yahoo.com

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология Институты
(28 үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің 1 курс докторанты

 <https://orcid.org/0000-0003-0079-0420> E-mail: erekejan@gmail.com

* Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Ошан Ж., Хошбатени Х., Сауырқан Е. 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Ер Жәнібек батыр Абылай хан дәуірінде жасаған әйгілі батырлардың бірі. Қазақтың ұлы ғалымы Ш. Уәлиханов Абылай ханға арналған өз еңбегінде XVIII ғасырдың қазақ тарихы үшін аса бір ауыр кезең болғандығын ашып айтады. Сондай-ақ аталған заманда болған тарихи оқиғалардың халық есінен көтеріле қоймағынын да тілге тиек еткен. Сондай халық есінде сақталған дүниелер араға уақыт салып хатқа түсе бастаған. Сол жазбалардың ішінде Ер Жәнібекке қатысты үлгілері де көптеп кездеседі. Аталған тарихи қолжазба ұлттық жадының тасымалдаушысы ретінде ұлттың өткен тарих қойнауларында қалған болымысын кейінгі ұрпаққа жеткізуде ерекше қызмет атқарады. Осы тұрғыдан алғанда ол өткеннің көпқабатты үдерістерін бейнелейтін құнды мұра ретінде қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – Ер Жәнібек батырға қатысты қолжазба түрінде сақталған фольклорлық сипатты материалдардың деректік құндылығын көрсету. Зерттеудің өзектілігі – халқымыздың фольклорлық сипаттағы жазба мұраларының тарихи-мәдени және деректік құндылығын анықтау, олардың тарихымыздың ақтаңдақ беттерін толықтырудағы мүмкіндіктерін қарастыру, осы тектес жазбалардың архивтік құжаттар мен тарихи шығармалар мазмұнында сақталған мәліметтерді зерттеудегі орасан зор көмегін көрсетіп беру. *Материалдар мен*

әдістер. Бұл мақалада XVIII ғасырда жасаған тарихи тұлғалардың бірі болған – Ер Жәнібек Бердәулетұлы туралы Ғылыми кітапхананың сирек қолжазба қорында сақталған нұсқаларының қалыптасуы мен сақталуы анықталды, олардың Қазақстан мен көршілес елдерде сақталған басқа нұсқалары анықталды, сондай-ақ оларға мәтінтанулық тұрғыдан талдау жасалады. *Нәтижелері.* Ер Жәнібек батыр туралы жазба мұраның нақты мазмұндарын талқылау арқылы, оны тарихи дерек ретінде ғылыми айналымға енгізу мүмкіндіктерін ұсынады. Бұл тәсіл халық жадында сақталған тарихи оқиғалардың әр дәуірде хатқа түскен жазба нұсқаларын жүйелі зерттеудің тиімді жолдарын қарастырады. Сондай-ақ халқымыздың қолжазба мұрасын тарихи дерек ретінде пайдаланудың Отан тарихын зерттеудегі маңызын ашып көрсетеді.

Түйін сөздер: Қолжазбалық мұра, Ер Жәнібек батыр, фольклор, тарихи жады, тарихи дерек
Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен «Қазақстанның қолжазба мұрасы: реестрлеу, реставрациялау, ғылыми каталогтау, цифрландыру және кешенді кодикологиялық зерттеу» атты ғылыми бағдарламаны іске асыру аясында дайындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR28712621).
Дәйексөз үшін: Ошан Ж., Хошбатени Х., Сауырқан Е. Ер Жәнібекке қатысты қолжазба мұраларындағы тарихи деректік көріністер // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. 329-340 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_329-340

ИСТОРИКО-ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ МАТЕРИАЛЫ В РУКОПИСНОМ НАСЛЕДИИ ОБ ЕР ЖАНИБЕКЕ

Ошан Жанымхан¹, Х. Хошбатени², Елдос Сауырқан³

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
 (д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
 Кандидат исторических наук.

 <https://orcid.org/0000-0002-5767-2794>. E-mail: osanzanymhan@gmail.com

²Тегризский университет
 (г. Тегриз, Иран)

 <https://orcid.org/0009-0002-6415-9558> E-mail: Hosseinkhishbaten@yahoo.com

³Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
 (ул. Шевченко, 28., 050010 г. Алматы, Республика Казахстан)
 Докторант 1 курса Казахского национального университета имени аль-Фараби

 <https://orcid.org/0000-0003-0079-0420> E-mail: erekejan@gmail.com

* Автор-корреспондент

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© ОшанЖ., Хошбатени Х., Сауырқан Е. 2026

Аннотация. Введение. Ер Жанибек батыр — один из прославленных батыров, живших в эпоху Абылай хана. Великий казахский ученый Ч. Валиханов в своем труде, посвященном Абылай хану, открыто говорит о том, что XVIII век стал для казахской истории крайне тяжелым периодом. Он также отмечает, что исторические события той эпохи надолго сохранились в памяти народа. Со временем эти сохранившиеся в народной памяти предания начали фиксироваться письменно. Встречается множество образцов подобных записей, касающихся Ер Жанибека. Данная историческая рукопись, выступая носителем национальной памяти, играет особую роль в передаче последующим поколениям сущности нации, оставшейся в недрах прошлого. С этой точки зрения она рассматривается как ценное наследие, отражающее многослойные исторические процессы. *Цель и задачи исследования* — показать источниковую ценность фольклорных материалов о Ер Жанибек батыре, сохранившихся в

виде рукописей. Актуальность исследования заключается в определении историко-культурной и источниковой ценности письменного фольклорного наследия нашего народа, рассмотрении его потенциала в восполнении «белых пятен» нашей истории, а также в демонстрации огромной роли подобных записей при изучении сведений, сохранившихся в архивных документах и исторических трудах. В данной статье прослежено формирование и сохранение вариантов рукописей о Ер Жанибеке Бердаулетулы — одном из выдающихся исторических деятелей XVIII века, хранящихся в фонде редких книг и рукописей Научной библиотеки. Выявлены другие версии рукописей, сохранившиеся в Казахстане и соседних странах, а также проведен их текстологический анализ. *Результаты.* Путем детального разбора содержания письменного наследия о Ер Жанибек батыре, в исследовании предлагаются пути введения его в научный оборот в качестве исторического источника. *Заключение.* Подобный подход позволяет найти эффективные методы системного изучения письменных вариантов исторических событий, сохранившихся в народной памяти и зафиксированных в разные эпохи. Кроме того, раскрывается значимость использования рукописного наследия нашего народа в качестве исторического источника при изучении отечественной истории.

Ключевые слова: Рукописное наследие, Ер Жаныбек Батыр, фольклор, историческая память, исторические материалы

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации научной программы «Рукописное наследие Казахстана: регистрация, реставрация, научная каталогизация, оцифровка и комплексные кодикологические исследования» при финансовой поддержке Научного комитета Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (индивидуальный регистрационный номер: BR28712621).

Для цитирования: Ошан Ж., Хошбатени Х., Сауырман Е. Историко-документальные отражения в рукописном наследии об Ер Жанибеке// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. С. 329-340. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_329-340

Кіріспе. XVIII ғасырда өмір сүрген көрнекті тарихи тұлғаның бірі – «Ер Жәнібек» деген даңқты атпен белгілі қазақ батыры Жәнібек Бердәулетұлы. Аталған тұлға туралы халық арасында өте көп тарихи жырлар мен аңыздар сақталған. Осы дүниелерде Ер Жәнібектің көрінекті батыр әрі тілге шешен, ойға көсем дана би болғандығы айтылады әрі батырдың жоңғар шапқыншылығы кезіндегі ерлігі көбірек сөз болады. Сонымен бірге онда қазақ хандары мен сұлтандары, батырлары, би-шешендері туралы да мәліметтер көптен кездеседі.

Ер Жәнібекке қатысты мәліметтер батырдың өзі туралы аңыздар мен жырлардан ғана емес, батыр өмір сүрген дәуірде жасаған тұлғаларға байланысты тарихи аңыздар мен жырлардан да көптеп кездесіп отырады. «Қабанбай батыр» жырында, «Нұралы батыр» жырында, Есенгелді батырға қатысты жырларда тағы басқа әдеби мұраларда Жәнібек батырдың ерлігі сөз болады.

Ер Жәнібек туралы Құрбанғали Халид, Машһұр-Жүсіп Көпеев, Шәкәрім Құдайберді, Ақыт Үлімжіұлы, Асқар Татанайұлы қатарлы авторлар өз еңбектерінде жазып қалдырған. Бұл мұралар Ер Жәнібек батырдың тарихи келбетін ашумен бірге, қазақ тарихының аталған дәуірін бейнелеп беруімен құнды.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер. Ер Жәнібек батырға қатысты жырлар мен аңыздардың үлгілері елімізде, қала берді ҚХР мен Моңғолияда қоныстанған қандастарымыздың арасында кең көлемде сақталған. Алматыдағы Орталық ғылыми кітапхана мен М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорларында шағатай-қадым жазуымен, төте жазумен, латын әрпінде және кирилл әрпінде жазылып, хатқа түскен материалдар бар.

Бұған дейін шетелдерде, соның ішінде ҚХР ШҰАР Алтай аймағы, Тарбағатай аймағы, Үрімжі қаласында баспадан шыққан сирек кездесетін кітаптарда (Ер Жәнібек. 2006: 22-23, 26) және «Шалғын» (Шалғын, 1984: 45-65), «Мұра» (Мұра, 1989: 36-39) қатарлы мерзімді басылымдарда жарық көрген.

Отандық іргелі басылымда «Бабалар сөзі» жүз томдық кітабы мазмұнынан орын алды (Бабалар сөзі, 2012: 86-том, 265-268; Бабалар сөзі, 2012: 87 том, 12-25, 86-89, 102-142). Осы мұралардың бір бөлім нұсқалары батырдың 300 жылдық торқалы тойын атап өту шарасының бір мазмұны ретінде 2013 жылы Алматыда жарық көрген «Ер Жәнібек Бердәулетұлы» (Ж. Ошан, Н. Нәбиолла, 2014: 224-245) атты жинаққа енгізілген.

Аталған мақалада негізгі дереккөз ретінде Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасы сирек қолжазбалар қорында сақталған, қазақтың көне жазу үлгісінде, яғни қадим жазуы немесе «хат-и хадим» деп аталған араб графикасына негізделген жеңілдетілген жазу нұсқасында, Байтұрсыновтың төте жазуында, латын жазуында және қазіргі қолданыстағы кирилл жазуында хатқа түскен Ер Жәнібек батырға қатысты қолжазба материалдары пайдаланылды. Бұл құжаттар өткен ғасырдың бірінші жартысында қағазға түсірілген. Мазмұндық тұрғыдан XVIII ғасырдағы тарихи оқиғалар мен қоғамдық қатынастарды бейнелейтін деректік сипатқа ие.

Аталған қолжазбалар ауызша дәстүр үлгілерінің жазбаша нұсқалары ретінде қазақ халқының тарихи-мәдени жадында сақталған оқиғалар желісін, тұлғалар бейнесін және әлеуметтік құрылым көріністерін айқындауға мүмкіндік береді. Ғылыми тұрғыдан бұл материалдар – қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік дамуын, ру-тайпалық құрылымын, көшпелі өмір салтының ерекшеліктерін зерделеуде сирек әрі құнды дереккөздер қатарына жатады. Әсіресе, XVIII ғасырдағы тарихи үдерістердің кейбір көмескі тұстарын нақтылау тұрғысынан маңызы зор.

Аталған мұраларды зерттеудің нәтижелері XVIII ғасырлардағы қазақ қоғамының бірқатар көмескі тұстарын айқындауға мүмкіндік берді. Атап айтқанда, қазақ ру-тайпаларының көші-қон үдерістері, қоныстану аймақтары, сыртқы саяси жағдайға байланысты орын алған қозғалыстар, ішкі әлеуметтік байланыстар мен өзара ықпалдастық сипаттарын анықтай алады. Сонымен қатар, қазақ қоғамының ішкі құрылымдық болмысы – дәстүрлі құқықтық нормалары мен рухани-мәдени құндылықтар жүйесі жөнінде тың тұжырымдар жасауға негіз қалайды.

Орталық ғылыми кітапхана қолжазба қорында Ер Жәнібекке қатысты қазірге дейін анықталған қолжазба мұралар қатарында: «Керей Ер Жәнібек деген батырдың үйсіннің бір батырына айтқаны», «Керей Бердәулетұлы Ер Жәнібек пен Тіленші бидің он бес жасында кездесуі», «Жәнібек пен Тіленшінің екінші кездесуі», «Жәнібек батыр мен Тіленшінің үшінші кездесуі», «Тіленші мен Жәнібек», «Керей Жәнібек батыр туралы» деген алты қолжазба анықталып отыр.

Зерттеу барысында аталған қолжазбаларды ғылыми айналымға енгізудің деректанулық қағидаттары қатаң сақталды. Атап айтқанда мәтіндердің түпнұсқалық сипатын бұзбай сақтау негізгі принциптердің бірі ретінде қарастырылды. Мақала көлемінің шектеулі болуы ескеріле отырып жекелеген ескі қолжазбаға ғана мәтіндік реконструкция жасау әдісі қолданылды. Қолжазбаларда қамтылған мәліметтерді өзге жазба деректермен және нақты тарихи жағдайлармен салыстыру жолымен талданды. Бұл тәсіл тарихи оқиғалардың уақыттық және кеңістіктік шеңберін нақтылауға, сондай-ақ деректердегі мәліметтердің шынайылығын айқындауға мүмкіндік береді.

Талқылау. «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапхананың сирек қолжазбалар қорында сақталған материалдар мазмұны жағынан аса кең ауқымды тақырыптарды қамтиды. Аталған қорда XVIII ғасырдағы тарихи тұлғаларға қатысты хатқа түскен мол жазба құжаттар жинақталған. Бұл құжаттар сол дәуірдің саяси-әлеуметтік үдерістерін, тұлғалардың қызметі мен тарихи оқиғалардың сипатын зерттеуде маңызды деректік негіз болып саналады. Аталған жазбалардың кейбірі белгілі бір тұлғаның жеке атымен сақталса, кейбірі басқа тақырыпта тіркелген жазбалардың мазмұнынан орын алған. Сол қолжазба кешенінде Ер Жәнібек Бердәулетұлының атында тіркелген қолжазбалар да бар. Қазіргі уақытқа дейін анықталған деректер бойынша, аталған тұлғаға қатысты алты қолжазба мұрасы белгілі болып отыр.

Бірінші қолжазба: «Керей Ер Жәнібек деген батырдың үйсіннің бір батырына айтқаны». Бұл қолжазба ҚР Орталық ғылыми кітапхананың 547 бумасында сақтаулы. Қолжазба «Толыбаев Мұхамедәлінің шығармалары» деген атпен 1949 жылы кітапхана қорына түскен. Қолжазба қазақтың көне жазу үлгісіндегі қадим жазуы («Қадим жазуы» немесе «хат-и хадим») деп аталған араб графикасына негізделген жеңілдетілген жазу нұсқасында жазылған деуге болады (ОҒКҚҚ. 547 бума, «Толыбаев Мұхамедәлінің шығармалары»).

Екінші қолжазба: «Керей Бердәулетұлы Ер Жәнібек пен Тіленші бидің он бес жасында кездесуі». Бұл қолжазба ҚР Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қорындағы 901 буманың № 1 дәптерінде сақталған. Қолжазба төте жазумен жазылған. «Ел аузынан алынған сөздер» деген атпен 1951 жыл 21 тамызда қолжазба қорға түскен. Қолжазбаны Павлодар облысы Баянауыл ауданының тұрғыны Мағзұм Ахметұлы (Сүйіндік руынан) деген адам тапсырған. (ОҒКҚҚ. 901 бума, № 1 дәптер. «Ел аузынан алынған сөздер»).

Осыған ұқсас аңыз «Жәнібек батырдың Тіленші биге айтқандары» деген атпен 1997 жылы ҚХР-да жарық көрген «Шіңгіл ауданының аңыз-ертегілері» деген кітапта жарияланған (Шіңгіл, 1997: 34-35). Аталған аңызды Шіңгіл ауданының тұрғыны Қуанған Әбдікәрімұлы деген адам ел аузынан жинап берген, Дәлелбек Қинаятұлы реттеп, баспаға дайындаған.

Үшінші қолжазба: «Жәнібек пен Тіленшінің екінші кездесуі». Бұл қолжазба ҚР Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қорындағы 901 бума № 1 дәптерде сақталған. Төте жазумен жазылған. «Ел аузынан алынған сөздер» деген атпен 1951 жыл 21 тамызда қолжазба қорға түскен. Қолжазбаны Павлодар облысы Баянауыл ауданының тұрғыны Мағзұм Ахметұлы (Сүйіндік руынан) деген адам тапсырған (ОҒКҚҚ. 901 бума, № 1 дәптер. «Ел аузынан алынған сөздер»).

Төртінші қолжазба: «Жәнібек батыр мен Тіленшінің үшінші кездесуі». Қолжазба ҚР Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қорынан алынды. 901 бума № 1 дәптерде сақталған. Төте жазумен жазылған. «Ел аузынан алынған сөздер» деген атпен 1951 жыл 21 тамызда қолжазба қорға түскен. Қолжазбаны Павлодар облысы Баянауыл ауданының тұрғыны Мағзұм Ахметұлы (Сүйіндік руынан) деген адам тапсырған (ОҒКҚҚ. 901 бума, № 1 дәптер. «Ел аузынан алынған сөздер»).

Бесінші қолжазба: «Тіленші мен Жәнібек» деп аталған. Қолжазбаның Орталық ғылыми кітапхананың 849 бумасында латын әрпімен жазылған нұсқасы сақталған (ОҒКҚҚ. 849 бума). Бұдан тыс қолжазбаның машинкада басылған көшірме нұсқалары да сақталған. Оның тағы бір нұсқасы ҚР Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қорындағы 1068-бумада сақталған (ОҒКҚҚ. 1068 бума). Екінші бір нұсқасы ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетіне қарасты М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және Өнер институтының қолжазбалар қорының 989 бума, 4 дәптерінде; 1010 бума, 9 дәптерінде сақталған (ӘӨИҚҚ. 989 бумасында, 4 дәптер; 1010 бума, 9 дәптер). Сондай-ақ, институтының қолжазбалар қорының 991 бумасында «Ер Жәнібек пен Тіленші шешен» деген басқа бір атпен машинкада басылған көшірме нұсқасы сақталған (ӘӨИҚҚ 991 бума). Қолжазбаның осы мәтіні профессор Тұрсынбек Кәкішев құрастырған «Билер сөзі» кітабындағы «Жәнібек би» деген аңыздың екінші бөлігінде берілген (Кәкішев, 2012: 51-52).

Осыған ұқсас аңыздың үлгісі Қытайдағы қазақтар арасында да сақталған. Мұндай аңыздың бірін Қуанған Әбдікәрімұлы деген адам ел аузынан жазып алған. Кейін келе Дәлелбек Қинаятұлы аңызды реттеп, баспаға дайындап «Жәнібек батырдың Тіленші биге айтқандары» деген атпен «Шіңгіл ауданының аңыз-ертегілері» деген кітапта жарияланған (Шіңгіл, 1997: 32-34). Шыңжаңда шыққан «Қазақ ауыз әдебиетінің қазынасы» сериясының аңыздарға арналған екінші кітабында да осы аңыздың мазмұнымен ұқсас «Жәнібек батырдың Тіленші биге айтқандары» деген нұсқа жарияланған (Аңыз-ертегілер, 2008: 130-131). «Жәнібек батырдың Тіленші биге айтқандары» деген тағы бір нұсқасы 2011 жылы Шыңжаң халық баспасы мен Іле халық баспасы бірлесіп баспадан шығарған 25 томдық «Қазақ ауыз әдебиеті қазынасы» деген кітаптар сериясының «Аңыз-ертегілер» атты 13 томында да жарияланған (Қазақ ауыз әдебиетінің қазынасы, 2011: 13-том, 267-269).

Алтыншы қолжазба: «Керей Жәнібек батыр туралы»

Қолжазба Орталық ғылыми кітапхананың 849 бумасында сақтаулы. Қолжазба латын жазуымен жазылған. Құжаттың машинкада басылған көшірме нұсқалары Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қоры, 1068 бумасында сақталған; М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорының 989 бумасында да сақталған. М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қоры 330 бумасында да сақтаулы, ал оның машинкаға терілген көшірмесі осы қордың 1004 бума 3 дәптерінде сақтаулы (ОҒКҚҚ. 1068 бума; ӘӨИҚҚ. 991 бума, 1004 бума 3 дәптер).

Нәтижелер. «Керей Ер Жәнібек деген батырдың үйсіннің бір батырына айтқаны» атты бұл қолжазба қадим жазуымен («хат-и хадим») жазылған. Бұған ұқсас нұсқа қазірге дейін еш жерде кездескен жоқ.

Транслитерациясы:

(1) كراى ابرجانيك ديكان باطر اويسون ننگ بر باطرينه (2) آيتقانى (3) بر آياغى آقصاب ايكان آقصاب جانيك ديتنه آيتلادی ايكان (4) اير جانيك ديتنه آيتلا ديكان (5) بول باطردينك جايلا ب مناتن بر طورى اطين جلقى عه (6) جبارماي تونده ايلغى آرقاندا ب قويدايكان بر تونده (7) جلقنى جاؤ الب كتدى ديب جلقى شى كلب اوياتقان (8) صونك و ا قاق طورى بار ما ديسه بار ديدى (9) الب كلا كور ديب قالاي الب كيتدى ديب جونون (10) صور بنتن آيتقان صونك بول اويسون ايكان (11) ارتمنان كلا برينكدس ديب هر بر بولجالدى جرلار آيتن (12) تونده جالعز جوريب كيتن طانك اطلب كون چقان (13) مزلده جلقى الغان ننگ قاراپن كوريب آقاي صاليب (14) آيتقانى داويسى اولكان ايكان (15) اويسون جلقمدى الب بارا پىنك صارى صودى كوبوليب (16) آرتنكان منده كلامن قاق طورومدى توبوليب (17) آلدنكان آرعسن چقپسا قابتاپىنك جاؤ عان قارداي سپاله ب (18) آرعن نايمان آرىص بن آظويم التى قارص بن (19) سن بزاؤدنك باص ترسى چون پىيك پىنك من آطان ننگ جون ترسى طالسين (20) ... جلقى من...؟ طايتنه ديكانده بر طوب كسى طوريب (21) آناداي جاقنداب داؤپىس جتر جرکه كليكانصونك (22) و ا طوقته آلكينده نه ديدىنك سوزونكدى توكال (23) اپىتالمادىق پىول سوزونكدى آيتچى ديكانده (24) آلكى سوزين قايتنه آيتقانصونك و ا باطر (25) بر كال ناپىيباي اطيپالاق ديب سلام بريپىب (26) آمانداپىيب جون صوراپىيب اطين آيتقان (27) صونك آدايى پىننك آطنك دى ايشتؤشم (28) اوزونكدى بر كورؤكه اپىتيكان ايسم ايدى (29) ديب جلقپىن طوقتا ب قايريب بريپ امان آيداب (30) قايتن جالعز اوزى كينكى كسى لارى آرتنان كلبتى (31) براق اويسون ننگ باطرى ننگ اطين بلامين

Қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы:

Жәнібектің бір аяғы ақсақ екен, ақсақ Жәнібек деп те аталады екен. Ер Жәнібек деп те айтылады екен. Бұл батырдың жайлап мінетін бір торы атын жылқыға жібермей, түнде ылғи арқандап қояды екен.

Бір түнде жылқыны жсау алып кетті, – деп жылқышы келіп оятқан соң. – Уа, қақ торы бар ма?– десе, – бар, – дейді. «Алып келе гөр» дейді. «Қалай алып кетті» дейді. Жөнін, тұс бетін айтқан соң.

– Бұл үйсін екен, артымнан келе беріңдер, – деп, – әрбір болжалды жерлерді айтып, түнде жалғыз жүріп кетіп, таң атып, күн шыққан мезгілде жылқы алғанның қарасын көріп айғай салып айтқаны, дауысы үлкен екен:

Үйсін, жылқымды алып барасың,

Сары суды көбелеп.

Артыңнан мен келемін,

Қақ торымды төбелеп.

Алдыңнан арғын жетсе қайтасың,

Жауған қардай себелеп.

Арғын, найман арыспын,

Азуым алты қарыспын.

Сен бұзаудың бас терісі, шөңшіксің,

Мен атанның жон терісі, талысбын.

Жылқыны таста дегенде, бір топ кісі тұрып, анадай жақындап, дауысы жетер жерге келген соң, уа, тоқта, әлгінде не дедің, сөзіңді түгел ести алмадық. Сол сөзіңді айтышы дегенде, әлгі сөзін қайта айтқан соң:

– Уа батыр бері кел, насыбай атысалық, – деп сәлем берісіп амандасып, жөн сұрасып, атын айтқан соң.

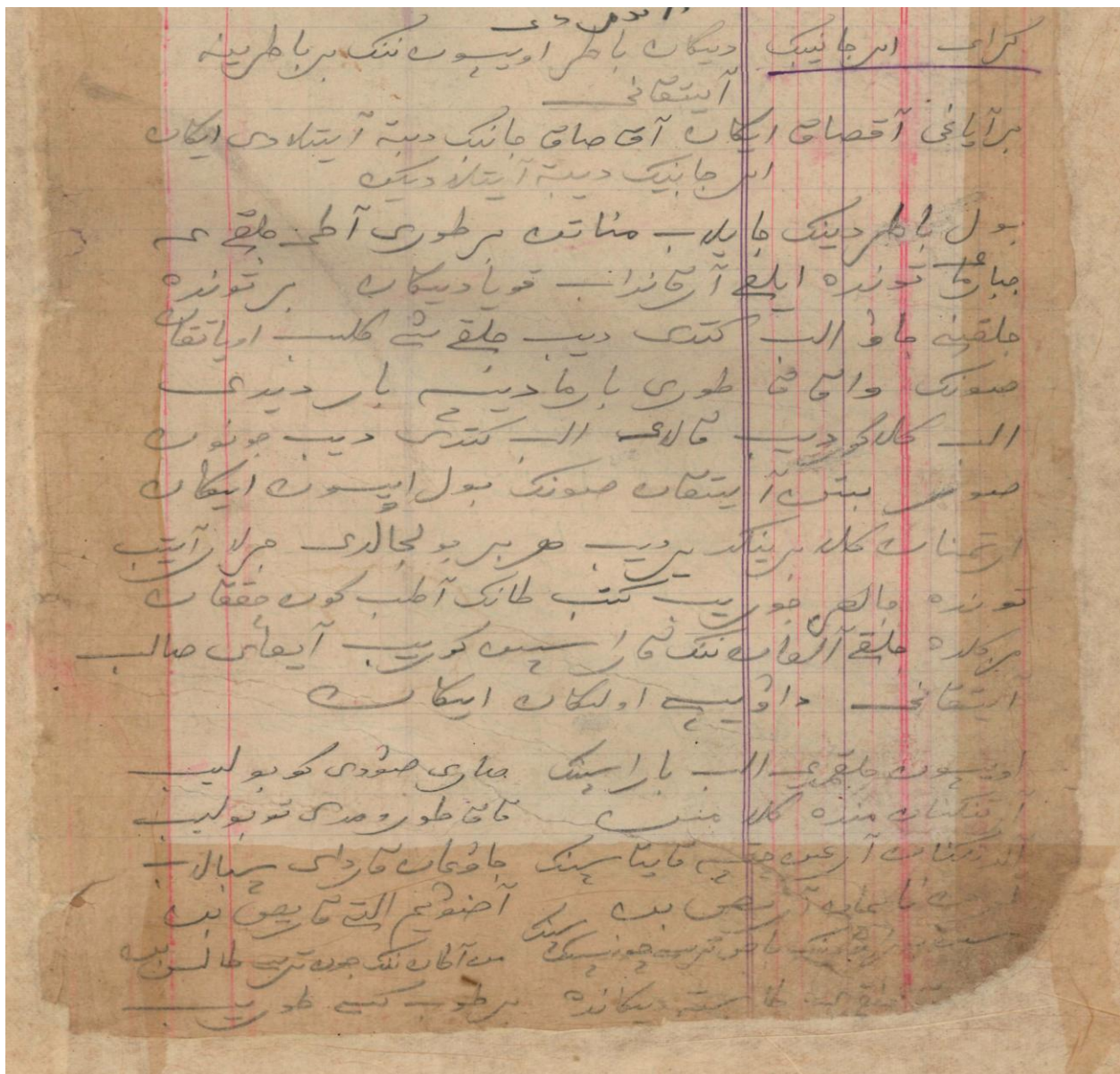
– Сенің атыңды естуші ем, өзіңді бір көруге істеген ісім еді, – деп жылқысын тоқтатып, қайырып беріпті.

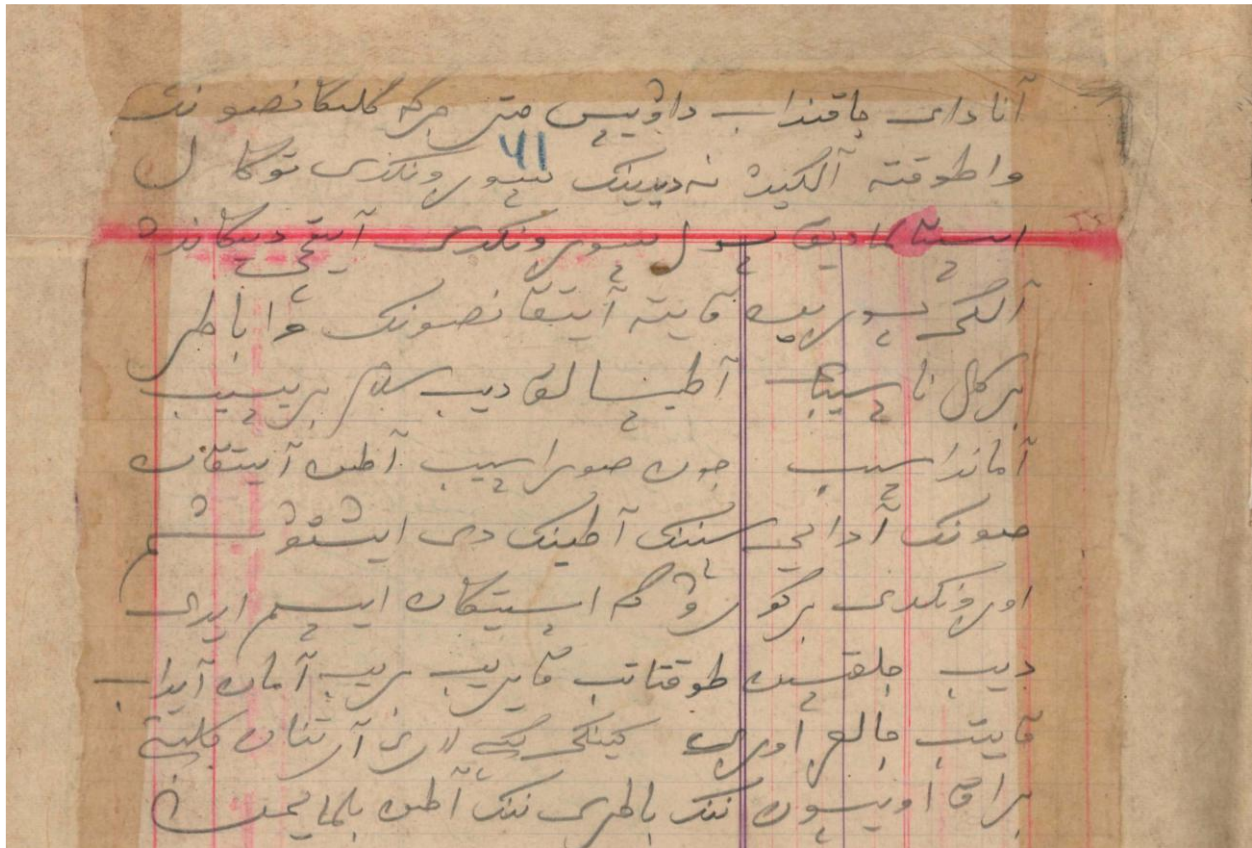
Аман айдап қайтыпты жалғыз өзі. Кейінгі кісілер артынан келіпті. Бірақ үйсіннің батырының атын білмеймін.

Бұл қолжазбада қазақ ру-тайпаларынан керей, арғын, найман және үйсін руларының аты аталады. Мұндағы керей, арғын, найман бұлар орта жүздің рулары.

Ал үйсін атауы бүкіл Ұлы жүздің ортақ атауы ретінде сипатталған. Бұл аталған дәуірдегі қазақтардың нақты болымысынан хабардар ете алады. Үйсін атауының бүкіл ұлы жүздің ортақ атауы болған жағдайды XVIII ғасырдың екінші жартысында жазылған Қытай деректемелеріндегі қазақ-ру тайпалары туралы мәліметтер де растайды.

Аталған қолжазбадағы Қазақ жерінің тарихи-географиясы туралы айтылған жер-су атында Сарысу өзенінің аты аталады. Мұнда айтылған Сарысу Қарағанды облысындағы Сары Арқаның Бұғылы тау деп аталатын тау бөктерінен басталып Қарағанды және Қызылорда облыстары жерімен 800 шақырым ағып өтіп Сыр өңіріндегі Телікөлге құятын өзен болуға тиіс. Бұл бізді батыр шыққан орта жүз руларының, сондай-ақ үйсіндердің XVIII ғасырдың бірінші жартысында қоныстанған аймақтардың бағыт-бағдарын көрсетіп береді.

«Керей Бердәулетұлы Ер Жәнібек пен Тіленші бидің он бес жасында кездесуі» деп аталатын қолжазба құжатта да қазақ ру-тайпаларының өріс-қоныстары туралы мәлімет сақталған. Онда:

«Абақ керейдің қонысы бұрын Қарағандыға қарайтын Қу ауданында Едірей-Арқалық деген таулар болатын. Кейін бұл қоныстарға арғын тұқымы Мейрам баласы, ұран аты Қаракесек, Болатқожа тұқымы қаз дауысты Қазыбек балалары келіп араласа қона бастаған соң, Жәнібек батыр жер шалғызып, Балқаш маңынан қоныс алып көшіп келеді. Себебі менің өз тірлігімде еш нәрсе етпесе де, іргелі ел, жуан атаның балалары келіп қалды, ажал келіп өліп қалсам, кейін қалған елге қоныс қылғызып симас деп ойлапты. Ол кезде ұрылық, зорлықтың көп заманы, кейінгі қонысында қалған қаракесек елінде ауысқан, барымта, ұрлық малдарын жоқтап, қасында қанша жолдастары бар Жәнібек келеді. Ол заман батыр заманы, қорықса да, силаса да, қарсы тұра алмайды. Үй тіккізіп, қой сойып, күту көрсетіп жата береді» – деп жазған.

Жоғарыдағы мәліметтерге сүйенсек, Абақ керей руының бір кезеңдегі қоныстары бұрынғы Қарағандыға қарасты Қу ауданы аумағындағы Едірей-Арқалық таулары маңында орналасқан. Едірей – Сарыарқадағы Арқалық пен Мыржық тауларының солтүстігінде орналасқан тау. Кейін бұл өңірге арғын тайпасының Мейрам баласы, оның ішінде ұраны Қаракесек атанған Болатқожа әулетінен тарайтын Қаз дауысты Қазыбек бидің ұрпақтары келіп, бұрынғы қоныстармен араласа қоныстана бастаған. Осыдан кейін Жәнібек батыр жаңа жайылым іздегіп, Балқаш маңынан қоныс алып, сол өңірге қарай көшіп барған.

Жоғарыда көрсетілген екі қолжазбада айтылған Сарысу өзені, Едірей–Арқалық өңірі, Балқаш маңы тек географиялық нысан ретінде ғана емес, XVIII ғасырдың 50 жылдарының алды-артындағы қазақ руларының қоныстану тарихы, этникалық өзара ықпалдастығы және көші-қон бағыттарын зерттеуде маңызды тарихи кеңістік ретінде қарастырылады.

«Жәнібек пен Тіленшінің екінші кездесуі» және «Жәнібек батыр мен Тіленшінің үшінші кездесуі» деп аталатын екі қолжазбада да Ер Жәнібектің Едірей, Арқалықтағы қоныстарынан көшіп кеткенімен, ондағы елмен үнемі байланыста болып, келіп-кетіп тұрғаны айтылған. Ол Едірей, Арқалықтағы Қазыбек бидің баласы Бекболат, Қазымбеттердің ұлдары

Тіленші және Қанай, Жанай, Атымбай, Анай дегендермен байланыста болып отырған. Мұндай мәлімет Ер Жәнібекке қатысты Орталық ғылыми кітапхана қолжазба қорында сақталған нұсқалардан басқа да нұсқаларда да көп қайталаып отырады.

Орталық ғылыми кітапхана қолжазба қорындағы «Тіленші мен Жәнібек» деп аталған қолжазбада:

«Жәнібек қартайған кезде керейдің жуандарының зорлығына шыдай алмай, Алтай өрдегі абақ керейге ауып барады, – дегенді Тіленші естін: – Жәнібекті сөзден мүдіртемін деп, алдын тосып, жолығып,...» – деген бір мәлімет кездеседі.

Батырдың қазіргі Абай облысы, Жарма ауданына қарасты Ортабұлақ ауылы маңындағы биік төбеге жерленгені белгілі. Бұл Ер Жәнібекке қарасты ел-жұрты батыр қайтыс болғанға дейін осы өңірді қоныс еткенін көрсетіп береді. Бұл бойынша қарастырсақ *«Алтай өрдегі абақ керейге ауып барады»* деген мәлімет күмән тудырады. Солай дегенмен, қолжазбада айтылған мұндай мәлімет Абақ керей, уақ және наймандардың бір бөлім елінің XVIII ғасырдың екінші жартысында Қара Ертістің жоғары ағысынан Өр Алтай өңіріне дейінгі аралықта қоныстанған тарихи үдерістен де хабар береді.

Сөйтіп, аталған қолжазбалардағы мәліметтер XVIII ғасырдың екінші жартысындағы қазақ ру-тайпаларының Қазақ даласындағы қоныстану үдерістерін зерттеуде маңызды дереккөздердің бірі болып саналады. Онда сол кезеңдегі этноаумақтық орналасу, көшіп-қону бағыттары, ру-тайпалардың өзара орналасу реті мен тарихи қоныс аймақтары жөнінде мәліметтер сақталған. Мұндай мәлімет XVIII ғасырдың екінші жартысында Қазақстан аймағында қалыптасқан саяси-әлеуметтік жағдайдың ықпалымен ру-тайпалардың қоныс аудару, жаңа жайылымдық кеңістіктерді игеру және дәстүрлі көшпелі шаруашылық жүйесін сақтап қалу үрдістерін де аңғартады. Осы тұрғыдан алғанда, аталған қолжазба қазақ халқының тарихи географиясын, этникалық құрылымын және аймақтық қоныстану ерекшеліктерін зерттеуде маңызды деректік негіздердің бірі ретінде ғылыми айналымға тартуды қажет етеді.

Жоғарыда келтірілген мәліметтер Жоңғар хандығы жойылар қарсаңындағы және одан кейінгі кезеңдерде қазақтардың бұдан бұрын жоңғарлардың иелігіне өтіп кеткен тарихи ата-қоныстарына қайта оралып, қоныстану үдерісінің нақты тарихи көріністерін айқын көрсетеді.

Мұндай қолжазбалардың тарихи дерек ретіндегі құндылықтарының тағы бір қыры қолжазбалар мазмұнында кездесетін тарихи тұлғалар мен олардың өміріне қатысты мазмұндардан көрініс табады.

«Жәнібек батыр мен Тіленшінің үшінші кездесуі» деп аталған қолжазбада «Қазыбек бидің баласы Бекболат, Қазымбет деп аталады. Тіленші – Бекболат баласы, Қазымбеттен – Қанай, Жанай, Атымбай, Анай дегендер туады» деп Қазыбек биден тараған ұрпақтары туралы шежірелік мәліметтер қалдырады.

Аталған деректе көрсетілген Тіленші – Қаракесек руынан шыққан Қаз дауысты Қазыбек бидің немересі, Бекболат бидің (1714-1790) ұлы еді. Бекболат бидің Ер Жәнібектің замандасы екенін ескерсек Тіленші бидің Жәнібек батырдың ұлдарымен тұстас кезеңде өмір сүрген адам болғаны нақтылана түседі. Бұл жайт жоғарыда аталған қолжазбалар мазмұнында нақты түрде көрініс тауып отырған.

«Жәнібек батыр мен Тіленшінің үшінші кездесуі» деген қолжазбада Ер Жәнібек пен Тіленші арасында болған мынандай бір диалог жазылған.

« ... Үш ай жатқанда, жаныңнан бөлінген күнім жоқ шығар. Ауыздан шығып сөйленіп, құлақпен естілген сөзді сіз айтып та болдыңыз, мен ұғып, естін те болдым білем. Енді жездемнің айтқаны еді деп, есте қалғандай атасыз, анасыз бір әңгіме айтып бер дегенде, Жәнібек батырдың айтқаны:

– Атасыз, анасыз әңгіме менен қайдан шығады. Гайыптан хабар беретін Бегімысықтан кейін әулие шықпайды. Халқын жауға бермейтін Абылай ханнан кейін хан тумамайды. Жолдасын жолға қалдырмайтын Бәйгелді Бостаннан кейін ер тумамайды. Түскі берген қонақ асын, кешкіге санамайтын кеткусіз мырза абыз Шомақтан кейін бай тумамайды. Екі емшегін кезек емізіп, екі жақты бірдей риза қылып, қара қылды қақ жарып төре беретін гаділ бабаң Қазыбектен кейін би тумамайды дегенде Тіленші:

– *Дұрыс, хан тумаса тумас, Абылай төре өз жөнімен, әулие тумаса тумас, Бегімысық қожас өз жөнімен, батыр тумаса тумас, Бәйгелді Бостан қыпшақ өз жөнімен, бай тумаса тумас, абыз Шомақ қанжығалы өз жөнімен, би неге тумайды. Бабамның артынан шығып міне мен де отырғаным жоқ па? – дегенде, Жәнібек батыр:*

– *Уа-ай, Тәңір-ай, заманына қарай кісі қып ұстап отырған, барымташының малын қайыруға жарайтын мына сен, бір жалақ сары неме емеспісің, – деп Тіленшінің баяғыдан бері өзін кемітіп сөйлеген сөзін тап аттанарда бір-ақ түйіп қайырып кеткен екен».*

Бұл сұхбатта Ер Жәнібек Бегімысық әулие, Абылай хан, Бәйгелді Бостан, мырза абыз Шомақ, Қазыбек би қатарлы тұлғалардың атын атап, олардың тұлғалық қасиетін әдемі сипаттап көрсеткен.

Осында Абылай хан, Қазыбек би қатарлы аты әйгілі тұлғалардан басқа аты аталып отырған Бегімысық – әулие, қожас тұқымынан. Қаздауысты Қазыбектің серігі, ақыреттік досы болған адам делінеді. Бәйгелді Бостан болса ұқсас дәуірде өмір сүрген орта жүздің қыпшақ руынан шыққан батыры ретінде айтылады. Ал Шомақ абыз – Қанжығалы Абыз-Шомақ деген атпен халық арасында аты қалған Қазақ даласының абыздарының бірі.

Ер Жәнібек батырға байланысты жырлар мен аңыздарда, қолжазба материалдарда қазақ хандары мен батырларының, би-шешендерінің аты көптен кездеседі. Мұндай тұлғалар қатарында Әбілмәмбет, Абылай қатарлы хандар, Шақшақұлы Жәнібек, қаз дауысты Қазыбек, қанжығалы Бөгенбай, қаракерей Қабанбай, шапырашты Наурызбай, бағаналы Барлыбай, шұбар тулы Жаулыбай, сүйіндік Олжабай, уақ Бармақ, көкжарлы Барак, Ер Қосай, Ер Шыңғыр, Жобалай, Малайсары, уақ Өтеген және Шыңқожа батыр, Бекболат, және Тіленші секілді батырлар мен билерден өзге Бұқар жырау, қаракерей Соқыр Абыз, қанжығалы Шомақ абыз, керей Жәрке абыз, Бегімысық әулие сияқты жыраулар мен абыздардың аттары қатар айтылады.

Ер Жәнібек батырға қатысты тарихи мұраларда сол дәуірде өмір сүрген тарихи тұлғалардың осылайша кешенді түрде көрініс табуы бұл Орталық ғылыми кітапхана қорындағы мұндай қолжазба мұралардың тұлғатану тұрғысындағы ғылыми маңызын айқындайды. Ер Жәнібекке қатысты қолжазбалардағы мәліметтер тек белгілі бір кезеңнің тарихи-әлеуметтік ортасын сипаттап қана қоймай, сонымен қатар батырдың тарихи келбетін, қоғамдық рөлін және замандастарымен өзара байланысын тереңірек ашуға мүмкіндік береді.

Қорытынды. Орталық ғылыми кітапхана сирек қолжазбалар қорында сақталған бұл қолжазбалар қазақ халқының тарихи-мәдени жадында сақталған деректерді ашып көрсетуге мүмкіндік беретін құнды тарихи мұралар қатарына жатады. Олар қазақ қоғамының өткен ғасырлардағы тарихи болмысын бейнелейтін сирек дереккөздер ретінде ғылыми тұрғыдан ерекше маңызға ие. Аталған мұраларды деректанулық, мәтінтанулық тұрғыдан қарастырып, құжат мазмұнына салыстырмалы-тарихи және мазмұндық-талдамалық әдістерді қолдана отырып, ұқсас мазмұндағы тарихи қолжазба мұралардың Қазақстан және іргелес елдердегі қазақтар арасында сақталу ақуалын анықтау, құжаттарда кездескен тарихи оқиғаларға, тарихи тұлғаларға, тарихи жер-су атауларына талдау жасау өткен ғасырлардағы қазақ қоғамының кейбір күнгірт тұстарын анықтай алады.

Ер Жәнібекке қатысты қолжазба құжаттарға мазмұндық-талдамалық әдіспен зерттеу арқылы мәтінде кездесетін негізгі сюжеттер, тарихи тұлғалардың қызметі, ру-тайпалық қатынастар, саяси байланыстар және қазақ ру-тайпаларының көші-қон бағыттарын қарастыруға болады. Осы негізде жасалған зерттеудің нақты нәтижелері аталған кезеңдегі қазақ ру-тайпаларының көші-қон үдерістері, қоныстану ақуалы, ішкі жақтағы өзара байланыстары, қазақ қоғамының ішкі болымыстарын ашып көрсетуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар Ер Жәнібек батырға қатысты тарихи мұраларда сол дәуірде өмір сүрген тарихи тұлғалардың кешенді түрде көрініс табуы деректердің тұлғатану тұрғысындағы ғылыми маңызын арттырып, батырдың тарихи келбетін нақтылай түсуге мүмкіндік береді.

Бір ғана тарихи тұлғаға қатысты халық жадында сақталған тарихи мұралардың Қазақстан аумағында және оған іргелес елдерде қоныстанған қазақтар арасында мазмұндық

әрі әдеби үлгі жағынан бірізділікті сақтауы қазақ халқының этномәдени дәстүрінің бірегей болмысы мен сабақтастығы ұзақ уақыт бойы жалғасқанын айғақтайды. Бұл құбылыс қазақ қоғамының ортақ тарихи жадқа, ортақ рухани құндылықтарға және фольклорлық дәстүрге негізделген біртұтас этномәдени кеңістікте дамығанын көрсетеді.

Қортыта келгенде, қолжазба деректерді кешенді ғылыми тұрғыдан талдау қазақ халқының тарихи жадында сақталған мәліметтерді ғылыми тұрғыда қайта пайымдауға, сондай-ақ қазақ қоғамының әлеуметтік-саяси болмысын жаңаша зерделеуге негіз қалайды.

References

- Aniz-ertegiler, 2008 — Qazaq auyz adebietinin qazynasy: Aniz-ertegiler. Eki tomdyq. 2-tom [Treasury of Kazakh Oral Literature: Tales and Legends. 2 vol. Vol. 2]. Urumqi, Xinjiang People's Publishing House, 2008. 339 p. (In Kaz.).
- AOIQQ — M.O. Auezov atyndagy Adebiet jane oner institutynyn qoljazba qory [Manuscripts Collection of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art]: Files 280, 914, 991, 1004, 1124. (In Kaz.).
- Babalar Sozi, 2012 — Babalar Sozi [Babalar Sozi: One Hundred-Volume Edition]. Vol. 87. Astana: Foliant Publishing House, 2012. 432 p. (In Kaz.).
- Babalar Sozi, 2012 — Babalar Sozi [Babalar Sozi: One Hundred-Volume Edition]. Vol. 86. Astana: Foliant Publishing House, 2012. 448 p. (In Kaz.).
- Er Zhanibek, 2006 — Compiled by A. Baibosynuly, Sh. Kumaruly, Er Zhanibek. Urumqi: Xinjiang People's Publishing House. 240 p. (In Kaz.).
- Er Zhanibek, 2011 — Qazaq auyz adebietining qazynasy [Treasury of Kazakh Oral Literature: Er Zhanibek]. Urumqi: Xinjiang People's Publishing House. 324 p. (In Kaz.).
- Kakishev, 2012 — *Kakishev T.* Biler sozi: Sheshendik arnaw, tolqaw, daw [The Words of the Biys: Oratorical Dedications, Reflections and]. Almaty: Kazakh University, 1992. 160 p. (In Kaz.).
- Mura, 1989 — Mura Journal. 1989. No. 2, pp. 36–39. (In Kaz.).
- OGKQQ — Ortalyq gylymi kitaphanany qoljazba qory [Manuscripts Collection of the Central Scientific Library]: File 547. (In Kaz.).
- OGKQQ — Ortalyq gylymi kitaphanany qoljazba qory [Manuscripts Collection of the Central Scientific Library]: File 849. (In Kaz.).
- OGKQQ — Ortalyq gylymi kitaphanany qoljazba qory [Manuscripts Collection of the Central Scientific Library]: File 901. (In Kaz.).
- Oshan, Nabiolla, 2014 — Oshan Zh., Nabiolla N. Er Zhanibek Berdaletuly (Er Zhanibek Berdaletuly: Historical Epics and Legends). Almaty: Palitra Press, 2014. 552 p. (In Kaz.).
- Qazaq awiz adebietinin qazynasy, 2011 — Qazaq awiz adebietinin qazynasy: Jiirma bes tomdyq. 13-tom. Aniz-ertegiler [Treasure of Kazakh Oral Literature: Twenty-five volumes. Volume 13. Legends and fairy tales]. Urumqi, 2011. 637 p. (In Kaz.).
- Shalgyn, 1984 — Shalgyn Journal. 1984. No. 4, pp. 45–65. (In Kaz.).
- Shingil, 1997 — Shingil awdanyynyn halyq aniz-ertegileri [Folk Legends and Tales of Shingil County]. Shingil, 1997. Page 261. (In Kaz.).

Әдебиеттер тізімі

- Аңыз-ертегілер, 2008 — Қазақ ауыз әдебиетінің қазынасы: Аңыз-ертегілер. Екі томдық. 2-том. Үрімжі, Шыңжаң халық баспасы, 2008. 339 б.
- ӘОИҚҚ — М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қоры: 280-бума; 914-бума; 991-бума; 1004-бума; 1124-бума.
- Бабалар сөзі, 2012 — Бабалар сөзі: Жүз томдық. 87 том. Астана: Фолиант, 2012. 432 б.
- Бабалар сөзі, 2012 — Бабалар сөзі: Жүз томдық. 86 том. Астана: Фолиант, 2012. 448 б.
- Ер Жәнібек, 2006 — Құраст.: Ақын Байбосынұлы, Шәміс Құмарұлы, Ер Жәнібек. Үрімжі, Шыңжаң халық баспасы, 2006. 240 б.
- Ер Жәнібек, 2011 — Қазақ ауыз әдебиетінің қазынасы: Ер Жәнібек. Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 2011. 324 б.
- Ер Жәнібек. — Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 2011. 324 б.
- Кәкішев, 2012 — Кәкішев Т. Билер сөзі: Шешендік арнау, толғау, дау. Алматы: Қазақ университеті, 1992. 160 б.
- Қазақ ауыз әдебиетінің қазынасы, 2011 — Қазақ ауыз әдебиетінің қазынасы: Жиырма бес томдық. 13-том. Аңыз-ертегілер. Үрімжі, 2011. 637 б.
- Мұра, 1989 — «Мұра» журналы 1989. № 2 сан, 36-39 бб.
- ОҒКҚҚ — Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қоры: 901-бума.
- ОҒКҚҚ — Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қоры: 547-бума;
- ОҒКҚҚ — Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қоры: 849-бума.
- Ошан, Нәбиолла, 2014 — *Ошан Ж., Нәбиолла Н.* Ер Жәнібек Бердәулетұлы (Тарихи жырлар мен аңыздар) — Алматы, «Palitra Press» баспасы, 2014. 552 б.
- Шалғын, 1984 — «Шалғын» журналы. 1984. № 4 сан. 45-65 бб.
- Шіңгіл, 1997 — Шіңгіл ауданының халық аңыз-ертегілері. Шіңгіл, 1997. 261 б.

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ /
ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ /
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 2, pp. 341-352, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_2_341-352

**KAYUM MUHAMEDKHANOV'S SCIENTIFIC EVERYDAY LIFE IN THE
CONTEXT OF THE SEARCH FOR INFORMATION ABOUT ILYAS BORAGANSKY**
(Dedicated to the 110th birth anniversary of K. Mukhamedkhanov)

Tulepbergenov Galymtay Malikovich¹, Bukanova Roza Gafarovna²*

¹Ualikhanov Kokshetau University
(Abai Str., 76, 020000, Kokshetau, Republic of Kazakhstan)
Master of History, teacher
 <https://orcid.org/000-0002-3147-3666> Email: galymtajtulepbergenov@gmail.com
*Correspondent author

²Ualikhanov Kokshetau University (foreign professor)
(Pushkin Str., 109, 74, 450057, Ufa, Republic of Bashkortostan, Russian Federation)
Doctor of Historical Sciences, Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-3147-3666> Email: brg777.50@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2026
© Tulepbergenov G., Bukanova R. 2026

Abstract. Introduction. This article examines the contribution of the outstanding Kazakh scholar, literary scholar, and translator Kayum Mukhamedkhanov to the study of I. Boragansky, the first publisher of a collection of Abai's works. *Goals and objectives:* to identify the daily research methods of Kayum Mukhamedkhanov, who dedicated his entire life to studying the works of Abai Kunanbayev. The article demonstrates that Mukhamedkhanov meticulously collected all information related to Abai, which allowed him to create an entire scholarly field in literary studies – Abai studies. One of his achievements was establishing the identity of the founder of the Turkic-Muslim printing house in St. Petersburg, the Crimean Tatar publisher I. Boragansky. In this context, the authors of this article examine Mukhamedkhanov's scholarly and creative collaboration with St. Petersburg scholars of Turkology and Bashkir writers. Furthermore, new additional information has been added about the life and work of Ilyas Boragansky in Bashkortostan. The *Results* obtained by the authors of this article allow us to assert that K. Mukhamedkhanov's work extends beyond literary criticism. In particular, he made a significant contribution to the study of previously unknown chapters in the history of printing in Bashkortostan, establishing that I. Boragansky was at the forefront of the creation of a national press in the young Bashkir Republic. Boragansky arrived in Bashkortostan at the invitation of Akhmet-Zaki Validi Togan, the leader of the Bashkir national liberation movement, founder of the Bashkir Autonomous Republic, a major political figure in the Turkic world, and a Turkologist with whom he closely collaborated in Petrograd in 1919–1920. This episode, connected with the personality of A.-Z. Validi allowed the authors of the article to address the issue of everyday intellectual and scholarly ties between the Kazakh and Bashkir intelligentsia in various periods of the 20th century. Having gained particular momentum in the second half of the 19th century,

Kazakh-Bashkir interactions became stable in the first quarter of the 20th century. The names of prominent representatives of the Kazakh intellectual elite, such as Alikhan Bukeikhanov, Mirzhakip Dulatov, Magzhan Zhumabayev, Beimbet Mailin, Zhiyengali Tlepbergenov, and Bekmukhambet Serkebayev, were closely associated with the Bashkir socio-political movement. Several decades later, while studying Boragansky, K. Mukhamedkhanov also found himself involved in this phenomenon. In *Conclusion*, it should be noted that, thanks to the many years of scientific research by the talented Kazakh scholar K. Mukhamedkhanov, the name of Ilyas Boragansky has been restored-a figure who became a connecting link in the history of Kazakh-Bashkir-Crimean Tatar intellectual relations in the early 20th century.

Keywords: Validi Togan, Saint Petersburg, BASSR (Bashkir Autonomous Soviet Socialist Republic), Sterlitamak, printing house, publishing house

For citation: Tulepbergenov G., Bukanova R. Kayum Muhamedkhanov's scientific everyday life in the context of the search for information about Ilyas boragansky (Dedicated to the 110th birth anniversary of K/ Mukhamedkhanov) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 2. Pp. 341-352. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_341-352

ҚАЙЫМ МҰХАМЕДХАНОВТЫҢ ІЛИЯС БОРАГАНСКИЙ ТУРАЛЫ ДЕРЕКТЕРДІ ІЗДЕУ КОНТЕКСТІНДЕГІ КҮНДЕЛІКТІ ҒЫЛЫМИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

(Қ. Мұхамедхановтың 110 жылдығына орай)

Төлепбергенов Ғалымтай Мәлікұлы^{1*}, *Буканова Роза Ғафарқызы*²

¹Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
(Абай көш., 76, 020000, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы)

Өнертану магистрі, оқытушы

 <https://orcid.org/000-0002-3147-3666> E-mail: galymtajtulepbergenov@gmail.com

*Автор-корреспондент

²Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті (шетелдік профессор)
(Пушкин көш., 109, 74-п., 50057, Уфа, Башқұртстан Республикасы, РФ)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-3147-3666> E-mail: brg777.50@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Төлепбергенов Ғ.М., Буканова Р.Ғ. 2026

Аңдатпа. Мақалада көрнекті қазақ ғалымы, әдебиеттанушы және аудармашы Қайым Мұхамедхановтың Абай шығармалары жинағын жарыққа шығарған алғашқы баспагері Илияс Бораганскийдің зерттеулеріне қосқан үлесі қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – саналы ғұмырын Абай Құнанбайұлының шығармаларын зерттеуге арнаған Қ. Мұхамедхановтың күнделікті зерттеу әдістерін анықтау. Мақалада Қ. Мұхамедхановтың Абайға қатысты барлық тарихи деректерді мұқият жинағаны, бұл оған әдебиеттануда тұтас бір ғылыми саланы – абайтануды қалыптастыруға мүмкіндік бергені көрсетілген. Оның жетістіктерінің бірі – қырым татар баспагері және Санкт-Петербургтегі түркі-мұсылман баспаханасының негізін қалаушы І. Бораганскийдің кім екенін анықтау болды. Осыған байланысты мақала авторлары Қ. Мұхамедхановтың Санкт-Петербург түркітанушыларымен және башқұрт жазушыларымен ғылыми және шығармашылық ынтымақтастығын қарастырады. Сонымен қатар, Башқұртстандағы І. Бораганскийдің өмірі мен шығармашылығы туралы жаңа қосымша тарихи деректер берілді. Осы мақала авторлары алған *нәтижелер* Қ. Мұхамедхановтың еңбегінің әдебиеттану шеңберінен шығып тарихи тақырыпқа бара алғандығын көрсетеді. Атап айтқанда, ол Башқұртстандағы баспа тарихының бұрын белгісіз тарауларын зерттеуге елеулі үлес қосты, І. Бораганский жас Башқұрт Республикасында ұлттық баспасөзді құрудың алдыңғы қатарында болғанын анықтады. І. Бораганский

Башқұртстанға башқұрт ұлт-азаттық қозғалысының көшбасшысы, Башқұрт автономиялық республикасының негізін қалаушы, түркі әлеміндегі ірі саяси қайраткер және түркітанушы Ахмет-Зәки Валиди Тоғанның шақыруымен келгендігі жайлы, сондай-ақ 1919–1920 жылдардағы қызметтестігі, Олардың Петроградтағы тығыз ынтымақтастыққа қалай келгендігі сараланады. Ахмет-Зәки Уәлидидің жеке басымен байланысты бұл эпизод мақала авторларына XX ғасырдың әртүрлі кезеңдеріндегі қазақ және башқұрт зиялы қауымы арасындағы күнделікті интеллектуалдық және ғылыми байланыстар мәселесін қарастыруға мүмкіндік берді. XIX ғасырдың екінші жартысында ерекше қарқын алған қазақ-башқұрт өзара әрекеттесуі XX ғасырдың бірінші ширегінде тұрақты сипатқа ие болды. Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Бейімбет Майлин, Жиенғали Тлепбергенов және Бекмұхамбет Серкебаев сияқты қазақ зиялы элитасының көрнекті өкілдерінің есімдері башқұрт қоғамдық-саяси қозғалысымен тығыз байланысты болды. Бірнеше онжылдықтардан кейін, Бораганскийдің тұлғасын зерттей отырып, Қ. Мұхамедханов та осы құбылысқа қатысты мәселелерге ерекше назар аудару керектігін түсінді. *Қорытындылай келе*, Қ. Мұхамедхановтың көпжылдық текстологиялық зерттеулері арқасында І. Бораганскийдің есімі ғылыми айналымға қайта енді. Оның XX ғасыр басындағы түркі зиялыларының өзара қарым-қатынасындағы дәнекерлік қызметі мен тарихи маңызы айқындалды.

Түйін сөздер: Қайым Мұхамедханов, Ілияс Бораганский, Ахмет-Зәки Уәлиди, Санкт-Петербург, Башқұрт АССР, Стерлитамак, баспахана, баспа үйі

Дәйексөзүшін: Төлепбергенов Ғ.М., Буканова Р.Ғ. Қайым Мұхамедхановтың Ілияс Бораганский туралы деректерді іздеу контексіндегі күнделікті ғылыми шығармашылығы (Қ. Мұхамедхановтың 110 жылдығына орай) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. 341-352 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_341-352

НАУЧНАЯ ПОВСЕДНЕВНОСТЬ КАЮМА МУХАМЕДХАНОВА В КОНТЕКСТЕ ПОИСКА СВЕДЕНИЙ ОБ ИЛЬЯСЕ БОРАГАНСКОМ

(К 110-летию К. Мухамедханова)

Түлепбергенов Галымтай Маликович^{1*}, Буканова Роза Гафаровна²

¹Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова

(ул. Абая, 76, 020000, Кокшетау, Республика Казахстан)

магистр гуманитарных наук, лектор

 <https://orcid.org/000-0002-3147-3666> E-mail: galymtajtulepbergenov@gmail.com

*Автор-корреспондент

²Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханов (зарубежный профессор)

(ул. Пушкина, 109, кв. 74, 450057, Уфа, Республика Башкортостан, Россия)

Доктор исторических наук, профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-3147-3666> E-mail: brg777.50@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Түлепбергенов Ғ.М., Буканова Р.Ғ. 2026

Аннотация. *Введение.* Данная статья посвящена изучению вклада, выдающегося казахского ученого-абаевода, литературоведа и переводчика Каюма Мухамедханова в исследование деятельности Ильяс Бораганского – первого издателя сборника произведений Абая. *Цель и задачи исследования* – определить методы повседневной исследовательской деятельности Каюма Мухамедханова, посвятившего всю свою жизнь изучению творчества Абая Кунанбаева. В статье показано, что К. Мухамедханов скрупулезно собирал все сведения, имеющие отношение к Абаю, что позволило ему создать целое научное направление в литературоведении – абаеведение. Одной из его заслуг было установление личности

основателя тюрко-мусульманской типографии в Петербурге, крымскотатарского издателя И. Бораганского. В данном контексте авторами данной статьи рассматривается научно-творческое сотрудничество К. Мухамедханова с петербургскими учеными-тюркологами и башкирскими писателями. Кроме того, внесены новые дополнительные сведения о жизни и деятельности И. Бораганского в Башкортостане. *Результаты*, полученные авторами данной статьи, позволяют утверждать, что творчество К. Мухамедханова выходит за рамки литературоведения. В частности, он внес существенный вклад в изучение ранее неизвестных страниц из истории печатного дела Башкортостана, установив, что у истоков создания национальной прессы в молодой Башкирской республике стоял И. Бораганский. В Башкортостан Ильяс Бораганский прибыл по приглашению Ахмет-Заки Валиди Тогана – лидера башкирского национально-освободительного движения, основателя Башкирской автономной республики, крупного политического деятеля тюркского мира и ученого-тюрколога, с которым он в 1919–1920 гг. тесно сотрудничал в Петрограде. Этот эпизод, связанный с личностью Ахмет-Заки Валиди, позволил авторам статьи поставить проблему повседневных интеллектуальных и научных связей казахской и башкирской интеллигенции в различные периоды XX века. Получив особый импульс во второй половине XIX века, казахско-башкирское взаимодействие приобрело устойчивый характер в первой четверти XX века. Имена видных представителей казахской интеллектуальной элиты, таких как Алихан Букейханов, Миржакип Дулатов, Магжан Жумабаев, Беимбет Майлин, Жиенгали Тлепбергенов и Бекмухамбет Серкебаев, были тесно связаны с башкирским общественно-политическим движением. Через несколько десятилетий, изучая личность Бораганского, к этому явлению оказался причастным и К. Мухамедханов. *В Заключение* следует отметить, что благодаря многолетним научным поискам талантливого казахского ученого К. Мухамедханова было восстановлено имя И. Бораганского – фигуры, ставшей связующим звеном в истории казахско-башкирско-крымскотатарских интеллектуальных отношений в начале XX века.

Ключевые слова: Каюм Мухамедханов, Ильяс Бораганский, Ахмет-Заки. Валиди, Санкт-Петербург, БАССР, Стерлитамак, типография, издательство

Для цитирования: Тулепбергенов Г.М., Буканова Р.Г. научная повседневность Каюма Мухамедханова в контексте поиска сведений об Ильясе Бораганском (К 110-летию К. Мухамедханова)// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. С. 341-352. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_341-352

Кіріспе. Қазақ-башқұрт зиялыларының күнделікті зияткерлік байланыстарының бастауы XIX ғ. орта шенінен кейін ерекше қарқын алғаны белгілі. Біріншіден, бұл үдеріс Ресей империясының оңтүстік-шығыс бағыттағы шекарасының кеңейе түсуіне байланысты өрби түскен. Екіншіден, Ақмолла сияқты башқұрт, қазақ, татар халықтарына өзінің ақындық, рухани-ағартушылық қызметімен танылған, шығармашылығы мен қызметін біраз уақыт Ақмола өңірінде өткізген башқұрт пен қазақ арасында Ақмолла (таза, ұлағатты ұстаз деген мағынада) деп аталып кеткен Мифтахетдин Камалетдинұлы сияқты тұлғалардың есімдерімен байланысты (Қожақұлы, 2016: 151–164). Қазақ және башқұрт жерлерінің тікелей шекаралас болуы екі бауырлас халықтардың ежелгі замандардан бастап, этносаяси, рухани-зияткерлік байланыстарының дамуына қолайлы жағдайлар тудырып отырды. XX ғ. бірінші ширегіндегі дауылды оқиғалар қазақ-башқұрт қатынастарын жаңа сапа деңгейіне көтерді

Бұл ретте қазақ-башқұрт, татар халықтарының рухани-мәдени қатынасының дамуына игі ықпалын тигізген Троицк, Орынбор, Уфа қалаларының түркі-мұсылман халықтарының рухани-мәдени орталықтары ретінде атқарған қызметі зор еді. Ол турасында қазақ баспасөзінің даму жолдары мәселелерін кеңестік дәуірде зерттеген Х. Бекхожин былай деп жазды: «Учительская семинария тұрпатты құрылған Уфадағы Ғалия, Троицкідегі «Расулия», Орынбордағы «Хұсаиния» сияқты мұғалімдер даярлайтын башқұрт, татар медреселерінде қазақ жастары да оқыды. 1906–1916 жж. он жыл ішінде 990 шәкірт бітіріп шықты, соның 154 қазақ жастары болды». Қазақтар медреседе оқыған башқұрт, татар жастары саны жөнінен

Х. Бекхожин дерегі бойынша үшінші орында тұрды (Бекхожин, 1964: 104). Екі ғасыр тоғысындағы «Азияның оянуы» сияқты қоғамдық-саяси құбылысы кезеңінде Ресей империясы шегіндегі түркі-мұсылман халықтары алдында да бұл үдерістен сырт қалмай өздерінің XX ғ. дамуының бағыт-бағдарын анықтап алу міндеті тұрды. Осы орайда түркі-мұсылман халықтары үшін екі басты мәселені шешіп алу керек еді. Ол оқу-ағарту ісін діни схоластикадан азат етіп (Бұл мәселе жаратылыстану мен тіл оқыту пәндерін енгізген жаңа әдіс – жәдиттік мектеп арқылы шешілді), зайырлы мектептер талаптарына сай оқу жүйесін қайта құру болса, екінші міндет ол баспа мен баспасөз ісін еуропалық деңгейге көтеру қажеттілігі болған еді. Осы жайлы өзі өмір сүрген кезде «Оян қазағымен» күллі түркі дүниесінен асып Жапонияға дейін танылған М. Дулатов Еңбекші қазақ газетіндегі «Баспасөз үммесі» мақаласында: «Төңкерістің алдында Россияда 2500 шамалы газет, журнал шығатын еді. Орыстан өнерлірек жұрттардың газет, журналы мұнан да көп еді, ...қазағы, қырғызы бар Қазақстан, Түркістанды қоса санағанда бұл күнге шейін шығып, тоқтаған һәм шығып тұрған газет, журналдар мыналар», – дей келе, 42 басылымның атын атайды (Қапасова, 2019: 231–243). Осы тұрғыдан алғанда баспа ісі кенжелеп қалған түркі-мұсылман халықтарының өлең-жырларын, соның ішінде қазақ халқының Ұлы ақыны әуелі Абайдың жыр жинағын өзі ұйымдастырған Санкт-Петербургте жариялаған, ал кейіннен Уфада баспахана ашып, баспа ісін Башқұртстанда дамытқан Илияс Бораганскийдің кім екендігіне ғұмыр бойы абайтану бағытындағы әдебиеттанушылық ғылымды дамытқан Қайым Мұхамедхановтың ерекше назар аударуы заңды құбылыс еді. Саналы ғұмырын абайтануға, оның айналасын зерттеуге арнаған Қайым Мұхамедханов кім еді, оның түркі дүниесінде баспа ісінің дамуы тарихында көрнекті орын иеленетін баспагер Илияс Бораганскийдің есімін жаңғыртудағы рөлі қандай деген сауалдарға өз мақаламызда жауаптар табуға тырысамыз.

Қайым Мұхамедханов (5 қаңтар 1916 ж. – 30 маусым 2004 ж.) – қазақ зиялыларының ортасына дарынды ғалым, ақын, жазушы, драматург, аудармашы және қоғам қайраткері ретінде ерте танылған тұлға. Оның өмір жолынан қазақ халқының XX ғасырдан бүгінгі күнге дейінгі қилы тағдыры айқын көрініс тапқан. Қайымның әкесі Мұхамедхан Сейтқұлов (Ө. Бөкейхановпен тұстас, бір өңірде дүниеге келген) – Алаш қозғалысының көрнекті қайраткерлерінің бірі болған.

«Алашордалықтар Ахмет-Зәки Уәлиди жетекшілік еткен башқұрт ұлт-азаттық қозғалысының өкілдерімен тығыз қарым-қатынаста болды. Башқұрт халқының мемлекеттік автономиясы үшін күрескен көптеген қайраткерлер секілді Мұхамедхан Сейтқұлов та репрессияға ұшырап, 1937 жылы ату жазасына кесілді.

XX ғ. басындағы революциялық оқиғалар түркі халықтары арасынан аса дарынды мемлекет және қоғам қайраткерлерінің бірталай шоғырын тарих сахнасына шығарды. Алайда 1920–1930 жылдардағы нәубеттен кейін бұл есімдер әдейі халық жадынан өшірілді. Өлең-жырлары мен нақыл сөздері, әңгімелері көбіне ауызша немесе қолжазба түрінде тараған Абай Құнанбайұлы мен оның шәкірттерінің мол рухани мұрасы 1930 жылдардың соңына қарай жоғалып кету алдында тұрды. Қайым Мұхамедханов алғашқылардың бірі болып Абай, Шәкәрім, Әуезов пен Алаш арыстарының рухани мұрасын зерттеуге бар өмірін арнап, ғылымда жаңа бағыттар ашты.

Бұл мақалада Абай өлеңдерін тұңғыш рет жарыққа шығарған алғашқы мұсылман баспаханасының иесі Илияс Бораганскийдің мұрасын зерделеудегі абайтанушы Қайым Мұхамедхановтың үлесін зерттеу міндеті қойылған. Қ. Мұхамедханов зерттеулерінің арқасында Башқұртстандағы баспа ісінің тарихына қатысты тың деректер ашылып, Зәки Уәлиди Тоғанның үзеңгілес серігі әрі жас Башқұрт автономиясының тұңғыш баспагері Илияс Бораганскийдің есімі қалың жұртшылыққа қайта танылды».

Материалдар мен зерттеу әдістері. Қайым Мұхамедханов Абай шығармаларының баспадан шығу тарихын зерттей келе Абайдың тұңғыш өлеңдері 1909 жылы Санкт-Петербургте басылып шыққанын анықтауға қол жеткізеді. Кітапта басылым деректері беріліп

онда: «Восточная» Электро-печатная И. Бораганского». Міне, осыдан бастап, Қ. Мұхамедханов өзі жазғандай, «...Бораганский кім болған?» – деген сұрақтар көп уақыттан бері көңілімізде жүретін еді» (Мухамедханов, 1971). Зерттеушіні мазалаған осы мәселеге жауап табу үшін Қ. Мұхамедхановқа көп жылдар ізденуге тура келді.

Қ. Мұхамедхановтың ұзақ жылдарға созылған ізденістердің нәтижесінде Башқұрт автономиялы республикасында алғаш баспа ісін ұйымдастыру бастауында тұрған Ілияс Богаранский туралы Башқұртстандағы баспа ісі тарихы тарихнамасындағы тұңғыш мақаласы дүниеге келеді. Қ. Мұхамедхановтың Ілияс Богаранский туралы бір мақаласы «Семей таңы» газетінде 1971 жылы ғана жарық көреді (Мухамедханов, 1971), басқа бір мақаласы Қазақстан тәуелсіздікке ие болғаннан кейін қайтадан шығарыла бастаған «Абай» журналының үшінші санында басылып шығады (Мухамедханов, 1998). Қ. Мұхамедханов жинаған деректер негізінде дүниеден өткен соң 2009 жылы «Абай кітабын алғаш шығарған Ілияс Богаранский» деген атаумен жеке кітап етіп шығарылды (Мухамедханов, 2009). Қ. Мұхамедхановтың ғылыми ізденістері Башқұртстан ғалымдарының Ілияс Богаранскийдің тарихи тұлғасына деген қызығушылықтың артуына түрткі болды деп айта аламыз.

Осы уақытқа дейін башқұрт ғалымдары Қайым Мұхамедхановтың мұрасына арналған онға жуық мақала жариялады (Буканова, 2016; Буканова, Смагулова, 2016). Бұл еңбектерде Ілияс Богаранскийдің тұлғасы [Буканова, 2019] мен Башқұртстандағы баспа ісінің қалыптасуы (Буканова, 2018) сөз болғанда, Қ. Мұхамедхановтың есімі де жиі аталады. Ілияс Богаранскийдің қайраткерлігін зерттеуге қазіргі башқұрт тарихшысы, түркітанушы ғалым А.Ғ. Салихов елеулі үлес қосып келеді (Салихов, 2015). А.Ғ. Салихов жаңа мұрағат деректерін зерделеп, бұрыннан белгілі материалдарды қайта саралау арқылы Ілияс Богаранский өмірінің беймәлім тұстарын ғылыми айналымға қосты (Салихов, 2017). Ал Р.Ғ. Буканова мен Ғ.М. Төлепбергеновтің мақаласы Петербордағы революциялық оқиғалар кезіндегі Ілияс Богаранский мен Ахмет-Зәки Уәлидидің таныстығы мен өзара қызметтестігі туралы баяндайды (Bukanova, Kidirniyazov, Tulepbergenov, 2021). Мақалада Қ. Мұхамедхановтың Ілияс Богаранскийдің қайраткерлік еңбегін зерттеуге қосқан үлесі XX ғасыр басындағы күрделі қоғамдық-саяси оқиғалар контекстінде қарастырылады. Зерттеу барысында қолданылған компаративті, тарихи-антропологиялық және әлеуметтік-психологиялық тәсілдер зерделеніп отырған құбылысты көпфакторлы тұрғыдан ашуға мүмкіндік береді.

Талқылау. «Башқұртстандағы кітап ісінің даму тарихы тамыры тереңде жатыр. Мұнда ерте орта ғасырлардың өзінде-ақ араб және парсы авторларының шығармалары кеңінен танымал болды. Сол кезеңдегі жазба тілі – араб графикасына негізделген шағатай тілі еді. Бұл тіл барлық түркі-мұсылман халықтарына ортақ әдеби негіз болып, түркі халықтарының кітап мәдениетінің қалыптасуына айтарлықтай ықпал етті».

Башқұрт халқында түркі-мұсылман әлеміне кеңінен танымал кітаптардан өзге бөздері жазып шығарған қолжазба кітаптары да болғаны мәлім.

«Ортағасырлық авторлардың бізге жеткен әдеби мұраларының ішінде XIII ғасырдың басында өмір сүрген Құл Ғалидың поэтикалық туындылары ерекше орын алады. Әсіресе, халық арасында тарихи мазмұндағы қолжазбалар кеңінен танымал болды. Солардың бірі – орыс тарихшысы әрі мемлекет қайраткері В.Н. Татищевтің XVIII ғасырдың 30-жылдары Оралға жасаған сапары кезінде Башқұртстанның «Сібір даруғасынан» (әкімшілік бөлініс) тапқан жәдігері. Бүгінде бұл қолжазбаның түпнұсқасы мен орыс тіліндегі аудармасы Мәскеудегі Ресейдің ежелгі актілері мемлекеттік архивінде сақтаулы тұр (РМКАА. 248-қ. 17-т. 1164-іс. 1008-п). Өкінішке қарай, XVII–XVIII ғасырлардағы халық көтерілістері кезінде араб графикасымен жазылған көптеген башқұрт басылымдары жойылып кетті. Башқұрт халқының ұлттық баспа ісі тек 1917 жылдың желтоқсанында, Башқұрт автономиясы жарияланғаннан кейін ғана құруға мүмкіндік туды» (Национально-государственное устройство...2002: 188–189, 201–207). «Башқұрт халқының ұлт-азаттық қозғалысының көшбасшысы Ахмет-Зәки Уәлиди Тоған Ресей империясы құрамындағы түркі халықтары

арасында алғашқы болып башқұрт ұлттық автономиясын құрудың бастауында тұрды. Сол кезеңдегі ұлт үніне айналған баспа ісін ұйымдастырушылардың бірі Ілияс Бораганский де А. Инан, Ш. Бабиц, С. Мрясов, Н. Тагиров сынды көрнекті башқұрт зиялыларымен бірге осы қозғалыстың бел ортасында жүрді.

Кеңестік тоталитарлық жүйе кезінде Башқұрт және Алаш автономияларын құрушы қайраткерлердің есімдеріне тыйым салынды, олар туралы энциклопедиялық басылымдар мен ғылыми еңбектерде шынайы мәліметтер берілмеді. Ілияс Бораганский тұлғасына алғашқылардың бірі болып ерекше назар аударған – қазақ жазушысы, драматург әрі әуезовтанушы ғалым Қайым Мұхамедханов еді.

Ғалым Қайым Мұхамедхановтың бір ерекшелігі – ол өзінің негізгі тақырыбына, яғни Абай мен оның айналасындағылардың өмірі мен шығармашылығын зерттеуге қатысты қандай да бір деректерді назардан тыс қалдырмауға тырысқан.

Ілияс Бораганский туралы мәліметтерді жинау үшін ол елдің архивтері мен кітапханаларымен хат алмаса бастайды. Алайда, оның Мәскеу архивтері мен кітапханаларына жолдаған сұраулары, шығыстанушы түркітанушылармен жасаған хат алмасулары еш нәтиже бермейді. Тек 1960-шы жылдар соңы мен 1970-ші жылдар басында аса көрнекті түркітанушы, академик А.Н. Кононовтың арқасында Қ. Мұхамедхановқа Ілияс Бораганский туралы алғаш рет шынайы мәліметтерді алудың сәті түседі. Төменде А.Н. Кононовтың кейін оның өзі құрастырған ««Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов» анықтамалығына енгізілген мақаласының қысқаша мазмұнын келтіреміз.

«Ғалым Қайым Мұхамедхановтың басты ерекшелігі — ол негізгі тақырыбы, яғни Абай мен оның айналасындағы тұлғалардың өмірі мен шығармашылығына қатысты кез келген деректі назардан тыс қалдырмауға тырысатын. Ол 1966 жылдан бастап Ілияс Бораганский туралы мәлімет жинау мақсатында еліміздің архивтері мен кітапханаларына хат жолдай бастайды. Алайда Мәскеу архивтері мен кітапханаларына берген сұраулары мен шығыстанушы-түркітанушылармен жазысқан хаттарынан бастапқыда еш нәтиже шықпайды.

Тек 1960 жылдардың соңы мен 1970 жылдардың басында ғана көрнекті түркітанушы, академик А.Н. Кононовтың көмегімен Қ. Мұхамедханов Ілияс Бораганский туралы алғашқы шынайы деректерге қол жеткізеді. Төменде А.Н. Кононовтың «Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов» атты анықтамалығына енген мақаласының қысқаша мазмұны берілген».

«Ілияс Бораганский (Бараганский), Бураганский Ілияс Мырза (1852 жылғы 22 сәуір – 1929 жылдан кейін). «Бақшасарай дворяны»; Бақшасарайда туған. Қырым мектептері мен медреселерінде, содан кейін Стамбұлда (1866–1874) білім алған, 1880 жылдардың соңында Санкт-Петербургке қоныстанған. 1898 жылдың 20 тамызынан 1908 жылдың 20 тамызына дейін Санкт-Петербург университетінің шығыс тілдері факультетінде түрік тілі пәнінің оқытушысы болды; «... денсаулығына байланысты» өз еркімен қызметінен кеткен.

«1894 жылы ол Санкт-Петербургте жеке баспахана ашуға рұқсат алды. Ілияс Бораганский баспаханасы алғашқыда Петербург жағындағы Үлкен даңғыл, 66-үй мекенжайында орналасты (мұнда 1903 жылы В.Д. Смирновтың «Осман әдеби шығармаларының үлгілері» атты еңбегі басылды). Кейіннен кәсіпорын Васильев аралындағы Орта (Средний) даңғыл, 1/10 мекен-жайына көшірілді. Баспаханада орыс және шығыс тілдеріндегі әдебиеттер, соның ішінде Вагабовтың «Өзін-өзі оқыту нұсқаулығы» мен П.М. Мелиоранскийдің дайындауымен Абай Құнанбаевтың тұңғыш өлеңдер жинағы жарық көрді (Биобиблиографический словарь, 1989: 52).

«А.Н. Кононовтың дерегінше, 1919 жылы Петроградты Юденич әскерінен қорғауға қатысқан Башқұрт атты әскер дивизиясы үшін «Салауат» («Салават») газеті шығарылып тұрған. И. Бораганский осы газеттің басылуына белсенді атсалысып, кейін 1920 жылы Стерлитамақта жаңа кітап баспаханасын ұйымдастырды.

А.Н. Кононов «Салауат» газеті татар тілінде шыққан деп қате көрсеткен. Анығында, бұл – автономия үшін күрес барысында құрылған және Петроградты қорғауға келген башқұрт ұлттық әскерлеріне арналған, араб графикасымен башқұрт тілінде жарық көрген басылым

болатын (Төңкеріске дейінгі түркі халықтарының араб графикасындағы басылымдары жиі жаңсақтықпен «татар тілінде» деп аталып келген).

1919 жылғы 20 наурызда Мәскеуде Орталық Кеңес үкіметі мен Башқұрт үкіметі арасында Башқұртстанның кеңестік автономиясы туралы келісімге қол қойылды. Осылайша, Башқұртстан РСФСР құрамындағы жеке қарулы күштері бар алғашқы әрі жалғыз автономиялық республикаға айналды. 1919 жылдың қыркүйек айының басында В.И. Ленин Башқұрт революциялық комитетіне жеделхат жолдап, Петроградты Юденичтің «ақ армиясынан» қорғау үшін башқұрт әскери бөлімдерін жіберуді сұрайды. Қалаға келген әскерлер жеке дивизияға біріктіріліп, кейін оңтүстік майданнан қосымша күштердің келуімен 10 000 адамнан тұратын Башқұрт әскери күштерінің тобы құрылды (Кульшарипов, 2000: 225).

Сол кезде Башқұрт үкіметінің әскери комиссары қызметін атқарған Ә.З. Валиди 1919 жылдың күзінде Петроградқа бірнеше рет барып, сарбаздарды қамтамасыз етуді және аштыққа ұшыраған қала халқына азық-түлік жеткізуді ұйымдастырды. Ол Петроградта сарбаздармен, үкімет мүшелерімен және шығыстанушы ғалымдармен кездесіп, Башқұртстан үшін қажетті техника мен жабдықтар сатып алумен айналысты. Сонымен қатар, ол Санкт-Петербургтегі алғашқы мұсылман баспаханасының иесі, өз ісінің шебері Ілияс Бораганскийді ынтымақтастыққа тартты. Ілияс Бораганский «Салауат» газетінің редакция алқасымен бірлесе жұмыс істеп, басылым оның баспаханасында басылып тұрды. 1920 жылы Ілияс Бораганский башқұрт сарбаздарымен бірге Башқұртстанға келіп, Стерлитамакта газет-журнал шығаруды қолға алды. Ол өзінің баспа жабдықтарын Башқұрт үкіметіне сыйға тартып, Мәскеуден қосымша құралдар жеткізуді ұйымдастырды (Тоған, 1999: 237).

Қ. Мұхамедханов А.Н. Кононовтан мәлімет алғаннан кейін, оның ізденістері Башқұртстанға ауысты. І. Бораганский туралы жалғыз дерек көзі — «Қазақ тілі» газетінің 1922 жылғы 28 қазандағы саны болды. Онда Башқұртстан үкіметінің Ілияс Бораганскийдің 70 жасқа толуына арналған құттықтау хаты жарияланған еді. Алайда, Қ. Мұхамедхановтың І. Бораганскийдің Башқұртстандағы ізін табу әрекеттері алғашында нәтиже бере қоймады. Ол башқұрт жазушылары мен ақындарына хат жазып, жаңа деректер жинауға тырысты. Ақыры, жазушы Сайфи Құдаштан жауап келіп, ол мәліметтерді қайдан табуға болатынын көрсетті. Нәтижесінде Қ. Мұхамедханов Сайфи Құдаш айтқан «Яңғы жол» («Жаңа жол») журналын тек 1970 жылы ғана таба алды».

Неліктен Ілияс Бораганскийдің есімі Башқұртстанда ұмытылды?

Жоғарыда айтылғандай, ол жас автономиялық республиканың алғашқы астанасы — Стерлитамак қаласында баспахана ашуға және жаңа үкіметтік мекемелерді құруға тікелей атсалысқан Ахмет-Зәки Уәлидимен тығыз жұмыс істеді (Буканова, 2018: 23–25). 1920 жылдың ақпанынан сәуіріне дейін А.-З. Уалиди Башқұртстанның Әскери-революциялық комитетін басқарды.

Алайда Ленин бастаған Кеңес үкіметі Ресей құрамында егемен республиканың болуын қаламады. Өзі қол қойған «Келісімді» қағаз жүзінде қалдырып, іс жүзінде оны жоққа шығарған Ленин башқұрт халқының егемендік құқықтарын шектеуге және өңірді большевиктік билікке толық бағындыруға күш салды. 1920 жылдың мамырынан бастап Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті (БОАК) мен РСФСР Халық Комиссарлары Кеңесі орталыққа толық бағынышты өзге де автономиялық құрылымдар мен еңбек коммуналарын құра бастады. Сонымен қатар Башқұртстанның мәртебесін Мәскеу директиваларымен құрылған осы декларативтік автономиялармен теңестіру шаралары жүргізілді.

Бұл қадамдар Ахмет-Зәки. Уәлиди мен Башқұрт үкіметінің заңды наразылығын тудырды. Нәтижесінде 1920 жылы 16 маусымда Башқұрт үкіметі таратылып, билік Мәскеу тағайындаған адамдардың қолына өтті. Ахмет-Зәки. Уәлиди мен оның бірнеше серіктесі эмиграцияға кетуге мәжбүр болды. Ал елде қалған жақтастары қуғынға ұшырап, олардың көбі 1930 жылдары саяси репрессия құрбаны болып, ату жазасына кесілді.

1920 жылдың жазында Башқұртстанға жаңадан келген Ілияс Бораганский ауыр жағдайға тап болады. Тарихшы А.Г. Салихов Башқұртстан Республикасының Орталық мемлекеттік

мұрағатынан Илияс Бораганскийдің өміріндегі осы кезеңді айғақтайтын құжат тапты. 1920 жылдың 6 тамызында Бораганский жаңа билікке мынадай мәлімдеме жасайды:

«1919 жылдың желтоқсанында Башқұрт дивизиясының саяси бөлімі Башқұрт Республикасынан келген жеделхат негізінде маған Стерлитамаққа көшіп, жас республиканың жұмысына атсалысуды ұсынды. Өз білімімді бауырлас Башқұртстанның игілігіне жұмсауды көздеп, ұсынысты қабылдадым. Бар мүлкімді сатып, Стерлитамаққа Башқұрт әскерлерінің революциялық кеңесімен бірге келдім.

Алайда, Раевка станциясы мен Стерлитамақта бір ай бойы бос жүрмін. Қаржылық қиындықтарға тап болып, баспанасыз қалдым. Жұмыссыздық пен тұрмыс тауқыметі қажытып жіберді.

Жоғарыда айтылғандарды және егде жасымды ескере отырып, Сізден, жолдас комиссар, мені Башқұртстанға шақыртқан әрі қазіргі уақытта менің жағдайыма жауапты бөлім басшысы ретінде, мәселемді шешуіңізді сұраймын. Мамандығым бойынша жергілікті оқу орындарында тезірек жұмысқа орналасуыма рұқсат берсеңіз.

Бұрынғы қызметіммен таныстыру үшін мынаны хабарлаймын:

Мен Петроград университетінде және Шығыстану қоғамының Шығыс академиясында түрік тілінен дәріс бердім. Петроградтағы тұңғыш мамандандырылған «Орталық Шығыс электр баспаханасының» иесі болдым. Қырық жыл бойы Университет, Ғылым академиясы және басқа да көптеген ғылыми мекемелер үшін 30 тілде баспа жұмыстарын атқардым.

Мен мына пәндерді оқыта аламын: жаңа татар орфографиясы, каллиграфия, башқұрт тілі грамматикасы, сурет салу, баспа ісі (типографиялық өнер), осман әдебиеті және барлық еуропалық әрі шығыс тілдерінде қаріп ою» (БР ҰА. 1107-қ. Оп. 1-т. Д. 146-іс. 303-п).

Көріп отырғанымыздай, ол өзін «Башқұрт әскерлерінің революциялық кеңесі» шақыртқанын айтқанымен, Ахмет-Зәки Уәлидидің есімін атамайды. Бұл оның қауіпсіздігі үшін жасалған қадам еді. Мұндай қиын кезеңде баспагер Илияс Бораганскийдің білімі мен тәжірибесі республика үшін аса құнды болды.

Кезінде қазақ ақын-жазушылары Беймбет Майлин, Мағжан Жұмабаев, Жиенғали Тлепбергеновтармен «Ғалия» медресесінде қатар оқыған башқұрт ақыны Сайфи Құдаштың Қ. Мұхамедхановқа жолдаған «Яны Юл» («Жаңа жол») журналындағы мақаласынан белгілі болғандай, 1924 жылы Илияс Бораганский Уфа баспасының башқұрт бөлімін басқарып, егде жасына қарамастан еңбегін жалғастырған. «Баспа әлеміндегі жиырма бес жылдық қызмет» атты бұл мақала «Илияс Баба Бораганскийдің баспа ісіндегі 50 жылдығы» деген айдармен түйінделіп, мерейтой иесі туралы тың деректерді паш етті. Илияс Бораганский өмірбаянының маңызды бөлігі оның Башқұртстандағы қызметімен тығыз байланысты. Мақаланың толық мәтіні төменде берілген.

«Илияс Баба 1852 жылы 22 сәуірде Қырымның Бақшасарай қаласында дүниеге келген. Он бес жасына дейін жергілікті мектептер мен медреселерде білім алып, каллиграфия өнерін меңгерген. 1867 жылы Түркияға аттанып, жеті жыл бойы баспа ісі, кескіндеме, көркем дизайн және гравюра салаларында оқып, тәжірибе жинақтады.

Елге оралған соң, 1876 жылға дейін шыны мен қағазға каллиграфиялық жазулар басумен айналысты. Сол жылдың 12 желтоқсанында Қырымнан шығып, Ресейдің ішкі аймақтарына сапар шекті. Жеті жыл бойы түрлі қалаларды аралап, 1882 жылы Санкт-Петербургке табан тіреді.

Мұнда ол каллиграфиялық еңбектерімен танылып, шеберлігінің арқасында Санкт-Петербург университетінің Шығыс тілдері факультеті мен Шығыстану қоғамы жанындағы академияда оқытушылық қызметке ие болды. Профессорлардың қолдауымен Санкт-Петербургтегі тұңғыш мұсылман баспаханасын ашу туралы арманын жүзеге асырды. Оның баспаханасы отыздан астам тілде кітаптар мен журналдар шығарды. Осы басылымдардан Илияс Бабаның баспа ісіндегі шеберлігі туралы көптеген мақалалары мен хаттарын табуға болады. Илияс Баба 1917 жылғы төңкеріске дейін Питерде жұмыс істеген. Төңкерістен кейін де ол өз ісін жалғастыра берді. 1919 жылы башқұрт әскерлері майданда жүргенде, ол Башқұрт атты әскер бригадасының «Салават» газетінің баспасында жұмыс істеді. Ол

Башқұрт Қызыл Армиясының сарбаздары арасынан терушілерді оқытты. 1920 жылы ол башқұрт әскерлерімен бірге Башқұртстанға келді. Ол барлық баспа жабдықтарын Стерлитамакка әкеліп, баспа үйіне тапсырды, онда оның меңгерушісі болып жұмыс істей бастады. Ол баспа үйінің жабдықтарын ретке келтіруге көп күш жұмсады, қажетті бөлшектерді алу үшін Мәскеуге барды. Кеңес өкіметі кезінде замандастары әртүрлі лагерьлерге бөлініп, жұмыссыз қалған кезде, 72 жасында ол ең көп ізденетін қызметкер болды.

Қазіргі уақытта ол Уфа баспа үйінің башқұрт бөлімінің меңгерушісі болып жұмыс істейді. Сонымен қатар, ол баспа саласындағы ең нәзік, көркемдік міндеттерді атқарады және жұмысшылар арасында ұстаз ретінде әрекет етеді. Елу жыл баспа саласында жұмыс істегеніне қарамастан, оның жүрегінде әлі де бұл істі жалғастыруға деген құштарлық бар. Кейде ол: «Егер менің тағы елу жыл өмірім болса, өлгенше жұмыс істей алар едім», - дейді. Баспа саласындағы жұмысының 50 жылдығына орай келесі күзде мерекелік іс-шара өткізу жоспарлануда» (Матбуғат донъясында, 1924: 38). Ілияс Бораганскийдің өмірінің соңғы жылдары әлі толық қалпына келтірілген жоқ. Оның Башқұртстанда болған кезінің кейбір іздерін Башқұртстан Республикасының Ахмет-Зәки Валиди Тоған атындағы Ұлттық кітапханасының сирек кездесетін кітаптар бөлімінен табуға болады. Мысалы, Ілияс Бораганскийдің қолтаңбасы бар қажылыққа баратын мұсылман қажыларына арналған төлқұжат үлгісі сол жерде сақталған. Революцияға дейінгі кейбір басылымдарда да оның қолтаңбасы да бар. Кітапхана коллекцияларында Ілияс Бораганскийдің Санкт-Петербург баспаханасында басылған кітаптар да көп. Ілияс Бораганскийдің Ресейдегі көрнекті баспа жұмысының өркендеуіне, сондай-ақ Башқұртстандағы баспа ісінің дамуына үлкен үлес қосқаны, одан әрі зерттеуді қажет етеді.

2021 жылға дейін Ілияс Бораганскийдің қайтыс болған күні мен жерленген жері белгісіз болды. 2021 жылы Уфа мұсылман зиратында зерттеу жүргізілді. Ғалымның қабіріндегі араб жазуы бар эпитафияға сүйене отырып, башқұрт ғалымы А.Г. Салихов Ілияс Бораганскийдің 1938 жылы 10 ақпанда қайтыс болғанын анықтады.

Қорытынды. XX ғ. басындағы революциялық оқиғалар тарих сахнасына түркі халықтарынан шыққан мемлекет және қоғам қайраткерлерінің тұтас бір шоғырын алып келді. Бұл кезеңде қазақ халқының тағдыры бостандыққа ұмтылған башқұрт халқымен тығыз байланысты болды. Алашордашылар мен башқұрт автономистері өз халықтарының өзін-өзі билеу құқығы үшін бірлесе күресті. Алайда, ұлт-азаттық қозғалысының көптеген қайраткерлері 30-жылдардағы саяси қуғын-сүргіннен кейін халық жадынан өшіріле бастады.

Сондай тұлғалардың бірі — Ахмет Зәки Уәлидидің үзеңгілес серігі, жас Башқұрт автономиясында кітап баспасын ұйымдастырушы, ағартушы, Абай өлеңдерін тұңғыш рет баспадан жарыққа шығарған қырымдық Ілияс Бораганский. Сол кезеңдегі түркі халықтарының ынтымақтастығы мен тәуелсіздік жолындағы күресі бүгінгі күн үшін де өзінің өзектілігін жоғалтқан емес. Саяси қуғын-сүргіннің ащы дәмін татып, өзі де өмір бойы кеңестік жүйе тарпынан қатаң бақылауда болған қазақ зерттеушісі Қайым Мұхамедханов өзінің көпжылдық ізденісінің нәтижесінде Абай өлеңдерін тұңғыш рет баспадан шығарған түркі дүниесінің баспа тарихында айрықша із қалдырған Ілияс Бораганскийдің есімін қайта жаңғыртуы ғылыми зерттеу ғана емес, ол заман үшін азаматтық ерлік іс болатын. Біз өз кезегімізде Қайым Мұхамедхановтың өмірі мен ғылыми мұрасын зерттеу арқылы Ілияс Бораганский сынды тұлғаларды қайта танып, ортақ тарихымыздың жаңа беттерін ашуға мүмкіндік алып отырмыз.

Sources

NA RB — National Archives of the Republic of Bashkortostan
SAAAR — State Archive of Ancient Acts of Russia

Деректер

БР ҰА — Башқұртстан Республикасының Ұлттық архиві
РМКАА — Ресей мемлекеттік көне актілер архиві

References

- Bekhozhin, 1964 — *Bekhozhin Kh.N.* Qazaq baspasozinin damu zholdary (1860–1930 zhyldar) [Development of the Kazakh Press (1860—1930)]. Almaty: Qazaq memlekettik baspasy, 1964. 261 p. (In Kaz.).
- Biobibliograficheskii slovar', 1989 — *Biobibliograficheskii slovar'* otechestvennykh tyurkologov. Dooktyabr'skii period [Biobibliographical Dictionary of Russian Turkologists. Pre-Revolutionary Period]. Ed A.N. Kononov. Moscow: Nauka, 1989. P. 52. (In Russ.).
- Bukanova, 2016 — *Bukanova R.G.* Svyaz' vremen i sobytii v sud'be Kayuma Mukhamedkhanova: lichnost' v istorii [The Connection of Times and Events in the Fate of Kayum Mukhamedkhanov: Personality in History] // Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii “Kayum Mukhamedkhanov i aktual'nye problemy kazakhskoi literatury” [Kayum Mukhamedkhanov and the Actual Problems of Kazakh Literature]. Semey: Shakarim State University, 2016. Pp. 7–8. (In Russ.).
- Bukanova, 2018 — *Bukanova R.G.* A.-Z. Validi i ego politika v oblasti kul'tury i obrazovaniya v pervye gody sushchestvovaniya Bashkirskoi respubliki [A.-Z. Validi and His Policy in the Field of Culture and Education in the First Years of the Bashkir Republic] // *Vatandash*. 2018. No. 1. Pp. 23–25. (In Russ.).
- Bukanova, 2019 — *Bukanova R.G.* Stanovlenie Bashkirskoi avtonomii v litsakh: Il'ias Boraganskii [The Formation of Bashkir Autonomy through Personalities: Ilyas Boragansky] // *Bashkirskaya zhurnalistika na rubezhe vekov* [Bashkir Journalism at the Turn of the Centuries]. Ufa, 2019. Pp. 26–29. (In Russ.).
- Bukanova, Kidirniyazov, Tulepbergenov, 2021 — *Bukanova R.G., Kidirniyazov D.S., Tulepbergenov G.M.* Petersburg in Fate of Zaki Validi Togan, Scientist and Politician // *EpSBS*. 2021. Vol. 117. Pp. 310–316. doi:10.15405/epsbs.2021.11.42.
- Bukanova, Smagulova, 2016 — *Bukanova R.G., Smagulova A.T.* Maloizvestnye fakty bashkirskoi istorii v trudakh kazakhskogo uchenogo-literaturoveda Kayuma Mukhamedkhanova [Little-Known Facts of Bashkir History in the Works of the Kazakh Literary Scholar Kayum Mukhamedkhanov] // *Etapy i osobennosti razvitiya prosvetitel'stva v Bashkortostane i Rossii* [Stages and Features of the Development of Enlightenment in Bashkortostan and Russia]. Ufa: RIC BashGU, 2016. Pp. 106–109. (In Russ.).
- Kapasova, 2019 — *Kapasova B.K.* Qazaq baspasozini tarihyndagy Kh. Bekqozhinnin roli [The Role of Kh. Bekhozhin in the History of the Kazakh Press] // *PMU Khabarshysy. Filologiyalyq seriyasy*. 2019. No. 2. Pp. 231–243. (In Kaz.).
- Kozhakuly, 2020 — *Kozhakuly O.* Qazaq-bashqurt qatynastarynyñ tarihy [History of Kazakh–Bashkir Relations] // *Otan tarihy*. 2020. No. 4. Pp. 151–164. (In Kaz.).
- Kul'sharipov, 2000 — *Kul'sharipov M.M.* Bashkirskoe natsional'noe dvizhenie (1917–1921 gg.) [The Bashkir National Movement (1917—1921)]. Ufa: Kitap, 2000. 368 p. (In Russ.).
- Matbugat don'yasynda — *Matbugat don'yasynda* ille yyllyk hezmet [Fifty Years of Activity in Publishing] // *Yanyy yul*. 1924. No. 4. 38 p. (In Bash.).
- Mukhamedkhanov, 1971 — *Mukhamedkhanov K.* Kadirli esim, ayauly enbek [A Dear Name, a Valuable Work (About I. Boragansky, the First Publisher of Abai's Works)] // *Semey tany*. 21 May 1971. (In Kaz.).
- Mukhamedkhanov, 1998 — *Mukhamedkhanov K.* Iliyas Boraganskii (1852–1934) [Ilyas Boragansky (1852–1934)] // *Abai*. 1998. No. 3. (In Kaz.).
- Mukhamedkhanov, 2009 — *Mukhamedkhanov K.* Il'ias Boraganskii — pervyi izdatel' knig Abaya [Ilyas Boragansky – the First Publisher of Abai's Books]. Almaty, 2009. 70 p. (In Kaz. and Russ.).
- National and State Structure — *National and State Structure* of Bashkortostan (1917–1925): 4-vol. Documents and Materials. Collection by B. Kh. Yuldashbaev, Vol. 1. Ufa: Kniga, 2002. 608 p.
- Salikhov, 2015 — *Salikhov A.G.* Bashkyrt ve qyrymtatar khalklary arasynda medeni, edebiy alyakalar (XIX asyrnyn sonu ve XX asyrnyn bashy) [Cultural and Literary Relations between Bashkir and Crimean Tatar Peoples (Late 19th – Early 20th Centuries)] // *Yildyz*. 2015. No. 1 (222). Pp. 93–100. (In Crimean Tat.).
- Salikhov, 2017 — *Salikhov A.G.* Dokumenty o vklade krymsko-tatarskogo izdatelya Il'yasa Boraganskogo v stanovlenie bashkirskoi pechati [Documents on the Contribution of the Crimean Tatar Publisher Ilyas Boragansky to the Development of Bashkir Press] // *Velikaya Rossiiskaya revolyutsiya 1917 g.: metodologiya, istochniki, istoriografiya* [The Great Russian Revolution of 1917: Methodology, Sources, Historiography]. Sterlitamak: Bashkir State University, 2017. Pp. 332–337. (In Russ.).
- Togan, 1999 — *Togan Z.V.* Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri [Memoirs: National Existence and Cultural Struggles of the Muslims of Turkestan and Other Turkic Peoples]. Ankara, 1999. 630 p. (In Turk.).

Әдебиеттер

- Bukanova, Kidirniyazov, Tulepbergenov, — *Bukanova R.G., Kidirniyazov D.S., Tulepbergenov G.M.* Petersburg In Fate Of Zaki Validi Togan, Scientist And Politician // *EpSBS - Volume 117 - International Conference on Social and Cultural Transformations in the Context of Modern Globalism (SCTCMG 2021)*. 2021. P 310–316. European Publisher, doi 10.15405/epsbs.2021.11.42.
- Togan, 1999 — *Togan Z.V.* Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri. Yayına hazırlayan İsenbike Togan. Ankara, 1999. 630 p.
- Бекхожин, 1964 — *Бекхожин X. H.* Қазақ баспасөзінің даму жолдары (1860–1930 жыл- дар). Алматы: Қазақ мемлекеттік баспасы, 1964. 261 б.

Биобиблиографический словарь, 1989 — *Биобиблиографический словарь* отечественных тюркологов. Дооктябрьский период. Издание второе, переработанное, подготовил А. Н. Кононов. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. С. 52.

Буканова, 2016 — *Буканова Р.Г.* Связь времен и событий в судьбе Каюма Мухамедханова: личность в истории // Материалы Международной научно-практической конференции «Каюм Мухамедханов и актуальные проблемы казахской литературы», посвященной 100-летию со дня рождения Каюма Мухамедханова. Семей: гос. ун-т им. Шакарима, 2016. С. 7-8.

Буканова, 2018 — *Буканова Р.Г.* А.-З. Валиди и его политика в области культуры и образования в первые годы существования Башкирской республики // Ватандаш. 2018. № 1. С. 23–25

Буканова, 2019 — *Буканова Р.Г.* Становление Башкирской автономии в лицах: Ильяс Бораганский // Башкирская журналистика на рубеже веков: материалы региональной научн.-практ. конф. (Уфа, 9 октября 2019 г.) / сост. Ю.А. Минишев. Уфа, 2019. С. 26–29.

Буканова, Смагулова, 2016 — *Буканова Р.Г., Смагулова А.Т.* Малоизвестные факты башкирской истории в трудах казахского ученого-литературоведа Каюма Мухамедханова // Этапы и особенности развития просветительства в Башкортостане и России: филологические, философские, историко-культурные, педагогические и правовые аспекты: материалы Международной научно-практической конференции. Уфа: РИЦ БашГУ, 2016. С. 106–109.

Кульшарипов, 2000 — *Кульшарипов М.М.* Башкирское национальное движение (1917–1921 гг.). Уфа: Китап, 2000. 368 с.

Капасова, 2019 — *Капасова Б.Қ.* Қазақ баспасөзі тарихындағы Қазақ баспасөзінің тарихындағы Х Бекқожиннің рөлі // ПМУ Хабаршысы Филологиялық сериясы. № 2. 2019. 231–243 бб.

Қожақұлы Ө, 2016 - *Қожақұлы Ө.* Қазақ-башқұрт қатынастарының тарихы // Отан тарихы. 2020 № 4. 51-164 бб.

Матбуғат донъясында, 1924 — *Матбуғат донъясында* илле йыллык хезмэт (Пятидесятилетняя деятельность в издательском деле) // Яңы юл. 1924. № 4. 38 б.

Мухамедханов, 1971 — *Мухамедханов К.* Мухамедханов, 1971 — *Мухамедханов К.* Қадірлі есім, аяулы еңбек (Абай мұрасын тұңғыш кітап етип шығарушы — И. Бораганский жайында) // Семей таны. 21 мая 1971.

Мухамедханов, 1998 — *Мухамедханов К.* Илияс Бораганский (1852–1934) // Абай. 1998. № 3.

Мухамедханов, 2009 — *Мухамедханов К.* Мухамедханов К. Ильяс Бораганский – первый издатель книг Абая (к 100-летию издания книг Абая). Алматы, 2009. 70 с. (на каз. и рус. яз.).

Национально-государственное устройство, 2002 — *Национально-государственное устройство* Башкортостана (1917-1925 гг.): Документы и материалы в 4-х томах. Авт.-сост. Юлдашбаев Б. Х. Т. 1. Уфа: «Китап», 2002. 608 с.

Салихов, 2015 — *Салихов А.Г.* Башкырт ве кырымтатар халкылары арасында медений, едебий алякбалар (XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башы) // Йылдыз. 2015. № 1 (222). С. 93–100.

Салихов, 2017 — *Салихов А. Г.* Салихов А. Г. Документы о вкладе крымско-татарского издателя Ильяса Бораганского в становление башкирской печати // Великая Российская революция 1917 г.: методология, источники, историография: сб. материалов Всерос. науч.- практ. конференции, Республика Башкортостан, г. Стерлитамак, 29 сентября 2017 года. Стерлитамак: Стерлитамакский филиал БашГУ, 2017. С. 332–337.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 2, pp. 353-366, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTH / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_2_353-366

TRANSFORMATION OF REGIONAL GOVERNANCE IN EASTERN KAZAKHSTAN DURING THE CIVIL WAR

Abdrakhmanova G.S.¹, Kalenova T.S.², Maslov Kh.B.^{3*}

¹ L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Satpayev Str., 2, 010008, Astana, Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-7648-8063>, E-mail: Gauhar-abdrahmanova@mail.ru

² L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Satpayev Str., 2, 010008, Astana, Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Corresponding author
 <https://orcid.org/0000-0002-4767-5537>, E-mail: kalenovats@mail.ru

³ L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Satpayev Str., 2, 010008, Astana, Kazakhstan)
PhD, Associate Professor, Leading Researcher at the «Alash» Institute of Culture and Spiritual Development
 <https://orcid.org/0000-0003-2027-0078>. E-mail: khalil.maslov@mail.ru

*Correspondent author

© Valikhanov IHE, 2026

© Abdrakhmanova G.S., Kalenova T.S., Maslov Kh.B., 2026

Abstract. *Introduction.* The article examines the activities of anti-Bolshevik governments and military-administrative structures in Eastern Kazakhstan during the Civil War, when the region became an area of acute military-political confrontation and repeated changes of authority. Particular attention is given to the strategic importance and resource base of the region within the punitive policies of anti-Bolshevik governments, which were implemented to support the armies of counter-revolutionary authorities. The study also considers the situation of the local population, including the Kazakh nomadic and semi-nomadic population, the Russian peasantry, and the Cossacks. *Goals and objectives.* The authors made an attempt to analyze the main forms of repressive practices used by the White authorities against the civilian population. These included mass arrests of individuals suspected of sympathizing with the Bolsheviks, extrajudicial reprisals and executions, hostage-taking among local residents, forced military mobilizations, compulsory deliveries of food and forage, requisition of livestock and property, as well as restrictions on civil and socio-economic rights. The methodological approach combines elements of social and political history of the Civil War. The study employs a problem-chronological method, which made it possible to trace the dynamics of the repressive policies of the anti-Bolshevik governments in Eastern Kazakhstan in 1918–1919. *Results.* The results of the study confirm that the main forms of repressive practices were often accompanied by abuses, corruption, and arbitrariness on the part

of military commandant's offices, counterintelligence agencies, and local administration. It is shown that repression constituted an important element of the internal policy of the White regimes, aimed at suppressing political opposition, ensuring stability in the rear, and mobilizing material and human resources to continue the struggle. At the same time, the absence of clear legal regulation of punitive actions and the weakness of judicial mechanisms contributed to the spread of practices of extrajudicial punishment and collective responsibility. On the basis of archival documents, materials from regional periodicals, official correspondence, and memoirs of contemporaries, the article reveals the impact of repressive policy on the everyday life of the population of Eastern Kazakhstan. It has been established that the intensification of punitive measures led to increased social tension, migration processes, evasion of mobilization, and hidden resistance. *Conclusion.* The article concludes that the repressive activities of the White authorities became one of the factors destabilizing the social situation in the region and contributed to their loss of support from a significant part of the local population, which ultimately weakened their positions in the context of the ongoing Civil War.

Keywords: Civil War, Eastern Kazakhstan, anti-Bolshevik governments, repression, civilian population, punitive policy, internal policy, military-administrative structures

Acknowledgment. The article was prepared within the framework of the research project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan: AP26102721 “Analysis of the Standard of Living of the Population in the Context of Political Changes in 1918–1920: The Case of Eastern Kazakhstan”

For citation: Abdrakhmanova G.S., Kalenova T.S., Maslov Kh.B. Transformation of Regional Governance in Eastern Kazakhstan during the Civil War // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 2. Pp. 353-366. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_353-366

АЗАМАТ СОҒЫСЫ ЖАҒДАЙЫНДА ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ Өңірлік басқарудың трансформациясы

Гаухар Сатыбалдиновна Абдрахманова¹, Тенгеш Серикбаевна Каленова²,
Халил Борисович Маслов^{3*}

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Сәтбаев көшесі, 2-үй, 010008, Астана, Қазақстан)

тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-7648-8063>, E-mail: Gauhar-abdrahmanova@mail.ru

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Сәтбаев көшесі, 2-үй, 010008, Астана, Қазақстан)

тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, хат-хабар үшін автор

 <https://orcid.org/0000-0002-4767-5537>, E-mail: kalenovats@mail.ru

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Сәтбаев көшесі, 2-үй, 010008, Астана, Қазақстан),

PhD докторы, қауымдастырылған профессор, «Алаш» мәдениет және
рухани даму институтының жетекші ғылыми қызметкері

 <https://orcid.org/0000-0003-2027-0078>. E-mail: khalil.maslov@mail.ru

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Абдрахманова Г.С., Каленова Т.С., Маслов Х.Б., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Азамат соғысы кезеңінде Шығыс Қазақстан аумағында әрекет еткен антибольшевиктік үкіметтер мен әскери-әкімшілік құрылымдардың репрессивтік қызметі қарастырылады. Бұл кезеңде өңір өткір әскери-саяси қарсыласу аймағына айналып,

билік бірнеше рет ауысты. Зерттеуде контрреволюциялық биліктің әскерлерін қамтамасыз ету үшін жүргізілген большевиктерге қарсы үкіметтердің жазалау саясатында аймақтың стратегиялық маңызы мен ресурстық базасына ерекше назар аударылады. Зерттеуде жергілікті халықтың, соның ішінде қазақ көшпелі және жартылай көшпелі халқының, орыс шаруаларының және казактардың жағдайы қарастырылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Жұмыста антибольшевиктік биліктің бейбіт халыққа қатысты қолданған негізгі репрессивтік тәжірибелері талданады. Олардың қатарына большевиктерге жанашыр деп күдікке ілінген тұлғаларды жаппай тұтқындау, сотсыз жазалау мен ату, жергілікті тұрғындардан кепілге алу, әскерге мәжбүрлі жұмылдыру, азық-түлік пен жем-шөпті мәжбүрлі түрде тапсыру, мал мен мүлікті реквизициялау, сондай-ақ азаматтық және әлеуметтік-экономикалық құқықтарды шектеу жатады. *Материалдар мен әдістер.* Әдіснамалық тұрғыдан зерттеу Азамат соғысының әлеуметтік және саяси тарихының элементтерін ұштастырады. Проблемалық-хронологиялық әдіс 1918–1919 жылдардағы Шығыс Қазақстандағы антибольшевиктік үкіметтердің репрессивтік саясатының динамикасын қадағалауға мүмкіндік берді. *Нәтижелері.* Зерттеу нәтижелері репрессивтік шаралардың әскери комендатуралар, қарсы барлау органдары және жергілікті әкімшілік тарапынан жасалған асыра пайдаланушылық, жемқорлық және озбырлық әрекеттермен қатар жүргенін көрсетеді. Репрессиялар антибольшевиктік режимдердің ішкі саясатының маңызды бөлігі болып, саяси оппозицияны басу, тылдағы тұрақтылықты қамтамасыз ету және күресті жалғастыру үшін материалдық әрі адам ресурстарын жұмылдыруға бағытталғаны дәлелденеді. Сонымен бірге жазалау әрекеттерінің нақты құқықтық реттелмеуі мен сот тетіктерінің әлсіздігі сотсыз жазалау мен ұжымдық жауапкершілік тәжірибелерінің кең таралуына ықпал етті. Мұрағат құжаттары, өңірлік мерзімді басылымдар, іс жүргізу құжаттары және замандастардың естеліктері негізінде репрессивтік саясаттың Шығыс Қазақстан халқының күнделікті өміріне әсері ашып көрсетіледі. Жазалау шараларының күшеюі әлеуметтік шиеленістің артуына, көші-қон үдерістеріне, мобилизациядан жалтаруға және жасырын мен ашық қарсылықтың қалыптасуына алып келгені анықталды. *Қорытынды.* Мақалада антибольшевиктік биліктің репрессивтік қызметі өңірдегі әлеуметтік ахуалды тұрақсыздандырған факторлардың бірі болғаны және жергілікті халықтың едәуір бөлігінің қолдауынан айырылуына ықпал еткені, бұл өз кезегінде әскери және саяси дағдарыс жағдайында олардың позициясын әлсіреткені жөнінде қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: Азамат соғысы, Шығыс Қазақстан, антибольшевиктік үкіметтер, репрессиялар, бейбіт халық, жазалау саясаты, ішкі саясат, әскери-әкімшілік құрылымдар.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің АР26102721 «1918-1920 жылдардағы саяси өзгерістер контекстіндегі халықтың өмір сүру деңгейін талдау: Шығыс Қазақстан мысалында» атты ғылыми жобасы аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Абдрахманова Г.С., Каленова Т.С., Маслов Х.Б. Азамат соғысы жағдайында Шығыс Қазақстандағы өңірлік басқарудың трансформациясы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. 353-366 бб. (Ағыл.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_353-366

ТРАНСФОРМАЦИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ

Гаухар Сатыбалдиновна Абдрахманова¹, Тенгеш Серикбаевна Каленова²,
Халил Борисович Маслов^{3*}

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(ул. Сатпаева, д. 2, 010008, Астана, Казахстан)

кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-7648-8063>, E-mail: Gauhar-abdrahmanova@mail.ru

² Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

(ул. Сатпаева, д. 2, 010008, Астана, Казахстан)

кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, автор-корреспондент

 <https://orcid.org/0000-0002-4767-5537>, E-mail: kalenovats@mail.ru

³ Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

(ул. Сатпаева, д. 2, 010008, Астана, Казахстан)

PhD, ассоциированный профессор, ведущий научный сотрудник в Институте культурно-духовного развития «Алаш»

 <https://orcid.org/0000-0003-2027-0078>. E-mail: khalil.maslov@mail.ru

*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Абдрахманова Г.С., Каленова Т.С., Маслов Х.Б. 2026

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается деятельность антибольшевистских правительств и военно-административных структур на территории Восточного Казахстана в период Гражданской войны, когда регион оказался в зоне острого военно-политического противостояния и неоднократной смены власти. Особое внимание уделяется стратегической значимости и ресурсной базе региона в карательной политике антибольшевистских правительств, которая проводилась для обеспечения армии контрреволюционных властей. В исследовании рассматривается положение местного населения, включавшего казахское кочевое и полукочевое население, русское крестьянство и казачество. *Цели и задачи исследования.* В работе исследуются меры принудительного характера, применявшиеся органами власти белого движения по отношению к гражданскому населению в условиях гражданской войны. К ним относились аресты лиц, подозреваемых в политической нелояльности, применение чрезвычайных санкций, заложничество, мобилизационные мероприятия, организация обязательных поставок продовольствия и фуража, реквизиции имущества и скота, а также ограничения гражданских и социально-экономических прав граждан. Данные меры рассматриваются в контексте обеспечения функционирования государственных и военных структур в экстремальных условиях, что позволяет анализировать их как элементы политики, направленной на поддержание порядка и ресурсного обеспечения армии. Методологический подход сочетает элементы социальной и политической истории гражданской войны. В работе использован проблемно-хронологический метод, позволивший проследить динамику репрессивной политики антибольшевистских правительств в Восточном Казахстане в 1918–1919 гг. *Результаты* исследования подтверждают, что основные формы репрессивных практик нередко сопровождались злоупотреблениями, коррупцией и произволом со стороны военных комендатур, контрразведывательных органов и местной администрации. Показано, что репрессии являлись важным элементом внутренней политики антибольшевистских режимов, направленной на подавление политической оппозиции, обеспечение тыловой стабильности и мобилизацию материальных и людских ресурсов для продолжения борьбы. Вместе с тем отсутствие четкой правовой регламентации карательных действий и слабость судебных механизмов способствовали распространению практик внесудебного наказания и коллективной ответственности. На основе архивных документов, материалов региональной периодики, делопроизводственной переписки и воспоминаний современников раскрывается влияние репрессивной политики на повседневную жизнь населения Восточного Казахстана. Установлено, что усиление карательных мер приводило к росту социального напряжения, миграционным процессам, уклонению от мобилизаций и скрытому и открытому сопротивлению. *Заключение.* В статье обосновывается вывод о том, что репрессивная деятельность антибольшевистских властей стала одним из факторов дестабилизации социальной обстановки в регионе и способствовала утрате ими поддержки значительной части местного населения, что в конечном итоге ослабило их позиции в условиях военного и политического кризиса.

Ключевые слова: гражданская война, Восточный Казахстан, антибольшевистские правительства, репрессии, мирное население, карательная политика, внутренняя политика, военно-административные структуры.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему: AP26102721 «Анализ уровня жизни населения в контексте политических изменений 1918-1920 гг.: на примере Восточного Казахстана».

Для цитирования: Абдрахманова Г.С., Каленова Т.С., Маслов Х.Б. Трансформация регионального управления Восточного Казахстана в условиях гражданской войны // *Asian Journal "Steppe Panorama"*. 2026. Т. 13. № 2. С. 353-366 (На англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_353-366

Introduction. By the beginning of the Civil War in 1918, the territory of Kazakhstan consisted of six regions: Semirechye, Syrdarya, Turgai, Ural, Akmolinsk, and Semipalatinsk. The Semipalatinsk region included the uyezds (districts) of Zaysan, Pavlodar, Ust-Kamenogorsk, Semipalatinsk, and Karkaraly. The Akmolinsk and Semipalatinsk regions were incorporated into the administrative unit of the Steppe Governor-Generalship, with its regional center in the city of Omsk.

This administrative and territorial configuration formed the structural framework within which the events of the Civil War unfolded. The period was characterized not only by large-scale armed confrontation but also by profound social upheavals that affected all spheres of public life. Within this context, one of the least studied yet fundamentally important issues remains the repressive policy of the anti-Bolshevik governments in the territories under their control, particularly in its regional dimension. Eastern Kazakhstan, which fell within the sphere of influence of the Provisional Siberian Government and subsequently the regime of Admiral Alexander V. Kolchak, became a zone of intense military, administrative, and economic pressure. This situation, in turn, determined the acute nature of relations between the authorities and the local population.

The armed formations subordinate to the Siberian governments fulfilled not only military tasks aimed at countering the Red Army, but also assumed extensive functions related to the preservation of «internal order». Their activities included the suppression of partisan movements, the enforcement of mobilization campaigns, the implementation of requisition policies, and the collection of in-kind obligations imposed on the local population. In the absence of clear legal regulation and under the dominance of military dictatorship, punitive practices assumed a mass and often arbitrary character. A special role in this process was played by military courts, counterintelligence bodies, and extraordinary agencies, which in practice replaced the civilian administration.

The purpose of this article is to analyze the repressive activities of the anti-Bolshevik governments in Eastern Kazakhstan during the Civil War, to identify the mechanisms of interaction between military and civilian authorities, and to determine the impact of punitive policies on social attitudes and forms of resistance among the region's population.

Materials and methods. The research is based on the principles of historicism and academic impartiality. Its methodological approach synthesizes perspectives from social and political history in the analysis of the Civil War. A problem-chronological method is employed to trace the dynamics of the repressive policies of the anti-Bolshevik governments in Eastern Kazakhstan in 1918–1919. Institutional analysis is applied to explore the interaction between military and civilian authorities, as well as the functioning of punitive structures. Content analysis of normative acts and administrative documents is used to identify the legal foundations of repression and the specific features of its practical implementation.

The research methodology is based on a systematic analysis of archival sources, primarily from the collections of the State Archive of Abai Region (formerly the Center for Documentation of Contemporary History of the East Kazakhstan Region), which preserve legislative, regulatory, reporting, and informational documents. Such a source-critical approach makes it possible to

reliably reconstruct historical events, analyze socio-political dynamics, and ensure a comprehensive study of the period under consideration.

Accordingly, the methodological framework of the study integrates both general theoretical concepts and specialized historical methods, thereby facilitating a comprehensive empirical and theoretical examination of the civilian population's condition amid the large-scale political conflict of 1918–1920.

Discussion. The historiographical review of the study is structured in accordance with the research objectives and demonstrates that, within national historical scholarship, the issue of the formation of counterrevolutionary governing bodies during the Civil War did not for a long time constitute an independent subject of specialized inquiry. One of the early works addressing certain aspects of this problem is the study by K. Burevoy, which emphasizes the social limitations of power in Siberia, concentrated in the hands of a narrow circle of officers and entrepreneurial elites. At the same time, the process of institutional formation of counterrevolutionary authorities is not examined in detail, and the period of Kolchak's rule is presented in generalized terms, primarily through the characterization of specific repressive practices (Burevoy, 1991).

Works close to the present research in terms of region and chronological framework include studies by S.L. Kovalsky and the collection of articles *For Soviet Power*; however, in these publications as well, the organization of White Guard self-governing bodies is addressed only schematically (Kovalsky, 1984). Of particular importance are the testimonies of high-ranking figures of the White movement. The work *Siberia, the Allies and Kolchak: A Turning Point in Russian History, 1918–1920* by Georgy K. Gins constitutes a memoir written by a member of the Omsk government in 1920, immediately following the events of the Civil War in Siberia. In this account, the author systematically documents his observations and reflections on the political and military developments in the region, thereby offering a significant primary source on the critical phase of the political conflict of 1918–1920 (Gins, 2008).

The military diary, particularly the notes of Alexander Budberg, constitutes a significant source on the history of the White movement. These writings contain a detailed analysis of processes of disorganization in the rear, the strengthening of autonomous ataman structures, and administrative difficulties within the military command system. The author documents internal contradictions and structural problems that affected the functioning of both the army and the administrative apparatus (Budberg, 1929).

A separate layer of historiography is formed by studies devoted to the economic policy of the anti-Bolshevik governments. In the works of N.E. Kakurin and V.M. Andreev, the activities of the Kolchak regime toward the working class and measures aimed at restoring «law and order» are analyzed; however, the economic component of the internal policy of the anti-Bolshevik governments is examined only fragmentarily (Kakurin, 1998).

An important place in historiography is occupied by studies of the Alash movement and the government of Alash Orda. The most comprehensive historiographical interpretation of this issue is presented in the work of R. K. Nurmagambetova, which, on the basis of a broad range of sources, traces the evolution of research on the history of Alash-Orda in both the Soviet and post-Soviet periods (Nurmagambetova, 2003). Significant contributions were also made by K.N. Nurpeis, whose research, grounded in archival materials and periodical press sources, shed new light on several debated issues (Nurpeis, 1995). Regional studies and general works on the history of the Civil War further complement the historiography. In particular, the dissertation of Z.K. Mukatayeva expands understanding of the history of Eastern Kazakhstan in 1917–1940, including the period of military confrontation (Mukatayeva, 2001).

Contemporary historiography increasingly seeks a more balanced and methodologically diverse interpretation of the phenomenon of White statehood, examining it not within earlier ideological frameworks but as a multi-layered political and administrative project of the Civil War period.

In the socio-economic dimension, significant contributions have been made by V.M. Rynkov, whose studies provide a systematic analysis of the agrarian and social policies of the anti-Bolshevik

governments. The author demonstrates that the difficulties in formulating and implementing a coherent program of rural reform substantially limited the prospects for securing stable public support (Rynkov, 1998). The monograph *The Individual in the Conditions of the Civil War in the Urals: Historiography of the Problem* by I.V. Skipina focuses less on reconstructing the events of the Civil War themselves than on analyzing how the issue of the «individual at war» has been conceptualized in regional scholarship (Skipina, 2003).

Thus, despite the existence of a considerable body of scholarly publications, the problem of the repressive policies of the anti-Bolshevik governments in Eastern Kazakhstan remains insufficiently systematized. Specific mechanisms of interaction between military and civilian authorities, the legal indeterminacy of punitive measures, and their impact on the everyday life of the population often remain outside the scope of research. The present article seeks to fill this gap on the basis of archival sources and a comprehensive analysis of the military-administrative practices of the White authorities in the region.

Results. The armed forces of the Siberian governments during the Civil War constituted the principal opponent not only of the Red Army but were also extensively involved in repressive operations directed against the civilian population and partisan movements in the White-controlled rear. By the autumn of 1918, the Siberian Army had emerged as the largest military formation in eastern Russia. The territory subordinated to the Provisional Siberian Government was divided into two administrative zones: the front-line area and the rear. The former was administered in accordance with the statute on field military governance, whereas the latter formally functioned under the framework of pre-revolutionary imperial legislation.

To regulate the involvement of military forces in punitive operations, the Omsk governments enacted a series of normative legal acts. Commanders of military districts were vested with the authority to place particular localities under martial law. On this basis, such a regime was introduced not only in front-line territories but also in areas affected by insurgent activity. Pursuant to a decree of the Council of Ministers dated 1 February 1919, approved by the Supreme Ruler, Admiral Alexander V. Kolchak, commanders of armies in Siberia and the Far East were empowered to impose penalties up to and including capital punishment «for the sake of ensuring general security» (Drokov, 1991).

Local military authorities played an active role in maintaining order within their respective jurisdictions. On 6 February 1919, the commander of the 2nd Separate Siberian Steppe Corps promulgated an order issued by the Headquarters of the Supreme Commander-in-Chief. For general circulation within the theater of military operations, the resolution of the Council of Ministers of 1 February 1919 was announced, stipulating that in wartime, within the theater of operations, in cases where particular crimes or offenses assumed widespread proportions, the Commander-in-Chief of the Army, the Chief of Staff of the Supreme Commander-in-Chief, and the commander of a separate army were authorized, on a temporary basis, to increase the severity of punishments prescribed by law, including the death penalty. This authority was contingent upon prior public notification and the simultaneous submission of a telegraphic report through the chain of command to the Supreme Ruler and Supreme Commander-in-Chief. Furthermore, when, owing to military circumstances or during periods of unrest, special precautionary measures were implemented in the interest of general security, violations thereof were subject to penalties up to and including capital punishment, with sentences to be executed by military field courts (SAOR. F. 48. Inv. 2. C. 40. P. 15).

With the objective of safeguarding public order in Semipalatinsk oblast, Colonel A. Karaev of the 2nd Separate Siberian Steppe Corps promulgated an order declaring: «I have observed widespread non-compliance by the population with the lawful directives issued by militia authorities, particularly with regard to the requisitioning of transport for troop movements and the maintenance of streets and sidewalks. It is apparent that, by evading these obligations, the population relies upon complete impunity or is prepared to endure the relatively minor and, most importantly, delayed penalties established by existing legislation, taking into account the unavoidable protraction of judicial proceedings. In order to eradicate this unacceptable practice, I hereby decree that individuals who fail to comply with the lawful demands of militia officials shall, by my

administrative order, be subject to a monetary fine of up to 3,000 rubles or to imprisonment for a term of up to three months» (SAOR. F. 48. Inv. 2. C. 40. P. 18).

It is important to emphasize that certain senior officers were cognizant of the extralegal character of their actions and sought to justify them not only before their contemporaries but also before posterity. Thus, Major General Anatoly N. Grishin-Almazov asserted in one of his orders: «Every military commander must remember that in the theater of war all means leading to the goal are equally good and lawful, and that victors are generally not judged – neither by those who love their native land, nor by contemporaries, nor by prudent descendants» (Dnevnik, 1991).

Local authorities endeavored to engage the military not only in matters of political security or the suppression of anti-social activities. Civil administrations likewise resorted to the assistance of armed forces in the resolution of labor disputes. A close analysis of directives and orders reveals their imprecise wording and the absence of detailed regulatory provisions. Normative acts failed to specify which particular offenses were subject to the highest measure of punishment – the death penalty. Their language did not clarify who was encompassed by the designation «corrupt and unreliable element», nor what forms of expression or information might be interpreted as «sowing alarm in people's minds».

A particularly dubious legal practice involved the arrest, on the basis of denunciations by local inhabitants, of individuals suspected of anti-government agitation or activity. Numerous cases were recorded in which such accusations were exploited by fellow villagers to settle personal grievances or pursue private interests. These legal deficiencies created broad scope for arbitrary interpretation. For instance, the commander charged with safeguarding state order and public tranquility in the Semipalatinsk, Pavlodar, and Karkaraly districts acknowledged recurrent abuses by military personnel: «Recently, I have received numerous complaints from citizens of the city and district of Semipalatinsk concerning searches, the confiscation of various property, and arrests carried out by individuals in military uniform. Some of these complaints have been verified, and it has been established that searches, confiscations, and arrests did indeed occur, but were conducted arbitrarily – that is, without the knowledge or authorization of competent authorities and without observance of even the most elementary procedural requirements, such as the presentation of warrants or the drafting of protocols» (SOAR. F. 48. Inv. 2. C. 40. P. 30).

For a variety of reasons, the Omsk authorities demonstrated little inclination to curb or regulate the activities of the security bodies. Given the severe personnel shortages within the law enforcement bodies, the Supreme Ruler of Russia, Admiral Alexander V. Kolchak, when announcing mobilization into the army, repeatedly exempted various categories of militia personnel, as well as employees of the judicial and penitentiary departments, the prosecutor's office, and the courts, from being sent to the front (Pravitel'stvenny, 1919).

A similar decision was adopted by A.V. Kolchak on 2 September 1919, at a time when the situation at the front was extremely serious. By doing so, the Supreme Ruler emphasized the importance of the activities of the two security agencies in combating partisans and underground activists. Moreover, there existed a practice of joint operations between militia units and regular military formations.

For instance, on 19 September 1919, the Delbegetei volost zemstvo administration petitioned the commissioner of the Semipalatinsk district to dispatch additional military detachments «to assist in the collection of taxes and the enforcement of other obligatory duties» (GAOA. F. 48. Inv. 1. C. 177. P. 64). There were also instances in which military personnel obstructed militia officers in the performance of their official duties. In Semipalatinsk, Cossacks of Ataman Boris Annenkov arrested three militia chiefs without the knowledge of the regional governor. Such conduct by the military, and similar actions, elicited an ambivalent reaction from the public; some believed that the interests of securing Kolchak's victory at the front outweighed the specific local problems that peasants sought to resolve independently.

Finally, there were numerous general appeals calling for coordination between military and civilian authorities. This was articulated in April 1919 by the Minister of Internal Affairs, A.N. Gattenberger, in a conversation with correspondents. However, an alternative viewpoint had

more supporters. This view was expressed by the Administrator of the Council of Ministers, G.K. Gins, and other officials, who maintained that real power effectively amounted to a purely military dictatorship, with civilian authorities placed in complete dependence on the military establishment. Some quite reasonably believed that Kolchak had allowed an excessive degree of «militarization» (Gins, 1997: 4).

For purposes of recruitment, logistical support, and the maintenance of state order, by early July 1918 the entirety of Siberian territory had been organized into corps districts (military districts). By early October 1918, districts assigned to supply the 2nd Siberian Army included the Tobolsk Governorate, the Akmola and Semipalatinsk regions, and the Cossack lands of the Altai Governorate. The activities of the counterrevolutionary governments in organizing state procurement and supply were dictated by the necessity of sustaining the army and, at the same time, by the inability of the state trade apparatus to provide the urban population with food and other consumer goods.

From the autumn of 1918, the population of Eastern Kazakhstan was involved in performing natural obligations, which consisted of supplying passing troops with carts, yurts, construction materials for heating premises, and delivering food provisions to military units. Both civil authorities and the military themselves were engaged in enforcing these duties.

Orders were often issued on an urgent basis, and failure to comply entailed punishment. Since 25 February 1919, the population of Semipalatinsk oblast was obliged to provide 250 carts to the Arkat outpost for transporting military cargo and, in addition, 150 carts daily to the city of Semipalatinsk. Carts from Zmeinogorsk uyezd were required to service the military road from Semipalatinsk to Arkat (SAOR. F. 48. Inv. 1. C. 194. P. 133).

In addition to the requisition of carts, as noted earlier, the collection of yurts from the population was also carried out. However, it was not taken into account that the registration of yurts in the Kazakh volosts had already been conducted in 1916, while the population underwent significant changes during the period of 1917–1919. Consequently, prior to initiating the collection of yurts, it was necessary to уточнить the actual number of households in each locality. The neglect of these changes could have led to inaccuracies in accounting and imposed an additional burden on the population. Meanwhile, due to the typhus epidemic that ravaged the steppe, part of the population had died, yet the tax assessment for the region remained unchanged and the burden fell entirely on the surviving population (SAOR. F. 48. Inv. 1. C. 178. P. 53).

Noncompliance with the directives of administrators and elders prompted the commander to deploy soldiers to enforce compliance, resulting in the forcible seizure of carts and other property from the auls. These administrative measures resulted in a situation in which the population of the volosts of Eastern Kazakhstan fled together with their livestock upon seeing soldiers, moving away from military routes (SAOR. F. 37. Inv. 1. C. 69. P. 86).

Peasants arriving from the districts and assigned to perform transportation duties often came to Semipalatinsk with horses unfit for work due to illness. In most cases, the horses suffered from hoof rheumatism or general weakness. The commission concluded that owners deliberately presented horses unfit for work in order to avoid fulfilling their obligations. Consequently, pursuant to the order of the commander of the 2nd Separate Siberian Steppe Corps dated 10 March 1919, it was stipulated: «to take appropriate measures to ensure that, during local requisitions of carts, due attention is given to the fitness of the horses employed; individuals attempting to fulfill obligations with unfit horses shall be held accountable in accordance with wartime law» (SAOR. F. 37. Inv. 1. C. 69. P. 2).

On 8 October 1918, the authorized representative of the commander of the 2nd Separate Steppe Corps for safeguarding state order and public tranquility issued an order to the Semipalatinsk Regional Commissioner I. A. Samoilov stating: «Pursuant to Article 422, Chapter Six of the Statute on Zemstvo Duties in the Akmola, Semipalatinsk, and Semirechye regions, the population is obliged to perform zemstvo duties by providing troops with residential premises.»

In addition, the local population living along the Semipalatinsk–Sergiopol patrol road was required to fulfill natural zemstvo obligations by supplying passing troops with yurts and fuel;

carts could be replaced by yurts. Yurts were to be installed at the following patrol posts: Uluguzsky, Ashikkulsky, Kyzyl-Kumsky, Arkat, Uzunbulaksky, and Enrikeisky. At each post, in addition to existing facilities, yurts had to be provided to accommodate one hundred soldiers, and fuel had to be delivered based on provisions for 200 people (SAOR. F. 37. Inv. 1. C. 69. P. 58).

According to the Regulations on Quartering Allowances for Troops and the Provision of Regular Military Detachments, settlements were to be compensated for supplying troops with housing and fuel by the regional administrative committee upon submission by the volosts of legally established receipts issued by military authorities confirming that the population had delivered the required provisions. On this basis, the zemstvo administration issued a circular order to the executive volost committees on 10 February 1919, instructing them to submit military receipts when requesting reimbursement. However, according to reports from some volost administrators, not all commanding officers issued proper receipts and vouchers; consequently, settlements were not compensated for the supplies provided. At the same time, the administration often refused to make payments, claiming that the receipts were allegedly not drawn up in the proper form (SAOR. F. 48. Inv. 1. C. 194. P. 323).

The fact that Eastern Kazakhstan (Semipalatinsk oblast) carried out extensive procurement of food supplies for the army and, in this respect, was one of the key regions was acknowledged even by the Minister of Supply and Food, N. Neklyutin (SAOR. F. 37. Inv. 1. C. 101. P. 198).

In autumn 1919, the performance of zemstvo duties in Eastern Kazakhstan became even more stringent. In addition to authorized representatives of the Ministry of Supply, a commission was established to receive transport resources from the population to replenish the 3rd Transport Battalion, composed of A. Solodchin (chairman), members A. Bogdel and I. Zints (officials of the military department), and B. Karpich (veterinary paramedic) (SAOR. F. 37. Inv. 1. C. 116. P. 106). This commission was tasked with delivering transport assets for the needs of the military department in Eastern Kazakhstan.

To facilitate the work of the commission, volost administrators were ordered, on the basis of the order of the assistant commander of the 2nd Separate Steppe Corps for military-administrative affairs dated 24 September 1919 No. 16, to replace the natural cart duty with a monetary equivalent. The administration was instructed, with the assistance of aul elders and aksakals, to conduct within no more than two days an accounting of all healthy and strong horses fit for harness, equipped with proper harnesses, as well as capable drivers who were physically strong, fluent in Russian, and aged between 20 and 45. The results were to be submitted as soon as possible to the Semipalatinsk uyezd Zemstvo Administration. Drivers were to be assigned at a ratio of one driver for every two horses and two sets of harness. Responsibility for supplying unfit horses and poor-quality harnesses was imposed personally on the aul elders, with all ensuing consequences. The order was to be executed without any deviations, as otherwise the military authorities would regard non-compliance as resistance to military authority and apply punishment under wartime laws (SAOR. F. r-50. Inv. 1. C. 37. P. 15).

Meanwhile, a food crisis had emerged in the region. On 24 January 1919, Major General Brzhezovsky, commander of the 2nd Separate Siberian Corps, communicated via telegram to the head of Semipalatinsk oblast, I. A. Samoilov, that the territory under his command was deficient in industrial and technical resources. He noted that the region, severely affected by the overthrow of Soviet power, required a period of recovery to allow its remaining assets to be used more systematically to meet the needs of the corps troops, who were expected to face increasingly severe challenges. Brzhezovsky emphasized that no commissions or institutions should operate in the area if they did not directly serve the Russian army. He therefore requested that all regional officials aware of such organizations report them within one week of receiving the directive. Furthermore, he prohibited the acceptance at railway stations for export or import by road from the theater of military operations of flour of any kind, leather, wool and its products, and horses. Violations of this order were to be punishable by either three months' imprisonment or a fine of 3,000 rubles. (SAOR. F. r-50. Inv. 1. C. 9. P. 33).

The implementation of this order further exacerbated the food shortage. In response, the corps' chief of supply, Major General Tuchansky, was compelled to revise the directive, noting: «As a result of the prohibition on entry into Semipalatinsk, deliveries of food products to the city by peasants from surrounding villages and railway stations have completely ceased. To regulate trade and ensure the supply of food to the urban population, I direct that the local population be widely informed that temporary entry into the city for the purpose of purchasing and delivering goods is permitted. Furthermore, requisitioning of carts from arriving peasants, if necessary, should now be conducted locally in villages and settlements through the respective village authorities» (SAOR. F. 48. Inv. 1. C. 196. P. 248).

The situation that developed in Semipalatinsk in the summer of 1918 exemplified the prevailing conditions of authority and administration. In his report, the head of Semipalatinsk indicated that, given the presence of a strong military authority in the city – whose influence was entirely independent of and separate from the militia – and the fact that the militia had not yet assumed full responsibility for all functions of urban protection, he sought clarification regarding the matter raised by the court Prosecutor concerning the accountability of the militia for its military – administrative measures to maintain order in the city (SAOR. F. 48. Inv. 1. C. 23. P. 14).

The problem of relations between civil and military authorities during the Civil War was never resolved. In practice, in cases of conflict between the interests of the militia and the military, the latter always enjoyed priority. The legal acts adopted in this regard also emphasized the privileged position of the military.

In the conditions of civil war, the role of military judicial institutions increased; their jurisdiction, at the initiative of military authorities, expanded and they often effectively replaced general civil courts. Even in the smallest detachments, special bodies - counterintelligence units - were established. «The fight against the criminal element [referring to peasants dissatisfied with Kolchak's rule – authors] is conducted with the help of counterintelligence, the militia, and, in exceptional cases, military detachments. Agitators are being apprehended," reported the regional administrator I. A. Samoilov to the government. In a subsequent report, he noted that the military authorities had recently uncovered a Bolshevik organization in Semipalatinsk, resulting in the seizure of weapons and the arrest of several individuals, although he did not yet have further details (Inostrannaya voennaya, 1964: 211–230).

Baron A. P. Budberg offered the following assessment of the counterintelligence agencies: «The semi-respectable institution of counterintelligence, which had absorbed the functions of the security department, had now expanded to extraordinary proportions and secured a profitable and influential position, skillfully exploiting the prevailing atmosphere of civil war, political conspiracies, and coups. Counterintelligence had transformed into a vast organization sheltering numerous opportunists, adventurers, and remnants of the defunct security apparatus» (Dnevnik, 1991: 45).

Counterrevolutionary governments that succeeded one another in Omsk from June 1918 came to control the territory of the Semipalatinsk region (the West Siberian Commissariat from May to June 1918; the Provisional Siberian Government from June to September 1918; the Provisional All-Russian Government [Ufa Directory] from September to November 1918; and the government of Admiral Alexander V. Kolchak from November 1918 to December 1919).

In November 1919, the Red Army captured Semipalatinsk, depriving the White forces of a key administrative and transportation hub. In December of the same year, Ust-Kamenogorsk was liberated, consolidating Soviet control over the region. Following these operations, organized White administration in Eastern Kazakhstan ceased to exist, and the remaining troops retreated eastward.

Pursuant to the decree issued by the Provisional Siberian Government on 31 July 1918, the military headquarters in Semipalatinsk commenced the compulsory mobilization of the region's able-bodied population. Persons born in 1898 and 1899 were conscripted, although their term of service was originally scheduled to begin only in 1919–1920 (Za vlast Sovetov, 1961).

According to this decree, men born in 1898 and 1899 - including the indigenous Russian population and settlers who arrived in Siberia before 1 January 1915 - were subject to conscription. Poles, Ukrainians, and other groups were conscripted on equal grounds for the purpose of forming national units. All «non-Russian peoples» who were liable for conscription under the statute were also drafted if they had arrived in Siberia before 1 January 1915. Exemptions based on family status and deferments for education or occupation were abolished. Those subject to conscription were required to report to the assembly points of military regiments at their place of residence. Individuals who declared themselves ill were exempted only upon presentation of a certificate issued by the medical commission attached to the corps military authorities (SAOR. F. 48. Inv. 1. C. 4. P. 3).

The exhausted population responded with mass protests that spread throughout Eastern Kazakhstan. In December 1918, Russian peasants in the Karkaraly uyezd of Semipalatinsk oblast refused to join the White Army. Despite this resistance, the next conscription was announced on 4 April 1919 by the commander of the 2nd Separate Steppe Siberian Corps under Order No. 97 (SAOR. F. r-50. Inv. 1. C. 4. P. 31).

A local official of the Kolchak government interpreted this refusal as a manifestation of Bolshevik sympathies among the population of the uyezd. Similar developments were observed in various districts of the Akmola and Semipalatinsk regions. The conscription campaign contributed to the emergence and expansion of the partisan movement in the region, which reached its widest development in the spring of 1919. The head of the Semipalatinsk regional administration acknowledged that «the population of Zaisan uyezd, including both Russian and Kazakh peasants, openly sympathizes with the Bolsheviks; it has begun to criticize the government – referring to Kolchak's administration – and threatens retaliation upon the announcement of conscription, while anticipating the arrival of Bolshevik forces from elsewhere» (Inostrannaya voennaya, 1964: 29).

The counterrevolutionary authorities deployed punitive detachments from Semipalatinsk and Pavlodar to the volosts, resulting in a marked increase in arrests and corporal punishments. These punitive units also conducted raids on Kazakh auls; for instance, in the aul of Chushkaly, all livestock and property were confiscated. The imposition of continuous cart requisitions, forced mobilization, taxes, levies, the collection of arrears from previous years, and the pervasive terror exercised by military, law enforcement, and ataman-led armed groups collectively provoked the outbreak of a partisan insurgency. In an effort to suppress the intensifying anti-Kolchak resistance in Semipalatinsk and the surrounding territories, the commander of the 2nd Separate Siberian Steppe Corps, General Brzhezovsky, instituted martial law across the oblast on 20 January 1919. Repression against the population intensified further.

Sensing their impending defeat, the Kolchak forces began to eliminate political prisoners in the Semipalatinsk prison. Although many inmates had been sentenced to indeterminate terms and others were still under investigation, the White Guard forces brutally tortured and killed 35 people between 6 and 23 November, and 30 more people on the night of 29 November (Pakhmurnyi, 1965).

Thus, Eastern Kazakhstan, having become part of the theater of military operations, turned into an arena of harsh suppression by the White authorities of any resistance to their regime, including repression against the civilian population. Ultimately, the brutal rule of the military authorities led to a sharp rise in anti-Kolchak sentiment in the region. This, in turn, enabled the Bolsheviks to intensify their activities among the population and strengthen their influence.

Conclusion. The conducted analysis allows us to conclude that the repressive policy of the anti-Bolshevik governments in Eastern Kazakhstan was systemic and multi-layered in nature. The military units of the Siberian Army, together with the administrative and punitive structures under their authority, functioned as principal instruments for executing internal policies designed to sustain a military dictatorship, secure logistical support for the army, and suppress all forms of social and political opposition. The widespread use of emergency powers, martial law, military field courts, and counterintelligence led to the effective blurring of the boundaries between legality and arbitrariness. The vagueness of normative acts, which permitted broad interpretation of concepts such as «state security», «corrupt element», or «opposition to authority», created conditions for abuse by military

personnel and local officials. Repressions affected both the Russian and Kazakh populations of the region, intensifying social tension, economic exhaustion, and distrust toward the White authorities.

Natural obligations, forced mobilizations, property requisitions, and punitive expeditions became among the main factors contributing to the growth of anti-Kolchak sentiment and the expansion of the partisan movement in Eastern Kazakhstan. Ultimately, it was the repressive character of the military regime that undermined the social base of the White government and created favorable conditions for the expansion of Bolshevik influence in the region. Thus, the repressive practices of the anti-Bolshevik governments did not serve as a factor of stabilization but became one of the causes of their political and military defeat.

Sources

SAOR — State Archive of Abai Region

Источники

ГАОА — Государственный архив области Абай

References

- Budberg, 1929 — *Budberg A. Dnevnik belogvardeitsa. (Kolchakovskaia popeia)* [Diary of a White Guard (The Kolchak Epic)]. Ed. P.E. Şegolev. Leningrad: Priboi, 1929. 302 p. (In Russ.).
- Burevoy, 1991 — *Burevoy K. Kolchakovşina. [Kolchak's reign]*. Moscow: Gospolitizdat, 1991. 40 p. (In Russ.).
- Dnevnik, 1991 — *Dnevnik belogvardeitsa [Diary of a White Guard]*. Novosibirsk, 1991. 230 p. (In Russ.).
- Drokov, 1991 — *Drokov S.V. A.V. Kolchak [A.V. Kolchak] // Voprosy istorii. 1991, № 1. P. 60.* (In Russ.).
- Gins, 1997 — *Gins G.K. Sibir, soizyniki i Kolchak. [Siberia, the Allies and Kolchak]*. Moscow, 1997. Vol. 2. p. 4. (In Russ.).
- Gins, 2008 — *Gins G.K. Sibir, soizyniki i Kolchak. Povоротnyi moment russkoi istorii. 1918–1920 (Vpechatleniia i mysli chlena Omskogo pravitelstva)* [Siberia, the Allies, and Kolchak. A Turning Point in Russian History. 1918–1920 (Impressions and Thoughts of a Member of the Omsk Government)]. Moscow: Airis-press, 2008. 670 p. (In Russ.).
- Inostrannaia voennaia, 1964 — *Inostrannaia voennaia interventsia i grajdanskaia voina v Srednei Azii* [Foreign military intervention and civil war in Central Asia]. Coll. Of documents and materials. Alma-Ata, 1964. Vol. 2. Pp. 211–230. (In Russ.).
- Kakurin, 1998 — *Kakurin N.E. Kak srajas revoliiysia [How the Revolution Fought]*. Vol. 1. Moscow: Voenizdat, 1998. 272 p. (In Russ.).
- Kovalskii, 1984 — *Kovalskii S.L. Za vlast Sovetov [For the power of the Soviets]*. Alma-Ata: Kazgosizdat, 1984. 224 p. (In Russ.).
- Mukatayeva, 2001 — *Mukatayeva Z. Semei qalasy aleumettik konomikalyq mädeni damuy (1917–1940 jj.): [Social, economic and cultural development of the city of Semey (1917–1940)]*. Dosctoral thesis abstract: Almaty, 2001. 27 p. (In Kaz.).
- Nurmagambetova, 2003 — *Nurmagambetova R.K. Istoriografiia istorii dvijeniia Alaş i Alaş-Ordı 1920–1990 gg. XX veka. [Historiography of the history of the Alash movement and Alash Orda from the 1920s to the 1990s of the 20th century]*. Almaty: Institut ist.i tn., 2003. 153 p. (In Russ.).
- Nurpeis, 1995 — *Nurpeis K. Alaş häm Alaşorda [Alash and Alashorda]*. Almaty: Atatek, 1995. 256 p. (In Kaz.).
- Pahmurnyi, 1965 — *Pahmurnyi P.M. Kommunisticheskaia partiia – organizator partizanskogo dvijeniia v Kazahstane. (1918–1920) [The Communist Party is the organizer of the partisan movement in Kazakhstan. (1918–1920)]*. Alma-Ata, 1965. 427 p. (In Russ.).
- Pravitel'stvennyi, 1919 — *Pravitel'stvennyi vestnik [Government Gazette]*. 13 fevralia, 1919 g. (In Russ.).
- Za vlast Sovetov, 1961 — *Za vlast Sovetov [For the power of the Soviets]*. Coll. of articles. Semipalatinsk. 1961. 100 p. (In Russ.).
- Rynkov, 1998 — *Rynkov V.M. Konomicheskaiia politika kontrevoliytsionnyh pravitelstv Sibiri: Vtoraia polovina 1918–1919 g. [Economic policy of the counter-revolutionary governments of Siberia: The second half of 1918–1919]*: Candidate of sciences thesis abstract: 07.00.02 /Novosibirskii gos. un-t. Novosibirsk, 1998. 26 p. (In Russ.).
- Skipina, 2003 — *Skipina I.V. Chelovek v usloviiah Grajdanskoi voiny na Urale: istoriografiia problemy. [Man in the context of the Civil War in the Urals: historiography of the problem]* Tiymen: Tyumen State University, 2003. 200 p. (In Russ.).

Литература

- Будберг, 1929 — *Будберг А. Дневник белогвардейца. (Колчаковская эпопея)*; Редакция П.Е. Щеголева. Ленинград: Прибой, 1929. 302 с.
- Буревоу, 1991 — *Буревоу К. Колчаковщина. М.: Госполитздат, 1991. 40 с.*
- Гинс, 1997 — *Гинс Г.К. Сибирь, союзники и Колчак. М.: 1997. Т. 2. С. 4.*
- Гинс, 2008 — *Гинс Г.К. Сибирь, союзники и Колчак. Поворотный момент русской истории. 1918–1920 (Впечатления и мысли члена Омского правительства). М.: Айрис-пресс, 2008. 670 с.*

- Дневник, 1991 — Дневник белогвардейца. Новосибирск, 1991. 230 с.
- Дроков, 1991 — *Дроков С.В.* А.В. Колчак // Вопросы истории. 1991. № 1. С. 60.
- За власть Советов, 1961 — За власть Советов. Сб. статей. Семипалатинск, 1961. 100 с.
- Иностранная военная, 1964 — Иностранная военная интервенция и гражданская война в Средней Азии. Сб. документов и материалов. Алма-Ата, 1964. Т.2. С. 211–230.
- Какурин, 1998 — *Какурин Н.Е.* Как сражалась революция. Т.1. М.: Воениздат, 1998. 272 с.
- Ковальский, 1984 — *Ковальский С.Л.* За власть Советов. Алма-Ата: Казгосиздат, 1984. 224 с.
- Мукатаева, 2001 — *Мукатаева З.* Семей қаласы әлеуметтік экономикалық мәдени дамуы (1917–1940 жж.): Тар.ғ.қ.дәреж. алу үшін дайын. автореферат: Алматы, 2001. 27 б.
- Нурмагамбетова, 2003 — *Нурмагамбетова Р.К.* Историография истории движения Алаш и Алаш-Орды 1920-1990 гг. XX века. Алматы: Институт ист.и этн., 2003. 153 с.
- Нурпейіс, 1995 — *Нурпейіс К.* Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ататек, 1995. 256 б.
- Пахмурный, 1965 — *Пахмурный П.М.* Коммунистическая партия – организатор партизанского движения в Казахстане. (1918–1920). Алма-Ата, 1965. 427 с.
- Правительственный, 1919 — Правительственный вестник. 13 февраля, 1919 г.
- Рынков, 1998 — *Рынков В.М.* Экономическая политика контрреволюционных правительств Сибири: Вторая половина 1918-1919 г.: автореферат дис...канд. ист.наук: 07.00.02 /Новосибирский гос. ун-т. Новосибирск, 1998. 26 с.
- Скипина, 2003 — *Скипина И.В.* Человек в условиях Гражданской войны на Урале: историография проблемы. Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета, 2003. 200 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 2, pp. 367-384, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_2_367-384

HISTORY OF ORAZ-YAGLY-KHAN AND HIS DESCENDANTS

Atdayev Serdar Jumaevich^{1*}, *Atdayeva Oguljan Geldievna*²

¹Institute of History and Archaeology of the Academy of Sciences of Turkmenistan
(18, Turkmenbashi Shayoly Str., 744000, Ashgabat, Turkmenistan).

Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-7509-5513>. E-mail: serdar63atdayev@gmail.com

*Correspondent author

²Turkmen State Institute of Economics and Management
(73, 1972 (Ataturk) Str. 744036, Ashgabat, Turkmenistan).

Senior Lecturer

 E-mail: oguljan65@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2026

© Atdayev S.J., Atdayeva O.G., 2026

Abstract. *Introduction.* Oraz Yagly Khan is one of the significant figures in the history of the Turkmen people. His biography is interesting because his sons and grandsons were also famous people and participated in military battles of the 19th century that were fateful for the history of the Turkmen people. However, the history of Oraz Yagly Khan and his successors has not yet been fully studied and therefore remains relevant for researchers of the past of Turkmenistan. *Goals and objectives* – the authors of this article set the goal of objectively covering the situation in the region, indicating the role of Oraz Yagly Khan and his descendants. The objective of this work is to compare the available materials and take a critical approach to their interpretation. *Results.* A study of 19th-century press materials helped to provide a general picture of the situation in Southern Turkmenistan; revealed the nature of military clashes with neighboring states; demonstrated the participation of Turkmen tribes in the events unfolding in the territory of the Khiva Khanate, the Emirate of Bukhara, Iran, and Afghanistan; and pointed to the leading role of khans and serdars in Turkmen society. *Conclusions.* Studying the relatively long political history of the family of Oraz Yagly Khan and his descendants helped to present an unbiased and objective view of the past of the Turkmen people. An examination of the biographical information of the Oraz Yagly Khan family also facilitated the identification of other historical figures. The topic of this study chronologically covers the period of establishment of the Turkmen Teke tribe in the territory of Southern Turkmenistan and the establishment of ties between the Turkmen tribes and the administration of the Trans-Caspian region.

Keywords: Oraz Yagly Khan, Sakhet Niyaz Khan, Berdy Niyaz Khan, Aman Niyaz Khan, Maily Khan, Merv, Transcaspian region, Russian Empire

For citation: Atdayev S.J., Atdayeva O.G. History of Oraz Yagly Khan and his descendants // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 2. Pp. 367-384. (In Rus.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_367-384

ОРАЗ-ЯҒЛЫ-ХАН ЖӘНЕ ОНЫҢ ҰРПАҚТАРЫНЫҢ ТАРИХЫ

Атдаев Сердар Жумаевич^{1*}, Атдаева Огулжан Гелдиевна²

¹Түрікменстан ҒА Тарих және археология институты
(Түркменбашы Шайоли көшесі 18, 744000, Ашхабад, Түркіменстан).
Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0002-7509-5513>. E-mail: serdar63atdayev@gmail.com
*Автор-корреспондент

²Түркімен мемлекеттік экономика және басқару институты
(1972 (Ататүрк) көшесі 73, 744036, Ашхабад, Түрікменстан).
аға оқытушы
E-mail: oguljan65@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТАЭ, 2026

© Атдаев С.Ж., Атдаева О.Г., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Ораз-Яғлы хан - түрікмен халқы тарихындағы маңызды тұлғалардың бірі. Оның өмірбаяны қызықты, себебі оның ұлдары мен немерелері де танымал адамдар болған және түрікмен халқының тарихы үшін тағдырлы болған 19 ғасырдағы әскери шайқастарға қатысқан. Дегенмен, Ораз-Яғлы хан мен оның мұрагерлерінің тарихы әлі толық зерттелген жоқ, сондықтан Түркіменстанның өткенін зерттеушілер үшін өзекті болып қала береді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* - осы мақаланың авторлары аймақтағы жағдайды объективті түрде көрсетуді мақсат етіп қойды, Ораз-Яғлы хан мен оның ұрпақтарының рөлін көрсетті. Бұл жұмыстың мақсаты - қолжетімді материалдарды салыстыру және оларды түсіндіруге сыни көзқараспен қарау. *Нәтижелер.* XIX ғасырдағы баспасөз материалдарын зерттеу Оңтүстік Түркіменстандағы жағдайдың жалпы көрінісін беруге көмектесті; көршілес мемлекеттермен әскери қақтығыстардың сипатын ашты; Хиуа хандығы, Бұхара әмірлігі, Иран және Ауғанстан аумағында болып жатқан оқиғаларға түрікмен тайпаларының қатысқанын көрсетті; және түркімен қоғамындағы хандар мен сердарлардың жетекші рөлін көрсетті. *Қорытынды.* Ораз-Яғлы хан отбасы мен оның ұрпақтарының салыстырмалы түрде ұзақ саяси тарихын зерттеу түркімен халқының өткеніне бейтарап және объективті көзқарас қалыптастыруға көмектесті. Ораз-Яғлы хан отбасының өмірбаяндық ақпаратын зерттеу басқа тарихи тұлғаларды анықтауға да көмектесті. Бұл зерттеудің тақырыбы хронологиялық тұрғыдан Оңтүстік Түркіменстан аумағында түрікмен теке тайпасының құрылу кезеңін және түрікмен тайпалары мен Каспий маңы аймағын басқару арасындағы байланыстың орнауын қамтиды.

Түйін сөздер: Ораз-Яғлы хан, Сяхет-Нияз хан, Берді-Нияз хан, Аман-Нияз хан, Майлы хан, Мерв, Закаспий аймағы, Ресей империясы.

Дәйексөз үшін: Атдаев С.Дж., Атдаева О.Г. Ораз-Яғлы хан және оның ұрпақтары тарихы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. 367-384 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_367-384

ИСТОРИЯ ОРАЗ-ЯГЛЫ-ХАНА И ЕГО ПОТОМКОВ

Атдаев Сердар Джумаевич^{1*}, Атдаева Огульджан Гельдиевна²

¹Институт истории и археологии Академии наук Туркменистана
(улица Туркменбашы шайолы д. 18, 744000, Ашхабад, Туркменистан).
кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0002-7509-5513>. E-mail: serdar63atdayev@gmail.com
*Автор-корреспондент

²Туркменский государственный институт экономики и управления
(улица 1972 (Ататюрка) д. 73, 744036, Ашхабад, Туркменистан).
старший преподаватель
E-mail: oguljan65@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Атдаев С.Ж., Атдаева О.Г., 2026

Аннотация. *Введение.* Ораз-Яглы-хан – одна из знаменательных личностей в истории туркменского народа. Его биография интересна тем, что его сыновья и внуки также были известными лицами и участвовали в судьбоносных для истории туркменского народа военных баталиях XIX в. Однако история Ораз-Яглы-хана и его наследников еще до конца не изучена, и потому остается актуальной для исследователей прошлого Туркменистана. *Цель и задачи исследования* – авторами данной статьи была поставлена цель объективно осветить ситуацию в регионе, с указанием роли Ораз-Яглы-хана и его потомков. Задача данной работы – сопоставление имеющихся материалов и критический подход к их интерпретации. *Результаты.* Изучение материалов прессы XIX в. помогло представить общую картину обстановки в Южном Туркменистане; раскрыло характер военных столкновений с соседними государствами; показало участие туркменских племен в событиях, развернувшихся на территории Хивинского ханства, Бухарского эмирата, Ирана и Афганистана; указало на ведущую роль ханов и сердаров в туркменском обществе. *Выводы.* Изучение относительно длительной политической истории семьи Ораз-Яглы-хана и его потомков помогло непредвзято и объективно представить прошлое туркменского народа. Ознакомление с биографическими данными семьи Ораз-Яглы-хана способствовало выявлению и других исторических персонажей. Тема данного исследования хронологически охватывает период утверждения туркменского племени Теке на территории Южного Туркменистана и налаживания связей туркменских племен с администрацией Закаспийской области.

Ключевые слова: Ораз-Яглы-хан, Сяхет-Нияз-хан, Берды-Нияз-хан, Аман-Нияз-хан, Майлы-хан, Мерв, Закаспийская область, Российская империя

Для цитирования: Атдаев С.Дж., Атдаева О.Г. История Ораз-Яглы-хана и его потомков // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. С. 367-384. (На Рус.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_367-384

*Бой барабанов оглушает,
Призывный слышится уран,
Джигитов обликом пленяет,
Бесстрашный лидер Яглы-хан.
С.А.*

Введение. История Туркменистана XIX в. остается главным объектом для многих исследователей прошлого Центральной Азии. Эта тема, рассматриваемая еще советскими учеными, ныне находит свое отражение в трудах ряда российских и центральноазиатских ученых. Однако в туркменской историографии этот пробел остается еще не заполненным. Определенное место в истории Туркменистана XIX в. отводится миграционным потокам туркменских племен из пределов Хивинского ханства в южные регионы на земли прикопетдагской равнины, оазисов Теджена и Мургапа. Этот длительный процесс, начавшийся в XVI–XVII вв., был завершён лишь к середине XIX столетия. Наряду с племенами Ёмут, Эрсары, Салыр и Сарык в путь тогда двинулось и племя Теке, во главе которого стоял Ораз-Яглы-хан. Актуальность данной работы заключается в том, что образ Ораз-Яглы-хана кратко описан лишь в нескольких небольших общественно-популярных статьях, и немного упомянут в школьных учебниках. Соответствующего освещения в специальной научной литературе эта личность, к сожалению, не получила. В рамках данной статьи осуществлена попытка восстановить этот пробел и представить образ этой выдающейся личности в более широком формате.

Цель данного исследования – показать через призму деятельности Ораз-Яглы-хана и его потомков систему управления целым племенем, способную решать такие глобальные для общества задачи, как выживание и борьба за новые земли. Ораз-Яглы-хан проявил себя как превосходный военный руководитель и грамотный хозяйственник, тонкий дипломат и переговорщик. Все эти качества способствовали сплочению племени в единый кулак. Достижение поставленной цели предполагает решение ряда задач: установление роли Ораз-Яглы-хана как организатора племенного объединения, изучение самой системы племенного управления и выявление ее механизмов, позволяющих выживать социуму в сложных исторических реалиях того времени.

XIX век – один из сложных и судьбоносных периодов прошлого туркменского народа. Это пора, когда объединенным туркменским племенам удалось отразить неоднократные походы соседних правителей: Хивинского ханства, Бухарского эмирата, Ирана и Афганистана. Дальновидная политика Ораз-Яглы-хана и героические подвиги его сыновей в баталиях 1855 и 1861 гг. помогли туркменским племенам длительное время оставаться независимыми и свободными от притеснений соседей. Однако вскоре в регионе появляется мощный соперник – Российская империя, которая прочно укрепилась на новых территориях. Период мирного сосуществования и сотрудничества совпадает со временем правления последнего представителя рода Ораз-Яглы-хана, его внука Майлы-хана. В новых условиях и непривычных обстоятельствах приходится проявлять такие качества руководителя, как способность к административному управлению и проявлению политической лояльности.

Материалы и методы. В работе проанализирован широкий круг источников XIX в., отражающих деятельность Ораз-Яглы-хана и его потомков. Существенные сведения содержатся в туркменской поэме Абду-с-Саттара Казы «Дженг-наме» («Книга рассказов о битвах текинцев»), а также в бухарских, хивинских и персидских материалах (МИТТ, 1938).

Значительный массив информации представлен в трудах российских чиновников и исследователей, среди которых работы М. Алиханова (Алиханов-Аварский, 1904; Алиханов-Аварский, 1883), А. Быкова (Теке-Мерва, 1879), Н.И. Гродекова (Гродеков, 1883), И. Ибрагимова (Ибрагимов, 1874), П.М. Лессара (Лессар, 1884; Лессар, 1883), Н.Г. Петрусевича (Петрусевич, 1880), А.А. Семенова (Семенов, 1909), К.М. Федорова (Федоров, 1901).

Дополнительную ценность представляют записки путешественников (Записка барона, 1883; Записка о дороге, 1883; Поездка в Ташкент, 1907), а также военные отчеты того времени (Военный обзор, 1896; Отчет о состоянии войск, 1891; Отчет по ревизии, 1910; Отчет чиновника, 1888, а также труды А. Самойловича (Самойлович, 1907; 1909). Важную роль играют архивные документы Российского государственного исторического архива (РГИА), сборники документов (Присоединение Туркмении, 1960) и рукописные материалы (Рукописный фонд ИЯЛ АНТ). Существенный фактический материал содержится и в дореволюционной периодике — газетах «Русский инвалид» и «Кавказ», а также ежегоднике «Кавказский календарь» (Русский Инвалид, 1856, 1860, 1861, 1875, 1881, 1882, 1885; Кавказ, 1888, 1884; Кавказский календарь, 1889).

В качестве важного дополнения привлечены работы зарубежных авторов, в частности Ч. Марвина (Merv, the queen, 1881; The Russians at Merv, 1883), Макгрегора (Narrative of a journey, 1879), Г. Керзона (Russia in Central Asia, 1889), Г. Добсона (Russia's Railway, 1890), Ч.Э. Стюарта ((The Country of the Tekke, 1881), Донована (The Merv Oasis, 1883), Г. Ланселла (Russian Central Asia, 1885).

В работе применен комплексный метод исследования, с подключением разнообразного источниковедческого и историографического материала, в том числе устных источников, сохранившихся в народной памяти. Системный подход в исследовании текстов дал возможность выделить необходимую информацию, формирующую объективный образ изучаемой личности. Историко-сравнительный анализ помог объективно взглянуть на историческую ситуацию в целом.

Был осуществлен тщательный анализ рассматриваемых документов с целью выявления самостоятельных позиций, динамически изменявшихся во времени (диахронный метод) и их синтез с целью определения общей картины общественно-политической ситуации в регионе. Синхронный метод позволил выяснить, в каких очертаниях создавались отношения между туркменскими племенами, с одной стороны, и соседними государствами, с другой стороны, на каждом этапе их сосуществования.

Обсуждение. Изучение жизни и деятельности Ораз-Яглы-хана и его потомков позволяет реконструировать многоплановую картину развития туркменских племен XIX в. В советской историографии при освещении данного периода широко привлекались восточные источники (МИТТ, 1938), публикации архивных документов (Присоединение Туркмении, 1960) и иные материалы, отличающиеся значительной информативностью и объемом. В туркменской историографической традиции следует выделить работы М. Аннанепесова (Аннанепесов, 1972) и А. Джикиева (Джикиев, 1991), посвященные хозяйственной деятельности туркмен, их социальному укладу и этническим процессам.

Современный этап развития цифровых технологий существенно расширяет доступ к историческим источникам и создает новые возможности для их анализа. Это способствует уточнению и пересмотру ряда положений, связанных с историей туркменского общества. Существенные сведения могут быть извлечены из материалов Туркестанского сборника (Поездка в Ташкент, 1907), а также из дореволюционной периодики — газет «Русский инвалид» и «Кавказ», ежегодника «Кавказский календарь».

Вопросы, связанные с личностью Ораз-Яглы-хана и его потомков, находили отражение в ряде исследований, включая работы М.Н. Тихомирова «Присоединение Мерва к России» (1960), Дж. Давлетова и А. Ильясова «Присоединение Туркмении к России» (1972), а также И.И. Аминова «Коренное население Закаспийской области на государственной и военной службе Российской империи» (2018). Вместе с тем систематическое и углубленное изучение данной проблематики получило развитие лишь в последние годы (Атдаев, 2023).

Новейшие исследования позволяют существенно скорректировать ранее устоявшиеся представления. Так, если в историографии длительное время утверждалось, что Берды-Нияз-хан принимал участие только в каджарском сражении 1861 г. (Абду-с-Саттар Казы, 1914: 0107; Рукописный фонд ИЯЛ АНТ, инв. № 2121), то привлечение дополнительных источников свидетельствует о его активной роли и в саракском сражении 1855 г. (Самойлович, 1909: 84).

Дополнительные сведения об Аман-Нияз-хане содержатся в материалах П.С. Уваровой (Поездка в Ташкент, 1907: 163), тогда как его участие в гератских событиях 1855–1856 гг. подтверждается исследованиями К. Ноэль-Карими (Noelle-Karimi, 2014: 233). В работах этого же автора раскрывается ранее недостаточно освещенный аспект — активная роль Ораз-Яглы-хана в мешхедских событиях 1847–1848 гг. (Noelle-Karimi, 2014: 230, 264).

Таким образом, введение в научный оборот новых источников и их комплексный анализ позволяют не только уточнить биографии отдельных исторических деятелей, но и существенно углубить представления о социально-политических процессах в туркменском обществе XIX в., выявляя ранее неучтенные аспекты его исторического развития.

Результаты.

Родовая принадлежность Ораз-Яглы-хана такова: Теке – Утамыш – Сычмаз – Учруг – Гараахмет – Яглы (Атдаев, 2023: 111). Общая же структура рода Гараахмет приводится в таблице 1.

Таблица 1 - Структура рода Гараахмет
[Table 1. Structure of the Garaahmet clan]

племя / <i>тайпа</i>	Теке
крыло / <i>ганат</i>	Утамыш
колono / <i>тире</i>	Сычмаз

род большой / <i>улы уруг</i>	Учруг / Ур-уруг: Гараахмет, Перренг, Топаз.
род малый / <i>кичи уруг</i>	Гараахмет
близкородственное объединение большое / <i>ковум, ковчум</i>	Биджан, Керкили, Кюрт (Кюртчапык), Чапык, Чёпедегмез, Эгрилер, Яглы, Яйла.
Близкородственное объединение малое / <i>ковумча</i>	Аглаклар – в составе ковума Кюрт; Селенглер, Чопаногры, Ясавул – в составе ковума Керкили.

Источник: Таблица составлена авторами данной статьи

Общим знаменем текинцев был красный стяг. При этом колено Утамыш имело белое знамя, а колено Тогтамыш – красно-белое (The Merv Oasis, 1883: 208, 272). В племени Теке каждый род имел свою тамгу, однако тамгу рода Гараахмет, к которому принадлежал Ораз-Яглы-хан, пока установить не удалось.

ОРАЗ-ЯГЛЫ-ХАН (Ораз-Нияз Яглы-хан)

Отцом Ораз-Яглы-хана был Анна-Гулы-Яглы-хан. Возведенная им в Теджене крепость называлась «Анна-Гулы-Яглы-хан-гала» (Атдаев, 2023: 104).

Ораз-Яглы-хан, как и его отец, имел прозвище-лакам «Яглы», что обозначало принадлежность к ковуму Яглы. Слово Яглы означает «богатство и достаток». Биография Ораз-Яглы-хана тесно связана с историей переселения текинского племени из северных окраин Хивинского ханства в южные районы вдоль предгорий Копетдага. Начало XVII в. отмечено тем обстоятельством, что течение Амударьи сильно ослабло. Это побудило текинцев покинуть западные окраины хивинского ханства и двинуться на Балханы, откуда они в конце XVII в. переместились в предгорные районы Копетдага. В начале XVIII в. они уже проживали в окрестностях Дуруна и Нисы. Другая часть племени Теке оказалась в Южном Туркменистане, продвинувшись вдоль реки Амударьи (Атдаев, 2023: 102).

Появившись в пределах Теджена в начале 1760-х гг. (Джикиев, 1991: 176), текинцы окончательно осели здесь в 1780-х гг. (Атдаев, 2023: 103). Руководил ими Мопак-сердар из рода Перренг. Имя Мопак, возможно, звучало как Мапак, от арабского слова Муафак – «победитель». В других исследованиях это имя также обозначено как Муввафак (Noelle-Karimi, 2014: р. 262). Он организовал строительство крепости Мопак-гала на левом берегу Теджена и соорудил плотину Гарры-бент (Федоров, 1901: 17). Однако положение текинцев в районе было еще шатким и зависело от множества сложных факторов военно-политического характера.

Ильхани Буджнурда Наджаф Кули-хан Шадиллу в начале XIX в. попытался покорить туркмен в регионе Теджена (Noelle-Karimi, 2014: 212). Последующие нападения со стороны каджарского Ирана вынудили текинцев в 1810 г. оставить Теджен и перебраться в низовья Мургапа (Джикиев, 1991: 174), где еще с конца XVIII в. уже проживала часть текинцев (Атдаев, 2023: 103). Согласно отчетам К.К. Палена, тогда же, в 1810 г., другая часть текинцев ушла в Сарахс (Отчет по ревизии, 1910: 167). По другим данным, временный уход текинцев из Теджена в сторону Мерва произошел в 1812 г. (Noelle-Karimi, 2014: 262).

Текинцев Мерва возглавлял Мухаммет-Нияз-тархан. Хивинские хроники сообщают, что Мухаммет-Нияз-тархан совместно с иранским правителем Фетх-Али-шахом (1797–1834) переселил в 1807 г. оставшееся каджарское население Мерва в Мешхед. В том же году Мухаммет-Нияз-тархан послал в сторону Хивы отряд из представителей текинского рода Гараахмет. В 1816 г. мервские теке вновь отправили отряд в пределы хивинского ханства и угнали скот близ Дарган-Ата (МИТТ, 1938: 379, 396). Сам Мухаммет-Нияз-тархан проживал в своей крепости под названием «Мухаммет-Нияз-хан» (Русский Инвалид, 1861: № 6; Ржевуский, 1884: 334).

В 1824 г. под давлением хивинцев текинцы Мерва вновь возвратились на берега Теджена и восстановили оросительную сеть и плотину Гарры-бент. Согласно преданиям туркмен,

Ораз-Яглы-хан отремонтировал плотину спустя 40 лет после разрушения ее персами. Крепость Ораз-хан-гала (см. рис.1) была возведена теперь уже на правом берегу реки, вследствие чего все нижнее течение р. Герируд, начиная от Сарахса, получило название «Теджен-дарьи» (Отчет чиновника, 1888: 17, 18). Возведенное Ораз-Яглы-ханом новое укрепление также стало именоваться «Теджен-гала» (The Russians at Merv, 1883: 209). Крепость представляла собой четырехугольное укрепление, длина стен которого достигала 200 м. Толщина стен у основания составляла 2 м, а вверху – 1 м. От нее и до самого Сарахса протянулись селения текинцев (Петрусеви́ч, 1880: 25, 26, 109; Федоров, 1901: 17). Со временем, вследствие перемены русла р. Теджен, крепость оказалась на островке (Записка о дороге, 1883: 171–173). Позже от разлива реки пострадала и заброшенная к тому времени плотина Гарри-бент (Петрусеви́ч, 1880: 109).

В 1829 г. в Теджен прибыл новый приток текинцев Ахала, которых после смерти в 1808 г. Мопак-сердара возглавил Ораз-Яглы-хан (Джикиев, 1991: 174, 176). Г. Ланселл сообщал, что текинцы во главе с Ораз-Яглы-ханом прибыли в количестве 10 000 семей (Russian Central Asia, 1885: 450). Такую же цифру приводят и другие источники (Гродеков, 1883: 38; Merv, the queen, 1881: 75). Некоторые исследователи указывают, что Ораз-Яглы-хан прибыл из Гяурса в 1830 г., приведя с собой 10 000 текинцев (правильно будет 10 000 семей – С.А.) (Noelle-Karimi, 2014: 262).

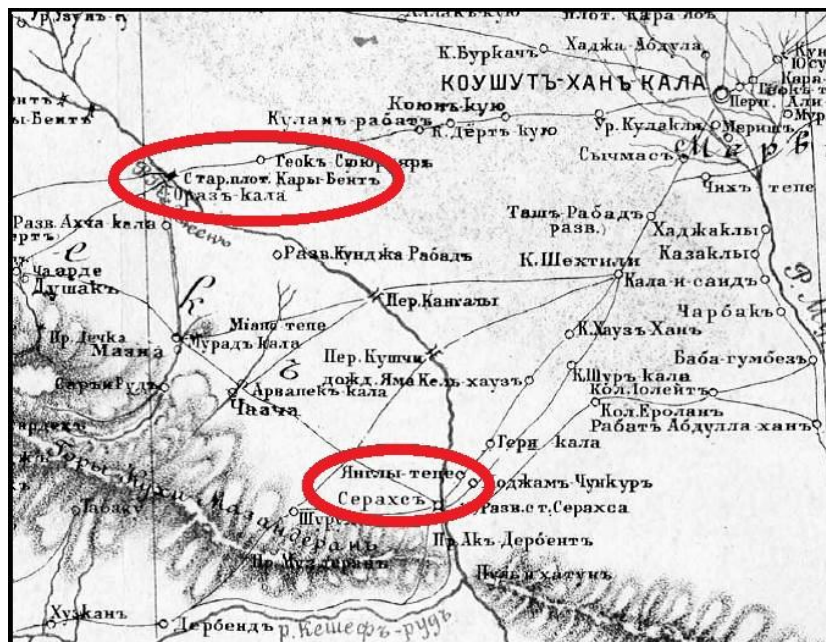

Рисунок 1 – Фрагмент карты с указанием крепости Ораз-гала в Теджене и холма Яглы-депе в Сарахсе (Гродеков, 1883, т. 1)

[Fig. 1 – Fragment of a map showing the Oraz-gala fortress in Tejen and the Yagly-depe hill in Serakhs (Grodekov, 1883, vol. 1)]

В 1833 г. наследник шахского престола Аббас-Мирза (Аббас мирза Наиб ас-Салтана, губернатор Хорасана (1831–1833) пошел походом на Сарахс. В 1833 г. он захватил Теджен, заставляя одну группу текинцев под предводительством Ходжам-Щюкюра из колена Векиль уйти в опустевший Сарахс (Аннанепесов, 1972: 84-85; Noelle-Karimi, 2014: 262). Прибыв в Сарахс, Ходжам-Щюкюр возвел себе укрепление – Ходжам-Щюкюр-гала. Согласно другим данным, уход текинцев из Теджена в Сарахс датируется 1835 г. (Джикиев, 1991: 176).

Другая часть Теке под руководством Ораз-Яглы-хана перебралась в низовья Мургапа. Здесь они осели в местечке Гара-яп (Аннанепесов, 1872, 47; Атдаев, 2023: 103). Произошло это в 1834 г. (Джикиев, 1991: 174). Выше по течению Мургапа проживало туркменское племя Сарык. Однако авторитет Ораз-Яглы-хана в Мерве был настолько велик, что его справедливо называли «ханом над всем Мервом» (Лессар, 1884: 186).

В 1840 г. группа мервских текинцев возвратилась к Теджену. Вновь восстановили плотину Гарри-бент. Тем не менее нахождение здесь текинцев было временным. А.И. Кияшко в «Военном обзоре» отмечал, что текинцы, прожив здесь 8 лет, опять вынуждены были покинуть эти места (Военный обзор, 1896: 216). Поход правителя Хорасана Аллах-Яр-хана (Аллахяр-хан Асаф ад-Даула (1834–1847) на Теджен заставил их уйти в Ахал приблизительно в 1840 г. (Петрусевиц, 1880: 18). По другим данным, массовое оседание текинцев в Сарахсе произошло в 1845 г. (Военный обзор, 1896: 216; Гродеков, 1883: 38; Merv, the queen, 1881: 76).

Недостаток воды принудил текинцев обратиться с просьбой к правителю Аллах-Яр-хану разрешить им поселиться в старом Сарахсе (Ржевуский, 1884: 330). После получения положительного ответа они присоединились к своим соплеменникам, осевшим там небольшими группами раньше, еще в 1810 (Отчет по ревизии, 1910: 167) и в 1833 гг. (Аннанепесов, 1872, 47). В 1844 г. иранский посланник в Бухаре Аббас Кули-хан сообщал, что в Сарахсе проживало 20 000 семей текинцев. При этом, Непес-бег возглавлял 12 000 семей колена Тогтамыш, а Турап-бег 8 000 семей колена Утамыш (Noelle-Karimi, 2014: 263). В 1848 г., после второго похода хивинского правителя Мухаммет-Эмин-хана на Мерв, еще одна часть текинцев переселилась в Сарахс (МИТТ, 1938: 514). Оставшиеся в Мерве текинцы старались наладить отношения с Ираном. В 1856 г. группа из 70 текинских старшин из Гараяпа прибыла в Мешхед для переговоров с хорасанским наместником Султан-Муратом (Султан-Мурат Мирза Хусам ас-Салтана (1850–1858) (Русский Инвалид, 1856: № 100).

В туркменской поэме «Книга рассказов о битвах текинцев» говорится, что возглавлявший текинцев в Сарахсе Ораз-Яглы-хан возвел крепость Ораз-гала (Абду-с-Саттар Казы, 1914: 0128). Об этом укреплении упоминал и Мак-Грегор (Narrative of a journey, 1879: 224). Рядом располагался огромный холм, названный в его честь – Яглы-депе. Считается, что после сарахской битвы 1855 г. холм Яглы-депе стал именоваться Ганлы-депе (Кровавый холм). Однако на французской карте 1901 г. Эти два холма расположены отдельно друг от друга (см. рис. 2).

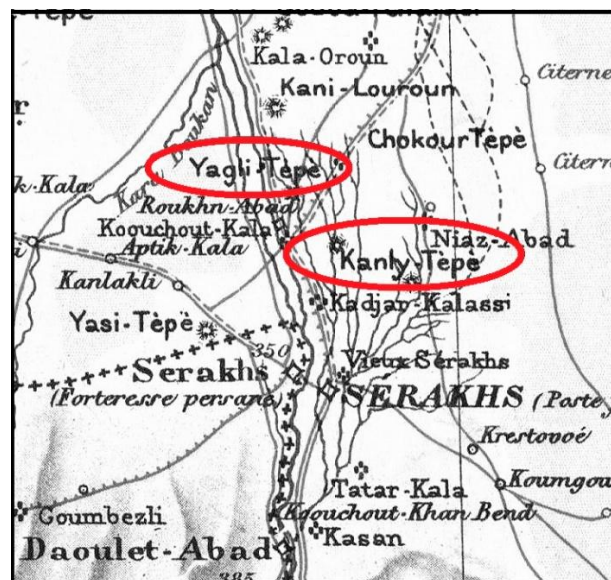

Рисунок 2 – Фрагмент карты с указанием холма Яглы-депе и холма Ганлы-депе в Сарахсе. Мерв. Нарисовано, фотогравировано и опубликовано Армейской географической службой. Октябрь. 1901 г. (<https://neatlinemaps.com/cartographer/service-geographique-de-larmee>)
[Fig. 2 – Fragment of a map showing the Yagly-depe hill and the Ganly-depe hill in Serakhs. Merv. Dessine, héliogravure et publié par le Service Géographique de L'Armée. Octobre 1901. (<https://neatlinemaps.com/cartographer/service-geographique-de-larmee>)]

Чтобы обезопасить жизнь своих соплеменников, Ораз-Яглы-хану приходилось вести активную дипломатическую деятельность. Так, он искал покровительства у бухарского эмира Насруллы (1806–1860), всячески стараясь наладить с ним дружественные контакты (МИТТ,

1938: 505). Ораз-Яглы-хан неоднократно бывал и в Мешхеде, поддерживая мирные отношения с наместниками Хорасана.

Ораз-Яглы-хан, часто упоминаемый в источниках как Ораз-хан Сарахси, участвовал в мятеже Хасан-хана Салара, сына Аллахяр-хана. Зимой 1847–1848 гг. он предоставил убежище Хасан-хану Салару. В 1849 г. Ораз-Яглы-хан совместно с Говшут-ханом (1823–1878) поддержал установление его власти в Мешхеде, сохранявшейся до весны 1850 г. Однако недалёковидная политика Хасан-хана Салара привела к утрате этой поддержки и создала условия для захвата Мешхеда Султан-Муратом в марте 1850 г. (Noelle-Karimi, 2014: 230, 264).

Укрепив свое положение в Хорасане, Султан-Мурат в 1851 г. организовал нападение на Сарахс (Noelle-Karimi, 2014: 264). В конце лета 1852 г. шестьдесят туркменских вельмож во главе с Ораз-Яглы-ханом прибыли в Мешхед и обязались предоставить пятьдесят старейшин в качестве заложников, выделить пятьдесят воинов для армии Султан-Мурата и разместить сто стражников на границах Хорасана. В 1854 г. Сарахс вновь подвергся налету. Весной того же года Ораз-хан с подвластными ему людьми гарантировал безопасность торговых путей, проходивших через их территорию, в обмен на право выпаса скота в окрестностях Мешхеда (Noelle-Karimi, 2014: 232, 264).

Положение туркмен в Сарахсе осложнялось регулярными походами хивинских правителей Алла-Кули-хана (1825–1842) и Мухаммет-Эмин-хана (1845–1855). Последний, совершив поход на Сарахс, назначил там своего наместника, оставив гарнизон численностью 500 человек, который впоследствии был уничтожен текинцами. В 1855 г. Мухаммет-Эмин-хан предпринял повторный поход, но потерпел неудачу (Ржевуский, 1882: 331). В сражении под Сарахсом Ораз-Яглы-хан играл ведущую роль (Noelle-Karimi, 2014: 264).

Ранее, в 1853 г., текинцы Сарахса на совете избрали ханом Говшут-хана. В 1858 г. они окончательно переселились в Мерв. К этому времени Ораз-Яглы-хан, уже в преклонном возрасте, оставался во главе крупного колена Утамыш. Классик туркменской литературы Маметвели Кемине (1770–1840) посвятил ему стихотворение «Оразым» (Атдаев, 2023: 104–105).

Интересные данные находятся в записках П.С. Уваровой, посетившей в 1891 г. Закаспийскую область. В поездке по Мерву она ознакомилась с бытом жителей села Гараахмет. Там ее принял «престарелый отец местного старшины, хана Амана» (Поездка в Ташкент, 1907: С. 163). Здесь под «престарелым отцом» следует понимать Ораз-Яглы-хана, который проживал в доме своего младшего сына Аман-Нияз-хана. Этот факт свидетельствует о том, что в 1891 г. знаменитый Ораз-Яглы-хан был еще жив.

СЯХЕТ-НИЯЗ-ХАН

Сяхет-Нияз-хан являлся старшим сыном Ораз-Яглы-хана. Он был одним из соратников Говшут-хана и проявил подлинный героизм в сарахском сражении 1855 г. против хивинского правителя Мухаммет-Эмин-хана. Во время битвы один из соратников Сяхет-Нияз-хана по имени Гурбан-Кель ударил хивинского владыку саблей. Свалившегося с коня Мухаммет-Эмина добил Сяхет-Нияз-хан. Позже он вместе со своим младшим братом Берды-Нияз-ханом активно участвовал в защите Мерва при нашествии каджарских войск в 1861 г. (Атдаев, 2023: 105).

БЕРДЫ-НИЯЗ-ХАН

Берды-Нияз-хан являлся вторым сыном Ораз-Яглы-хана. Он возглавлял большое текинское колено Утамыш. В исторической поэме XIX в. Абдысетдара Казы «Книга рассказов о битвах текинцев» говорится, что Берды-Нияз-хан возглавлял Утамышское войско (Абду-с-Саттар Казы, 1914: 37, 40). Берды-Нияз-хан упомянут и в переписке текинского поэта Дован-шахира и сарыкского стихотворца Гара-Оглана, где он указывается среди пяти самых знатных персон колена Утамыш (Абду-с-Саттар Казы, 1914: 0107, 0113).

Вместе со своим старшим братом Сяхет-Нияз-ханом он участвовал в сарахском сражении 1855 г., где убил находящегося в рядах хивинских войск Бег-Мурат-бая. Героизм

туркмен отобращен в рассказе местного сказителя Тёре-бая и воспет народным поэтом Кёр-Молла (Самойлович, 1907: 83, 84, 219–220).

Берды-Нияз-хан – участник и каджарской битвы 1861 г. (Абду-с-Саттар Казы, 1914: 0107, 0113, 0128, 37, 40). О его участии в этом сражении нам также сообщает ценный источник «Рассказ о туркменско-каджарской войне», написанный Мухаммет-Рахимом, сыном поэта Молланепеса (Рукописный Фонд ИЯЛ АНТ. Инв. № 2121).

Из записей И. Ибрагимова следует, что Берды-Нияз-хан стоял во главе рода Гараахмет, который насчитывал 5 000 семей (Ибрагимов, 1874: 140). В материалах П.М. Лессара и А. Самойловича Берды-Нияз-хан указан как глава текинского колена Утамыш (Лессар, 1883: 63; Самойлович, 1909: 84).

Весьма интересен договор 1909 г., заключенный между текинскими коленами Утамыш и Тогтамыш о распределении воды Мургап, где среди прочих подписей влиятельных лиц указано имя Берды-Нияз-хана (РГИА. Ф. 1386. Оп. 1. Д. 292. Л. 50б.). Из этого сообщения следует, что Берды-Нияз-хан был жив в 1909 г.

АМАН-НИЯЗ-ХАН

Аман-Нияз-хан был третьим сыном Ораз-Яглы-хана. В российских документах он часто упоминается как «Аман-Нияз-Ораз-хан» (Теке-Мерва, 1879: 4). Первое сообщение об Аман-Нияз-хане встречается в материалах, описывающих события 1855 г., когда Герат был осажден хорасанским наместником Султан-Муратом. Город был окончательно покорен в октябре 1856 г. (Noelle-Karimi, 2014: 233). В этих событиях участвовали туркменские племена Сарык и Теке. После взятия Герата в числе лиц, получивших халаты, ордена и ценное оружие, упомянут и «Аман-Нияз туркмен» (МИТТ, 1938: 270).

Британское правительство решило оказать давление на Иран, объявив ему войну 1 ноября 1856 г. Заключенный 26 марта Парижский договор вынудил Насир ад-Дин-шаха (1848–1896) отказаться от притязаний на Герат и признать независимость Афганистана (Noelle-Karimi, 2014: 233–234). Закрепившись в Герате, британская разведка усилила сбор информационного материала относительно ситуации в Мерве. Ч.Э. Стюарт писал, что в 1873 г. от правительства Индии в туркменские земли был направлен Дауд-хан. Он отправился из Сарахса в Мерв и далее в Чарджоу (современный Туркменабат). Затем он вернулся в Сарахс, оттуда направился в Гара-Чача. Через Теджен он двинулся в Даш-Рабат и Мерв (The Country of the Tekke, 1881: 545). К сожалению, ознакомиться с этим отчетом авторам не удалось. Доклад Дауд-хана в свое время не был опубликован, а его рукопись ныне хранится в библиотеке Индийского офиса в Лондоне.

Надо заметить, что контакты туркмен с Афганистаном продолжились и позже. Газета «Русский Инвалид» за 20 мая 1860 г. писала, что «недавно» туркмены разграбили владения гератского правителя сердара султана Ахмет-хана (Русский Инвалид, 1860: № 107). В 1875 г. туркмены Мерва, желая помочь своим соплеменникам в Ахале, собрали военное ополчение. Они обратились за помощью к Шир-Али-хану (эмир Афганистана в 1863–1866 и 1868–1879 гг.), который, тем не менее, ответил им отказом. Правитель афганского города Меймене даже послал своего представителя к русским пограничным властям оповестить их, что он отклонил предложения мервских туркмен и не намерен им помогать (Русский Инвалид, 1875, № 171). В 1881 г., сразу после падения крепости Гёк-депе, 30 старшин из Мерва отправились в Кандагар просить помощи у местных правителей (Русский Инвалид, 1881, № 28). Подмогу от афганцев мервские туркмены не получили и, раздосадованные таким положением, в июле 1882 г. совершили налет на окрестности Герата (Русский Инвалид, 1882, № 153).

После смерти Нур-Берды-хана в конце апреля 1880 г. в Мерве началась борьба за власть. Влияние имели: Аман-Нияз-хан – глава колена Утамыш, и сыновья Говшут-хана Баба-хан и Халлы-хан из колена Тогтамыш (Алиханов-Аварский, 1904: 88). Более всего на власть претендовал Баба-хан (Русский Инвалид, 1881, № 60). Тем не менее, к лету 1880 г. власть полностью сосредоточилась в руках Гаджар-хана из рода Топаз колена Сычмаз (Атдаев, 2024: 118).

Вместе с тем правление Гаджар-хана продолжалось меньше года. Корреспондент британской газеты «Daily News» Эдмонд О’Донован писал, что 15 мая 1881 г. состоялся всеобщий меджлис, возглавляемый представителем Утамышей Аман-Нияз-ханом и избранником Тогтамышей Баба-ханом, а также самим Донованом. Решением меджлиса Гаджар-хан был смещен (The Merv Oasis, 1883: 274). В другой своей работе Донован отмечал, что собрание произошло 30 апреля, на котором был образован триумвират, куда вошли Аман-Нияз-хан, Баба-хан и сам Донован, получивший звание «ихтияр-бахадур-хан» (Русский Инвалид, 1881, № 271).

Донован рассказывал о своем посещении Аман-Нияз-хана – главы рода Гараахмет и всего колена Утамыш. Хан проживал в юго-западной части мервского оазиса (см. рис. 3). Его дом представлял собой двухэтажное сооружение, возведенное из кирпича-сырца. Помимо этого, Аман-Нияз-хан имел свою резиденцию в крепости Говшут-хан-гала (The Merv Oasis, 1883: 304, 308).

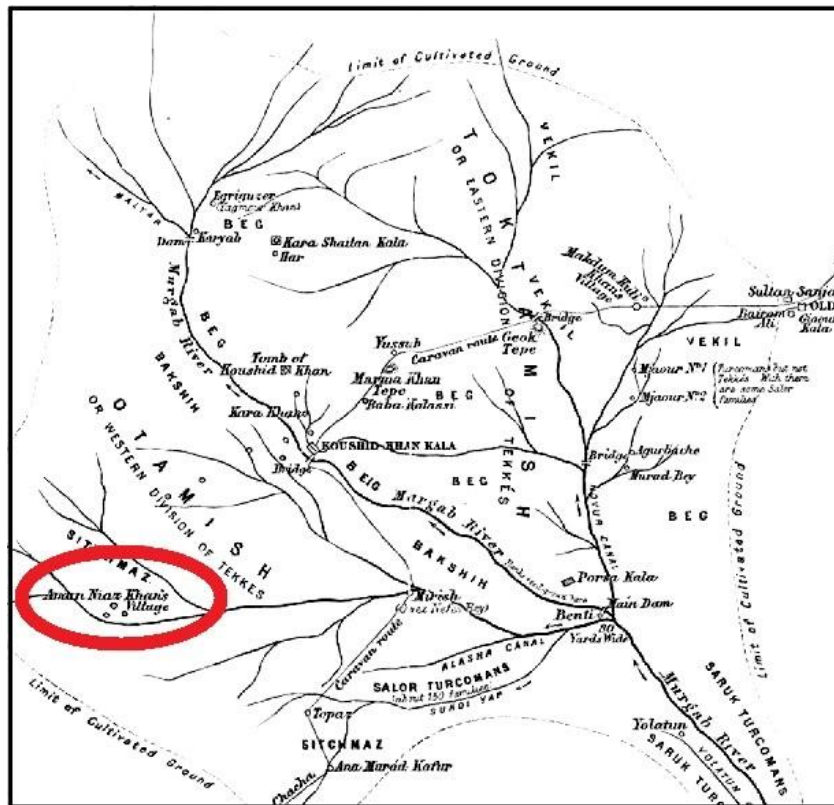

Рисунок 3 – Карта с указанием владений Аман-Нияз-хана в Мерве (The Merv Oasis, 1883: 202)
[Fig. 3 – Map showing the possessions of Aman-Niyaz Khan in Merv (The Merv Oasis, 1883: 202)]

Согласно сохранившимся от стариков рассказам, Аман-Нияз-хан, как и его родственник Мерет-Али-хан, в молодости слыл хорошим следопытом, имел отличную память и удивительную способность читать следы. Донован, характеризуя Аман-Нияз-хана, отмечал, что хан был сдержан в манерах и обладал правильными чертами лица. При первой их встрече Аман-Нияз-хан предстал одетым в два парадных халата (The Merv Oasis, 1883: 127–128, 233). С возрастом престарелый хан начал страдать воспалением глаз. Аман-Нияз-хан часто пользовался секретами народной медицины и с готовностью делился этими знаниями с Донованом: однажды даже помог ему сплести амулет из верблюжьей шерсти (The Merv Oasis, 1883: 319–320, 428).

Аман-Нияз-хан намеревался создать в Мерве артиллерию. Он просил Donovan нарисовать ему план современного орудия в разрезе, чтобы местный мастер смог соорудить его сам. Позже хан выдвинул план строительства оружейной фабрики в Мерве и предложил Donovan командовать батареей будущих орудий (The Merv Oasis, 1883: 153–154).

В своих записях Г. Керзон отмечал, что Аман-Нияз-хан после присоединения Мерва к России в 1884 г. являлся российским офицером (Russia in Central Asia, 1889: 132). Согласно материалам П.С. Уваровой, Аман-Нияз-хан в 1891 г. проживал в ауле Гараахмет вместе со своим престарелым отцом Ораз-Яглы-ханом (Поездка в Ташкент, 1907: 163).

МАЙЛЫ-ХАН (Ораз-Нияз Майлы-хан (1862–1896)).

Майлы-хан был сыном Берды-Нияз-хана и внуком Ораз Яглы-хана. Он, как и его предки, возглавлял большое текинское колено Утамыш. Ч. Марвин писал, что он «сын и племянник людей, которые были в свое время ханами из клана Утамышей и пользовались большой любовью» (The Russians at Merv, 1883: 185). Майлы-хан имел свое укрепление, называемое Майлы-хан-гала (см. рис. 4).

Сведения о годе рождения Майлы-хана расходятся. Согласно архивным данным, в 1882 г. ему было 18 лет, что указывает на рождение в 1864 г. (Присоединение Туркмении, 1960: 626). В то же время М. Алиханов писал, что в феврале 1882 г. ему было 20 лет (Алиханов, 1883: 16), что относит дату рождения к 1862 г.; Ч. Марвин также отмечал, что он выглядел примерно на 20 лет (The Russians at Merv, 1883: 185).

Характеризуя Майлы-хана, М. Алиханов отмечал, что это был «молодой человек, изуродованный оспой», но при этом «скромный и неглупый» (Алиханов-Аварский, 1904: 89, 101), а также «весьма умный и симпатичный» (Алиханов-Аварский, 1883: 16). Ч. Марвин сообщал, что Майлы-хан получил образование в Бухаре и был знаком с персидской литературой (The Russians at Merv, 1883: 185).

Рисунок 4 – Фрагмент карты с указанием крепости Майлы-хана в Мерве (Родзевич А.И. Очерк постройки Закаспийской военной железной дороги. СПб, 1891).

[Fig. 4 – Fragment of a map showing the fortress of Maily Khan in Merv

(Rodzevich A.I. Essay on the construction of the Transcaspian military railway. St. Petersburg, 1891]

Летом 1881 г. в Ашхабад на встречу с представителями Закаспийской области прибыла делегация из Мерва, в составе которой колено Утамыш представлял Майлы-хан. 16 ноября 1881 г. в город прибыла новая группа мервских ханов и старшин, включавшая также представителей колена Гараахмет (Отчет о состоянии войск, 1891: 122).

Для изучения обстановки в Мерве администрация Закаспийской области направила туда торговый караван предпринимателя Н.Н. Коншина. Караван выступил из Ашхабада 3 февраля 1882 г. и прибыл в Мерв 15 февраля. В его составе среди приказчиков находились прапорщик М. Алиханов и хорунжий П.В. Соколов. В Мерве караван разместился в доме Майлы-хана.

Обратный путь завершился 16 марта 1882 г.; вместе с караваном Майлы-хан направил в Ашхабад ответную делегацию.

В феврале 1882 г. Майлы-хан был повторно избран ханом Утамышей. 22 мая 1882 г. он, как глава Утамышей, и лидер Тогтамышей Кара-Кули-хан лично посетили Ашхабад, где были заключены мирные соглашения (Отчет о состоянии войск, 1891: 122; Атдаев, 2023: 107).

10 октября 1882 г. Майлы-хан вновь прибыл в Ашхабад вместе с Хеким-ханом (из рода Топаз колена Сычмаз) и шестью старшинами этого колена. Делегация заявляла о законности власти Майлы-хана, ссылаясь на то, что «и отец, и дед которого также были ханами» (Семенов, 1909: 53). Для выяснения ситуации в Мерв был направлен П.М. Лессар, тогда как Майлы-хан остался в Ашхабаде в качестве заложника. П.М. Лессар выступил 19 октября 1882 г. и добрался в Мерв 29 октября. По итогам собрания Утамышей Майлы-хан был вновь избран ханом колена Сычмаз, а ханом колена Баши стал Сары-батыр (1837–1912) (Лессар, 1883: 65–68).

В конце октября 1882 г. Майлы-хан и Махтум-Кули-хан (1854–1923) встретились в Ашхабаде с начальником Закаспийской области генералом П.Ф. Рербергом (1881–1883). Последний выражал обеспокоенность усилением власти Кара-Кули-хана в Мерве, который призывал соплеменников из Теджена к переселению, «прервав сношения с русскими» (Семенов, 1909: 61–63). В декабре 1882 г. ситуация в Мерве изменилась: ханом колена Сычмаз был избран Бег-Мурат (из рода Топаз), сохранявший этот статус и в мае 1883 г. (Записка барона Бенуа-Мешэн, 1883: 125).

В январе 1883 г., находясь в Мерве, П.Ф. Рерберг предпринял попытку назначить ханом Махтум-Кули-хана, сына Нур-Берды-хана (1826–1880). Однако в ходе последующих выборов ханом двух отделений вновь был избран Майлы-хан.

22 декабря 1883 г. М. Алиханов с отрядом казаков и джигитов туркменской милиции выступил из Гарры-бента в направлении Мерва. Ему навстречу вышел мервский отряд под командованием Юсуп-хана от колена Векиль (1865–1919), Сары-батыр-хана от колена Багши и Майлы-хана от колена Сычмаз. Спустя два дня пути отряд Алиханова достиг пределов Мерва, где остановился в доме Майлы-хана (Атдаев, 2023: 107).

1 января 1884 г. состоялся общий совет («генгеш») мервских теке, по итогам которого в Ашхабад для переговоров с закаспийской администрацией была направлена группа в составе четырех ханов и двадцати четырех старейшин (кедхуд). 25 января 1884 г. делегация прибыла в город; в ее состав входили Майлы-хан, Сары-батыр, Мурат-хан (род. до 1837–1907) и Юсуп-хан. 31 января в Ашхабаде состоялась их торжественная встреча. По воспоминаниям М. Алиханова-Аварского, по ее завершении Майлы-хану, Сары-батыр-хану, Мурат-хану и Юсуп-хану были пожалованы чины капитанов милиции, тогда как остальные члены делегации получили золотые медали и дорогие халаты (Алиханов, 1904: 124). Соответствующий приказ был утвержден в Петергофе 30 июля 1884 г. (Кавказ, 1884: № 177).

В мае 1884 г. Майлы-хан участвовал во встрече князя А.М. Дондукова-Корсакова (Кавказ, 1884, № 119). За участие в Даш-Кёпринском бою 18 марта 1885 г. он, наряду с Сары-батыром, Юсуп-ханом, помощником ёлотанского пристава Сары-ханом и прапорщиком милиции Баба-ханом (1840/41 – ?), был награжден орденом Св. Станислава 3-й степени с мечами и бантом (Атдаев, 2023: 107; Русский инвалид, 1885, № 168). В 1888 г. Майлы-хан в составе делегации туркмен Закаспийской области посетил Баку (Russia in Central Asia, 1889: 127–128). Там на встрече с императором Александром III Майлы-хан был награжден орденом Св. Анны 3-й степени; приказ об этом был утвержден 27 октября в Гатчине (Кавказ, 1888, № 295).

Управление Мервом осуществлял подполковник М. Алиханов. Вследствие интриг внутри военного ведомства против него было инициировано расследование, завершившееся его отстранением. В рамках этого дела началось разбирательство и в отношении четырех мервских ханов, включая Майлы-хана, однако вскоре следствие было прекращено, и «все стало на свои места» (Russia's Railway, 1890: 322, 355–360, 427, 435–436). По данным на 1889 г., Майлы-хан продолжал фигурировать как глава колена Сычмаз (Кавказский календарь, 1889: 2 отд., 181). Скончался Майлы-хан в 1896 г. (Семенов, 1909: 120).

О родственниках Майлы-хана почти ничего не известно. В декабре 1884 г. было возбуждено ходатайство о принятии брата Майлы-хана в один из частных пансионатов в городе Тифлисе сроком на два года. Позже он был определен в Тифлисский кадетский корпус, но был исключен за плохое поведение (Атдаев, 2023: 108).

В списке лиц, представленных в 1909 г. к наградам в связи с 25-летием присоединения Мерва к России, упомянут племянник Майлы-хана. По некоторым данным, родственником Майлы-хана был некий Тёре-хан. В 1906 г. А. Самойловичем были записаны «Мервские воспоминания», где приводится рассказ старика Тёре-бая из колена Утамыш. Утверждать, что Тёре-бай мог быть тем самым Тёре-ханом, невозможно в силу скудности сведений на эту тему (Атдаев, 2025: 55).

Заключение. В работе предпринята попытка реконструкции биографий ключевых представителей туркменской знати XIX в. и введения в научный оборот новых сведений о них. На основе анализа источников сформирован обобщенный образ Ораз-Яглы-хана – одного из выдающихся деятелей туркменской истории рассматриваемого периода. Установлено, что он возглавлял текинцев в Теджене и Сарахсе, а также участвовал в мешхедских событиях 1848–1850 гг. Реконструированы основные черты биографий его сыновей. Сяхет-Нияз-хан и Берды-Нияз-хан выступали активными участниками сарахской битвы 1855 г. и каджарского сражения 1861 г. Аман-Нияз-хан был вовлечен в гератские события 1855–1856 гг. Все три сына Ораз-Яглы-хана в свое время возглавляли колено Утамыш.

Анализ источников показывает, что после 1850-х гг. имя Ораз-Яглы-хана практически исчезает из документальных свидетельств, что, вероятно, связано с завершением его активной политической деятельности. После присоединения Мерва к Российской империи в 1884 г. отмечается лояльное отношение его потомков к новой власти. Это проявилось в их включении в административно-военные структуры империи: так, Аман-Нияз-хан состоял на службе в местной конной милиции (Russia in Central Asia, 1889: 132), а внук Ораз-Яглы-хана Майлы-хан, сын Берды-Нияз-хана, входил в число четырех ханов Мерва, утвержденных администрацией Закаспийской области, представляя колено Сычмаз (Алиханов, 1904: 124).

Привлечение новых, ранее не введенных в научный оборот источников в сочетании с критическим анализом современных исследований позволило существенно уточнить представления о социально-политической динамике туркменского общества XIX в. Полученные результаты углубляют понимание механизмов власти, межплеменных отношений и трансформации политической элиты в условиях внешнеполитических изменений, обеспечивая более целостную и аргументированную реконструкцию исторического прошлого региона.

Sources

RSHA — Russian State Historical Archive.

Manuscript collection of the Magtymguly Institute of Language and Literature of the Academy of Sciences of Turkmenistan

Источники

РГИА — Российский государственный исторический архив.

Рукописный фонд Института языка и литературы им. Махтумкули АН Туркменистана

References

Abdu-s-Sattar Kazy, 1914 — Abdu-s-Sattar Kazy. Kniga rasskazov o bitvakh tekintsev: Turkmenskaya istoricheskaya poema XIX v. [Book of stories about the battles of the Tekins: Turkmen historical poem of the 19th century]. Sankt-Peterburg: Imperatorskaya AN, 1914. 82 p. (In Russ.).

Alikhanov-Avarskiy M., 1883 — Alikhanov-Avarskiy M. Mervskiy oazis i dorogi, vedushchiye k nemu [Merv oasis and roads leading to it]. Saint Petersburg, 1883. 108 p. (In Russ.).

Alikhanov-Avarskiy, 1904 — Alikhanov-Avarskiy M. Zakaspiyskiye vospominaniya. 1881–1885 [Transcaspiian Memories. 1881–1885] // Vestnik Yevropy. Saint Petersburg, 1904. № 9. P. 73–125. (In Russ.).

Annanepesov, 1972 — Annanepesov M. Khozyaystvo Turkmen v 18–19 vv. [Economy of the Turkmen in the 18th–19th centuries.]. Ashkhabad: Ylym, 1972. 284 p. (In Russ.).

- Atdayev, 2024 — *Atdayev S.J.* Neizvestnyj portret Gajar-hana [Unknown portrait of Gajar-khana] // *Mādeni Mūra*. 2024. № 3 (106). P. 117–142. DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.08> (In Russ.).
- Atdayev, 2025 — *Atdayev S.J.* Poyezdka turkmenskoy deputatsii v Peterburg v 1910 g. (po materialam pressy) [Trip of the Turkmen deputation to St. Petersburg in 1910 (based on press materials)] // *Vestnik RGGU. Seriya «Yevraziyskiye issledovaniya. Istoriya. Politologiya. Mezhdunarodnyye otnosheniya»*. 2025. № 4. P. 42–65. DOI: 10.28995/2686-7648-2025-4-42-65 (In Russ.).
- Atdayev, 2023 — *Atdayev S.J.* Iz istorii tekinskogo roda Garaakhmet (po materialam XIX v.) [From the history of the Tekin clan Garaakhmet (based on materials from the 19th century)] // *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*. 2023. № 486. P. 101–113. Doi: 10.17223/15617793/486/11 (In Russ.).
- Fedorov, 1901 — *Fedorov K.M.* Zakaspiyskaya oblast' [Transcaspian region]. Askhabad: parovaya tipografiya K.M. Fedorova, 1901. 232 p. (In Russ.).
- Grodekov, 1883 — *Grodekov N.I.* Voyna v Turkmenii. Pokhod Skobeleva v 1880–1881 gg. [War in Turkmenistan. Skobelev's campaign in 1880–1881] T. 1. Sankt-Peterburg: V tip. V. Balashova, 1883. 282 p. (In Russ.).
- Ibragimov, 1874 — *Ibragimov I.* Nekotoryye zametki o khivinskikh turkmenakh i kirgizakh (Iz zapisnoy knizhki) [Some notes on the Khiva Turkmens and Kirghiz (From a notebook)] // *Voyennyi sbornik*. 1874. T. 69 (LXLIX). P. 133–163. (In Russ.).
- Jikiyev, 1991 — *Jikiyev A.* Ocherki proiskhozhdeniya i formirovaniya turkmenskogo naroda v epokhu srednevekov'ya [Essays on the origin and formation of the Turkmen people in the Middle Ages]. Ashkhabad: Turkmenistan, 1991. 336 p. (In Russ.).
- Kavkaz, 1884. № 119 — Kavkaz. 1884. № 119. May 30. (In Russ.).
- Kavkaz, 1884. № 177 — Kavkaz. 1884. № 177. August 8. (In Russ.).
- Kavkaz, 1888. № 295 — Kavkaz. 1888. № 295. 7 November. (In Russ.).
- Kavkazskiy kalendar, 1889 — Kavkazskiy kalendar' na 1890 god [Caucasian calendar for 1890]. Tiflis: Tipografiya kantselyarii glavnokomanduyushchego grazhdanskoy chast'yu na Kavkaze, 1889. 537 p. (In Russ.).
- Lessar, 1883 v *Lessar P.M.* Mervskiy khany. Polozheniye Merva i Ateka v kontse 1882 goda [Merv Khans. The situation of Merv and Atek at the end of 1882] // *SMA*. 1883. Vyp. VI. P. 62–82. (In Russ.).
- Lessar, 1884 — *Lessar P.M.* Zametki o Zakaspiyskom kraye i sosednikh stranakh (Poyezdka v Persiyu, Yuzhnuyu Turkmeniyu, Merv, Chardzhuy i Khivu) [Notes on the Transcaspian region and neighboring countries // (Trip to Persia, Southern Turkmenistan, Merv, Chardjui and Khiva)] // *Zapiski Kavkazskogo otdela Imperatorskogo russkogo istoricheskogo obshchestva*. Tiflis: Tipografiya Kantselyarii Glavnokomanduyushchego na Kavkaze, 1884. Kn. XIII. P. 161–211. (In Russ.).
- Merv, the queen, 1881 — Merv, the queen of the world and the scourge of the man-stealing Turcomans, with an exposition of the Khorasan question, by Charles Marvin. London: W.H. Allen & Co., 1881. 451 p.
- MITT, 1938 — *Materials on the history of the Turkmen and Turkmenistan*, 1938. Vol. 2. Moscow; Leningrad: AS USSR, 700 p. (In Russ.).
- Narrative of a journey, 1879 — Narrative of a journey through the province of Khorasan and on the N.W. Frontier of Afghanistan in 1875 by Colonel C. M. MacGregor, C.S.I., C.I.E. Bengal staff corps. In two volumes. Vol. II. London: W. H. Allen & CO., 1879. 267 p.
- Noelle-Karimi, 2014 — *Noelle-Karimi Christine* The Pearl in its Midst: Herat and the Mapping of Khurasan (15th–19th Centuries). Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften Wien, 2014. 374 p.
- Otchet chinovnika, 1888 — Otchet chinovnika ministerstva finansov, General'nogo shtaba general-mayora Bayeva po komandirovke dlya issledovaniya nashey granitsy s Persiyeyu i Avganistanom v predelakh Zakaspiyskoy oblasti [Report of the official of the Ministry of Finance, General Staff, Major General Baev, on a mission to study our border with Persia and Afghanistan within the Transcaspian region]. Sankt-Peterburg: Tipografiya V.F. Kirshbauma, 1888. 147 p. (In Russ.).
- Otchet o sostoyanii voysk, 1891 — Otchet o sostoyanii voysk Zakaspiyskoy oblasti so vremeni okonchaniya Akhal-tekinskoy ekspeditsii do 1-go yanvarya 1890 goda [Report on the state of the troops of the Transcaspian region from the end of the Akhal-Teke expedition until January 1, 1890]. Askhabad: Tipografiya shtaba Zakaspiyskoy oblasti, 1891. 171 p. (In Russ.).
- Otchet po revizii, 1910 — Otchet po revizii Turkestanskogo kraya, proizvedennyy po Vysochayshemu poveleniyu senatorom gofmeysterom grafom K.K. Palenom [Report on the audit of the Turkestan region, produced by the Highest order by Senator Hofmeister Count K.K. Palen]. Vol. 2. Oblastnoye upravleniye. Saint Petersburg: Senatskaya tipografiya, 1910. 353 p. (In Russ.).
- Petrusevich, 1880 — *Petrusevich N.G.* Turkmeny mezhdru starym ruslom Amu-Dar'i (Uzboyem) i severnymi okrainami Persii [Turkmens between the old bed of the Amu Darya (Uzboy) and the northern outskirts of Persia] // *Zapiski Kavkazskogo otdela RGO*. Tiflis, 1880. Vol. 11. Is. 1. P. 1–80. (In Russ.).
- Poyezdka v Tashkent, 1907 — Poyezdka v Tashkent i Samarkand. Gr. P.S. Uvarova [Trip to Tashkent and Samarkand. Gr. P.S. Uvarova] // *Turkestanskiy Sbornik*. T. 438. Tashkent, 1907. P. 121–164. (In Russ.).
- Russia in Central Asia, 1889 — Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian question by the Hon. George N. Curzon. M.P. London and New York: Green and co., 1889. 477 p.
- Russia's Railway, 1890 — Russia's Railway Advance into Central Asia; Notes of a Journey from Saint Petersburg to Samarkand by George Dobson. London: W. H. Allen & Co., 1890. 439 p.

- Russian Central Asia, 1885 — Russian Central Asia. Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv by Henry Landsdell D.D. Vol. II. London: Published by Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington, 1885. 732 p.
- Russian Invalid, 1856. No. 100 — Russian Invalid. 1856. No. 100. May 6. (In Russ.).
- Russian Invalid, 1860. No. 107 — Russian Invalid. 1860. No. 107. May 20. (In Russ.).
- Russian Invalid, 1861. No. 6 — Russian Invalid. 1861. No. 6. January 8. (In Russ.).
- Russian Invalid, 1875. No. 171 — Russian Invalid. 1875. No. 171. August 3. (In Russ.).
- Russian Invalid, 1881. No. 271 — Russian Invalid. 1881. No. 271. December 11. (In Russ.).
- Russian Invalid, 1881. No. 28 — Russian Invalid. 1881. No. 28. February 5. (In Russ.).
- Russian Invalid, 1881. No. 60 — Russian Invalid. 1881. No. 60. March 18. (In Russ.).
- Russian Invalid, 1882. No. 153 — Russian Invalid. 1882. No. 153. July 13. (In Russ.).
- Russian Invalid, 1885. No. 168 — Russian Invalid. 1885. No. 168. August 2. (In Russ.).
- Rzhevuskij, 1884 — *Rzhevuskij A. Ot Tiflisa do Dengil'-tepe* [From Tiflis to Dengil-tepe] // *Voennyj sbornik*. 1884. № 10. P. 329–350. (In Russ.).
- Samoylovich, 1907 — *Samoylovich A.A. Turkmenskiy poet-bosyak Kor-Molla, i yego pesnya o russkikh* [The Turkmen tramp poet Kor-Molla and his song about the Russians] // *Zhivaya Starina*. Saint Petersburg: Tip. M. P. S. (T-va I. N. Kushnerev i Ko), 1907. Is. 4. P. 215–223. (In Russ.).
- Samoylovich, 1909 — *Samoylovich A.A. Iz turkmenskoy stariny* [From Turkmen antiquity] // *Zhivaya Starina*. Is. 4. Saint Petersburg: Tip. M.P.S. (T-va I. N. Kushnerev i Ko), 1909. P. 78–85. (In Russ.).
- Semenov, 1909 — *Semenov A.A. Ocherki iz istorii prisoyedineniya vol'noy Turkmenii (1881–1885 gg.)* [Essays on the history of the annexation of free Turkmenistan (1881–1885)]. Tashkent (otd. ott. Iz Turkestanskikh vedomostey. № 83–184), 1909. 122 p. (In Russ.).
- Teke-Merva, 1879 — Teke-Merva. Rassprosy kapitana 3-go Zapadno-Sibirskogo lineynogo batal'ona Bykova. (Otdel'nyy ottisk) [Teke-Merv. Questions of Captain Bykov of the 3rd West Siberian Line Battalion. (Separate reprint)]. 1879. Tashkent: Pechatano v Tipografii Okruzhnogo Shtaba, 28 p. (In Russ.).
- The Country of the Tekke, 1881 — The Country of the Tekke Turkomans, and the Tejend and Murghab Rivers. By Lieutenant-Colonel C. E. Stewart, 5th Punjab Infantry, (Sep. 1881) // *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography, New Monthly Series*. Vol. 3. № 9. P. 513–546.
- The Merv Oasis, 1883 — The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879–80–81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the 'Daily news'. Vol. II. G.P. Putnam's Sons. New York, 1883. 500 p.
- The Russians at Merv, 1883 — The Russians at Merv and Herat, and their power of invading India. By Charles Marvin. London, 1883. 470 p.
- Voyennyy obzor, 1896 — *Voyennyy obzor Zakaspiyskoy oblasti*. Sostavil General'nogo shtaba podpolkovnik Kiyashko, starshiy ad'yutant shtaba zakaspiyskoy oblasti [Military review of the Transcaspiian region. Compiled by Lieutenant Colonel Kiyashko of the General Staff, senior adjutant of the Transcaspiian region headquarters]. Askhabad: Tipografiya shtaba Zakaspiyskoy oblasti, 1896. 253 p. (In Russ.).
- Zapiska barona, 1883 — *Zapiska barona Benua-Meshen o Mervskikh turkmenakh 1883 g.* [Note by Baron Benoit-Méchain on the Merv Turkmen of 1883] // *SMA*. 1883. Is. 6. P. 122–131. (In Russ.).
- Zapiska o doroge, 1883 — *Zapiska o doroge iz Askhabada v Merv khorunzhiya 1-y konnoy batarei Terskogo kazach'yego voyska Sokolova 1882 g.* [Note on the road from Ashgabat to Merv by the ensign of the 1st cavalry battery of the Terek Cossack army Sokolov, 1882] // *SMA*. Sankt-Peterburg: Voyennaya tipografiya, 1883. Is. 6. P. 156–199. (In Russ.).

Литература

- Абду-с-Саттар Казы, 1914 — *Абду-с-Саттар Казы*. Книга рассказов о битвах текинцев: Туркменская историческая поэма XIX в. Санкт-Петербург: Императорская АН, 1914. 82 с.
- Алиханов-Аварский, 1904 — *Алиханов-Аварский М.* Закаспийские воспоминания. 1881–1885 // *Вестник Европы*. Санкт-Петербург, 1904. № 9. С. 73–125.
- Алиханов-Аварский, 1883 — *Алиханов-Аварский М.* Мервский оазис и дороги, ведущие к нему. Санкт-Петербург, 1883. 108 с.
- Аннанепесов, 1972 — *Аннанепесов М.* Хозяйство туркмен в 18–19 вв. Ашхабад: Ылым, 1972. 284 с.
- Атдаев, 2025 — *Атдаев С.Дж.* Поездка туркменской делегации в Петербург в 1910 г. (по материалам прессы) // *Вестник РГГУ. Серия «Евразийские исследования. История. Политология. Международные отношения»*. 2025. № 4. С. 42–65. DOI: 10.28995/2686-7648-2025-4-42-65
- Атдаев, 2024 — *Атдаев С. Дж.* Неизвестный портрет Гаджар-хана // *Мәдени мұра*. 2024. № 3 (106). С. 117–142. DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v19.i3.08>
- Атдаев, 2023 — *Атдаев С.Дж.* Из истории текинского рода Гараахмет (по материалам XIX в.) // *Вестник Томского государственного университета*. 2023. № 486. С. 101–113. doi: 10.17223/15617793/486/11
- Военный обзор, 1896 — *Военный обзор Закаспийской области*. Составил Генерального штаба подполковник Кияшко, старший адъютант штаба закаспийской области. Асхабад: Типография штаба Закаспийской области, 1896. 253 с.
- Гродеков, 1883 — *Гродеков Н.И.* Война в Туркмении. Поход Скобелева в 1880–1881 гг. Т. 1. Санкт-Петербург: В тип. В. Балашова, 1883. 282 с.

- Джикиев, 1991 — *Джикиев А.* Очерки происхождения и формирования туркменского народа в эпоху средневековья. Ашхабад: Туркменистан, 1991. 336 с.
- Записка барона, 1883 — Записка барона Бенуа-Мешэн о Мервских туркменах // СМА. 1883. Вып. 6. С. 122–131.
- Записка о дороге, 1883 — Записка о дороге из Асхабада в Мерв хорунжия 1-й конной батареи Терского казачьего войска Соколова 1882 г. // СМА. 1883. Вып. 6. С. 156–199.
- Ибрагимов, 1874 — *Ибрагимов И.* Некоторые заметки о хивинских туркменах и киргизах (Из записной книжки) // Военный сборник. 1874. Т. 69 (LXLIX). С. 133–163.
- Кавказ. 1884. № 119 — Кавказ. 1884. № 119. 30 мая.
- Кавказ. 1884. № 177 — Кавказ. 1884. № 177. 8 августа.
- Кавказ. 1888. № 295 — Кавказ. 1888. № 295. 7 ноября
- Кавказский календарь, 1889 — Кавказский календарь на 1890 год. Тифлис: Типография канцелярии главнокомандующего гражданской частью на Кавказе, 1889. 537 с.
- Лессар, 1884 — *Лессар П.М.* Заметки о Закаспийском крае и соседних странах (Поездка в Персию, Южную Туркмению, Мерв, Чарджуй и Хиву) // Записки Кавказского отдела Императорского русского исторического общества. Тифлис: Типография Канцелярии Главнокомандующего на Кавказе. 1884. Кн. XIII. С. 161–211.
- Лессар, 1883 — *Лессар П.М.* Мервские ханы. Положение Мерва и Атека в конце 1882 года // СМА. 1883. Вып. 6. С. 62–82.
- МИТТ, 1938 — Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. 2. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1938. 700 с.
- Отчет о состоянии войск, 1891 — Отчет о состоянии войск Закаспийской области со времени окончания Ахал-текинской экспедиции до 1-го января 1890 года. Асхабад: Типография штаба Закаспийской области, 1891. 171 с.
- Отчет по ревизии, 1910 — Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенный по Высочайшему повелению сенатором гофмейстером графом К.К. Паленом. Т. 2. Областное управление. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1910. 353 с.
- Отчет чиновника, 1888 — Отчет чиновника министерства финансов, Генерального штаба генерал-майора Баева по командировке для исследования нашей границы с Персией и Афганистаном в пределах Закаспийской области. Санкт-Петербург: Типография В.Ф. Киршбаума, 1888. 147 с.
- Петрусевиц, 1880 — *Петрусевиц Н.Г.* Туркмены между старым руслом Аму-Дарьи (Узбоем) и северными окраинами Персии // Записки Кавказского отдела РГО. Тифлис, 1880. Т. 11. Вып. 1. С. 1–80.
- Поездка в Ташкент, 1907 — Поездка в Ташкент и Самарканд. Гр. П.С. Уварова // Туркестанский Сборник. Ташкент, 1907. Т. 438. С. 121–164.
- Ржевуский, 1884 — *Ржевуский А.* От Тифлиса до Денгиль-тепе // Военный сборник. 1884. № 10. С. 329–350.
- Русский Инвалид, 1856. № 100 — Русский Инвалид. 1856. № 100. 6 мая.
- Русский Инвалид, 1860. № 107 — Русский Инвалид. 1860. № 107. 20 мая.
- Русский Инвалид, 1861. № 6 — Русский Инвалид. 1861. № 6. 8 января.
- Русский Инвалид, 1875. № 171 — Русский Инвалид. 1875. № 171. 3 августа.
- Русский Инвалид, 1881. № 28 — Русский Инвалид. 1881. № 28. 5 февраля.
- Русский Инвалид, 1881. № 60 — Русский Инвалид. 1861. № 60. 18 марта.
- Русский Инвалид, 1881. № 271 — Русский Инвалид. 1881. № 271. 11 декабря.
- Русский Инвалид, 1882. № 153 — Русский Инвалид. 1882. № 153. 13 июля.
- Русский Инвалид, 1885. № 168 — Русский Инвалид. 1885. № 168. 2 августа.
- Самойлович, 1909 — *Самойлович А.А.* Из туркменской старины // Живая Старина. Санкт-Петербург: Тип. М. П. С. (Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко), 1909. Вып. 4. С. 78–85.
- Самойлович, 1907 — *Самойлович А.А.* Туркменский поэт-босяк Кор-Молла, и его песня о русских // Живая Старина. Санкт-Петербург: Тип. М. П. С. (Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко), 1907. Вып. 4. С. 215–223.
- Семенов, 1909 — *Семенов А.А.* Очерки из истории присоединения вольной Туркмении (1881–1885 гг.). Ташкент (отд. отт. Из Туркестанских ведомостей. № 83–184), 1909. 122 с.
- Теке-Мерва, 1879 — Теке-Мерва. Расспросы капитана 3-го Западно-Сибирского линейного батальона Быкова. (Отдельный оттиск). Ташкент: Печатано в Типографии Окружного Штаба, 1879. 28 с.
- Федоров, 1901 — *Федоров К.М.* Закаспийская область. Асхабад: паровая типография К.М. Федорова, 1901. 232 с.
- Merv, the queen, 1881 — Merv, the queen of the world and the scourge of the man-stealing Turcomans, with an exposition of the Khorassan question, by Charles Marvin. London: W.H. Allen & Co, 1881. 451 p.
- Narrative of a journey, 1879 — Narrative of a journey through the province of Khorasan and on the N.W. Frontier of Afghanistan in 1875 by Colonel C. M. MacGregor, C.S.I., C.I.E. Bengal staff corps. In two volumes. Vol. II. London: W. H. Allen & CO, 1879. 267 p.
- Noelle-Karimi, 2014 — *Noelle-Karimi Christine.* The Pearl in its Midst: Herat and the Mapping of Khurasan (15th–19th Centuries). Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften Wien, 2014. 374 p.
- Russian Central Asia, 1885 — Russian Central Asia. Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv by Henry Landsdell D.D. Vol. II. London: Published by Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington, 1885. 732 p.

Russia in Central Asia, 1889 — Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian question by the Hon. George N. Curzon. M.P. London and New York: Green and co., 1889. 477 p.

Russia's Railway, 1890 — Russia's Railway Advance into Central Asia; Notes of a Journey from St. Petersburg to Samarkand by George Dobson. London: W. H. Allen & Co., 1890. 439 p.

The Country of the Tekke, 1881 — The Country of the Tekke Turkomans, and the Tejend and Murghab Rivers. By Lieutenant-Colonel C. E. Stewart, 5th Punjab Infantry // Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography, New Monthly Series (Sep. 1881). Vol. 3. № 9. P. 513–546.

The Merv Oasis, 1883 — The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the 'Daily news'. Vol. II. G.P. Putnam's Sons. New York, 1883. 500 p.

The Russians at Merv, 1883 — The Russians at Merv and Herat, and their power of invading India. By Charles Marvin. London, 1883. 470 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 2, pp. 385-398, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_2_385-398

**ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL STRUCTURE OF THE
TURGAY REGION IN THE CONTEXT OF THE STEPPE STATUS OF 1891:
IMPERIAL POLICY AND REGIONAL SPECIFICITY**

Ruslan K. Bekmagambetov¹, Aigul A. Bimoldanova², Maisara Zh. Bekmagambetova^{3*}

¹Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University
(47 Baitursynov Str., 110000, Kostanay, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-4189-5766> E-mail: ruslan69_07@mail.ru

²Abai Kazakh National Pedagogical University
(13 Dostyk Ave, 050010, Almaty Republic of Kazakhstan)
PhD
 <https://orcid.org/0000-0003-2131-0828>. E-mail: malaeva96@mail.ru

³Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University
(47 Baitursynov Str., 110000, Kostanay, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate professor
 <https://orcid.org/0000-0003-0973-3334>. E-mail: maisara75@mail.ru

*Correspondent author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2026

© Bekmagambetov R. K., Bimoldanova A.A., Bekmagambetova M.Zh. 2026

Abstract. Introduction. At the end of the 19th century, the Russian Empire carried out reforms aimed at unifying administrative and public administration in certain Central Asian regions of the country. During the development of the Regulations on the management of Akmola, Semipalatinsk, Semirechensk, Ural and Turgai provinces in 1891, the question of how and on what territory the adopted Steppe Regulations would operate was discussed. The issue of administration of the Turgai region, which differed from other regions by the fact that the administrative centre of administration was located outside its boundaries, in the city of Orenburg, Orenburg province. *Goals and objectives* of the article is to analyze the causes and nature of the unresolved issue of administrative-territorial structure of the Turgai region in the context of preparation and adoption of the Steppe Regulations of 1891. *Results.* Having considered the proposals discussed in the Commission on the Reform of Steppe Regions Administration, the authors show why none of the options – from the division of the oblast along different geographical directions to the formation of a new Kazalinsk oblast – was not realized. Special attention is paid to the reasoning of administrative and financial bodies, departmental contradictions and territorial specifics of the region. The methodological basis of the study is the approaches of historical imperiology and new imperial history, combined with source analysis of archival materials. The authors' *Conclusion* show that the Turgai region became an

example of the “border uncertainty” of imperial policy, for which at the end of the 19th century there were no universal models of management of peripheral spaces.

Keywords. Administrative policy, territorial division, Turgai region, reforms, Regulations of 1891, management, national peripheries

Acknowledgments. This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, project AP 19679853 “Russian imperial institutions and local government bodies in the Turgai region (1868-1917): adaptive practices of the colonial system.”

For citation: Bekmagambetov R.K., Bimolanova A.A., Bekmagambetova M.Zh. Administrative-territorial structure of the Turgay region in the context of the steppe status of 1891: imperial policy and regional specificity. // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 2. Pp. 385-398. (In Rus.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_385-398

ДАЛА ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ 1891 ЖЫЛҒЫ ӘКІМШІЛІК-АУМАҚТЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ: ИМПЕРИЯЛЫҚ САЯСАТ ЖӘНЕ АЙМАҚТЫҚ ЕРЕКШЕЛІК

*Бекмағамбетов Руслан Қабдуғалиұлы¹, Бимолданова Айгүл Амантайқызы²,
Бекмағамбетова Майсара Жауғаиштықызы^{3*}*

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(Байтұрсынов көш. 47-үй, 110000 Қостанай, Қазақстан Республикасы)
тарих ғылымдарының кандидаты, профессор
 <https://orcid.org/0000-0002-4189-5766> E-mail: ruslan69_07@mail.ru

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Достық даңғылы. 13-үй, 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD докторы
 <https://orcid.org/0000-0003-2131-0828> E-mail: malaeva96@mail.ru

³Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(Байтұрсынов көш. 47-үй, 110000 Қостанай, Қазақстан Республикасы)
тарих ғылымдарының кандидаты, профессор
 <https://orcid.org/0000-0003-0973-3334> E-mail: maisara75@mail.ru

* Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов ТЭИ, 2026 г.

© Бекмағамбетов Р. К., Бимолданова А. А., Бекмағамбетова М. Ж. 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* XIX ғасырдың аяғында Ресей империясында елдің жекелеген Орта Азия облыстарында әкімшілік және қоғамдық басқаруды біріздендіруге бағытталған реформалар жүргізілуде. 1891 ж. Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы ережені әзірлеу кезінде қабылданған Дала Ережесі қалай және қандай аумақта жұмыс істейтіні туралы мәселе талқыланды. Торғай облысын басқару туралы мәселе талқылауға түрткі болды, ол басқа облыстардан әкімшілік басқару орталығы оның шегінен тыс, Орынбор губерниясының Орынбор қаласында орналасқандығымен ерекшеленді. *Мақаланың мақсаты* 1891 жылғы Дала ережесін дайындау және қабылдау контекстінде Торғай облысының әкімшілік-аумақтық құрылымы мәселесінің шешілмеу себептері мен сипатын талдау. *Нәтижелер.* Дала өңірлерін Басқару реформасы жөніндегі комиссия құрамында талқыландырылған ұсыныстарды қарастыра отырып, авторлар облысты әртүрлі географиялық бағыттар бойынша бөлуден бастап жаңа Қазалы облысының құрылуына дейінгі нұсқалардың ешқайсысы неге іске асырылмағанын көрсетті. Әкімшілік және қаржы органдарының

аргументтеріне, ведомстволық қайшылықтарға және аймақтың аумақтық ерекшеліктеріне ерекше назар аударылады. *Зерттеудің әдіснамалық негізі* – тарихи империология мен жаңа империялық тарихтың тәсілдері, архив материалдардың деректанулық талдауымен үйлеседі. Авторлардың *тұжырымдары* Торғай облысы XIX ғасырдың аяғында перифериялық кеңістіктерді басқарудың әмбебап модельдері жасалмаған империялық саясаттың «шекаралық белгісіздігінің» мысалы болғанын көрсетеді.

Түйін сөздер. Әкімшілік саясат, аумақтық бөлініс, Торғай облысы, реформалар, 1891 жылғы Ереже, басқару, ұлттық шеттер.

Алғыс. Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды грант АР19679853 «Торғай облысының аумағындағы Ресей империялық институттары мен жергілікті басқару органдары (1868 - 1917 жж.): отарлық жүйенің бейімделу практикасы».

Дәйексөз үшін: Бекмағамбетов Р. К., Бимолданова А. А., Бекмағамбетова М. Ж. «Торғай облысының 1891 жылғы дала жағдайындағы әкімшілік-аумақтық құрылымы: империялық саясат және аймақтық ерекшелік» // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. 385-398 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_385-398

АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ УСТРОЙСТВО ТУРГАЙСКОЙ ОБЛАСТИ В КОНТЕКСТЕ СТЕПНОГО ПОЛОЖЕНИЯ 1891 ГОДА: ИМПЕРСКАЯ ПОЛИТИКА И РЕГИОНАЛЬНАЯ СПЕЦИФИКА

*Бекмағамбетов Руслан Кабдугалиевич¹, Бимолданова Айгуль Амантаевна²,
Бекмағамбетова Майсара Жаугаштиновна^{3*}*

¹Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы
(ул. Байтұрсынова д. 47, 110000 Костанай, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
 <https://orcid.org/0000-0002-4189-5766>. E-mail: ruslan69_07@mail.ru

²Казахский Национальный педагогический университет имени Абая
(проспект Достык д. 13, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Доктор PhD
 <https://orcid.org/0000-0003-2131-0828>. E-mail: malaeva96@mail.ru

³Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы
(ул. Байтұрсынова д. 47, 110000 Костанай, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
 <https://orcid.org/0000-0003-0973-3334>. E-mail: maisara75@mail.ru

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Бекмағамбетов Р.К., Бимолданова А.А., Бекмағамбетова М.Ж. 2026

Аннотация. *Введение.* В конце XIX в. в Российской империи проводятся реформы, направленные на унификацию административного и общественного управления в отдельных среднеазиатских областях страны. При разработке Положения об управлении Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской областями 1891 г. обсуждался вопрос о том, каким образом и на какой территории будет действовать принимаемое Степное Положение. Дискуссию вызвал вопрос об управлении Тургайской областью, которая

отличалась от других областей тем, что административный центр управления находился вне ее пределов, в г. Оренбурге Оренбургской губернии.

Цель и задачи исследования – проанализировать причины и характер нерешенности вопроса административно-территориального устройства Тургайской области в контексте подготовки и принятия Степного положения 1891 г. **Результаты.** Рассмотрев предложения, обсуждавшиеся в составе Комиссии по реформе управления степными регионами, авторы показали, почему ни один из вариантов — от разделения области по различным географическим направлениям до образования новой Казалинской области — не был реализован. Особое внимание уделяется аргументации административных и финансовых органов, ведомственным противоречиям и территориальной специфике региона. Методологической основой исследования выступают подходы исторической империологии и новой имперской истории, в сочетании с источниковедческим анализом архивных материалов. **Заключение.** Выводы авторов показывают, что Тургайская область стала примером «пограничной неопределенности» имперской политики, для которой в конце XIX века не были выработаны универсальные модели управления периферийными пространствами.

Ключевые слова. Административная политика, территориальное деление, Тургайская область, реформы, Положение 1891 г., управление, национальные окраины.

Благодарности. Данное исследование финансируется Комитетом по науке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан проект АР19679853 «Российские имперские институты и органы местного управления на территории Тургайской области (1868 - 1917 гг.): адаптивные практики колониальной системы».

Для цитирования: Бекмагамбетов Р.К., Бимоланова А.А., Бекмагамбетова М.Ж. Административно-территориальное устройство Тургайской области в контексте степного положения 1891 года: имперская политика и региональная специфика. // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. С. 385-398. (На Рус.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_385-398

Введение. Административно-территориальное деление страны является основой эффективного управления и функционирования органов государственной власти. В XIX в. Россия, имея под своим управлением значительные и весьма различные в этническом, культурном и экономическом отношении территории, постоянно находилась в поиске гибких форм административно-территориального устройства и управления. Следствием этого явилось создание специальных законодательных актов для инкорпорированных территорий, каковым и стало Положение об управлении Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской областей 1891 года (далее Положение 1891 г.).

Положение 1891 г. продемонстрировало преемственность с ранее принятыми нормативными актами в отношении среднеазиатского региона (Временным Положением об управлении в Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областях 1868 г. (далее Временное положение 1868 г.) и Положением об управлении Туркестанского края 1886 г.), а также связь с разработанными в начале 1870-х и в 1880-х гг. проектами положений об управлении в степных областях Оренбургского и Сибирского ведомств.

Новый нормативный акт вполне однозначно продемонстрировал тенденции российской региональной политики к унификации административного и общественного управления во всех среднеазиатских владениях и перспективу их полной ассимиляции административной системой империи. В делопроизводственной переписке для обоснования необходимости очередного административного передела использовалась, как правило, одна и та же формулировка: «для большего удобства в управлении», направлены же они были, как отмечают исследователи, «на укрепление централизации, единообразия и в определенной степени русификации национальных окраин» (Дамешек, Федореева, 2013: 7–17). Российская империя, по мере расширения своих границ, пыталась создать оптимальную модель административно-территориального устройства в соответствии интересами государства.

При подготовке Степного положения 1891 г. одним из основных вопросов стал вопрос об организации управления Тургайской областью, отличительной особенностью которой было то, что административный центр управления находился вне ее пределов, в г. Оренбурге, который одновременно являлся центром Оренбургской губернии.

«Пограничная неопределенность» Тургайской области носила не столько географическое, сколько административно-политическое состояние региона. Она проявлялась в отсутствии собственного административного центра и длительном сохранении управления из г. Оренбурга, что придавало области устойчиво временный и неоформленный статус в системе имперского управления.

Область занимала промежуточное положение между различными административными и ведомственными пространствами (Оренбургская губерния, степные области, Туркестанский край), ни к одному из которых она не была окончательно отнесена.

Целью настоящего исследования является анализ административно-территориального устройства Тургайской области в контексте реформ конца XIX в. и выяснение причин, по которым проектируемые изменения не были реализованы, несмотря на наличие проработанных предложений. Например, одно из предложений вообще было связано с идеей расформирования Тургайской и создания новой Казалинской области. Данный случай позволяет утверждать, что к концу XIX в. в Российской империи, несмотря на существующий длительный опыт государственного управления большими территориями, не было выработано четких теоретико-правовых принципов административно-территориальной организации государства.

Материалы и методы. Данное исследование опирается на методологию исторической империологии и новой имперской истории, что позволяет рассматривать административно-территориальное устройство Тургайской области в контексте более широкой имперской политики Российской империи конца XIX в. Указанные подходы ориентированы на выявление механизмов взаимодействия центра и периферии, анализа административных практик географически обособленных регионов с нерусским населением, а также понимание специфики колониального управления. В статье анализируется не столько сама структура управления, а сколько мотивы, стоящие за административными реформами.

В работе применяется системный подход, позволяющий всесторонне структурировать и проанализировать архивные материалы, нормативно-правовые документы в виде проектов административных реформ, а также мнения и позиционные документы представителей имперской администрации. Принципы историзма и объективности обеспечивают интерпретацию событий в контексте социальной, политической и правовой реальности исследуемого периода.

Особое внимание уделяется источниковедческому анализу: в основу эмпирической части исследования положены документы Российского государственного исторического архива (далее РГИА) (РГИА. Ф. 1291. Оп. 82. Д. 39. Земский отдел. 1884 г. Об образовании комиссии для составления проекта Положения о степных областях), включая протоколы заседаний Комиссии по разработке проекта Степного положения 1891 г. Эти материалы введены в научный оборот впервые и позволяют реконструировать ход обсуждений, аргументацию сторон и практические препятствия на пути реализации предложенных проектов.

Дополнительно используется пространственный подход, включающий анализ географических, транспортных и социально-экономических условий, повлиявших на выбор возможных моделей территориального деления. Такой комплексный междисциплинарный анализ способствует более глубокому пониманию логики имперского управления и объясняет устойчивость нерешенных вопросов административной организации казахской степи в рассматриваемый период.

Методология статьи сочетает историографическую рефлекссию, архивную источниковую базу и междисциплинарный подход (география, политическая история, правоведение). Такой

подход позволяет глубоко проанализировать причины нереализованности административной реформы Тургайской области и показать ее как типичный пример «пограничной неопределенности» в имперской политике.

Обсуждение. Вопросы, связанные с формированием различных форм административно-территориального устройства национальных регионов Российского государства, вошедших в его состав в XIX столетии, изучались Ю. Малиновским, Е. Кушнаревым. Авторы отмечают, что в XIX в. политика российских властей, в плане административно-территориального устройства, хотя и строилась на попытках учета местной специфики национальных окраин, все же постепенно сводилась к утверждению единой общероссийской модели системы управления. Территориальное деление Российской империи осуществлялось таким образом, чтобы области компактного национального расселения были максимально разделены. Фактически, в этом плане, административная система Российской империи выполняла функции разделения народов, противодействуя сепаратистским и национальным движениям. Однако авторы приходят к выводу, что по мере роста национального самосознания, уровня образования и политической активности любые шаги со стороны властей на пути унификации системы регионального управления усиливали на окраинах движение к национальному самоопределению, стремление к территориальной общности, а в отдельных случаях и движение за выход из состава империи (Малиновский, Кушнарев, 2010: 102).

И. Напалкова и А. Чекушкин отметили, что управление «национальными окраинами» Российской империи в течение длительного времени определялось принципом сохранения местных особенностей и осуществлялось на основании самостоятельных Положений и законодательств. К середине XIX в. во внутренней политике Российской империи обозначилась тенденция к постепенной интеграции «внешней периферии» в общероссийскую систему административно-территориального управления государством. Исследователи приходят к выводу, что имперская экспансия сформировала к 1880-м гг. особое имперское пространство, главной отличительной особенностью которого была крайняя этническая, культурная, экономическая и политическая разнородность и отсутствие единого подхода к территориальному управлению. В системе же центрально-периферийных отношений наблюдались взаимоисключающиеся цели и/или интересы сторон, которые несли в себе латентную социальную напряженность, что выливалось в конечном итоге в разноуровневые конфликты в отношениях имперского центра и национальной периферии в России (Напалкова, Чекушкин, 2012: 121–134).

Д.В. Васильевым рассмотрена дискуссия об административно-территориальном делении Азиатской России, которая шла в правительственных кругах в 1860–1870-х гг. При этом особое внимание уделено Центрально-Азиатскому региону, на примере которого прослеживается весь комплекс политических мотивов при административной организации имперского пространства: традиционные – геополитические и гражданские интересы, а также незаслуженно забытое опасение консолидации нерусского (коренного) населения. Д.В. Васильев подчеркивает, что при решении вопроса об административно-территориальном устройстве своих центральноазиатских владений российское правительство учитывало фактор экономии государственных финансов, географический фактор «естественных границ», внешние обстоятельства, этнический состав и уровень гражданского развития местного населения. Но приоритетным всегда оставался принцип политической целесообразности. Именно нескрывавшимся опасением консолидации казахов следует объяснять отказ от объединения управления Казахской степью в рамках одной административно-территориальной единицы и сдерживавшуюся долгое время унификацию управления казахскими областями (Васильев, 2018: 14-20).

Среди российских историков, занимавшихся системой национально-регионального управления в Российской империи, надо отметить А.В. Ремнева, в зоне исследовательского интереса которого находится Сибирь, а также есть ряд работ, посвященных казахской степи. Принципы административного управления, по мнению исследователя, вырабатывались в

результате длительного исторического опыта строительства огромного многонационального и регионально-разнообразного по социально-экономическим и социокультурным параметрам государства (Ремнев, 1997; Ремнев, 2004; Ремнев, 2005).

Казахстанский автор Г.Б. Избасарова изучила разграничение земель казахов Оренбургского и Сибирского ведомств в результате имперских реформ первой половины XIX в., это изменило понятие границы у кочевников и способствовало возникновению сложносоставной идентичности у населения Степи (Избасарова, 2018).

Г.С. Султангалиева исследовала территориально-административные структуры казахской степи (приставство, попечительство, окружная система и др.), создававшиеся для усиления своего влияния и эффективности действий в процессе интеграции данных территорий в составе империи (Султангалиева, 2015).

В целом, вопрос об административно-территориальном имперском управлении в азиатских владениях получил активное освещение в российской историографии, менее обозначен в отечественных исследованиях. Как правило, в них анализируются изменения, связанные с реформами первой половины XIX столетия. Специальные работы по административным границам Тургайской области во второй половине XIX в. отсутствуют.

Результаты. При образовании Тургайской области в 1868 г. в ее пределах существовало только три оседлых пункта: укрепления Уральское, Оренбургское и Карабута, расположенные в южной части области. Два первых были переименованы в города Иргиз и Тургай и сделали центрами управления двух южных Иргизского и Тургайского уездов. Для размещения управления двух северных уездов Илецкого и Николаевского в то время не имелось оседлых пунктов, и поэтому уездные управления временно были размещены в пределах Оренбургской губернии. Только в 1883 и 1884 гг. оказалось возможным вывести из пределов Оренбургской губернии на территорию Тургайской области управления двух этих уездов, в Ак-тюбе и Кустанай. Таким образом, все четыре уезда Тургайской области получили управление из своих центров.

Само же Областное управление Тургайской области из-за невозможности переместить его в центр степи было оставлено, также временно, в г. Оренбурге. Главный начальник Оренбургского края должен был приступить к выбору удобного пункта для областного управления и определению расходов, нужных для его устройства. Однако вопрос об устройстве в пределах Тургайской области центра областного управления оставался неразрешенным.

5 января 1887 г. на специальном заседании Комиссии для пересмотра действующих постановлений об управлении в областях Уральской, Тургайской, Акмолинской, Семипалатинской и Семиреченской под председательством товарища министра внутренних дел, сенатора, тайного советника В. К. фон Плеве обсуждался вопрос «о пространстве действия проектируемого Степного Положения».

На заседании Комиссии рассматривались вопросы об административно-территориальном делении Казахской степи. Существующее положение дел, когда административным центром Тургайской области был г. Оренбург, одновременно являвшийся центром Оренбургской губернии, в корне не устраивало Комиссию. В связи с чем, обсуждая вопрос об окончательном устройстве Тургайской области, Комиссия пришла к единогласному заключению, что было бы нецелесообразно сохранять временное управление этой областью из г. Оренбурга. При таком устройстве управления административная власть не имела бы твердой опоры на обширном пространстве казахской степи между границами Оренбургской губернии и Туркестанского генерал-губернаторства (РГИА. Ф.1291. Оп. 82. Д. 39. Л. 235).

Но ни одно из населенных мест в области не соответствовало требованиям, необходимым для областного центра. Как отмечается в документах, «все они, за исключением недавно возникшего поселения Кустанай, существуют лишь в силу военных соображений своего времени, не представляя задатков для естественной городской жизни и даже не имея в составе своего населения постоянных городских сословий» (РГИА. Ф. 1291. Оп. 82. Д. 39.

Л. 102 об.). Ак-тюбе и в особенности Кустанай, из которых один расположен в северо-западном, а другой в северо-восточном углу области, находились вне прямого сообщения с огромным пространством Тургайской степи. По мнению Комиссии, перемещение областного центра из Оренбурга в один из этих населенных пунктов не решит проблему «удобства управления» и вызовет значительные расходы, учитывая состояние обоих поселений. По расчетам местного начальства, устройство областного управления в Ак-тюбе потребовало бы единовременной затраты более 600 000 рублей на одни только необходимые постройки (РГИА. Ф. 1291. Оп. 82. Д. 39. Л. 102 об.).

Сложности управления обширным районом из другой губернии, с населением, состоящим почти исключительно из кочевников и крайней трудностью устроить областной центр, вызвали у центральных органов сомнения целесообразности расходов казны для организации самостоятельного Тургайского областного управления. А с учетом того, что присоединить всю область в размере 400 000 кв. верст к какой-либо из смежных частей Российской империи нецелесообразно, то возник вопрос о распределении этой территории.

Согласно архивным документам, при обсуждении этого вопроса определились следующие модели предполагаемого административного реформирования. Первая модель предполагала разделение Тургайской области с севера на юг. Оно представлялось наиболее соответствующим местным условиям. При взгляде на карту очевидно, что в этом направлении область распадается естественно на 2 группы уездов, из которых восточная группа – уезды Тургайский и Николаевский – тяготеют к г. Троицку. Западная группа – уезды Иргизский и Илецкий – ближе к г. Оренбургу. Это тяготение выражается в уже сложившемся направлении почтовых, караванных и скотопроезжих путей сообщения той и другой группы уездов. Тесная взаимная связь уездов обеих групп была обусловлена также родовыми отношениями казахов и условиями их кочевого скотоводства. Уезды Тургайский и Николаевский состояли из родов Кыпшак, Аргын, Жаппас, уезды Иргизский и Илецкий – из Алимұлы и Жетыру. В организации хозяйства этих родов сохранялась общность интересов в виде общих кочевых путей и летовок, причем недостатки (природно-климатические) одного уезда пополнялись избытками другого. Кочевое скотоводство Тургайского и Иргизского уездов было немыслимо без перекочевок соответственно в уезды Николаевский и Илецкий.

Такое деление Тургайской области являлось наиболее выгодным для интересов казахского кочевого населения, однако данное предложение связано было с рядом проблем, главными из которых являлось: упразднение либо реорганизация учреждений Оренбургской губернии, образование двух областей с центрами управления в Оренбурге и Троицке, переустройство управления Оренбургского казачьего войска, новые расходы казначейства. Все эти обстоятельства не позволили решить его положительно.

Другой вариант — это разделение Тургайской области по направлению с запада на восток, в этом случае область можно было разделить приблизительно по 50-й параллели северной широты, на две резко различающиеся по географическому характеру полосы.

К северу от этой параллели территория, богатая водными ресурсами и хорошей почвой, могла обеспечить не только существование многочисленных стад кочевого населения, но и дать возможность заниматься земледелием оседлому крестьянскому населению, в особенности по берегам рек Урал, Илек и Тобол. Эта благоприятная часть Казахской степи почти совпадает с границами Илецкого и Николаевского уездов. Как отмечают авторы идеи: «Оседлость и земледелие в этой полосе с каждым годом все заметнее развивается, хотя этому сильно препятствует земельное устройство казахов, обеспечивающее преимущественно интересы кочевого скотоводства: наибольшая часть земель в Илецком и Николаевском уездах служит летовками, где летом откармливают свои стада множество кочевников, приходящих с юга» (РГИА. Ф. 1291. Оп. 82. Д. 39. Л. 103 об.). На юг от 50-й параллели достаточно далеко простирались пустынные пространства, солонцеватые глины и пески, едва покрытые растительностью. Казахи могли кочевать в этих местах только в те времена года, когда бывают дожди и температура невысокая, но перед наступлением летней жары роды и

племена, зимующие в южной полосе до самого Каспийского моря и реки Сырдарьи, должны были откочевать к северу.

Еще до начала работы Комиссии поступали предложения о разделении территории Тургайской области по направлению с запада на восток. Первый проект поступил в 1881 г. от члена совета Министерства внутренних дел тайного советника Н.К. Гирса. Он предложил присоединить Илецкий и Николаевские уезды к Оренбургской губернии, а Иргизский и Тургайские уезды к Уральской области. В числе доводов в пользу этого было высказано мнение, что объединение управления Оренбургской губернии с управлением прилегающих к ней степных уездов должно повлиять выгодно на сближение русских с казахами и на прекращение враждебных отношений между ними. Ранее было замечено, что взаимной вражды обеих народностей в настоящее время много, чему способствует стремление отдельных начальников отстаивать интересы подведомственного каждому населения.

При всем значении этих обстоятельств данное предложение не решало основную проблему, то есть крайнюю отдаленность южных уездов от центра областного управления. С присоединением к г. Уральску уезды не только не выигрывали в удобстве сношений с областным центром, а, напротив, проиграли бы значительно, так как города Иргиз и Тургай не только не ближе к Уральску, чем к Оренбургу, но и вовсе не имеют прямого с ним сообщения. Наряду с этим администрация Уральской области была бы поставлена в большое затруднение увеличением района ведомства с 284 348 до 559 148 кв. верст, то есть почти вдвое.

Второй проект, выдвинутый на заседании Комиссии под председательством генерал-адъютанта графа А.П. Игнатьева, предлагал образовать новую область с центром управления в городе Казалинске и присоединить к ней уезды Тургайской области. Этот вариант административных изменений Казахской степи поддержал Степной генерал-губернатор Г.А. Колпаковский.

Обоснованием в пользу данного варианта являлось сходство Казалинского и Перовского уездов Сырдарьинской области с южными уездами Тургайской области как по характеру местности, так и по составу населения и условиям его быта. Также существовала тесная связь торговых и кочевых путей и экономических отношений этих уездов. Связь подчеркивалась тем, что казахи Иргизского и Тургайского уездов в случаях суровых зим и глубокого снежного покрова нередко переходили со своими стадами на зимовки в пределы Сырдарьинских уездов.

Естественным центром управления этого района представлялся г. Казалинск как перспективный, быстро развивающийся центр торговли, выгодно размещенный по своему географическому положению. Казалинск с помощью земского почтового пути был соединен почтовым трактом как с другими пунктами на р. Сырдарья, так и с Иргизом, а через последний и с г. Тургаем. С присоединением к г. Казалинску управления Иргизского и Тургайского уездов приблизились бы к областному центру администрации на 313 верст.

Из числа поселений по р. Сырдарья, находящихся на торговых маршрутах из Средней Азии в Оренбург и Троицк, Казалинск имел особое важное значение, как пункт для склада и перегрузки товарных транспортов, идущих из Бухары и Хивы в Россию и обратно. По сведениям, подчеркнутым из проекта отчета генерал-адъютанта К.П. Кауфмана, через Казалинск было проведено русских товаров в Бухару с сентября 1868 по сентябрь 1869 г. на сумму 1 792 838 руб. и в Хиву в период первой трети 1869 г. на 112 045 руб. В то же время проведено было через этот город бухарских и хивинских товаров с сентября 1868 по апрель 1869 г. из Бухары на 4 193 419 руб. и из Хивы на 294 887 руб., всего на сумму 4 488 306 руб. (РГИА. Ф. 1291. Оп. 82. Д. 39. Л. 105).

По мнению авторов проекта, ни одно из поселений, лежащих вверх по течению Сырдарьи, не было настолько удобным для управления южными уездами Тургайской области, как Казалинск.

Что касается вопроса, какая именно часть Тургайской области должна войти в состав проектируемой Казалинской области, то мнения членов Комиссии разделились. Председатель

и большинство участников заседания (Гирс, Соболев, Балкашин, Стрелковский, Щегловитов, Мордвинов, Ильин), посчитали невозможным присоединить всю Тургайскую область с размером более 400 тыс. кв. верст к какому-либо из смежных административных районов. Поэтому было предложено образовать Казалинскую область в составе четырех уездов, присоединив к Перовскому и Казалинскому уездам два южных уезда Тургайской области – Иргизский и Тургайский (РГИА. Ф. 1291. Оп. 82. Д. 39. Л. 236).

Вариант 1886 г. присоединения южных уездов Тургайской области к Сырдарьинской области даже при условии перенесения центра ее управления из Ташкента в Казалинск оценивался отрицательно, так как в этом случае пространство Сырдарьинской области увеличилась бы до огромной цифры в 714 000 кв. верст. Управление из Казалинска восточной, густонаселенной частью области, за 900 слишком верст, было бы до крайности затруднено, и Комиссия посчитала, что едва ли следует подтверждать дальнейшими доказательствами нецелесообразность такого предположения.

Таким образом, вопрос о разделении Тургайской области по направлению с запада на восток становился в зависимость от удобства и возможности передела соседних административных единиц Туркестанского края. В связи с этим предлагалось присоединить южные уезды Тургайской области к Туркестанскому генерал-губернаторству, учредив в его ведомстве область Казалинскую. В состав Казалинской области вошли бы Казалинский и Перовский уезды. В этих границах область занимала бы пространство приблизительно в 442 421 кв. верст, соответствующие пространству Акмолинской (479 000 кв. верст) и Семипалатинской (445 000 кв. верст) степных областей с населением до 395 915 душ (РГИА. Ф. 1291. Оп. 82. Д. 39. Л. 107).

Население этого района состояло в основном из кочевников-казахов. По мнению сторонников этого проекта, сложные условия обширного пространства уравнивались центральным положением Казалинска и сравнительной простотой административного управления, так как главной заботой областной администрации было бы устройство быта казахов, кочующих и переходящих к оседлости, и обеспечение помощи русским переселенцам, направляющимся на Сырдарью. По причине одинаковых условий управления Иргизского и Тургайского уезда предлагалось преобразовать согласно штатам, установленным для уездных управлений Сырдарьинской области. Вопрос практической целесообразности устройства областного центра в г. Казалинске решался таким образом, что для помещения в нем областных учреждений не потребуются таких затрат, какие были бы необходимы в каждом из оседлых пунктов, существующих в Тургайской области.

Относительно северных уездов Тургайской области – Илецкого и Николаевского, то, по мнению большинства членов Комиссии, присоединение их к Казалинской области не соответствовало бы цели правильного их устройства, так как управление этими уездами из Казалинска было бы еще более затруднительно, чем управление из Оренбурга южными уездами Тургайской области по причине отдаленности Казалинска от северных пределов Казахской степи и периодического передвижения кочевников на летовки в северные уезды Тургайской области, вследствие чего именно в этих уездах возникает наибольшее число дел, требующих административных распоряжений. Приняв в соображение совокупность географических и экономических условий, большинство членов Комиссии нашло, что в интересах местного населения и с точки зрения государственных требований было бы удобнее присоединить северную полосу Тургайской области к составу Оренбургской губернии. Такая мера, не разрывая отношений, установившихся исторически, объединила бы управление однородными в экономическом смысле местностями и привела бы к более тесному сближению народностей. Таким образом, большинство членов Комиссии признало целесообразность разделения территории Тургайской области. При этом Комиссия сочла необходимым для обеспечения скотоводства кочевников южной половины степи сохранить за ними обычное право перекочевки и размещения летовочных мест в Илецком и Николаевском уездах.

Остальные члены Комиссии (Кобеко, Мартынов, Лисовский и Кирьев), признавали вполне целесообразным устройство центра областной администрации в Казалинске, но выражали опасение, что причисление северной части Тургайской области к Оренбургской губернии приведет к усиленному развитию в крае земледелия и оседлости. По этой причине будет возможно «стеснение скотоводства кочевников, пользующихся в этой местности летовками» (РГИА. Ф. 1291. Оп. 82. Д. 39. Л. 237). Эти же члены Комиссии высказались в пользу образования Казалинской области из шести уездов с включением в ее состав всей территории Тургайской области, при этом возможна была экономия на дополнительных расходах учреждений Оренбургской губернии, управление которой и при настоящем ее составе затруднительно вследствие обширного пространства и разнохарактерности населения.

Предполагаемые территориальные изменения должны были повлечь за собой изменения в административном управлении во вновь присоединяемых уездах. По этому поводу соображения были высказаны губернатором Оренбургской губернии генерал-майором М.И. Астафьевым. Рассматривая вопрос о присоединении Илецкого и Николаевского уездов Тургайской области к Оренбургской губернии, он обратил внимание на условия, при которых это могло бы быть реализовано. В частности, он указывал:

1. Полицейское и судебное устройство в указанных уездах следовало временно сохранить в прежнем виде с их подчинением губернским учреждениям.

2. Судебно-мировые, полицейские и другие административные органы в этих уездах предполагалось организовать по образцу существующих в Оренбургской губернии, с сохранением специфики волостных и аульных учреждений, адаптированных к бытовым условиям казахского населения.

При условии реализации первого из этих вариантов, по мнению губернатора, изменение штатного состава уездных учреждений в ближайшей перспективе не потребовалось бы. Основные изменения касались бы лишь перераспределения подведомственности: судебные дела передавались бы из ведения Областного правления в Оренбургскую Палату уголовного и гражданского суда, хозяйственные и земельные вопросы – в Казенную палату и Управление государственными имуществами.

М.И. Астафьев также обращал внимание на то, что присоединение двух уездов с населением около 173 тыс. человек существенно увеличило бы нагрузку на губернское правление из-за увеличения объемов делопроизводства. Предвидя это, губернатор предлагал усилить штат губернского правления: добавить одного советника, двух делопроизводителей, двух их помощников и переводчика казахского и татарского языков, с соответствующим жалованьем. Также он запрашивал увеличение канцелярских расходов на 1500 рублей в год, включая затраты на содержание помещений, отведенных для расширенного правления.

Особое внимание губернатор уделял необходимости усиленного контроля за деятельностью уездных учреждений в первые годы. С учетом отдаленности уездов и отсутствия телеграфного сообщения, он считал необходимым ввести в штат особого чиновника III класса с окладом 1500 рублей в год. Такой сотрудник мог бы регулярно инспектировать степные уезды и обеспечивать исполнение административных решений. По его мнению, выполнение этих задач не могло быть возложено на чиновника низшего ранга с жалованьем 800 рублей, поскольку требовало опыта, образования и автономности.

Кроме того, Астафьев обосновывал необходимость ассигнований на представительские расходы в размере не менее 2 000 рублей в год (по аналогии с бюджетом степных областей), а также просил средства на поездки по степи – 1500 рублей ежегодно, как ранее выделялось военным губернаторам. Он пояснял, что в условиях отсутствия инфраструктуры при поездках требовалось обзаводиться всем необходимым самостоятельно – повозками, кухонным снаряжением, запасами продовольствия (РГИА. Ф. 1292. Оп. 82. Д. 39. Л. 389).

О нецелесообразности этого проекта высказался и министр финансов И.А. Вышнеградский, отметив, что расходы на содержание областных управлений по Степному краю увеличатся, поскольку, кроме учреждения Казалинской области, заменяющей

собой Тургайскую область, предполагено отпускать еще по 13 070 рублей в год в г. Оренбург на управление двумя северными уездами упраздняемой Тургайской области. При этом он подчеркнул, что учреждение Казалинской области в предположенном составе поведет не только к увеличению расходов, но и к другим неудобствам. А именно, соединение в составе одной области наиболее неплодородных и почти негодных для жизни частей Тургайской и Сыр-Дарьинской областей едва-ли поведет за собой какие-либо удобства как для управления, так и для населения. Кроме того, в Казалинске отсутствовали казенные помещения для предполагаемых областных учреждений, «не имеется во всем Казалинском уезде годного для постройки таких построек леса и вовсе не имеется русских поселений, то в интересах государственного казначейства едва ли не выгодно будет строить дома не в Казалинске» (РГИА. Ф. 1292. Оп. 82. Д. 3. Л. 317). Рассуждая о преобразованиях, предложенных Колпаковским, министр финансов высказал мнение о присоединении Иргизского уезда к Уральской области, а Тургайского к Акмолинской, поскольку считал, что для кочевого населения необходимы не столько сложные областные учреждения, сколько простые уездные, способные поддерживать порядок на местах (РГИА. Ф. 1292. Оп. 82. Д. 3. Л. 319).

Выводы. Подводя итоги деятельности Комиссии, следует отметить, что, несмотря на настоятельную необходимость выработки единых принципов административно-территориального устройства в рамках имперской политики, данную задачу реализовать не удалось. Основным препятствием стало мнение членов Комиссии о невозможности увеличения территории уже существующей Сырдарьинской области (439 200 кв. верст) за счет включения в нее части или всей Тургайской области. Перенос центра управления в Казалинск также признан нецелесообразным, поскольку это существенно затруднило бы администрирование восточной, густонаселенной части региона.

Более реалистичным вариантом представлялось образование новой административной единицы – Казалинской области – с включением в нее Перовского и Казалинского уездов и переносом административного центра в Казалинск. Предполагалось, что новая область займет внутреннее положение в структуре имперской системы и будет отличаться по составу населения и задачам управления от других территорий Туркестанского края. С учетом различий в ведомственном подчинении регионов (Тургайская и Уральская области находились в ведении Министерства внутренних дел, тогда как Туркестанский край – в подчинении Военного министерства), был поставлен вопрос о возможной передаче новой области в ведение гражданской администрации.

Большинство членов Комиссии, опираясь на географические, экономические и административные реалии, пришло к выводу, что наиболее целесообразным было бы присоединение северной части Тургайской области к Оренбургской губернии. Такая мера позволяла сохранить исторически сложившиеся связи и объединить экономически и этнически близкие территории. Однако этот вариант также вызывал опасения из-за предполагаемого увеличения нагрузки на уже перегруженные структуры губернского управления.

В ходе обсуждений были рассмотрены несколько моделей реорганизации:

1. Присоединение Тургайского и Николаевского уездов к Троицку, а Иргизского и Илецкого — к Оренбургской губернии;
2. Включение Тургайского и Иргизского уездов в Казалинскую область, а Илецкого и Николаевского — в Уральскую;
3. Образование Казалинской области с включением всей территории Тургайской области;
4. Создание Казалинской области с включением Тургайского и Иргизского уезда, а Илецкий и Николаевский уезды присоединить к Оренбургу.

Однако ни один из предложенных вариантов не получил общего одобрения. В результате Тургайская область вошла в состав Степного положения 1891 г. в неизменном виде, с

административным центром, по-прежнему находящимся в г. Оренбурге. Вопрос о ее административной реорганизации был отложен и получил развитие лишь в послереволюционный период.

Таким образом, нереализованность проектов административно-территориальной реорганизации Тургайской области в конце XIX в. была обусловлена совокупностью взаимосвязанных факторов. Ключевыми из них стали отсутствие внутриобластного населенного пункта, способного выполнять функции административного центра, чрезмерные финансовые издержки, связанные с переносом управления или созданием новой области, а также ведомственные противоречия между гражданской и военной администрацией. Существенную роль сыграли географическая протяженность и пространственная разнородность региона, затруднявшие эффективное управление при любом варианте передела, а также необходимость учитывать интересы кочевого населения и сохранять традиционные маршруты перекочевков. Дополнительным ограничивающим фактором выступала политическая нецелесообразность укрупнения и консолидации казахских территорий в рамках единой административной единицы. В целом ситуация вокруг Тургайской области наглядно продемонстрировала отсутствие в Российской империи конца XIX в. универсальной модели управления национальными перифериями и обусловила сохранение существующей административной структуры в рамках Степного положения 1891 г.

Sources

RSHA — Russian State Historical Archive

Источники

РГИА — Российский государственный исторический архив

References

Dameshek, Fedoreeva, 2013 — *Dameshek L. M., Fedoreeva I. A. Teoreticheskie i pravovye osnovy administrativno-territorial'nogo deleniya. Osobennosti organizacii territorii* [Theoretical and legal foundations of administrative-territorial division. Features of the organization of the territory] // *Izvestija Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija «Istorija»*. 2013. № 1(4). Pp. 7–17. (In Russ.).

Malinovskij, Kushnarev, 2010 — *Malinovskij Ju. V., Kushnarev E. N. Administrativno-territorial'noe ustrojstvo nacional'nyh oblastej Rossijskoj imperii (XIX – nachalo XX vv.)* [Administrative and territorial organization of the national regions of the Russian Empire (XIX - early XX centuries)] // *Dal'nevostochnyj agrarnyj vestnik*. 2010. № 2. Pp. 103–106. (In Russ.).

Napalkova, Chekushkin, 2012 — *Napalkova I. G., Chekushkin A. N. Strategii i proekty modernizacii gosudarstvennogo upravlenija «nacional'noj periferije» v imperskoj Rossii* [Strategies and projects of modernization of state management of “national periphery” in imperial Russia] // *Federalizm*. 2012. № 2. Pp. 121–134. (In Russ.).

Vasil'ev, 2018 — *Vasil'ev D. V. Administrativno-territorial'noe delenie Aziatskoj Rossii: diskussija 1860–1887 gg.* [Administrative-territorial division of Asian Russia: discussion 1860–1887] // *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istorija*. 2018. № 51. Pp. 14–20. (In Russ.).

Remnev, 1997 — *Remnev A. V. Samoderzhavie i Sibir'. Administrativnaja politika vtoroj poloviny XIX – nachala XX vekov* [Autocracy and Siberia. Administrative policy of the second half of XIX – early XX centuries] // A. V. Remnev; Ex. ed. A. P. Tolochko. Omsk: Omsk State University, 1997. 252 p. (In Russ.).

Remnev, 2004 — *Remnev A. V. Rossija Dal'nego Vostoka. Imperskaja geografija vlasti XIX – nachala XX vekov* [Russia of the Far East. Imperial geography of power of XIX - early XX centuries]. Omsk: Omsk State University, 2004. 552 p. (In Russ.).

Remnev, 2005 — *Remnev, A. V. Stepnoe general-gubernatorstvo v imperskoj geografii vlasti* [Steppe General-Governorship in the Imperial Geography of Power] // *Aziatskaja Rossija: ljudi i struktury imperii: coll. of articles* / ed. N. G. Suvorova. Omsk: Omsk State University, 2005. Pp. 163–222. (In Russ.).

Izbasarova, 2018 — *Izbasarova G. B. Kazahskaja step' Orenburgskogo vedomstva v imperskih proektah i praktikah pervoj poloviny XIX veka. Monografija* [Kazakh steppe of the Orenburg department in imperial projects and practices of the first half of the XIX century]. Moscow: IP Lysenko A. D., 2018. 484 p. (In Russ.).

Sultangalieva, 2015 — *Sultangalieva G. S. Administrativnaja politika Rossijskoj imperii v Kazahskoj stepi v pervoj polovine XIX v.: poisk novyh form upravlenija* [Administrative policy of the Russian Empire in the Kazakh Steppe in the first half of the XIX century: the search for new forms of governance] // *Res Historica*. 2015. № 40. Pp. 125–134. DOI: <http://dx.doi.org/10.17951/rh.2015.40.125> (In Russ.).

Литература

- Васильев, 2018 — *Васильев Д.В.* Административно-территориальное деление Азиатской России: дискуссия 1860–1887 гг. // Вестник Томского государственного университета. История. 2018. № 51. С. 14–20.
- Дамешек, Федореева, 2013 — *Дамешек Л. М., Федореева И. А.* Теоретические и правовые основы административно-территориального деления. Особенности организации территории // Известия Иркутского государственного университета. Серия «История». 2013. № 1 (4). С. 7–17.
- Малиновский, Кушнарев, 2010 — *Малиновский Ю.В., Кушнарев Е.Н.* Административно-территориальное устройство национальных областей Российской империи (XIX – начало XX вв.) // Дальневосточный аграрный вестник. 2010. № 2. С. 103–106.
- Напалкова, Чекушкин, 2012 — *Напалкова И.Г., Чекушкин А.Н.* Стратегии и проекты модернизации государственного управления «национальной периферией» в имперской России // Федерализм. 2012. № 2. С. 121–134.
- Ремнев, 1997 — *Ремнев А.В.* Самодержавие и Сибирь. Административная политика второй половины XIX – начала XX веков / А. В. Ремнев; Отв. ред. д-р ист. наук А. П. Толочко. Омск: Омский государственный университет, 1997. 252 с.
- Ремнев, 2004 — *Ремнев А.В.* Россия Дальнего Востока. Имперская география власти XIX – начала XX веков. Омск: Издательство Омского государственного университета, 2004. 552 с.
- Ремнев, 2005 — *Ремнев А.В.* Степное генерал-губернаторство в имперской географии власти // Азиатская Россия: люди и структуры империи: сб. науч. ст. / под ред. Н.Г. Суворовой. Омск: Издательство Омского государственного университета, 2005. С. 163–222.
- Избасарова, 2018 — *Избасарова Г.Б.* Казахская степь Оренбургского ведомства в имперских проектах и практиках первой половины XIX века. Монография. Москва: ИП Лысенко А.Д., 2018. 484 с.
- Султангалиева, 2015 — *Султангалиева Г.С.* Административная политика Российской империи в Казахской степи в первой половине XIX в.: поиск новых форм управления // RES HISTORICA. 2015. № 40. С. 125–134. DOI: <http://dx.doi.org/10.17951/rh.2015.40.125>

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 2, pp. 399-412, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_2_399-412

SOVIET RUSSIA AND TURKEY: THE QUESTION OF MILITARY AID (1919–1920)

*Mugazima Kazikhanovna Dossymova*¹, *Nevzat Topal*², *Karlygash K. Zhylkyshybayeva*^{3*}

¹Abai Kazakh National Pedagogical University
(25, Zhambyl Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan),
master's degree holder, Senior Lecturer
 <https://orcid.org/0009-0007-0009-6291>. E-mail: mugazimad@gmail.com

²Niğde Ömer Halisdemir University
(Bor Road, 51240 Niğde, Republic of Turkey)
Doctor of Historical Sciences, Professor
 <https://orcid.org/0000-0003-4396-657X>. E-mail: nevzattopal@ohu.edu.tr

³Kazakh National Women's Pedagogical University
(114 Gogol St., 05000, Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-7925-9557>. E-mail: karluwa1970@gmail.com

*Correspondent author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2026

© Dossymova M.K., Topal N., Zhylkyshybayeva K. 2026

Abstract. Introduction. In 1919–1920, the Russian Civil War and the Turkish National Struggle unfolded as interconnected historical processes. During this period, relations between Soviet Russia and the Ankara Government were shaped by shared geopolitical interests. In the context of confrontation with the Western powers, the issue of military and financial assistance gained particular significance. However, the scale and importance of this aid have been interpreted differently in historiography. Therefore, analyzing the actual nature of Soviet assistance on the basis of documentary and industrial data constitutes a relevant scholarly task. *Goals and objectives.* The goal and objectives of the study are to reassess the actual volume and historical significance of the military and financial assistance provided by Soviet Russia to Turkey in 1919–1920, based on historiographical interpretations and an analysis of primary sources. In addition, the study is aimed at the systematic examination of archival documents, as well as a comprehensive analysis of statistical indicators of arms production. *Results.* The findings demonstrate that Soviet assistance to Turkey in 1919–1920 was significantly more limited than commonly asserted in historiography. Statistical data on arms production reveal a substantial decline in Soviet military-industrial capacity due to war-related disruptions. Archival evidence indicates that military aid was irregular, delayed, and modest in scale. Nevertheless, Soviet support played an important political and diplomatic role for the Ankara Government. It contributed to strengthening its international legitimacy and expanding its diplomatic flexibility. Therefore, Soviet assistance should not be considered a decisive military factor but rather a strategic and political instrument within the broader context of Soviet foreign policy and anti-imperialist alignment. *Conclusion.* This study reassesses Soviet Russia's aid policy toward Turkey in 1919–1920 through archival evidence and analysis of military-industrial

capacity. The findings demonstrate a sharp decline in arms production due to the Civil War, labor shortages, and economic crisis. Consequently, military assistance to Turkey was limited in scale and irregular in delivery. Claims in Russian historiography regarding the decisive role of Soviet aid appear significantly overstated. Nevertheless, this assistance carried substantial political and diplomatic importance. It strengthened the international standing of the Ankara Government and contributed to the development of Soviet–Turkish cooperation within the broader geopolitical context of resistance to the Allied Powers.

Keywords: World War I, Soviet Russia, Communist Party, Turkish Government, Allied Powers, Middle East, material and weapons aid, weapons factory.

For citation: Dossymova M.K., Topal N., Zhylyshybayeva K. Soviet Russia and Turkey: the question of military aid (1919–1920) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 2. Pp. 399–412. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_399-412

КЕҢЕСТІК РЕСЕЙ ЖӘНЕ ТҮРКИЯ: ӘСКЕРИ КӨМЕК МӘСЕЛЕСІ (1919–1920)

Мугазима Казиханқызы Досымова¹, Невзат Топал², Карлығаш Кайсановна Жылқышыбаева^{3*}

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Жамбыл к-сі, 25, 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы),
магистр, аға оқытушы

 <https://orcid.org/0009-0007-0009-6291>. E-mail: mugazimad@gmail.com

²Нийде Өмер Халисдемир университеті
(Бор жолы, 51240 Нигде қ., Түркия Республикасы)
тарих ғылымдарының докторы, профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-4396-657X>. E-mail: nevzattopal@ohu.edu.tr

³Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті..
(114 Гоголь көшесі, 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент.

 <https://orcid.org/0000-0001-7925-9557>. E-mail: karluwa1970@gmail.com

* Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов ТЭИ, 2025

© Досымова М.К., Топал Н., Жылқышыбаева Қ. 2025

Аңдатпа. *Kırpıncı*. 1919–1920 жылдары Ресейдегі Азамат соғысы мен Түркияның Ұлттық күресі қатар өрбіген күрделі тарихи кезең болды. Осы уақытта Кеңестік Ресей мен Анкара үкіметі арасындағы байланыстар ортақ геосаяси мүдделер негізінде қалыптасты. Батыс державаларының қысымына қарсы тұру жағдайында әскери және қаржылық көмек мәселесі өзекті сипат алды. Алайда бұл көмектің нақты көлемі мен маңызы тарихнамада әртүрлі бағаланады. Сондықтан аталған кезеңдегі кеңестік көмектің шынайы сипатын деректік және өндірістік мәліметтер негізінде талдау ғылыми тұрғыдан маңызды болып табылады. *Зерттеудің мақсаттары мен міндеттері* – 1919–1920 жылдардағы Кеңестік Ресейдің Түркияға көрсеткен әскери және қаржылық көмегінің нақты көлемі мен тарихи маңызын тарихнамалық тұжырымдар мен деректік материалдар негізінде қайта бағалау. Сонымен қатар зерттеу архивтік құжаттарды жүйелі талдауға және қару-жарақ өндірісінің статистикалық көрсеткіштерін кешенді түрде қарастыруға бағытталған. *Нәтижелер.* Кеңестік Ресейдің 1919–1920 жылдардағы Түркияға көрсеткен көмегінің көлемі тарихнамада көрсетілгендей ауқымды болмағанын дәлелдейді. Қару-жарақ өндірісінің статистикалық деректері әскери өнеркәсіптің айтарлықтай әлсірегенін, өндірістік қуаттың күрт төмендегенін көрсетеді. Архивтік құжаттар әскери көмектің шектеулі, тұрақсыз және кешіктірілген сипатта болғанын айқындайды. Соған қарамастан, кеңестік қолдау Түркия үшін маңызды саяси және

дипломатиялық мәнге ие болды. Ол Анкара үкіметінің халықаралық беделін нығайтып, сыртқы саясаттағы маневрлік мүмкіндіктерін кеңейтті. Демек, кеңестік көмек әскери емес, стратегиялық-саяси фактор ретінде бағаланады. *Қорытынды.* Бұл зерттеу 1919–1920 жылдардағы Кеңестік Ресейдің Түркияға қатысты көмек саясатын әскери-өнеркәсіптік мүмкіндіктер мен архивтік деректер негізінде қайта бағалайды. Зерттеу нәтижелері кеңестік қару-жарақ өндірісінің Азамат соғысы, кадр тапшылығы және экономикалық күйзеліс салдарынан күрт төмендегенін көрсетеді. Осыған байланысты Түркияға көрсетілген әскери көмектің ауқымы шектеулі әрі жүйесіз болғаны анықталды. Сонымен қатар, кеңестік тарихнамадағы көмектің шешуші рөлі туралы тұжырымдар асыра бағаланған. Дегенмен, бұл көмек саяси және дипломатиялық тұрғыдан маңызды болды. Ол Анкара үкіметінің халықаралық беделін нығайтып, кеңестік-туркиялық ынтымақтастықтың қалыптасуына негіз қалады.

Түйін сөздер: Бірінші дүниежүзілік соғыс, Кеңестік Ресей, Коммунистік партия, Түрік үкіметі, Одақтас державалар, Таяу Шығыс, материалдық және қару-жарақ көмегі, қару-жарақ зауыты.
Дәйексөз үшін: Досымова М.К., Топал Н., Жылқышыбаева Қ. **Кеңестік Ресей және Түркия: әскери көмек мәселесі (1919–1920)** // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. 399-412 бб. (Ағыл.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_399-412

СОВЕТСКАЯ РОССИЯ И ТУРЦИЯ: ВОПРОС ВОЕННОЙ ПОМОЩИ (1919–1920)

Мугазима Казихановна Досымова¹, Невзат Топал², Карлыгаш Кайсановна Жылқышыбаева^{3*}

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(25, ул. Жамбыла, 050010, Алматы, Республика Казахстан),
магистр, старший преподаватель
 <https://orcid.org/0009-0007-0009-6291>. E-mail: mugazimad@gmail.com

²Университет Нийде Омера Халисдемира
(ул. Бор, 51240 г. Нийде, Турецкая Республика)
доктор исторических наук, профессор
 <https://orcid.org/0000-0003-4396-657X>. E-mail: nevzattopal@ohu.edu.tr

³Казахский национальный женский педагогический университет
(114, ул. Гоголя, 050010, Алматы, Республика Казахстан),
Кандидат исторических наук, доцент
 <https://orcid.org/0000-0001-7925-9557>. E-mail: karluwa1970@gmail.com

* Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Досымова М.К., Топал Н., Жылқышыбаева К. 2026

Аннотация. *Введение.* В 1919–1920 гг. Гражданская война в России и Турецкая национальная борьба разворачивались как взаимосвязанные исторические процессы. В этот период отношения между Советская Россия и Анкарское правительство формировались на основе общих геополитических интересов. В условиях противостояния западным державам вопрос военной и финансовой помощи приобрёл особую актуальность. Однако масштабы и значение данной помощи по-разному интерпретируются в историографии. В связи с этим анализ реального характера советской помощи на основе документальных и производственных данных представляет научный интерес. *Цель и задачи исследования* заключаются в переоценке реального объёма и исторического значения военной и финансовой помощи, оказанной Советской Россией Турции в 1919–1920 гг., на основе историографических выводов и анализа источниковых материалов. Кроме того, исследование направлено на системный анализ архивных документов, а также на комплексное изучение статистических показателей

производства вооружения. *Результаты* исследования показывают, что помощь Советской России Турции в 1919–1920 гг. была значительно ограниченнее, чем утверждается в историографии. Статистические данные по производству вооружений свидетельствуют о резком снижении промышленного потенциала вследствие Гражданской войны и экономического кризиса. Архивные материалы подтверждают, что военная помощь носила нерегулярный, ограниченный и запаздывающий характер. Вместе с тем советская поддержка имела важное политико-дипломатическое значение для Анкарского правительства, способствуя укреплению его международного статуса. Таким образом, помощь СССР следует рассматривать не как решающий военный фактор, а как элемент стратегического сотрудничества и внешнеполитической тактики. *Заключение.* Данное исследование переоценивает политику помощи Советской России Турции в 1919–1920 гг. на основе архивных данных и анализа военно-промышленного потенциала. Результаты показывают резкое снижение производства вооружений вследствие Гражданской войны, кадрового дефицита и экономического кризиса. В этих условиях объем военной помощи Турции был ограниченным и нерегулярным. Утверждения в российской историографии о решающей роли советской помощи представляются завышенными. Тем не менее помощь имела значимое политико-дипломатическое значение. Она способствовала укреплению международных позиций Анкарского правительства и формированию советско-турецкого сотрудничества в условиях противостояния с державами Антанты.

Ключевые слова: Первая мировая война, Советская Россия, Коммунистическая партия, Турецкое правительство, Союзные державы, Ближний Восток, материальная и военная помощь, оружейный завод.

Для цитирования: Досымова М.К., Топал Н., Жылкышыбаева К. Советская Россия и Турция: вопрос военной помощи (1919–1920) // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Т. 13. № 2. С. 399-412. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_399-412

Introduction. Following the October Revolution of 1917, the Bolsheviks, who seized power under the leadership of Vladimir Lenin, established a new political order in Russia, while the country was soon plunged into a profound civil war. This struggle between the Red Army and the White Army directly affected not only Russia's internal dynamics but also the international power relations that were taking shape after the First World War. The military and logistical support provided by the Allied Powers to the White Army prompted the Soviet administration to seek new alliance options in its foreign policy pursuits.

During the same period, the National Struggle that began in Anatolia constituted an independence movement against imperialist occupation. The Ankara Government, organized under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk, possessed extremely limited resources both militarily and financially. In this context, the contacts established with Soviet Russia carried strategic significance for both parties. A basis for cooperation emerged against the Allied Powers, viewed as a common enemy; issues of political recognition, diplomatic rapprochement, and military assistance came to the forefront.

In the literature, there exist differing assessments regarding the scope of the assistance provided by Soviet Russia to Turkey and its impact on the outcome of the Greco-Turkish War. While some Russian historians assert that a significant portion of the weapons and ammunition used during the National Struggle consisted of Soviet aid, archival documents and military industry data from the period demonstrate that Russia's production capacity was severely constrained under conditions of civil war and economic collapse. Particularly when examining the production volumes of major arms factories such as Tula, Izhevsk, Sestroretsk, and Kovrov between 1916 and 1920, it becomes evident that the conditions of war and civil war substantially deteriorated the industrial infrastructure.

This study aims to assess the actual extent of the alleged military and financial assistance provided by Soviet Russia to the Government of the Grand National Assembly of Turkey between 1919 and 1921, in light of Russian archival documents, diplomatic correspondence, and military

production statistics. Furthermore, the background of diplomatic negotiations between the two governments will be analyzed within the framework of Soviet foreign policy's Eastern strategy and the objective of establishing communist influence in Turkey.

Thus, the study aims to reveal the quantitative and qualitative level of Soviet assistance and, based on historical data, to seek an answer to the question of whether this assistance was decisive in the military success of the National Struggle.

Materials and Methods. In this study, the material and military aid provided by the Soviet Russian government to the Turkish government in 1920–1921 was examined. The main purpose of the research was to reveal the scope, nature, and actual dimension of the assistance provided by Soviet Russia to Turkey's National Struggle. Within this framework, the relationship between the weapons production capacity in Soviet Russia and the military equipment allegedly sent to Turkey was evaluated.

The research was based on the historical method; primary and secondary sources were used together. Primary sources included Russian archival documents, correspondence between Soviet administrators and Turkish representatives, official reports of the period, and memoirs of well-known politicians. Secondary sources consisted of academic studies, monographs, and articles by Turkish and Russian historians on the subject.

An important part of the study examined the military industrial production status of Soviet Russia between 1916–1920. In this context, production data from the Tula, Izhevsk, Sestroretsk, and Kovrov weapons factories were analyzed in tabular form. The quantities of rifles, machine guns, pistols, artillery ammunition, and steel products manufactured in these factories were comparatively evaluated; the effects of the First World War and the Russian Civil War on industrial production were taken into consideration.

A comparative analysis method was used in the analysis of the data. By comparing the production volumes of 1916 with the production levels in 1919–1920, the capacity loss of the Soviet military industry was revealed. Additionally, the causes of production decline were addressed in the context of fuel, raw material, and skilled labor shortages, as well as the destruction caused by the civil war.

The findings obtained were interpreted to question the nature of the aid provided by Soviet Russia to Turkey despite its own military and economic difficulties. Thus, the realistic dimension of the assistance provided by Soviet Russia to the Turkish National Struggle was evaluated within the framework of production capacity and historical conditions.

Discussion. Production Volume of Russian Weapons Factories from 1916–1920. Tula Arms Factory. The Bolsheviks seized power in October 1917 and established the Soviet government. The White Army was formed in opposition to the Soviet Red Army, and civil war subsequently broke out in Russia. At that time, the governments of England, France, and Japan, which had formed an alliance with Russia during the First World War, opposed the Soviet regime and supported the White Army, which consisted of forces of the former Russian Empire. These states supplied weapons and ammunition to White Army formations under the command of Admiral Kolchak in the East and General Denikin in the South.

While these developments were taking place, the Turkish national movement was engaged in armed conflict with Greece. Soviet leaders closely observed the emergence of the National Struggle in Anatolia. Both Anatolia and Soviet Russia faced the Allied Powers as a common enemy. At the same time, the Allied Powers were transferring weapons to the White Army through Istanbul, which they had occupied. This situation significantly concerned the Soviet leadership. As a result, the two sides gradually developed cooperation against their common enemy, the Allied Powers.

It is known that Soviet Russia began to provide Anatolia with financial assistance and military supplies during this period.

According to some sources, the Soviet government sent weapons, money, and gold to Turkey despite widespread famine in the Volga region and other areas, while millions of people in Russia experienced severe material hardship (Nezhinskiy, 2004: 95).

The Russian historian Tsyplin Vitaliy Gennadievich, based on materials cited by scholars such as A. Shamsutdinov, V. Sheremet, I. Drogovoz, and S. Bagdasarov, states that “every fourth rifle, every fourth weapon, and every third bullet originated as assistance from Soviet Russia” (Tsyplin, 2019: 69–75).

Thus, Russian historiography suggests that one of the significant factors contributing to Turkey’s victory in the Turkish–Greek War of 1919–1921 was material and military assistance provided by Soviet Russia within the framework of bilateral cooperation.

During this period, this study examines the extent of Soviet Russia’s influence on Turkey’s National Struggle by analyzing memoirs, works of contemporary politicians, additional scholarly sources, and Russian archival documents. However, it should also be noted that archival documents remain limited. Therefore, in order to verify claims regarding the transfer of military equipment to Turkey, it is necessary to examine the production volume of weapons factories.

The crisis that emerged in 1914 also affected the military-industrial sector. In its report dated 16 March 1920, the Central Organization of Soviet Military-Industrial Artillery Factories stated that, despite severe deterioration at the end of the First World War, weapons factories attempted to intensify production during the Russian Civil War period (Soviet Military, 2005: 161).

Meanwhile, to assess the scale of military assistance allegedly provided by Soviet Russia to the Turkish government, it is necessary to examine the production output of Russian weapons factories between 1916 and 1919, including the Tula Arms Factory, the Izhevsk Arms and Steel Works, the Sestroretsk Arms Factory, and the Kovrov Machine-Gun Plant.

The Tula Arms Factory produced rifles, pistols, machine guns, and lafettes (medium machine-gun transport carts). In 1916, the factory produced 61,000 rifles, 17,000 pistols, 1,200 machine guns, and 1,000 lafettes. However, production at the Tula Arms Factory declined significantly by 1919, indicating a slowdown in weapons manufacturing¹ (Soviet Military, 2005: 135).

Table 1: Volume of Production at Tula Arms Factory in 1919

1919 year	Rifles	Handguns	Machine guns	Machine tools
January	20000	6500	480	500
February	24000	5300	500	560
March	16000	5060	420	340
April	16000	5000	325	328
May	25800	8000	390	480
June	26300	7500	500	601
July	30000	6000	720	750
August	23310	6200	895	492
September	30225	7500	690	800
October	32004	8000	618	800
November	18023	5500	456	500
December	27010	6800	562	600
Requirements				
November	27000	5000	400	800
December	27000	6000	500	600

¹ No. 63. From the report of the Central Board of Ammunition Factories on the state of factories as of January 1, 1920. Soviet Military-Industrial Production (1918–1926): Collection of documents. The compilation of documents was carried out within the framework of the “Archives of Russia” program / ed. V. A. Zlotarev; comp. T. V. Sorokina. Moscow, 2005. 135 p.

It can be observed that the volume of products manufactured in April and May decreased, and in October, November, and December, the production volume fell to as low as 10% and 15.56%. This is explained by shortages of fuel, steel, etc.

Izhevsk Weapons and Steel Factory. The Izhevsk factory consists of two factories: a weapons factory and a steel factory. The first one, the weapons factory, produced rifles and shields for machine guns. The second one, the steel factory, produced tool steel and gun barrels. During the war years, both factories produced shrapnel, hub assemblies, and military equipment, etc. In 1916, the Izhevsk weapons factory produced monthly - 53,200 rifles, 154,700 gun barrels, 110,588 barrel housings, 21,000 easel tools, 46,000 decorative steel pieces, and 6,800 pieces of shrapnel (Soviet Military, 2005: 136–137).

Table 2: Volume of products manufactured at the Izhevsk arms and steel factory in 1919.

1919 year	Rifles	Weapon barrel draft	Weapon barrel draft box	Clip	Box	Shields	Marten steel	Crucible steel
January	19215	33422	22208		8259			
February	26183	52156	33380	3412	16919			
March	27677							
April	9000							
May								
June	22000							
July	3000		1000					
August	8000	12600						
September	18000	16000	21.690.000	1071800	587	178	22767	4257
October	21600	15940	21274	1161678	1200	53	10180	3851
November	16000	No definitive data						
December	20800	No definitive data						

As shown in the table, the Izhevsk weapons factory began to be evacuated on 8 April 1919. As a result, it produced only 9,000 rifles in April. In June, the factory ceased operations following the arrival of the White Army. At the same time, despite the damage sustained, production was resumed after the return of the Red Army, and two thousand rifles were produced. In October, output increased to twenty-one thousand rifles.

It can be observed that the efficiency of the facility declined in November and December. This decline can be explained by two main factors. First, due to the destruction caused by the White Army, two turbines with a capacity of 2,560 kW and two diesel engines with a capacity of 400 horsepower each were damaged. In addition, two water turbines with a capacity of 1,240 horsepower and several small steam workshops sustained minor damage.

Second, when the White Army occupied the Izhevsk factory, up to 10,000 people left with them, and during their subsequent retreat, 8,000 workers, including all skilled specialists, qualified personnel, as well as administrative and clerical staff, also left. Although the factory management attempted to reorganize the workforce and formed a labour force of 17,000 people, it was unable to replace the lost skilled personnel. The newly recruited workers were inexperienced and, consequently, unskilled. This situation inevitably affected the decline in production output and the deterioration of product quality.

Sestroretsk Arms Factory. The Sestroretsk weapons factory produced a maximum of 14,000 rifles and 50 explosive devices per month in 1916. During the emergency evacuation in 1918, 50% of the weapons production equipment was removed, and subsequently, some of it was returned. From December 1918 onwards, it operated solely as a rifle repair factory.

As of October 15, the number of employees at the factory consists of: technical personnel - 0, engineers, technology, foremen, office workers 125, company employees 518, managers 130, workers 450 (Soviet Military, 2005: 137-138).

Table 3: Volume of products manufactured by the Sestroretsk weapons factory until December 31, 1919.

Months	Russian rifles	Japanese rifles	Machine guns	3-line rifle	Components of 3-line rifle	Petrograd harbor cannon	Fixed pistols
January	2945		14				
February	3118		12				
March	899		32				
April	1071		142				
May	1258		153				
June	450	385	184	%1	3000		
July	281		125	%3			
August	101	158		%7	269	260	260
Toplam 33							
September	79	36	153	%7	189	189	189
October	2571	431	192	%9	46		

Kovrov machine gun factory. The Kovrov machine-gun factory began its operations on 15 December, following a decision of the Supreme Council of the National Economy dated 8 July 1919. The factory was designed with a 1,250-unit power plant capacity, 1,166 pieces of new machinery, 89 machines for production purposes, and 497 machines that were powered and awaiting installation. In addition, nine residential buildings were constructed for workers. A two-storey building with sixty-four rooms was built for four families and single workers. Despite these developments, the number of employees remained very low. The factory employed 60 skilled workers and trainees, which was insufficient to meet operational requirements. The workforce needed to be increased four to five times. Consequently, by the end of December, the factory was unable to produce even a batch of 160–180 rifles and light machine guns (Soviet Military, 2005: 138).

During the war years, the Russian Empire had to mobilize a large portion of its population for military service, which led to a rapid decline in factory production. Despite this, the government mobilized approximately 14 million people under arms. To equip the military, Russia relied heavily on loans from England and France. Although Russia borrowed approximately 3 million from Britain alone, it was unable to fully arm its military forces (Kurat, 2020: 446).

During the First World War, the intensive operation of weapons factories severely deteriorated manufacturing equipment. For this reason, the Main Artillery Directorate decided to replace all machinery with new equipment after the war and placed orders in the United States. Some of this equipment had already begun to arrive; however, the Civil War prevented its implementation. Due to the urgent need for war materials, the authorities were forced to operate old, damaged, and worn-out machinery intensively once again. Despite all efforts, the quality of production was so low that rifles were not considered suitable for combat service even under the mildest conditions. As a result, as in the Tula Arms Factory, there was a risk of complete shutdown of production facilities. To avoid such difficulties, the operational program of weapons factories was reduced² (Soviet Military, 2005: 163).

Thus, in 1919, evidence indicates that ammunition production was significantly weaker compared to 1916 due to the First World War, the Civil War, shortages of qualified specialists and administrative staff, as well as fuel shortages. As a result, production of guns, rifles, and pistols accounted for only 21.3% and 41.3% of previous levels. However, these weapons were not suitable for use even in minor military operations. Consequently, as reported on 1 January 1920, due to the

² No. 67. Memorandum sent on March 16, 1920 by the Central Board of Ammunition Factories to the War Industry Council regarding the need to establish a Shortened structure due to weapon release programs aimed at improving product quality. Soviet Military-Industrial Production (1918-1926): Collection of documents. The compilation of documents was carried out within the framework of the “Archives of Russia” program / ed. V.A. Zlotarev; comp. T.V. Sorokina. Moscow, 2005.. 163 p.

severe weakening of Russia's economic situation, Soviet weapons factory output had fallen to only one-fifth of its previous level (Soviet Military-Industrial Production (1918–1926):204).

On 21 November 1920, Moscow Ambassador Ali Fuat Pasha (former Commander of the Western Front) stated regarding Russian industry: "Russian industry, which was already behind European military industry, had fallen into an even worse condition due to the destruction of many factories during the revolution. Bolshevik war materials and equipment were both scarce and of low quality. Sixty percent of pre-war locomotives had been destroyed" (Cebesoy, 1982: 12).

Meanwhile, it is known that Russian weapons factories were unable to supply arms to Turkey under such conditions. According to archival records, only five Maxim machine guns and seven hundred boxes of ammunition were sent from Russia to Anatolia³ (RSASPH. F. 85. Inv. c–Turkey. C. 61. P. 72).

The Decision of the Soviet Russian Government to Provide Weapons and Gold Aid to the Turkish Government. Although Russian historians claim that one in four rifles, one in four weapons, and one in three shells sent to Turkey by the USSR People's Commissars constituted aid from Soviet Russia, based on archival data and the tables presented above, the operational capacity of Russian weapons manufacturing factories between 1916 and 1920⁴ can be clearly observed (Turkish Revolution History, 1972: 85). Additional bibliographical data on procurement volumes of money, weapons, and military equipment can be found in Russian archival sources (Turkish Revolution History, 1972: 93–94).

Colonel Kazım (Özalp), Commander of the 61st Division, established contact with Bolshevik representatives in Istanbul. In a proposal from a Russian envoy translated by Emrullah, who later served in educational inspectorates and acted as interpreter for the Russian representative who came to Balıkesir, it was stated that if Anatolia maintained friendly relations with Soviet Russia, the Bolsheviks would provide weapons, ammunition, money, and even Turkestani soldiers, if necessary, in the quantities requested by the Turkish side⁵ (Özalp, 1988: 74).

Some sources suggest that Mustafa Kemal Pasha, who arrived in Havza from Samsun on 25 May 1919, held a meeting with a Russian delegation. It is further stated that during this meeting, the Soviet Government requested that Turkey engage in struggle against the Allied Powers in exchange for assistance in the form of cannons, rifles, ammunition, and gold rubles. It is reported that after Mustafa Kemal Pasha accepted this proposal, the first deliveries of Soviet military assistance gradually began to arrive (Mudderisoglu, 1974: 523–524).

In Russian sources, it is suggested that assistance to Turkey, which was engaged in the National Struggle against the occupying forces, began even before Turkey sent representatives to Soviet Russia to establish an alliance (Kheifets, 1968: 81–82).

It is already understood that rapprochement between the two governments would be mutually beneficial in the future.

In his report to V. I. Lenin dated 16 May 1920, G. V. Chicherin stated that after the Politburo adopted directives regarding Turkey, he held a three-hour meeting with Turkish representatives Ali Fuat Pasha and Halil Pasha. During the meeting, Halil Pasha requested military assistance in the form of ammunition and financial support. In return, he conveyed that Russian representatives

³ Moscow, July 8, 1921 date. RSAPH. F. 85. Inv. C-Turkey. C. 61. P. 72.

⁴ Hacı Muhittin Çarıklı, President of the Balıkesir and Alaşehir Congresses. The Balıkesir and Alaşehir Congresses and Hacı Muhittin Çarıklı's Memoirs of the National Forces. Turkish Revolution History, Institute Publications, Ankara 1972. 85 p.

⁵ Colonel Kazım Özalp, the 61st Division Commander who organized the Kuva-yi Milliye (National Forces) in the northern region of Western Anatolia, did not specify the date when this event occurred, and the identity (name) of the Soviet official is not clear. However, M. Perinçek writes: "Selek heard about this event from Özalp and estimates the date of these events as June 1919. According to Selek's source, the Politburo of the Communist Party of Soviet Russia decided on July 9, 1919, to send a representative named Yusupov to Turkey. Perinçek explains that Yusupov was from Turkestan and it is likely that the Soviet representative who met with Kazım Özalp was Yusupov." (Mehmet Perinçek. Atatürk's Meetings with the Soviets. Kaynak Publications. pp. 42-43). Özalp, Kazım, National Struggle 1919-1922, Volume I. Turkish Historical Society Printing House, Ankara 1988. 74 p.

would be allowed to operate in Turkey and that printing houses, libraries, journals, and publishing houses could be established⁶ (RSASPH. F. 159. Inv. 2. C. 57. P. 1).

Chicherin further conveyed in his report that rapprochement with Turkey would strengthen Soviet Eastern policy. Turkish cooperation was expected to support Soviet interests in Afghanistan and India, thereby expanding Bolshevik influence in the Middle East. He emphasized the necessity of close cooperation with Turkey, including the use of Armenian railways for transport purposes. He also stated that agreements would need to be concluded with relevant actors, and that, if necessary, pressure could be applied to Georgian forces under British influence to secure transport routes. Military assistance to Anatolia could be delivered through Azerbaijani channels (RSASPH. F. 159. Inv. 2. C. 57. P. 1).

Chicherin also noted that this policy of rapprochement aimed to fundamentally transform the political and economic structure of society in line with Soviet Eastern policy. Soviet Russia's agreement to provide material and military assistance to Turkey was therefore viewed both as cooperation against Western imperialism and as an opportunity to extend Bolshevik ideological influence.

This approach was based on the assumption that Turkish society consisted mainly of workers and small- and medium-scale farmers, while large landownership remained weak. Economic difficulties were further exacerbated by inadequate export capacity and insufficient transportation infrastructure caused by an irregular railway system. Agricultural productivity remained low due to the lack of scientific methods and mechanization (Mudderisoglu, 1974: 525). There was no significant industrial base in Turkey. The country's main economic institutions — including railways, banks, ports, tram systems, steamship companies, and factories — were largely controlled by foreign interests⁷ (Yerasimos, 2000: 225).

As a result of negotiations between Soviet and Turkish delegations, it was decided that Soviet Russia would provide weapons and gold assistance to support the Turkish National Struggle. At the same time, Shalva Zurabovich Eliava was appointed as ambassador to Turkey⁸ (Yavuz, 1997:324).

During a session of the Grand National Assembly of Turkey held on 8 July, Mustafa Kemal stated that the Soviet Republic had promised to provide all necessary material support, including weapons and financial assistance⁹ (Heyfes, 1968: 82).

In his letter to Lenin, Chicherin emphasized the importance of appointing Shalva Eliava as ambassador to Turkey, noting that he would play a key role in managing delays in assistance and maintaining diplomatic balance between the two sides. He also stated that Eliava would contribute to negotiations and enhance Soviet prestige¹⁰ (RSASPH. F. 159. Inv. 2. C. 57. P. 4).

In 1919, the Russian Soviet Government, which was at war with the Allied Powers on various fronts, sought to establish contact with the Ankara Government. On September 4, 1919, Shalva Eliava, who was the Commander-in-Chief of the Soviet Russia's Caucasian Bolshevik Armies, was

⁶ Georgi Vasilyevich Chicherin (Георгий Васильевич Чичерин), the People's Commissar for Foreign Affairs of Russia. Russian Marxist revolutionary, Soviet politician, diplomat, and historian. People's Commissar for Foreign Affairs of the Soviet Union between 1918-1930. Report note from Soviet Foreign Minister G.V. Chicherin to Lenin about his meetings with Halil Pasha and Doctor Ali Fuat (RSAPH. F. 159. Inv. 2. C. 57. P. 1.).

⁷ Moscow, May 24, 1920, taken from the report given by Fuat Ali to G. V. Chicherin. Yerasimos, Stefanos, Turkish-Soviet Relations During the War of Independence 1917-1923, Boyut Publishing Group, Istanbul, 2000, p. 225.

⁸ At its meeting on June 28, 1920, the Politburo appointed Shalva Zurabovich Eliava as the first Ambassador to Ankara. RSAPH. F. 159. Inv. 2. C. 57. P. 2. However, he could not come to Turkey due to illness. Instead, a Russian delegation of two hundred people came to Ankara, led by Upmal Angarski, the embassy's first secretary. Aslan, Yavuz, The Foundation of the Turkish Communist Party and Mustafa Suphi. Turkish Historical Society, Ankara 1997. 324 p.

⁹ In A.N. Heifets's work titled "Soviet Diplomacy and Eastern Peoples", it is mentioned that when Mustafa Kemal announced at the Turkish Grand National Assembly meeting that Soviet Russia had promised to help them, he was drowned in "Bravo applause". Heyfes, A.N. Soviet Diplomacy and the Peoples of the East 1921-1922. Moscow: Nauka, 1986. 82 p.

¹⁰ September 28, 1920 The necessity of appointing Shalva Eliava as ambassador to Ankara, as mentioned in Chicherin's letter to Lenin. RSAPH. F. 159. Inv. 2. C. 57. P. 4.

secretly sent to Istanbul to examine the latest situation in Turkey (Ottoman Empire). Through the national organization in Istanbul, Shalva Eliava made contact with the representatives of the Anatolian movement and declared that they would fully recognize Turkish national rights against the imperialist front and would begin providing all kinds of material and moral support to the eastern nations (Cebesoy, 1982: 76).

In a letter written by Chicherin to the Central Committee of the Russian Communist Party on 28 June 1920, he reported that despite the decisions adopted by the Politburo, military assistance to Turkey had not yet been delivered. He emphasized that the implementation of the promised weapons support should be carried out without delay. He further noted that, just as the previously promised gold and equipment assistance to Afghanistan had not been fulfilled within the expected timeframe, a similar situation should not occur in relations with Turkey. According to him, it was necessary to implement the Politburo's decisions immediately, since a failure to do so would damage Soviet credibility in Mustafa Kemal's eyes and could result in a loss of political trust (RSASPH. F. 159. Inv. 2. C. 57. P. 2-2).

Furthermore, communications attributed to Shalva Eliava and Sergey Mironovich Kirov, as well as Western radio broadcasts, report that Turkish forces suffered heavy casualties due to the severe shortage of military equipment during the National Struggle. Should this situation result in the victory of the Allied Powers, the restoration of the Sultan's authority in Anatolia would lead to Muslim fanaticism and could consequently confront us with a large revolutionary Muslim mass. This would imply the possible separation of Baku, Turkestan, and even our Eastern region. Therefore, Turkey's success was considered of paramount importance for us, and it was concluded that the promised financial and military assistance should be provided as soon as possible. The Turks reportedly stated during their meeting with our military that they had requested 250,000 rifles with ammunition. However, our military explained that in their meeting with Halil, they had agreed on 60,000 rifles (RSASPH. F. 159. Inv. 2. C. 57. P. 3)¹¹.

In Yerasimos's bibliography "Turkish-Soviet Relations in the War of Independence", it is written that in their meetings with War Commissar Kamenev, Turkish representatives agreed to receive aid consisting of 1,000,000 gold liras, 60,000 rifles, 180 million cartridges, 108 field artillery pieces, and 12 heavy artillery pieces. It states that it was decided to keep this aid agreement confidential and not to disclose it (Yerasimos, 2000: 145).

Some sources mention that the Soviets promised assistance to the Grand National Assembly of Turkey, which included approximately 60,000 rifles, 112 light machine guns, 10 heavy artillery pieces, and 2,000,000 liras, half of which was in gold¹² (Turkish War of Independence, 1965: 103).

In his report to the Honorable Rushtu, Ali Fuat stated that he had arrived in Moscow together with Halil Pasha, and that as a result of their meetings with the Bolshevik authorities, the question of assistance—particularly the amount of financial support—was ultimately settled at one million gold lira. He further explained that the military assistance consisted of sixty thousand rifles (twenty thousand Russian, twenty thousand French, and twenty thousand English), with two to three thousand rounds of ammunition per rifle, one hundred and twelve field guns, and ten heavy artillery pieces¹³ (Karabekir, 1988: 755–756).

¹¹ Letter from Chicherin to Lenin dated September 27, 1920: "The dire situation of the Kuva-yi Milliye (National Forces) due to lack of military equipment". RSAPH. F. 159. Inv. 2. C. 57. P. 3.

¹² The full text in the bibliography states: "The Soviets announced that a Soviet delegation would depart from Moscow around June 10, 1920, to meet with the Government of the Grand National Assembly of Turkey, traveling via Baku-Tbilisi-Kars to Turkey, and that they would provide as initial aid 60,000 rifles, 112 light machine guns, 10 heavy artillery pieces, and 2,000,000 liras, half of which would be in gold. However, considering the external situation of both Turkey and the Bolsheviks, there was no need for action against Armenia, and it was possible to resolve Turkey's borders peacefully in the manner Turkey desired..." Turkish War of Independence Volume III Eastern Front (1919-1921). Ankara, General Staff Printing House, 1965. 103 p.

¹³ Moscow, June 3, 1920. Letter and Report from Fuat Sabit in Moscow to Honorable Ruştu (a brief document about how they persuaded the Soviets to provide weapons and financial aid): "We met with the Bolshevik leaders and explained the situation of our country. We clarified that establishing relations with Soviet Russia was the aspiration of the Anatolian revolutionary movement, and that our duty and authority was not to establish this relationship but to prepare the

In his letter to Mustafa Kemal Pasha, Halil Pasha wrote that, after expressing his sincere respects, he had arrived in Moscow to secure possible Bolshevik assistance regarding the internal situation. Together with Ali Fuat, who had been assigned from Erzurum to Baku, he held discussions concerning Mustafa Kemal Pasha and the general situation with Deputy Foreign Minister Karakhan, Foreign Minister Chicherin, and Kamenev, who held a leading position in Moscow. It was agreed that assistance would be provided to the National Movement and its operations. However, the Soviet side was not in favor of publicly announcing this assistance at that time. This was considered necessary both from their own strategic perspective and possibly due to concerns that Mustafa Kemal Pasha might not approve such disclosure.

The agreed terms of assistance included:

1. Two million lira, half of which would be provided in gold.
2. A total of sixty thousand rifles—twenty thousand English, twenty thousand Russian, and twenty thousand Japanese—with two to three thousand rounds of ammunition per rifle, intended for three corps.
3. For three corps, the formation of one regiment each, including a total of one hundred and eight English field guns with sufficient ammunition for three field artillery regiments, each consisting of three battalions with three batteries.
4. Additionally, one heavy artillery battalion consisting of twelve guns was to be supplied from existing English howitzers (approximately 10.5 cm caliber).
5. It was also considered to push Russian forces back to the former border in order to avoid conflict with Armenian forces, which had not yet been integrated into the Soviet system and remained under Dashnak control. This arrangement would facilitate the resumption of railway transportation. During these developments, Mustafa Kemal Pasha's proposal to the Soviet Government in Moscow was delivered through Ibrahim Efendi and his companion Hulusi Efendi. The proposal was received favorably by the Soviet authorities. Consequently, the War Ministry was instructed to immediately send weapons and ammunition to Baku. It was further indicated that the financial assistance might be increased. However, there was hesitation regarding the deployment of the 15th Corps against Armenia, due to both Turkish and Soviet foreign policy considerations. The Soviet side feared that such an action might create the perception that a previously oppressed Turkey had become an oppressor¹⁴ (Karabekir, 1988: 765–766).

Results. This study is relevant due to the need to reassess historiographical claims regarding the scale and significance of Soviet aid to Turkey in 1919–1920. Existing scholarship has largely emphasized political and diplomatic dimensions, while the industrial capacity of Soviet Russia has remained insufficiently examined. In this context, the present research compares declared volumes of aid with actual arms production data.

groundwork by explaining the Anatolian situation. We explained that the determination and establishment of the principles of this relationship would be through authorized individuals with directives from both sides, and if there was anything we could say now, it was that Anatolia needed money, weapons, and ammunition, and that discussions about the form and extent of relations would take place with a representative of the Soviet Republic who would travel to Anatolia with these supplies. Foreign Affairs Commissar Chicherin said that they had the desire to help the National movement in Anatolia, that although the nature of Bolshevism was social revolution, they had accepted the principle of approving and assisting national revolutions in the East, but this had its limits. He added: 'For example, we are strengthening the National movement in Afghanistan, helping Amanullah Khan. But we are not sure that tomorrow these weapons will not be used against us.' I understood the subtlety in this and explained how the National movement in Anatolia emerged from specific needs, and that Turkey's historical and social situation was quite different from Europe's. That is, because Turks have been nationally crushed both materially and spiritually under external pressure, revolutionary movements did not differentiate between classes and did not deviate from national principles, and that the interests and goals of the National revolution always aligned with the interests of the oppressed classes and the world revolution, and that there was no place for adventurist policies with extreme mentalities among Anatolian revolutionaries. They asked me to report this explanation in the form of a report...". Karabekir, Kazım, *Our War of Independence*, Merk Publishing A.S., Istanbul 1988. 755-756 pp.

¹⁴ Moscow, June 4, 1335/1919 date. Letter written by Halil Pasha to Mustafa Kemal Pasha. Kazım Karabekir. *Our War of Independence*. Merk Publishing Inc. Istanbul, 1988. 765-766 pp.

Within this framework, military and financial assistance provided by the Soviet Russian Government to the Turkish Government between 1916 and 1921 has been analyzed on the basis of archival documents, production statistics, and contemporary testimonies. The study introduces and systematizes data from major arms-producing centers, including the Tula, Izhevsk, Sestroretsk, and Kovrov factories. The findings demonstrate a significant decline in weapons production in 1919–1920 compared to 1916, primarily due to shortages of fuel, raw materials, skilled labor, and technical equipment, as well as the destructive impact of the Civil War.

Despite these limitations, Soviet Russia pursued strategic cooperation with the Turkish National Movement, perceiving it as a common front against the Allied Powers. A political decision was made to provide weapons, ammunition, and financial assistance, even under conditions of severe economic crisis and industrial decline. However, a comparison of production capacity with reported aid volumes indicates that claims in Russian historiography — such as the assertion that “one in every four weapons used in Turkey was of Soviet origin” — are significantly overstated.

Archival evidence and diplomatic correspondence suggest that the actual volume of military aid was limited, irregular, and often delayed. Nevertheless, its importance was primarily symbolic and political rather than military. Soviet assistance contributed to strengthening the international legitimacy of the Ankara Government, enhancing its moral standing, and expanding its diplomatic maneuverability.

Soviet aid did not constitute a decisive factor in determining the military outcome of the Turkish War of Independence. Rather, it should be understood as a component of a broader geopolitical strategy aimed at countering Allied influence in the East and incorporating Turkey into the framework of Soviet Eastern policy. This study thus refines the understanding of Soviet–Turkish relations during the National Struggle by grounding its analysis in material and industrial realities.

Conclusion. This study provides an analysis of the aid policy of Soviet Russia towards the Turkish Government in 1919–1920, within the framework of the military, economic, and political conditions of the period. The research has revealed that Soviet Russia attempted to develop relations with Turkey despite conditions of civil war, economic collapse, destruction of industrial infrastructure, and severe famine. However, it is understood that claims frequently expressed in Russian historiography that “the main military power of the Turkish National Struggle was based on Soviet aid” need to be critically evaluated in light of industrial production data and archival documents.

Production tables from weapons factories clearly show that Soviet military industry suffered serious capacity losses between 1916–1920. Production volumes of the Tula, Izhevsk, Sestroretsk, and Kovrov factories declined significantly due to reasons such as civil war, White Army attacks, loss of skilled workforce, and insufficient fuel and raw materials. It has been determined that the weapons and ammunition produced were limited in both quantity and quality, and often not even suitable for war conditions. This situation demonstrates that it was technically impossible for Soviet Russia to provide large-scale and regular military aid to Turkey.

Nevertheless, Soviet Russia's aid policy towards Turkey was shaped as part of a broader geopolitical and ideological strategy, not limited solely to military capacity. The Allied Powers' support for the White Army, their shipment of weapons via Istanbul, and the encirclement of Anatolia by Western powers led Soviet leaders to move closer to the Ankara Government. In this context, the Turkish National Struggle was viewed by Soviet Russia as a potential balancing element that could be established in the East against Western imperialism.

Soviet documents and memoirs of politicians of the period show that an agreement in principle was reached between the two governments regarding aid in weapons, money, and gold. However, it is understood that not all of the promised aid was actually delivered on time, and that the aid was limited and irregular. For the Ankara Government, Soviet support carried diplomatic and psychological value rather than military consequences, and was important in showing that Turkey was not alone in the international arena.

Soviet Russia's aid policy towards the Turkish Government in 1919–1920 was not a decisive factor determining the fate of the Turkish National Struggle as is often claimed, but rather a limited yet strategic cooperation based on mutual interests. These relations laid the groundwork for Turkish-Soviet friendship agreements in the following years and took their place as an important historical experience in shaping the foreign policy of the early Republican period.

Sources

RSASPH — Russian State Archive of Socio and Political History

Дереккөздер

РӨСТМА — Ресейдің әлеуметтік-саяси тарих жөніндегі мемлекеттік архив.

References

- Nezhinskii, 2004 — *Nezhinskii L. N.* In the Interests of the People or Against Them? Soviet International Politics in 1917–1918. Moscow, 2004. 323 p. (In Russ.).
- Tsyplin, 2019 — *Tsyplin B. G.* Soviet-Turkish Contacts on Military Issues in the Early 1920s // *Izvestiya of Saratov University. New Series. Series: History. International Relations.* 2019. Vol. 19. Iss. 1. 69–75 p. (In Russ.).
- Zlotarev, 2005 — Soviet Military-Industrial Production (1918–1926): Collection of documents. The compilation of documents was carried out within the framework of the “Archives of Russia” program / ed. *V. A. Zlotarev*; comp. *T. V. Sorokina*. Moscow, 2005. 765 p. (In Russ.).
- Kurat, 2020 — *Kurat A.N.* History of Russia From the Beginning to 1917. Ankara: Turkish Historical Society, 2020. 537 p. (In Turk.).
- Cebesoy, 1982 — *Cebesoy A.F.* Moscow Memories. Ankara: Ministry of Culture and Tourism, 1982. 455 p. (In Turk.).
- Turkish Revolution History, 1972 — Turkish Revolution History. Ankara: Institute Publications, 1972. 478 p. (In Turk.).
- Ozalp, 1988 — *Ozalp K.* National Struggle 1919–1922, Vol. I. Ankara: Turkish Historical Society Printing House, 1988. 362 p. (In Turk.).
- Muderrisoğlu, — *Muderrisoğlu A.* Financial Resources of the War of Independence. Ankara: Ministry of Finance Fiftieth Anniversary Publications, 1974. 607 p. (In Turk.).
- Kheifets, 1968 — *Kheifets A.N.* Soviet Diplomacy and the Peoples of the East. 1921–1927. Moscow: Nauka, 1968. 326 p. (In Turk.).
- Yerasimos, 2000 — *Yerasimos S.* Turkish-Soviet Relations During the War of Independence 1917–1923. Istanbul: Boyut Publishing Group, 2000. 604 p. (In Turk.).
- Aslan, 1997 — *Aslan Y.* The Foundation of the Turkish Communist Party and Mustafa Suphi. Ankara: Turkish Historical Society, 1997. 424 p. (In Turk.).
- Turkish War of Independence Volume III Eastern Front (1919–1921). Ankara, General Staff Printing House: 1965. 103 p. (In Turk.).
- Karabekir, 1988 — *Karabekir K.* Our War of Independence. Istanbul: Merk Publishing A.S., 1988. 5045 p. (In Turk.).

Әдебиеттер тізімі

- Нежинский, 2004 — *Нежинский Л.Н.* В интересах народа или вопреки им? Советская международная политика в 1917–1918 гг., Москва, 2004. 323 с.
- Цыплин, 2019 — *Цыплин Б. Г.* Советско-турецкие контакты по военным вопросам в начале 1920-х гг. // *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: История. Международные отношения.* 2019. Т. 19. Вып. 1. 69–75 с. DOI: 10.18500/1819-4907-2019-19-1-69-75.
- Злотарёва, 2005 — Советское военно-промышленное производство (1918–1926): Сборник документов. Подготовка сборника документов осуществлена в рамках реализации программы «Архивы России» / под ред. *В.А. Злотарёва*; сост. *Т.В. Сорокина*. Москва, 2005. 765 с.
- Kurat, 2020 — *Kurat A.N.* Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar. Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020. 537 s.
- Cebesoy, 1982 — *Cebesoy A.F.* Moskova Hatıraları. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982. 455 s.
- Türk İnkılap Tarihi, 1972 — Türk İnkılap Tarihi. Ankara: Enstitüsü Yayınları, 1972. 478 s.
- Özalp, 1974 — *Özalp K.* Milli Mücadele 1919–1922, Cilt I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988. 362 s.
- Müderisoğlu, 1974 — *Müderisoğlu A.* Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları. Ankara: Maliye Bakanlığı Ellinci Yıl Yayınları, 1974. 607 s.
- Хейфец, 1968 — *Хейфец А. Н.* Советская дипломатия и народы Востока. 1921–1927 гг. Москва: Наука, 1968. 326 с.
- Yerasimos, 2000 — *Yerasimos S.* Kurtuluş Savaşı'nda Türk Sovyet ilişkileri 1917–1923. İstanbul, Boyut Yayın Grubu: 2000. 640 s.
- Aslan, 1997 — *Aslan Y.* Türkiye Komünist Fırkasının Kurtuluşu ve Mustafa Suphi. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997. 424 s.
- Türk İstiklal Harbisi, 1965 — Türk İstiklal Harbisi. III Cilt Doğu Cephesi (1919–1921). Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 1965. 556 s.
- Karabekir, 1988 — *Karabekir K.* İstiklal Harbimiz. İstanbul: Merk Yayıncılık A.S., 1988. 5045 s.

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 2, pp. 413-430, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_2_413-430

LIVING CONDITIONS, LABOR CONDITIONS, AND MEDICAL CARE OF WORKERS IN THE KAZAKH SSR DURING THE WAR YEARS (1941–1945)

Zharkynbayeva Roza Seydalievna¹, Zhanabay Ainur Polatkyzy^{2*}

¹Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Ave., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of the History of Kazakhstan
 <https://orcid.org/0000-0001-8560-1654>. E-mail: roza.zharkynbayeva@gmail.com

²Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Ave., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
PhD student
 <https://orcid.org/0009-0009-3411-1458>. E-mail: zhanabay.aynur@gmail.com

*Corresponding author

© Valikhanov IHE, 2026

© Zharkynbayeva R.S., Zhanabay A.P., 2026

Abstract. *Introduction.* The outbreak of the war further aggravated the material and everyday problems that had accumulated in society, sharply worsened working conditions, and led to an increase in morbidity among the population. In the second half of 1941 and the first half of 1942, industrial enterprises and their personnel were relocated to the republic from front-line areas, along with significant numbers of evacuated civilians, in addition to transfers to the Urals and Siberia. Alongside evacuation and deportation, measures were implemented to mobilize the population for labor and to forcibly relocate people both within the republic and beyond its borders. *Goals and objectives.* This article attempts to analyze the key factors that influenced the health status of workers in the Kazakh SSR and the condition of medical care during the war years (1941–1945). The study is based on regulatory and legal acts as well as archival documents from central and regional archives of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation. The research relies on the methodological approaches of the history of everyday life and labor (working-class) history. *Results.* It is concluded that the mass displacement of labor resources caused by the war, the deterioration of material and living conditions and working conditions, together with the extension of the working week, the increase in the length of the working day, and the excessive intensification of labor, had a direct impact on the health of industrial workers. *Conclusion.* Despite its shortcomings, the production-based principle of providing medical care to workers proved to be the most viable model under the extreme conditions of wartime. In a context of severe resource shortages, this system made it possible to maintain, to a certain extent, the health of workers employed in industries of strategic importance for the front.

Keywords: Kazakhstan, industry, workers, material and living conditions, working conditions, morbidity, healthcare services

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the research project “Labour Mobilization of the Population of the Kazakh SSR in 1941–1945: State Policy and Adaptation

Practices” funded by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN of the project: AP23490680).

For citation: Zharkynbayeva R.S., Zhangabay A.P. Living conditions, labor conditions, and medical care of workers in the Kazakh SSR during the war years (1941–1945) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 2. Pp. 413-430. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_413-430

СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ КСР ЖҰМЫСШЫЛАРЫНЫҢ ТҰРМЫСТЫҚ ЖАҒДАЙЫ, ЕҢБЕК АХУАЛЫ ЖӘНЕ МЕДИЦИНАЛЫҚ ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУІ (1941–1945)

Жаркынбаева Роза Сейдалиевна¹, Жаңабай Айнұр Полатқызы^{2*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғ., 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры
 <https://orcid.org/0000-0001-8560-1654>. E-mail: roza.zharkynbayeva@gmail.com

²Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғ., 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD докторанты
 <https://orcid.org/0009-0009-3411-1458>. E-mail: zhanabay.aynur@gmail.com

* Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТАЭ, 2026
© Жаркынбаева Р.С., Жаңабай А.П., 2026

Аңдатпа. Соғыстың басталуы қоғамда бұрыннан қордаланып келген материалдық-тұрмыстық түйткілдерді одан әрі ушықтырып, еңбек жағдайын күрт нашарлатты әрі халық арасындағы аурушандық таралуын арттырды. 1941 жылдың екінші жартысы мен 1942 жылдың алғашқы жартысында республикаға Орал мен Сібір өңірлерімен қатар майданға жақын аймақтардан өнеркәсіп орындары мен олардың кадрлары көшіріліп, сонымен бірге эвакуацияланған халықтың қомақты бөлігі орналастырылды. Эвакуация мен депортация қатар жүргізіліп қана қоймай, республика ішінде де, одан тыс жерлерге де халықты еңбекке жұмылдыру және күштеп қоныс аударту шаралары жүзеге асырылды.

Бұл мақалада соғыс жылдарында (1941–1945 жж.) Қазақ КСР жұмысшыларының денсаулық жағдайына және медициналық қызмет көрсетудің жай-күйіне әсер еткен негізгі факторларды талдауға талпыныс жасалады. Зерттеу Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының орталық және өңірлік архивтерінен алынған нормативтік-құқықтық актілер мен архивтік құжаттарға сүйенеді. Зерттеудің негізін күнделікті өмір тарихы мен еңбек (жұмысшылар) тарихы бағыттарының әдіснамалық ұстанымдары құрайды.

Соғыстың салдарынан еңбек ресурстарының жаппай орын ауыстыруы, материалдық-тұрмыстық жағдайлар мен еңбек ахуалының нашарлауы, сонымен қатар жұмыс аптасының ұзартылуы, жұмыс күні ұзақтығының артуы және еңбектің шектен тыс қарқындандырылуы өнеркәсіп жұмысшыларының денсаулығына тікелей әсер еткені жөнінде қорытынды жасалады.

Жұмысшыларға медициналық көмек көрсетудің өндірістік қағидаты өз кемшіліктеріне қарамастан, соғыс жағдайындағы төтенше ахуалда ең қолайлы үлгі ретінде танылды. Ресурстар тапшылығы жағдайында бұл жүйе майдан үшін стратегиялық тұрғыдан аса маңызды өнеркәсіп салаларында еңбек еткен жұмысшылардың денсаулығын белгілі бір деңгейде сақтап қалуға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: Қазақстан, өнеркәсіп, жұмысшылар, материалдық-тұрмыстық жағдайлар, еңбек жағдайлары, сырқаттанушылық, медициналық қызмет көрсету

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігінің АР23490680 «1941–1945 жж. Қазақ КСР халқының еңбек мобилизациясы: мемлекеттік саясат және бейімделу практикалары» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасы шеңберінде даярланды.

Дәйексөз үшін: Жаркынбаева Р.С., Жаңабай А.П. Соғыс жылдарындағы (1941–1945 жж.) Қазақ КСР жұмысшыларының тұрмыс-тіршілік жағдайы, еңбек ахуалы және медициналық қызмет көрсетуі // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. 413-430 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_413-430

УСЛОВИЯ ЖИЗНИ И ТРУДА И МЕДИЦИНСКОЕ ОБСЛУЖИВАНИЕ РАБОЧИХ КАЗАХСКОЙ ССР В ВОЕННЫЕ ГОДЫ (1941–1945)

Жаркынбаева Роза Сейдалиевна¹, Жанабай Айнур Полаткызы^{2*}

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(д. 71, просп. Аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор кафедры истории Казахстана
 <https://orcid.org/0000-0001-8560-1654>. E-mail: roza.zharkynbayeva@gmail.com

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(д. 71, просп. Аль-Фараби, 050040 Алматы, Республика Казахстан)
PhD докторант
 <https://orcid.org/0009-0009-3411-1458>. E-mail: zhanabay.aynur@gmail.com

*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Жаркынбаева Р.С., Жанабай А.П., 2026

Аннотация. *Введение.* Начавшаяся война обострила все имеющиеся материально-бытовые проблемы, ухудшила ситуацию с условиями труда и заболеваемостью населения. В течение второй половины 1941 г. и первой половины 1942 г. в республику, наряду с Уралом и Сибирью, из прифронтовой зоны была перебазирована промышленность и ее кадры, а также значительное количество эвакуированного населения. Наряду с эвакуацией и депортацией, осуществлялась трудовая мобилизация и перемещение населения как в республике, так и за пределами. *Цель и задачи исследования.* В данной статье предпринята попытка проанализировать факторы, оказывавшие влияние на состояние здоровья и медицинское обслуживание рабочих Казахской ССР в военные годы (1941–1945 гг.). Исследование опирается на нормативно-правовые акты и архивные документы, извлечённые из ряда центральных и региональных архивов РК и РФ. Концептуальной основой исследования являются подходы истории повседневности и рабочей истории. *Результаты.* Вызванные войной массовые перемещения трудовых ресурсов, ухудшение материально-бытовых условий и условий труда, вкупе с удлинением рабочей недели, увеличением продолжительности рабочего дня, сверх интенсификацией труда отразились на здоровье промышленных рабочих. *Заключение.* Производственный принцип оказания медицинской помощи рабочим, несмотря на свои недостатки, оказался наиболее приемлемым в условиях военной экстремальности, позволившим в условиях дефицита ресурсов поддержать рабочих стратегически/наиболее важных для фронта отраслей промышленности.

Ключевые слова: Казахстан, промышленность, рабочие, материально бытовые условия, условия труда, заболеваемость, медицинское обслуживание

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации научно-исследовательского проекта «Трудовая мобилизация населения Казахской ССР в 1941–1945 гг.: государственная политика и практики адаптации» по гранту Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН проекта: АР23490680)

Для цитирования: Жаркынбаева Р.С., Жанабай А.П. Условия жизни и труда и медицинское обслуживание рабочих Казахской ССР в военные годы (1941–1945 гг.) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. С. 413-430. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_413-430

Кіріспе. Ұлы Отан соғысы (1941–1945 жж.) жылдары Қазақстан КСРО-ның ірі тылдық индустриялық аймақтарының біріне айналды. Республика аумағына майдан шебіне жақын өңірлерден ондаған өнеркәсіп кәсіпорындары көшіріліп, олармен бірге мыңдаған жұмысшылар мен инженерлік-техникалық қызметкерлер орналастырылды. Сонымен қатар еңбекке жұмылдырылған әскери міндеттілер, арнайы қоныс аударылғандар, эвакуацияланған халық, әскери тұтқындар мен фабрика-зауыт оқыту мектептерінің түлектері өндірістік үдерістерге тартылды. Қысқа мерзім ішінде өндірістік қуаттардың шоғырлануы, еңбек ресурстарының жаппай орын ауыстыруы және жұмыс уақытының ұзаруы әлеуметтік инфрақұрылымға, тұрғын үй қоры мен санитарлық жүйеге айтарлықтай салмақ түсірді.

Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі Қазақстан тарихнамасында өндірістік мобилизация, эвакуация және тылдағы еңбек ерлігі мәселелері кеңінен қарастырылғанымен, жұмысшылардың күнделікті өмірі, еңбек жағдайы мен медициналық қамтамасыз ету жүйесінің нақты ұйымдастырылу тәжірибесі өзара байланыста кешенді түрде талдана қойған жоқ. Әсіресе өндірістік принципке негізделген медициналық қызмет көрсету жүйесінің еңбек режимі, тұрмыстық орта және сырқаттану көрсеткіштерімен сабақтастығы жеткілікті деңгейде зерттелмеген. Соғыс жағдайындағы ресурстық шектеулер, санитарлық инфрақұрылымның әлсіздігі, сумен жабдықтау мәселелері, арнайы киім мен қорғаныс құралдарының тапшылығы өндірістік жарақаттану мен кәсіби сырқаттанудың өсуіне ықпал етті. Жұқпалы және асқазан-ішек ауруларының таралуы да еңбек пен тұрмыс жағдайымен тікелей байланысты болды. Мұндай жағдайда жұмысшылардың денсаулығын сақтау тек әлеуметтік саясаттың құрамдас бөлігі ғана емес, өндірістік жоспарларды орындаудың алғышартына айналды.

Осы зерттеу 1941–1945 жылдары Қазақ КСР жұмысшыларының тұрмыс-тіршілік жағдайы, еңбек ахуалы және медициналық қызмет көрсету жүйесінің өзара ықпалын архивтік деректер негізінде талдауға бағытталады. Өндірістік мобилизацияның әлеуметтік салдарын, еңбек режимінің күшеюі мен санитарлық инфрақұрылымның жағдайын, сондай-ақ медсанчастер мен цехтық медпункттерге негізделген өндірістік медициналық үлгінің мүмкіндіктері мен шектеулерін біртұтас жүйе ретінде қарастыру көзделеді. Осы мақсатта материалдық-тұрмыстық орта мен сумен жабдықтау деңгейінің денсаулық көрсеткіштерімен байланысы айқындалып, еңбек қарқынының артуы мен өндірістік ортаның жарақаттану және кәсіби сырқаттану динамикасына әсері талданады, сонымен қатар соғыс жағдайындағы ресурстық тапшылық пен партиялық-бақылау тетіктерінің медициналық-санитарлық қамтамасыз етуге ықпалы бағаланады.

Мәселені өндірістік саясат, еңбек тәртібі, әлеуметтік инфрақұрылым және медициналық ұйымдық құрылым арасындағы өзара тәуелділік аясында қарастыру соғыс жылдарындағы жұмысшылар денсаулығы мәселесін жекелеген санитарлық сипаттамалар деңгейінде емес, құрылымдық және институционалдық контексте пайымдауға мүмкіндік береді. Осылайша, зерттеу Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі Қазақстан тылының әлеуметтік тарихын тереңдетіп, индустриялық мобилизация жағдайында адам капиталының сақталуы мен әлсіреу факторларын ғылыми тұрғыдан бағалауға бағытталған.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Зерттеудің деректік негізін Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының орталық және өңірлік архивтерінде сақталған нормативтік-құқықтық актілер, партиялық-басқару құжаттары, кәсіпорындардың өндірістік-тұрмыстық есептері, санитарлық бақылау материалдары, сырқаттану мен жарақаттануға қатысты анықтамалар, сондай-ақ кәсіподақ құрылымдарының құжаттары құрайды. Аталған деректер жұмысшылардың тұрмыс-тіршілігі, еңбек ахуалы және медициналық қызмет көрсету

жүйесінің жұмыс істеу тәжірибесін нақты фактілер арқылы қалпына келтіруге және талдауға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасы Ұлттық архивінің (ҚР ҰА) 79-қоры («1941–1945 жж. Ұлы Отан соғысындағы Жеңістің 65 жылдығына арналған көрмені дайындау барысында жинақталған құжаттар топтамасы») материалдары эвакуацияланған кәсіпорындар қызметкерлерінің тұрмыстық жағдайы, тұрғын үй мәселесі, санитарлық ахуал және әлеуметтік қамтамасыз ету мәселелерін сипаттайтын деректерді қамтиды. Ресей Федерациясы Мемлекеттік архивінің (РФ МА) Р-5475-қоры («Құрылыс және құрылыс материалдары өнеркәсібі жұмысшылары кәсіподақтарының орталық комитеттері») құжаттары еңбек тәртібі, өндірістік жарақаттану, еңбек қауіпсіздігі, санитарлық-гигиеналық шаралар мен әлеуметтік қорғау тетіктеріне қатысты мәліметтерді береді.

Ақпараттық мазмұны жоғары деректер кешені Қазақстан Республикасы Президентінің Архивінде (ҚР ПА) шоғырланған. Атап айтқанда, 708-қор («Ерекше папкалар»), 725-қор (Партиялық бақылау комиссиясы материалдары), 1110-қор (Алматы ауыр машина жасау зауыты партия комитеті), 1856-қор (С. М. Киров атындағы машина жасау зауыты партия комитеті) құжаттары ғылыми айналымға енгізілді. Бұл материалдар өндірістегі санитарлық жағдай, еңбек тәртібі, қауіпсіздік талаптарының орындалуы, медпункттер қызметі және медициналық қызмет көрсетудің ұйымдастырылуы сияқты мәселелерді партиялық бақылау және әкімшілік басқару деңгейінде айқындауға мүмкіндік берді.

Өңірлік архивтер қатарынан Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архивіндегі (ТоҚСТМА) 234-қор («Қорғасын зауыты») және 40-қор («Шымкент облыстық КП(б)К комитеті») құжаттары пайдаланылды. Республикадан жұмылдырылып, Орта Орал кәсіпорындарына жіберілген жұмысшылардың тұрмыс-тіршілігі мен еңбек жағдайын реконструкциялауда Свердлов облысының Қоғамдық ұйымдар құжаттамасы орталығының (СОҚҰҚО) 4-қоры («Свердлов облыстық ВКП(б) комитеті») материалдары маңызды деректік база болды.

Осылайша, деректер кешені әртүрлі деңгейдегі (республикалық, өңірлік, кәсіпорындық) құжаттарды қамти отырып, жұмысшылардың тұрмыстық жағдайы, еңбек ортасы және медициналық қызмет көрсетуі арасындағы өзара ықпалды кешенді талдауға негіз болды.

Зерттеудің тұжырымдамалық-әдіснамалық негізін әлеуметтік тарих, күнделікті өмір тарихы және еңбек (жұмысшылар) тарихы бағыттарының ұстанымдары құрайды. Күнделікті өмір тарихы тәсілі жұмысшылардың тұрмыс-тіршілігін санитарлық инфрақұрылым, тұрғын үй, сумен қамту, гигиена мүмкіндіктері сияқты индикаторлар арқылы нақты әлеуметтік тәжірибе деңгейінде қарастыруға мүмкіндік береді. Еңбек тарихы тәсілі еңбек режимі (жұмыс аптасы мен жұмыс күні ұзақтығы), еңбек қауіпсіздігі, өндірістік жарақаттану және кәсіби сырқаттану мәселелерін өндірістік саясатпен байланыста талдауға бағытталды. Әлеуметтік тарих ұстанымдары эвакуация, мобилизация және кадрлық орын ауысулардың әлеуметтік инфрақұрылым мен медициналық қамтамасыз етуге түсірген қысымын құрылымдық деңгейде түсіндіруге мүмкіндік берді.

Зерттеу тарихилық, кешенділік және объективтілік қағидаттарына сүйенеді. Тарихилық қағидаты зерттеліп отырған құбылыстарды соғыс уақытының нақты әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайларымен байланыстыра талдауға мүмкіндік берді. Кешенділік қағидаты еңбек жағдайы, тұрмыс ахуалы және медициналық қызмет көрсетудің өзара байланысын қатар қарастыру арқылы жүзеге асырылды. Объективтілік қағидаты әртүрлі архивтік қорлардан алынған деректерді салыстыру, бір мәселе бойынша бірнеше типтегі құжатты қатар пайдалану және құжаттардың институционалдық ерекшеліктерін ескеру арқылы сақталды.

Талқылау. Соғыс жылдарындағы кеңестік жұмысшылардың материалдық-тұрмыстық жағдайы мен медициналық қызмет көрсету мәселелері кеңестік кезеңдегі, сондай-ақ посткеңестік Ресей мен Қазақстан тарихнамасында ішінара қарастырылды. Кеңестік тарихнамада бұл мәселелер негізінен медицина тарихы аясында көрініс тапты. Отандық

денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасуына арналған алғашқы еңбектердің бірі – Денсаулық сақтау халық комиссары С.А. Чесноковтың зерттеуі болды. Бұл еңбек соғыс аяқталғаннан кейін бірден жарық көріп, Қазақ КСР-дің 25 жылдығы аясында жұмысшылардың денсаулығын қорғау саласындағы жетістіктерді қорытындылауға арналған сипат алды (Чеснаков, 1946: 71).

1957 жылы М.И. Барсуковтың редакциясымен «КСРО денсаулық сақтау тарихының очерктері» жарияланды. Бұл еңбектің құндылығы – архивтік құжаттар, мерзімді баспасөз материалдары, кеңестік медицина қайраткерлерінің естеліктері мен ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, КСРО-дағы денсаулық сақтау жүйесін қалыптастыру тәжірибесін жинақтап көрсетуінде (Барсуков, 1957: 393). Арада бір жыл өткен соң Р.И. Самриннің «Қазақстан денсаулық сақтау тарихының очерктері» жарық көрді. Еңбектің бір тарауы соғыс жылдарындағы денсаулық сақтау жағдайына арналған. Автордың айтуынша, бұл зерттеу орталық және республикалық архивтердің бірқатар құжаттарына негізделіп, «Қазақстан денсаулық сақтау тарихын жүйелі түрде баяндаудың алғашқы талпынысы» болды (Самрин, 1958: 161). Сондай-ақ В.С. Кожуриннің зерттеуін ерекше атап өткен жөн. Ол әлеуметтік тарих тұрғысынан кеңестік жұмысшыларға көрсетілген санитарлық-эпидемиологиялық және емдеу-профилактикалық қызметті кешенді түрде талдауға бағытталған салмақты еңбек ретінде бағаланады (Кожурин, 1990: 288).

Кеңестік тарихнаманың осы мәселені қарастыруда құнды деректік материалдардың молдығына қарамастан, еңбектер негізінен денсаулық сақтау саласындағы кеңестік саясаттың революцияға дейінгі кезеңмен салыстырғандағы жетістіктерін көрсетуге бағытталды. Соның салдарынан көптеген күрделі мәселелер назардан тыс қалып, тиісті деңгейде көрініс таппады.

Соңғы онжылдықтардағы шетелдік және отандық тарихнама архивтік құжаттарға қолжетімділіктің кеңеюі және зерттеу тәсілдерін таңдаудағы плюрализмнің артуына байланысты бірқатар еңбектермен ұсынылып отыр. Атап айтар болсақ, кеңестік денсаулық сақтау жүйесінің қалыптасуын талдаған батыс тарихшылары демографиялық дағдарыс жағдайында және биліктің тұрақты легитимдігін орнықтыруға ұмтылыс барысында халық денсаулығына қамқорлық жасауды кеңестік мемлекет әлеуметтік саясаттың аса маңызды құралдарының бірі ретінде қарастырған деген қорытындыға келеді (Starks, 2017: 1718–1724).

Өздерінің соңғы зерттеулерінің бірінде белгілі ғалымдар В. Голдман мен Д. Фильцер соғыс жылдарында кеңестік мемлекеттің халық арасындағы жоғары аурушандықтың себептерін толық немесе тіпті ішінара жоюға қауқарсыз болғанын, сондықтан денсаулықты қорғаудың ең қарапайым шараларына жүгінуге мәжбүр болғанын атап өтеді. Соғыстың бастапқы кезеңіндегі қиындықтарға қарамастан, кейінгі уақытта бұл жүйе жеткілікті дәрежеде тиімді жұмыс істеді (Goldman, Wendy, Filtzer, 2021: 428).

Д. Фильцердің зерттеулерінде созылмалы және жедел аурулардың басым бөлігі әлеуметтік мәселелер кешенімен тікелей байланысты екені көрсетіледі және тұрғын үй жағдайы, кәріз жүйелеріне қолжетімділік пен қауіпсіз ауызсу, қалалардың тазалығы, халықтың жуыну мүмкіндігі мен жеке бас гигиенасының ең төменгі талаптарын сақтау жеке жайлылық мәселесі емес, керісінше жұқпалы ауруларға шалдығу ықтималдығын айқындайтын шешуші факторларға айналғаны жөніндегі тұжырымдар алға тартылады (Фильцер, 2011: 359).

Соғыстан кейінгі кезеңдегі денсаулық сақтау саясатын зерттеу К. Бартонға кеңестік мемлекеттің әлеуметтік мәнін тереңірек түсінуге мүмкіндік берді (Бартон, 2007: 541–558). Ал 1930–1940 жылдардағы кеңестік Қазақстандағы медицинаның дамуы, медициналық кадрларды даярлау және халық денсаулығын қорғау саласындағы саясат П. Майклстың еңбегінде қарастырылған. Автор кең ауқымды әрі репрезентативті дереккөздерге сүйене отырып, соғыстың республиканың санитарлық жүйесіне тигізген күйретуші әсерін және соғысқа дейінгі жылдары қол жеткізілген шектеулі жетістіктерді айқын көрсетеді (Micheals, 2003: 272).

Қазіргі ресейлік тарихнамада халыққа медициналық көмек көрсетуді ұйымдастыруға (Красноженова, 2012: 140–143) эпидемиялармен күреске және Ресейдің әртүрлі өңірлерінде

санитарлық саулықты сақтауға арналған зерттеулерді бөліп көрсетуге болады (Усольцева, 2016: 128–137). Ресейлік зерттеуші М.Ю. Кимнің еңбегінде кеңестік индустрияландыру кезеңіндегі ең өзекті әлеуметтік мәселелер Қарағанды көмір бассейні мысалында талданған. Атап айтқанда, тұрғын үй-коммуналдық мәселелер, эпидемиялармен күрес және жұмысшыларды медициналық-санитарлық қамтамасыз ету жүйесінің дамуы қарастырылады (Ким, 2017: 216).

Қазіргі қазақстандық тарихнамада XX ғасырдың алғашқы үштен бірінде Қазақстан аумағында жұппалы аурулардың таралуы мен оларға қарсы күрес (Кокебаева, 2021: 673–684), соғыс жылдарында халықтың жекелеген топтарына көрсетілген медициналық-санитарлық қызметтің ерекшеліктері (Жаркынбаева, 2025: 459–471), сондай-ақ соғыстан кейінгі кезеңде республиканың жекелеген өңірлеріндегі денсаулық сақтау жүйесінің даму деңгейі зерттелген еңбектерді атап өтуге болады (Сактаганова, 2015: 90–99).

Соңғы жылдары қорғаныс кәсіпорындары жұмысшыларының аурушандығына әлеуметтік инфрақұрылымның ықпалы Орал-Еділ бойы өңірі мен Қазақ КСР мысалында қарастырылған (Потемкина, 2023: 53–64), сондай-ақ кеңестік денсаулық сақтау жүйесінің соғыс жағдайындағы қызмет ету ерекшеліктері оның құрамдас бөліктерінің бірі – жұппалы аурулармен күрес арқылы талданған зерттеулер жариялануда (Жаркынбаева, 2025: 129–149). Алайда жекелеген еңбектерде жарақаттану деңгейі, оның ішінде жазатайым оқиғалар мен аурушандық статистикасы белгілі бір дәрежеде қамтылғанымен (Жаркынбаева, 2023: 374), соғыс жылдарында Қазақ КСР жұмысшыларының аурушандығына материалдық-тұрмыстық жағдайлардың ықпалы және медициналық қызмет көрсетуді ұйымдастырудың ерекшеліктері арнайы зерттеу нысанына айналған жоқ.

Материалдық-тұрмыстық жағдайлар және жұмысшылардың денсаулығы

Аталған кезеңде, тек Алма-Ата қаласының өзінде 1941–1943 жылдары 34 зауыт, фабрика және жекелеген кәсіпорындардың цехтары орналастырылды. Олардың қатарында ауыр машина жасау зауыты, электротехникалық зауыт, № 3 механикалық зауыт, вагон жөндеу зауыты, Мәскеу шұға фабрикасы, мақта иіру фабрикасы, трикотаж және кондитер фабрикалары және басқа да кәсіпорындар болды (ҚР ҰА. 79 қ. 1 т. 44 іс. 25–26 пп.).

Аталған 34 кәсіпорынның ішінде Алма-Ата машина жасау зауыты (бұдан әрі – ААМЖЗ) және С. М. Киров атындағы машина жасау зауыты (бұдан әрі – № 175 зауыт) сияқты аса маңызды екі қорғаныс кәсіпорны да бар еді. Енді Алма-Ата қаласына эвакуацияланған кәсіпорындар жұмысшыларының тұрмыс-тіршілік жағдайларын партиялық бақылау комиссиясының бағалауы негізінде толығырақ қарастырайық.

Мәселен, ААМЖЗ жұмысшыларының бір бөлігі 1942 жылдың қаңтар айының басынан бастап биокOMBинат клубында тұрды: барлығы 33 отбасы, 97 адам, оның ішінде 26 бала. Олар тұруға мүлде бейімделмеген, күндіз-түні жылытылмайтын, цемент еденді көрермендер залында орналастырылды. Пеш орнату үшін отын болмағандықтан, әйелдер сексеуіл мен көмірді ұрлап алуға, тасып әкелуге және биокOMBинат моншасының қызметкерлерінен сұрап алуға мәжбүр болғандарын ашық айтқан. Жұмысшылар арасында бөртпе сүзек ауруы тіркелгенімен, наукастар ауруханаға жатқызылмаған, ал тұрған үй-жайлар дезинфекцияланбаған. Бір бөлмеде үш бала қайтыс болды, ал перзентханадан шыққан бір әйел егіздерінен айырылды. Зауыт жұмысшыларының біріне қайтыс болған қызын жерлеу үшін үш күн бойы өз заттарын сатуға тура келді. № 2 тігін фабрикасының Қызыл бұрышына орналастырылған жұмысшылардың жағдайы да бұдан жақсы болған жоқ. 160 адам тұрған ғимарат бірнеше апта бойы жылытылмай, соның салдарынан ылғалдылық соншалықты күшейіп, цемент еденмен галошсыз жүру мүмкін болмады, қабырғаларды түгелдей көгерген зең басып, саңырауқұлақтар өсе бастаған. Адамдар тамақ дайындай алмады, өйткені өндірістік ғимараттың ішінде орналасқан Қызыл бұрышта примус немесе темір пеш қолдануға рұқсат етілмеді (ҚР ПА. 725 қ. 4 т. 341 іс. 106–108 пп.). Айта кетерлігі, 1944 жылдың қазан айында партия бюросында әйелдер жатақханасының ерлер жатақханасына қарағанда тазалау екені, алайда «тәртібі ерлерге қарағанда нашар» екені атап өтілген (ҚР ПА. 1110 қ. 1 т. 3 іс. 90-п.).

1943 жылдың сәуір айына қарай ААМЖЗ-дың кейбір цехтарында әлі күнге дейін душ бөлмелері мен гинекологиялық кабинеттер болмаған. Осыған байланысты зауыт дирекциясы цехтардың бірінде кадрлар бөлімі орналасқан бөлмені 1943 жылғы 1 мамырға дейін гинекологиялық кабинетке босатуды, ал 5 мамырға дейін зауытта душ салу мәселесін шешуді тапсырды (ҚР ПА. 1110 қ. 1 т. 1а іс. 225-п.).

№ 175 зауыт жұмысшыларының жағдайы да ауыр болды. 1944 жылы № 175 зауытының тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығы басқармасының бастығы Кравецтің мәліметі бойынша, отбасылы жұмысшылар жеке үйлерден «қашып кетуге» мәжбүр болған, себебі шатырлардан су аққан, қысқы әйнектеу жүргізілмеген. Барлық жерде адамдар шамадан тыс тығыз орналастырылған, жеке санитарлық тораптар мен ас үйлер болмаған, үстелдер, орындықтар, төсектер жетіспеген. Пәтерлердің іші күйе басқан, өйткені адамдар пешке май сіңген әртүрлі шүберек-қоқысты жағып отырған. Қоқыс пен лас суды шығару үшін тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықта көлік болмаған. Жатақханалардағы жағдай да көңіл көншітпеді: тумбочкалар, ілгіштер, төсектер, үстелдер, орындықтар, су құятын бөшкелер, бас жууға арналған легендер болмады. Отбасылы емес әйел жұмысшылар тұрған әйелдер жатақханаларында отын жоқ еді, аулалардағы да, үйлердің ішіндегі де барлық ағаш құрылымдар қираған, тұтқалар, терезе жақтаулары, терезе алды тақтайшалары шешіп алынған. Моншада кезекші болмаған, лас күйі соншалық, жұмысшылардың өздері «моншада жуынбайсың, қайта кірлейсің» деп айтқан. Санитарлық-ағарту бөліміне қарасты әйелдер жатақханасында су бөшкелері де, жарық та, жуынуға арналған легендер де болмаған (ҚР ПА. 1856 қ. 1 т. 16 іс. 5-п.). Республикадағы кейбір кәсіпорындарда тұрғын үй құрылысы жүргізілді.

Сурет 1 – Орал қаласындағы К.Е. Ворошилов атындағы № 231 зауытқа қарасты екі қабатты тұрғын үйдің құрылыс жұмыстары. (ҚР ПА. 708 қ. 8 т. 1734 і. 7 п.)
 [Figure 1 – Construction work of a two-storey residential building belonging to Plant No. 231 named after K.E. Voroshilov in the city of Oral. (AP RK. F. 708. Inv. 8. C. 1734. P. 7)]

Сурет 2 – Сабаннан салынған 4 пәтерлі тұрғын үй
(Урал қаласындағы К.Е. Ворошилов атындағы № 231 зауыт). (ҚР ПА. 708 қ. 8 т. 1734 і. 7 п.)
[Figure 2 – A four-apartment residential building made of straw
(Plant No. 231 named after K.E. Voroshilov, Oral city). (AP RK. F. 708. Inv. 8. C. 1734. P. 7)]

КСРО-ның өзге өңірлерінде, мысалы Оралда да, жұмысшылардың материалдық-тұрмыстық жағдайы бұдан жақсы болған жоқ. Республикадан жұмылдырылған жұмысшылардың 1942 жылғы ахуалын Свердлов облыстық ВКП(б) комитетінің нұсқаушысы Смирнова осылайша сипаттайды. Прессовщик Курамбаев өз жайын былай баяндайды: *«Мен – стахановшымын, норманы ай сайын 150–170 пайызға орындаймын, 500–600 рубль табамын, бірақ әкімшілік біздің еңбегімізді байқамайды, қалай өмір сүріп жатқанымызды білмейді. Жұмыстан түнгі 12-де келемін, су жоқ, жуынатын ештеңе жоқ, кір күйімде ұйықтаймын. Моншаға баруға іш киім жоқ, бір жыл ішінде бар болғаны бір-ақ рет іш киім алдым, оның өзі қазір жыртылып кеткен»*. Келесі бір қазақ жұмысшысы – зауытта *«Ең үздік тасушы»* атағын алып, 1942 жылдың қаңтарында 750 рубль сыйақы алған Мухамбетовтің жағдайын баяндай отырып, Смирнова бұл *«үздік»* стахановшының *«ең мүшкіл»* тұрмыстық жағдайда өмір сүргенін атап өтеді. Оның қолында кір матрас пен жамылғыдан басқа ештеңе болмаған. Бірнеше ай бойы моншаға бармағандықтан, денесі тұтас май мен күйе қабатымен қапталған. 1942 жылдың ақпанында берілген көйлегі бірде-бір рет жуылмай, клеенкаға айналған. Анықтамада Мухамбетовтің ауырғаны, мойнының түгелдей шиқан басқаны, ал кір-қоқыстың салдарынан ауруының емге көнбегені көрсетілген (СОҚҰҚО. 4 қ. 38 т. 128 іс. 50-п.).

1943 жылдың жазында КП(б)К Орталық Комитетінің бригадасы республикадан тыс жерлерге жұмылдырылған қазақтардың тұрмыстық жағдайы мен жаппай-саяси жұмысын алғаш рет тексерді. 1943 жылғы 9 тамызда республика басшылығына жолданған анықтамада КП(б)К ОК өкілдері Свердлов облысында (Нижний Тагил, Первоуральск және Ревда қалаларында) жұмылдырылған жұмысшылардың басым бөлігі әртүрлі үлгідегі жатақханаларға (барактар мен жеркепелерге) орналастырылғанын, ал қолайлы жатақханаларға сирек түскенін атап өтті. Барактарда екі қабатты нарлар орнатылып, қандалалар көп болған, санитарлық жағдай өте нашар еді. Жұмысшылардың бір бөлігі тұруға мүлде жарамсыз жеркепелерде өмір сүрді, жаңбырлы күндері олардың іші суға толып кететін. Қабырғалар мен төбелердің құлауы жиі орын алған. Барлық кәсіпорындарда арнайы жұмыс киімімен қамтамасыз ету мәселесі өте қиын жағдайда болды (ҚР ПА. 708қ. 7/1 т. 664 іс. 17-п.).

Осы тексеріс 1943 жылғы 28 маусым мен 3 шілде аралығында жүргізіліп, оның барысында № 518 зауыт әкімшілігінің алдына жұмысшылардың тұрмыстық жағдайын

жақсарту мәселесі қойылды. Алайда 22–25 қыркүйек аралығында өткен қайта тексеру соңғы үш ай ішінде қазақ жұмысшыларының жағдайы өзгермегенін анықтады. 1943 жылғы 27 қыркүйектегі мәлімет бойынша зауытта 221 қазақ жұмыс істеген, олардың басым бөлігі, соның ішінде стахановшылар да, аяқ киімге мұқтаж болды. Мәселен, Умаров зауыттың үздік жұмысшысы ретінде «Ревдинский рабочий» газетінде бірнеше рет жазылғанымен, цехта «оны ұмытып кеткен», жұмыс істеген бүкіл кезеңінде оған киім де, аяқ киім де бір рет те берілмеген. Қазақ жұмысшылары арасындағы аурушандық арта түсті: 1943 жылғы маусымда еңбекке жарамсыздық парағында 18 адам болса, тамызда – 34, ал қыркүйектің 23 күнінде – 27 адам тіркелген. Аурулардың сипаты негізінен тұмау мен фурункулез болды. Қыркүйек айының басында зауытта қазақ жұмысшыларының тұрмыстық жағдайы мәселелері бойынша комиссия жұмыс істегенімен, ай соңына дейін оның бірде-бір практикалық ұсынысы орындалмаған (СОҚҰҚО. 4 қ. 38 т. 128 іс. 69 п.). Қыркүйек айында әлі де 165 адам аяқ киімге мұқтаж болды, 20 жұмысшы жұмысқа жалаңаяқ барған. Соның салдарынан 15 қазақ жұмысшысы туберкулез ауруына шалдыққан. Екі адам ауруханада жатты және оларды елге қайтару көзделді. Ашық түрдегі туберкулезбен ауырғандар сау адамдармен бір бөлмеде тұрған. Зауытта ұлттық тағамдар дайындалмаған, жұмысшыларға шай өте аз берілген (СОҚҰҚО. 4 қ. 38 т. 128 іс. 38 п.). Тек 1944 жылға қарай ғана № 518 зауыттағы материалдық-тұрмыстық жағдай біршама жақсара бастады.

Арнайы жұмыс киімінің қатты жетіспеуі және оны жуу мүмкіндігінің болмауы салдарынан жұмысшылар өте кір киім киюге мәжбүр болды. Мәселен, 1943 жылдың жазында Орал өңірінде № 518 зауытта еңбек еткен 264 қазақтың жағдайы ерекше ауыр екені атап өтілді. Жұмысшылардың қолында екі жыл бұрын берілген бір ғана жұмыс костюмі болды. Эмульсияға әбден сіңіп кеткен арнайы киіммен олар әрі жұмыс істеді, әрі ұйықтады, өйткені іш киімдері мүлде болмады (ҚР ПА. 708 қ. 7/1 т. 664 іс. 17 п.). 1941 жылы Аягөз станциясының паровоз бөлімшесі басшыларының бірі қызықты тәжірибе жүргізген. Ол таза мақта фуфайканы (1400 г) және кочегардың фуфайкасын (7000 г) таразыға тартып көріп, бір жылдың ішінде оның бойына 5600 г кір жиналғанын анықтаған. Ал басқа жұмысшылардың фуфайкаларында орта есеппен 1400 г кір жиналған (ҚР ПА. 708 қ. 5/1 т. 910 іс. 171 п.). Осындай ауыр әрі лас киіммен адамдар күніне 10 сағаттан да артық уақыт жұмыс істеуге мәжбүр болды.

Жылы киім мен арнайы жұмыс киімін тарату мәселесінде барлық жерде елеулі қиындықтар орын алды: мұндай киімдер жұмысшыларға да, ФЗО оқушылары мен түлектеріне де жетіспеді. 1941 жылғы желтоқсанда жүргізілген тексеру нәтижесінде республикалық Еңбек ресурстары басқармасының Доссордағы ФЗО оқушыларын ашық ауада жұмыс істеуге қажетті жылы және брезенттен тігілген арнайы киімдермен, сондай-ақ аяқ киіммен қамтамасыз етуді «жол беруге болмайтындай» деңгейде созып жібергені анықталды (ҚР ПА. 708 қ. 5/2 т. 177 іс. 3 п.).

Осылайша, тұрғын үй мен санитарлық жағдайлардан, сондай-ақ қарапайым гигиеналық рәсімдерді сақтау мүмкіндігінен бөлек, жұмысшылардың денсаулығына жылы киім мен арнайы жұмыс киімінің болмауы да айтарлықтай әсер етті.

Еңбек жағдайларының аурушандық пен жарақаттануға ықпалы

Өнеркәсіп кәсіпорнындағы жұмысшының еңбек жағдайы екі құрамдас бөліктен тұрады: салауатты еңбек жағдайлары және қауіпсіз еңбек жағдайлары. Салауатты еңбек жағдайлары санитарлық-гигиеналық факторлардың жиынтығымен айқындалады, олар нормаланады, сақталады және бақылауда болады. Ал қауіпсіз еңбек жағдайлары еңбек қауіпсіздігі ережелері арқылы реттеледі. Өндірістік үдеріс барысында жұмысшының денсаулық жағдайына жұмыс орнының температурасы мен ылғалдылық деңгейі, жарықтандыру мен шу деңгейі, ауада зиянды химиялық заттар мен шаңның болуы, еңбектің ауырлығы мен қарқындылығы, сондай-ақ жұмыс орнын қауіпсіз ұйымдастыру сияқты факторлар әсер етеді (Жаркынбаева, 2022: 39–47).

Сонымен бірге алғашқы бесжылдықтар жылдарында зауыттар мен жұмысшы кенттерін жоспарлау және салу рекордтық қысқа мерзімде жүзеге асырылды, бұл өз кезегінде

кәсіпорындарды жобалау мен олардың жұмыс істеуінде кемшіліктердің туындауына, жұмысшылардың тұрмыс жағдайы мен еңбекті қорғауға қатысты мәселелердің жеткілікті деңгейде ойластырылмауына сөзсіз алып келді. Мәселен, 1933 жылдың соңына қарай республиканың бірде-бір қаласында кәріз жүйесі болмаған, ал су құбыры жүйесі өте әлсіз дамыды. Қарағандыда жұмысшы кенттері шахталардың жанына ешқандай болашақ жоспарсыз салынды. 1931 жылғы маусымда № 1 шахта жанындағы кенттердің бірінде мың адамнан тұратын халық 10 жеркепеге, 4 саман үйге және 10 тас баракқа орналастырылды. Негізінен қазақтар тұрған жеркепелер комиссияның пікірінше тұруға мүлде жарамсыз болған. Сондықтан кейбір жұмысшылар, әсіресе қазақтар, жаз мезгілінде киіз үйлерде тұруды жөн көрді, ал мұндай қоныстану сырт көзге жұмысшы кенті мен қазақ ауылының аралас үлгісіндей көрінді (Ким, 2017: 216).

Республиканың түсті металлургия кәсіпорындарында еңбек жағдайлары аса зиянды болып, жарақаттану деңгейі өте жоғары қалыптасты. Мәселен, Шымкент қорғасын зауытында (бұдан әрі – ШҚЗ) 1941 жылы 2377 еңбекке жарамсыз күнмен тіркелген 164 жағдай болса, 1942 жылы бұл көрсеткіш 4439 күнмен 275 жағдайға дейін өсті (ҚР ПА 708 қ. 6/1 т. 816 іс. 14 п). 1941 жылдың тамыз айында партия бюросында зауыттағы еңбек қауіпсіздігі техникасының нашар ұйымдастырылуына қатысты жұмысшылардың шағымдары айтылды: жұмысшылар респираторлармен қамтамасыз етілмеген, ал бар респираторлардың өзі жарамсыз күйде болған (ТоҚСТМА. 234 қ. 1 т. 214 іс. 122 п.). ШҚЗ-ның ватер-жакет цехы жұмысшылардың денсаулығы үшін ең қауіпті бөлімше саналды. Мысалы, 1941 жылдың күзінде ғана кәсіби улану жағдайларының көбеюіне байланысты зауыт дирекциясы басқа цехтардан ватер-жакет цехына 75 жұмысшыны ауыстырды. Алайда көп ұзамай осы жұмысшылардың басым бөлігі әлеуметтік сақтандыру есебінде ұсталатын жағдайға түсті, ал кәсіпорынның өзінде білікті кадрлардың тапшылығы сақтала берді (ТоҚСТМА 40 қ. 4 т. 211 іс. 93–94 пп).

Сурет 3 – ШҚЗ-дың бір цехындағы № 6 қазандық маңында үйілген айналмалы бөлшектер.
(ҚР ПА. 708 қ. 4 т. 169 і. 1 п.)

[Figure 3 – Rotary parts piled up near Boiler No. 6 in one of the workshops of the ShKZ plant.
(AP RK. F. 708. Inv. 4. C. 169. P. 1)]

Бұл жағдай зауыттағы еңбекті ұйымдастырудың қалыптасқан парадоксты ахуалын айқын көрсетеді. Еңбек жағдайларының нашарлығынан білікті жұмысшылар уақытша немесе толық еңбекке жарамсыздық салдарынан қатардан шығып отырды. Олардың орнына көбіне кәсіби дайындығы төмен, тіпті іс жүзінде оқытылмаған жаңа келген жұмысшылар

қабылданды, алайда олар да улану, апаттар мен жарақаттар себепті көп ұзамай жұмыс қатарынан шығып қалатын. Зауытта қауіпсіз еңбек жағдайларын жасауға елеулі қаржы бөлінбеуі ауруға шалдыққан немесе жарақат алған жұмысшыларды әлеуметтік сақтандыру есебінен ұстауға әкеліп, ақыр соңында еңбек ресурстарының апатты түрде тапшылығына соқтырды.

Лениногорск қорғасын зауытының цехтарында да жағдай кем түскен жоқ. Партиялық бақылау комиссиясының атап көрсетуінше, бұл жерде «дерлік күн сайын» апаттар болып отырған. Кәсіпорын толық жұмыс күшімен қамтамасыз етілгеніне қарамастан, аурушандық деңгейінің жоғары болуына байланысты жабдықтардың үздіксіз жұмысын толық қамтамасыз ету мүмкін болмады. Қалалық партия комитеті цехтардағы еңбек жағдайын дереу жақсартуды және аурушандықты төмендетуді зауыт директорынан талап етудің орнына, дәрігерлерді сынға алып, еңбекке жарамсыздық парақтарын беруді қысқартуды талап етті (ҚР ПА. 725 қ. 4 т. 165 іс. 52 п.).

Мұндай тәжірибе сол кезеңде кеңінен таралғанын мойындау қажет. Мәселен, 1943 жылы Түркістан–Сібір темір жолының дәрігерлік-санитарлық қызметінің жұмысы тексерілген кезде инспекторлар жол басшылығын жарақаттануды азайту бағытында күрес жүргізілмегені, оның себептері зерттелмегені және «*өндірістік дәрігердің*» болмағаны үшін сынға алды. Бұдан да сорақысы, аурушандық пен жарақаттануды төмендетуге бағытталған нақты шаралар әзірлеудің орнына, дәрігерлік-санитарлық қызмет «*ең аз қарсылық жолын*» таңдады. Атап айтқанда, емдеу бөлімі аурухана парақтарын беруге ғана бақылау орнатты, оларды емхана «менгерушісі» беретін болды да, ал емдеуші дәрігердің жауапкершілігі төмендетілді. Мұның салдары ретінде берілген еңбекке жарамсыздық парақтарының саны азайды (ҚР ПА. 708 қ. 1.1. т. 1055 іс. 2-п.).

Көптеген кәсіпорындарда суды жеткізу мен оның сапасына қатысты күрделі мәселелер болды. 1941 жылы Шымкент қорғасын зауытында цехтарда ауызсу режимі жиі сақталмаған: су жеткіліксіз берілді, ал соңғы талдаулар бойынша сапалы деп танылғандықтан, су хлорланбады. Соның салдарынан жұмысшылар мұзбен салқындатылған шикі суды ішуге мәжбүр болды. Душ бөлмелерінде құрамында бір литріне дейін 3 мг қорғасын бар шлак түйіршіктерін өндеуден өткен су пайдаланылды және т.б. (ҚР ПА. 708 қ. 5/1 т. 767 іс. 48–49 пп.).

1943 жылдың сәуір айында ААМЖЗ жұмысшылары қайнатылған сумен қамтамасыз етілмеген. Осы мәселені шешу үшін дирекцияға мамыр айына дейін ыстық цехтарда еңбек ететін жұмысшыларды қайнатылған және газдалған сумен қамтамасыз етуді ұйымдастыру ұсынылды (ҚР ПА. 1110 қ. 1 т. 1а іс. 225 п.).

№ 175 зауыттың цехтары мен жатақханаларында да қайнатылған немесе газдалған су болмады. Жұмысшылар крандардан, ал көбіне арықтардан алынған шикі суды ішті. Соның салдарынан жедел асқазан-ішек аурулары жиі тіркелді. Мәселен, 1945 жылдың мамыр айында 62, маусымда – 83, ал шілденің алғашқы жартысында – 77 ауру жағдайы анықталды (ҚР ПА. 708 қ. 9 т. 1518 іс. 142–144-пп.).

Зерттеушілер В. Голдман мен Д. Фильцер соғыс жылдарында қорғаныс өнеркәсібі жұмысшыларының еңбек жағдайлары жалпы алғанда нашарлаған деген қорытындыға келеді. Жұмысшылар арасындағы аурушандық деңгейі соншалықты өсті, тіпті қосымша жұмыс сағаттарынан күтілген өндіріс өсімінің басым бөлігін жоққа шығарды. Өндірістегі жазатайым оқиғалардың саны артты, өйткені шаршау мен көпсағаттық жұмыс өз салдарын тигізді. Қорғаныш жұмыс киімінің, душ бөлмелерінің жоқтығы және санитарлық жағдайдың нашарлығы салдарынан уытты химиялық заттардың жұмысшыларға әсері күшейді. Қорғаныс құралдарының, соның ішінде көзілдіріктер мен арнайы жұмыс киімдерінің жетіспеуі өндірістегі жазатайым оқиғалардың күрт көбеюіне әкелді (Goldman. Filtzer. 2021: 234).

Айта кетерлігі, М.Ф. Владимирский бұған дейін-ақ, 1930 жылдың тамыз айында «Правда» газетінде жарияланған «Аурушандықпен күрес өнеркәсіпке жаңа ресурстар береді» атты мақаласында еңбектің өнімділігін арттырудағы денсаулық сақтаудың әлеуетін дәл көрсеткен еді. Ол жұмысшылардың еңбек өнімділігін көтерудің бұрыннан белгілі көптеген

құралдары мен әдістерімен қатар, мысалы, социалистік жарыс пен екпінділер қозғалысымен бірге, әлі де пайдаланылмай келе жатқан, зор мүмкіндіктерге ие жаңа ресурстар бар екенін атап өтті. Мұндай ресурстарға өнеркәсіп жұмысшылары арасындағы аурушаңдықты төмендету, аурулар мен жарақаттар салдарынан еңбекке жарамдылықтың жоғалуымен күрес жатады. М.Ф. Владимирский бұл тұжырымын Ленинград бойынша келтірілген деректермен негіздеді: 1928–1929 жылдары жұмысшылардың ауруына байланысты өндіріс көлемінің жоғалуы 117 млн рубльді құраған, бұл Ленинград өнеркәсібі өнімінің жылдық жалпы өсімінің 25 % тең болған (Барсуков, 1957: 393).

1944 жылдан бастап мемлекет жұмысшылардың тұрмыс-тіршілігі мен еңбек жағдайларын жақсартуға бағытталған бірқатар шешімдер қабылдай бастады. Жұмысшылардың еңбекті қорғау талаптарының сақталуын бақылауды жүзеге асыруда 1944 жылғы 21 қаңтарда БКЖОК (ВЦСПС) қабылдаған «Еңбекті қорғау жөніндегі қоғамдық инспектор туралы ереженің» маңызы зор болды. Аталған инспекторға жұмыс уақытының ұзақтығы, демалыс күндерінің, еңбек демалыстарының және түскі үзілістердің берілуі жөніндегі заңнаманың қалай сақталатынын бақылау өкілеттігі жүктелді (Сахарова, 1960: 790). Сонымен бірге инспектордың кәсіподақ мүшелері арасынан сайланып, еңбекті қорғау бойынша кең ауқымды міндеттерді «қоғамдық жұмыс тәртібімен, жұмыс уақытынан тыс» орындауы тиіс болғанын ескерсек, тексеру жүргізуге уақытының айқын жеткіліксіз болғаны аңғарылады.

Алайда жалпы алғанда, кәсіпорын басшылығы дәстүрлі түрде жұмысшылардың тұрмыс жағдайы мен еңбекті қорғау мәселелеріне екінші кезектегі мән беріп, негізгі назарды өндіріс қарқыны мен жоспарлық көрсеткіштерге аударды.

Медициналық көмекті көрсетудің өндірістік қағидаты

Индустрияландыру және Кеңес Одағы аумағында жаңа өнеркәсіп орталықтарының құрылуы осы кәсіпорындарда еңбек еткен жұмысшыларға арналған емдеу мекемелері жүйесін ұйымдастыру міндетін алға қойды. 1930 жылы РКФСР Денсаулық сақтау халық комиссариаты алғашқы бесжылдықтың жаңа нұсқасын ұсынды, онда «социалистік құрылыс ісіндегі рөліне сәйкес халықтың жекелеген топтарына сараланған медициналық қызмет көрсету қағидаты» негізге алынды. Индустриялық сектор бойынша бесжылдық жоспар өнеркәсіп жұмысшыларына медициналық қызмет көрсетуді басымдыққа айналдыруды, ең маңызды өнеркәсіп аудандарында ауруханадан тыс және стационарлық медициналық көмекті барынша кеңейтуді көздеді (Барсуков, 1957: 393). Көріп отырғанымыздай, мұнда индустрияландырудың тағдыры, түптеп келгенде елдің экономикалық дамуы тікелей тәуелді болған өнеркәсіп жұмысшыларына алғашқы кезекте қызмет көрсету туралы сөз болып отыр.

Кеңестік денсаулық сақтау тарихында жалпы алғанда здравпункттер айрықша рөл атқарды. Алғашқы бесжылдық жылдарында өнеркәсіп кәсіпорындарындағы здравпункттердің саны 1928 жылғы 1942-ден 1932 жылы 6139-ға дейін өсті, яғни үш еседен астам артты. Здравпункттер желісі елдің аса маңызды өнеркәсіп аудандарында және көмір, металлургия, машина жасау сияқты жетекші өнеркәсіп салаларында әсіресе қарқынды дамыды (Барсуков, 1957: 393).

Соғыс жылдарында кеңестік денсаулық сақтау жүйесі халыққа медициналық көмек көрсетудің өндірістік қағидатына негізделді. Жұмысшыларға санитарлық-гигиеналық жағдайды қамтамасыз ету мен медициналық көмек көрсетуге арналған қызметтер соғыс қарсаңында кәсіпорындарда құрылып, олардың балансында болуы тиіс еді. КСРО Денсаулық сақтау халық комиссариатының 1940 жылғы 29 маусымдағы бұйрығы кәсіпорындарға поликлиника, аурухана, ясли, сүт асханасы, орталық және цехтық здравпункттерді қамтитын, зауыттың медициналық-санитарлық бөлімшелеріне бағындырылған жабық ведомстволық денсаулық сақтау желісін құру міндетін жүктеді.

Жекелеген ірі өнеркәсіп кәсіпорындары жанындағы медициналық-санитарлық бөлімшелер соғысқа дейін де болған, алайда ол кезеңде мұндай мекемелер сирек, жекелеген сипатта ғана қызмет еткен (Барсуков, 1957: 393).

Республика кәсіпорындарында, жалпы КСРО бойынша да, соғыс қарсаңында ведомстволық кешенді медициналық мекемелер – медициналық-санитарлық бөлімшелер (медсанбөлімшелер) желісі құрылуы тиіс еді. Алайда соғыс жағдайында бұл жоспарларды іс жүзінде жүзеге асыру оңай болған жоқ. Мәселен, республиканың бірқатар кәсіпорындарының, әсіресе эвакуацияланғандарының цехтары мен жатақханаларында здравпункттерді ашу және оларды медициналық кадрлармен толықтыру, дәрі-дәрмек пен таңу материалдарымен қамтамасыз ету мәселелері өткір күйінде қалып, бұл медициналық көмектің толық қамтылмауына және оны көрсетудің кешеуілдеуіне әкелді.

Кәсіпорын цехтарында здравпункттердің болмауы немесе олардың дәрі-дәрмек пен таңу материалдарымен жеткілікті деңгейде қамтамасыз етілмеуі өндірістегі жазатайым оқиғалар кезінде медициналық көмектің кешігіп көрсетілуіне соқтырды. Мәселен, № 317 зауыт 1941 жылдың қазан айынан бастап тәулік бойы жұмыс істегендіктен, зауыттың медициналық пунктінде медицина қызметкерлерінің тәулік бойы кезекшілігін қамтамасыз етуді сұрап келген. Алайда алты айдың ішінде медпункт толық жабдықталған жоқ. Осыған байланысты зауыт басшылығы түнгі ауысымдағы жұмысшыларға медициналық қызмет көрсету мәселесін шешуді талап етті, себебі дәл осы уақытта жарақат алу қаупі арта түсетін (ҚР ПА. 708 қ. 6/1 т. 644 іс. 31-п.).

Осындай жағдай соғыс жылдарының бүкіл кезеңі бойы республиканың басқа да зауыттарында сақталды. Кәсіпорындарда алдын алу жұмыстары айтарлықтай әлсіреді: мысалы, бриллиант жасылы немесе йод ерітінділерінің, таңу материалдарының болмауынан ұсақ жарақаттар өңделмей қалды, ал бұл кейіннен жұмысшылар арасында ауыр іріңді жұқпалардың пайда болуына әкелді.

№ 175 зауыттың кейбір цехтары жылытылмаған, жұмыс істеуге мүлде бейімделмеген, ал көптеген жұмысшылардың жылы киімі мен аяқ киімі болмағандықтан, олар жиі ауырып отырды. Егер 1943 жылдың қыркүйегінде 1238 ауру жағдайы тіркелсе, қазанда – 4145, ал қараша айында аурушандық 5721 жағдайға дейін өсті (ҚР ПА 708 қ. 4 т. 650-іс. 1-п.).

Осылайша, эвакуациядан кейін № 175 зауыттың бес мың адамнан тұратын ұжымында антисанитарлық ахуалдың, материалдық-тұрмыстық және тұрғын үй жағдайларының нашарлығы салдарынан аурушандық деңгейі жоғары болды. Әсіресе жатақханаларда медициналық қызмет көрсетуді ұйымдастыру мәселесі өте күрделі күйінде қалды. Зауыт әкімшілігінің өтініштеріне және қалалық кеңестің ірі жатақханаларда медпункттер ашу жөніндегі шешіміне қарамастан, бұл шаралар жүзеге асырылмады. Дәрігерлер бекітілген жатақханалардың басым бөлігіне олар мүлде бармаған (аудандық денсаулық сақтау бөлімдері мұны дәрігерлердің жетіспеуімен түсіндірді) (ҚР ПА. 708 қ. 9 т. 340 іс. 16 б.).

Республикада тау-кен, көмір, металлургия және басқа да жетекші өнеркәсіп салаларының қарқынды дамуы, аса маңызды қорғаныс кәсіпорындарының эвакуациялануы емдеу-профилактикалық мекемелер желісінің кеңеюіне және соған сәйкес дәрігер кадрларына сұраныстың артуына алып келді.

Цехтардағы медициналық пункттер «медсанцех» деп аталды. Мәселен, ААМЖЗ-дың «медсанцех» қызметкерлерінен өндірістік цех жұмысшыларымен бірдей түрде мерейтойлық даталарға және социалистік жарысқа байланысты міндеттемелер қабылдау талап етілді (ҚР ПА. 1110-қ. 1-т. 1а-іс. 225-п.). 1943 жылдың сәуір айында цех бастықтары мен кәсіподақ белсенділері де еңбек жағдайын сауықтыруға, аурушандықты төмендетуге және жарақаттануды «жоюға» бағытталған санитарлық-медициналық профилактикалық шараларды өткізуге белсенді қатысуы тиіс болды (ҚР ПА 1110 қ. 1 т. 1а іс. 226-п.).

Алайда аурушандықты азайтып, жарақаттануды тек дәрістер мен жұмысшылармен жүргізілген әңгімелер арқылы ғана «жою» мүмкін бе еді? Санитарлық-профилактикалық жұмысты күшейтумен қатар, еңбек жағдайын сауықтыруға, жұмысшылардың материалдық-тұрмыстық жағдайы мен тамақтануын жақсартуға бағытталған елеулі қаржылық салымдар қажет болды. Соған қарамастан, ААМЖЗ-дың медсанцехына және кәсіподақ зауыт комитетіне цехтарда медициналық-санитарлық үгіт-насихатты күшейту, осы мақсатта жұмысшылар арасында жүйелі түрде дәрістер мен әңгімелер өткізу ұсынылды (ҚР ПА. 1110-қ. 1-т. 1а-іс.

225-п.). 1944 жылы өндірістік жарақаттануды төмендету және жою жолындағы социалистік жарыс әдістері насихатталды (РФ МА. 5475-қ. 24-т. 87 іс. 7-п.). Осылайша, үгіт пен насихатқа жүгіну аурушаңдық пен жарақаттанудың алдын алудың дәстүрлі әрі қолжетімді құралы болып қала берді, ал ресурстардың шектеулілігі мен міндеттердің басымдығына байланысты еңбек жағдайын түбегейлі сауықтыруға бағытталған ауқымды шараларды жүзеге асыру мүмкін болмады.

Сонымен қатар қорғаныс өнеркәсібінің кейбір кәсіпорындарына қарасты ведомстволық емханалар жұмысшылармен қатар халықтың өзге санаттарына да қызмет көрсетті. 1945 жылдың сәуір айында Қазақ КСР Денсаулық сақтау халық комиссары Чесноков № 175 зауыттың біріккен емханасын, оның контингентінің 80 пайызы зауыт жұмысшылары мен 20 пайызы ғылыми қызметкерлерден тұрғанына қарамастан, медицина институтының қарамағына беруді талап етті. Бұл ұсыныс КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің медицина институттары жанынан клиникалар құру туралы қаулысын орындау қажеттілігімен негізделді. Алайда Қорғаныс өнеркәсібі бөлімі мен зауыт әкімшілігі бұл шешімге үзілді-кесілді қарсы шығып, мұндай қадам зауыттағы санитарлық жағдай мен медициналық қызмет көрсетуді бақылауды қиындатады (науқастарды қабылдаудың созылуы, еңбекке жарамсыздық парақтарын беруге бақылаудың әлсіреуі, зауыт здравпункттерінің емханадан ажырауы) деп көрсетті (ҚР ПА. 708 қ. 9 т. 1518 іс. 32–33-пп.).

1940-жылдары салынған кейбір ведомстволық ауруханалар мен емханалар кейінгі кезеңге дейін жұмыс істеп келді. Солардың ең белгілілерінің бірі – қала орталығында, Абай даңғылы 69 мекенжайында орналасқан Алматы қаласындағы теміржол ауруханасы болды. «Түркісіб госпиталі» деген атаумен де белгілі бұл аурухана 1948–1950 жылдары архитектор М. Кудрявцевтің жобасы бойынша салынған. Мұнда өндіріс екіпінділері, құрылысшылар, машинистер және теміржолдың басқа да қызметкерлері емделді.

Сурет 4 – Алматы қаласындағы теміржол ауруханасы. Фото Orda.kz сайтынан алынды. // URL: <https://orda.kz/remont-gospitalja-turksiba-v-almaty-zatjagivaetsja-397782/>

[Figure 4 – Railway hospital in Almaty. Photo sourced from Orda.kz. // URL: <https://orda.kz/remont-gospitalja-turksiba-v-almaty-zatjagivaetsja-397782/>]

Өнеркәсіп кәсіпорындары жұмысшыларына медициналық көмек көрсетудің өндірістік қағидаты жеткілікті дәрежеде өміршең болып, 1980-жылдарға дейін сақталды. Соғыс аяқталғаннан кейін, 1949 жылы КСРО Денсаулық сақтау министрлігі медициналық-

санитарлық бөлімшелер сақталған денсаулық сақтау мекемелерінің номенклатурасы мен үлгілік санаттарын бекітті. Атап айтқанда, ауруханаларды емханалармен біріктіру нәтижесінде үлгілік емдеу-профилактикалық мекемелер ретінде мыналар белгіленді:

- а) емханасы бар аурухана;
- ә) медициналық-санитарлық бөлімше құрамына кіретін, емханасы бар өнеркәсіп кәсіпорны жанындағы аурухана;
- б) балалар консультациясы мен балалар емханасы бар балалар ауруханасы;
- в) әйелдер консультациясы бар перзентхана;
- г) тиісті стационарлық мекемесі бар диспансер (Барсуков, 1957: 393).

Мәселен, Қазақстанда 1978 жылға дейін қалалық халыққа емдеу-профилактикалық көмек көрсетудің бір нысаны ретінде ірі өнеркәсіп кәсіпорындарының медициналық-санитарлық бөлімшелері сақталып келді. Науқастар тек тұрғылықты жері бойынша емханаларда ғана емес (учаскелік қағидат), сондай-ақ жұмыс орны бойынша да ем ала алды.

1976 жылы республиканың өнеркәсіп кәсіпорындарында 45 медициналық-санитарлық бөлімше, 72 дәрігерлік және 1202 фельдшерлік здравпункт жұмыс істеді. Үлгілі мекемелердің бірі ретінде Павлодар трактор зауытының медициналық-санитарлық бөлімшесіне қарасты төрт қабатты емхана аталды (Шарманов, 1978: 63).

Қорытынды. Соғыс салдарынан еңбек ресурстарының жаппай орын ауыстыруы, материалдық-тұрмыстық жағдайлар мен еңбек ахуалының нашарлауы, сонымен қатар жұмыс аптасының ұзартылуы, жұмыс күні ұзақтығының артуы және еңбектің шектен тыс қарқындандырылуы жалпы халықтың, әсіресе өнеркәсіп жұмысшыларының денсаулығына кері әсерін тигізді.

Майданға жақын аймақтардан эвакуацияланғандардың, арнайы қоныстандырылғандардың, тұтқындар мен әскери тұтқындардың келуі жұқпалы аурулардың таралуын күшейткен факторлардың бірі болды. Алайда аурушаңдықтың өсуі әрдайым көші-қон ағындарымен ғана байланысты бола бермей, халықтың жалпы физикалық жай-күйімен және негізгі санитарлық-гигиеналық талаптарды сақтау мүмкіндігінің болмауымен де айқындалды. Қалалар мен ауылдардың әлеуметтік инфрақұрылымы республика халқы санының өсуі жағдайында жеке бас гигиенасының ең төменгі деңгейін қамтамасыз ете алмады. Сүмен жабдықтау мәселелері, кәріз жүйесінің болмауы және оған халықтың аз ғана бөлігінің қол жеткізуі, жеткіліксіз тамақтану мен көпсағаттық жұмыс күні соғыс уақытындағы өзге де қиындықтармен бірге аурулардың таралуына қолайлы орта қалыптастырды.

Сонымен қатар, әдетте кәсіпорын цехтарындағы жарықтандыру жеткіліксіз болып, өндірістік үй-жайлардың желдетілуі нашар еді. Душ қондырғылары жеткіліксіз болды, ал барларының бір бөлігі жарамсыз күйде тұрған, сабын жетіспеді, арнайы жұмыс киімін жуу ісі ұйымдастырылмады. Жылы киім мен аяқ киімнің болмауы көптеген суық тию ауруларына әкелсе, арнайы жұмыс киімінің жоқтығы кәсіби аурулардың туындауына және өндірістік жарақаттану жағдайларының көбеюіне себеп болды.

Жұмылдырылған жұмысшылардың еңбек жағдайлары мен медициналық-санитарлық қызмет көрсетудегі күрделі ахуал соғыспен, ресурстардың апатты түрде жетіспеуімен және кәсіпорындардың алдында тұрған басым өндірістік міндеттермен – ең алдымен майданды қамтамасыз ету қажеттілігімен айқындалды. Сонымен бірге жекелеген партиялық-кеңестік және шаруашылық органдардың жұмысшыларға медициналық қызмет көрсетуді ұйымдастыруға деген дұрыс емес көзқарасы да өз ықпалын тигізді.

Осылайша, жұмысшыларға медициналық қызмет көрсетудің деңгейіне кәсіпорынның әлеуметтік инфрақұрылымының жай-күйі, ресурстардың, соның ішінде таңу материалдары мен дәрі-дәрмектердің тапшылығы, сондай-ақ кадрлық қамтамасыз ету тікелей әсер етті.

Жалпы алғанда, кеңестік, партиялық органдар және одақтық әрі республикалық деңгейдегі денсаулық сақтау мекемелері жұмысшылардың материалдық-тұрмыстық жағдайы мен медициналық қызмет көрсетуді жақсартуға бағытталған елеулі күш-жігер жұмсады.

Алайда жекелеген жағдайларда бұл шаралар белгілі бір жарлықтар мен қаулылардың талаптары орындалмауы, онсыз да тапшы азық-түлік пайкалары мен өнеркәсіп тауарларының жауапты ұйымдар мен тұлғалар тарапынан дұрыс бөлінбеуі, еңбек қауіпсіздігі ережелерінің бұзылуына тиісті бақылаудың болмауы және басқа да себептерге байланысты нәтижесіз болып қалды.

Sources

NA RK — National Archive of the Republic of Kazakhstan
 CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
 AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
 GARF — State Archive of the Russian Federation
 CDPASA — Center for Documentation of Public Organizations of the Sverdlovsk Region
 TRSAPHI — Turkestan Regional State Archive of Socio-Political History

Архив

ҚР ҰА — Қазақстан Республикасының Ұлттық архиві
 ҚР ОМА — Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві
 ҚР ПА — Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві
 РФ МА — Ресей Федерациясының Мемлекеттік архиві
 СОҚҰҚО — Свердлов облысының Қоғамдық ұйымдар құжаттамасы орталығы
 ТОҚСТМА — Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві

References

- Barsukov, 1957 — *Barsukov M.I.* Ocherki po istorii zdravooohranenija SSSR [Essays on the History of Health Care in the USSR]. Moscow: Medgiz, 1957. 393 p. (In Russ.).
- Barton, 2007 — *Barton K.* Zdravooohranenie v period pozdnego stalinizma i duh poslevoennogo gosudarstva blagodenstvija, 1945–1953 gg. [Health Care in the Period of Late Stalinism and the Spirit of the Postwar Welfare State, 1945–1953] // *Journal of Social Policy Studies*. Vol. 5. No. 4. 2007. Pp. 541–558. (In Russ.).
- Chesnokov, 1946 — *Chesnokov S.A.* Zdravooohranenie v Kazahstane [Health Care in Kazakhstan]. Alma-Ata: KazOGIZ, 1946. 71 p. (In Russ.).
- Filtzer, 2011 — *Filtzer D.* Sovetskie rabochie i pozdnij stalinizm. Rabochij klass i vostanovlenie stalinskoj sistemy posle okonchanija Vtoroj mirovoj vojny [Soviet Workers and Late Stalinism. The Working Class and the Reconstruction of the Stalinist System after the End of World War II] / D. Filtzer. Transl. from Eng. by Raskin A.L. Moscow: ROSSPEN; “The Boris Yeltsin Presidential Center” foundation, 2011. 359 p. (In Russ.).
- Goldman, Filtzer, 2021 — *Goldman W.Z., Filtzer D.A.* Fortress Dark and Stern: the Soviet Home Front during World War II. New York: Oxford University Press, 2021. 428 p.
- Kim, 2017 — *Kim M.Yu.* Karaganda. Zhizn' ljudej v gorode uglja. 1931–1941 gg. [Karaganda. Life of People in the Coal City, 1931–1941]. Moscow: ROSSPEN, 2017. 216 p. (In Russ.).
- Kokebaeva, Shildebai, 2021 — *Kokebaeva G.K., Shildebai S.K.* Bor'ba s epidemijami v Kazahstane v pervoj treti XX v. [Fighting Epidemics in Kazakhstan in the First Third of the 20th Century] // *Oriental Studies*. Vol. 14. No. 4. 2021. Pp. 673–684. DOI: 10.22162/2619-0990-2021-56-4-673-684 (In Russ.).
- Kozhurin, 1990 — *Kozhurin V.S.* Neizvestnaja vojna. Dejatel'nost' Sovetskogo gosudarstva po obespecheniju uslovij zhizni i truda rabochih v gody Velikoj Otechestvennoj vojny [The Unknown War. The Activities of the Soviet State to Ensure Living and Working Conditions of Workers during the Great Patriotic War]. Moscow, 1990. 288 p. (In Russ.).
- Krasnozhenova, 2012 — *Krasnozhenova E.E.* Zdravooohranenie Nizhnego Povolzh'ja v period Velikoj Otechestvennoj vojny (1941–1945 gg.) [Health Care of the Lower Volga Region during the Great Patriotic War (1941–1945)] // *Izvestiya Altai State University. History*. 2012. No. 4–1 (76). Pp. 140–143. (In Russ.).
- Michaels, 2003 — *Michaels P.* Curative Powers: Medicine and Empire in Stalin's Central Asia. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2003.
- Potemkina, Zharkynbayeva, Anufrieva, 2023 — *Potemkina M.N., Zharkynbayeva R.S., Anufrieva E.V.* Social'naja infrastruktura predpriyatija kak glavnyj faktor zhizneobespechenija rabochih v voennye gody (1941–1945 gg.) [Enterprise Social Infrastructure as the Main Factor of Workers' Life Support during the War Years] // *Vestnik Volgograd State University. History. Area Studies. International Relations*. Vol. 28. No. 1. 2023. Pp. 53–64. DOI: 10.15688/jvolsu4.2023.1.5 (In Russ.).
- Saktaganova, Abdrakhmanova, 2015 — *Saktaganova Z.G., Abdrakhmanova K.K.* Povsednevnost' Central'nogo Kazahstana v poslevoennoe desjatiletie: problemy zdorov'ja gorodskogo naselenija i sistemy zdravooohranenija [Everyday Life of Central Kazakhstan in the Postwar Decade: Health Problems of Urban Population and Health Care System] // *Vestnik Omsk University. Historical Sciences*. No. 4 (8). 2015. Pp. 90–99. (In Russ.).
- Samrin, 1958 — *Samrin R.I.* Ocherki istorii zdravooohranenija Kazahstana [Essays on the History of Health Care in Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazgosizdat, 1958. 161 p. (In Russ.).

- Sharmanov, 1978 — Ed. by *Sharmanov T.Sh.* Zdravoohranenie Kazakhstana [Health Care of Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1978. 63 p. (In Russ.).
- Starks, 2017 — *Starks T.A.* Propagandizing the Healthy, Bolshevik Life in the Early USSR. American Journal of Public Health. Vol. 107. No. 11. 2017. Pp. 1718–1724. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2017.304049>
- Usoltseva, 2016 — *Usoltseva N.L.* Obespechenie sanitarno-epidemiologicheskogo blagopoluchija Juzhnogo Urala v gody Velikoj Otechestvennoj vojny [Ensuring Sanitary and Epidemiological Welfare of the Southern Urals during the Great Patriotic War] // *Magistra Vitae*. 2016. Pp. No. 1. 128–137. (In Russ.).
- Zharkynbayeva, et al., 2025 — *Zharkynbayeva R., Abdiraïymova A., Zhanabay A.* “Невидимый фронт” тыла: вклад противоэпидемических комиссий в борьбу с инфекционными заболеваниями в КазССР (1941–1945 гг.) [“The Invisible Front” of the Home Front: The Contribution of Anti-Epidemic Commissions to the Fight against Infectious Diseases in the Kazakh SSR (1941–1945)] // *Gumilyov Journal of History*. Vol. 153. No. 4. 2025. Pp. 129–146. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-129-146> (In Russ.).
- Zharkynbayeva, et al., 2025 — *Zharkynbayeva R., Zhanabay A., Baigunakov D.* Zhenskaja trudovaja povsednevnost' v tylu: uslovija i mediko-sanitarnoe obespechenie (na materialah Kazahskoj SSR) [Women's Labor Everyday Life in the Rear: Conditions and Medical-Sanitary Provision (Based on the Kazakh SSR)] // *Quaestio Rossica*. Vol. 13. No. 2. 2025. Pp. 459–475. DOI: 10.15826/qr.2025.2.977 (In Russ.).

Әдебиеттер тізімі

- Барсуков, 1957 — *Барсуков М.И.* Очерки по истории здравоохранения СССР. М.: Медгиз, 1957. 393 с.
- Бартон, 2007 — *Бартон К.* Здравоохранение в период позднего сталинизма и дух послевоенного государства благоденствия, 1945–1953 гг. // *Журнал исследований социальной политики*. 2007. Т. 5. № 4. С. 541–558.
- Голдман, 2010 — *Голдман В.З.* Женщины у проходной. Гендерные отношения в советской индустрии (1917–1937 гг.) / пер. с англ. В.Ю. Лобовской. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2010. 358 с.
- Жаркынбаева, т.д., 2025 — *Жаркынбаева Р., Абдирайымова А., Жанабай А.* «Невидимый фронт» тыла: вклад противоэпидемических комиссий в борьбе с инфекционными заболеваниями в КазССР (1941–1945 гг.) // *Gumilyov Journal of History*. 2025. Т. 153. № 4. С. 129–146. DOI: 10.32523/3080-129X-2025-153-4-129-146.
- Жаркынбаева, т.д., 2025 — *Жаркынбаева Р., Жанабай А., Байгунаков Д.* Женская трудовая повседневность в тылу: условия и медико-санитарное обеспечение (на материалах Казахской ССР) // *Quaestio Rossica*. 2025. Т. 13. № 2. С. 459–475. DOI: 10.15826/qr.2025.2.977.
- Здравоохранение Казахстана, 1978 — *Здравоохранение Казахстана* / под ред. Т.Ш. Шарманова. Алма-Ата: Казахстан, 1978. 63 с.
- Ким, 2017 — *Ким М.Ю.* Караганда. Жизнь людей в городе угля. 1931–1941 гг. Москва: РОССПЭН, 2017. 216 с.
- Кожурин, 1990 — *Кожурин В.С.* Неизвестная война. Деятельность Советского государства по обеспечению условий жизни и труда рабочих в годы Великой Отечественной войны. Москва: 1990. 288 с.
- Кокебаева, Шилдебай, 2021 — *Кокебаева Г.К., Шилдебай С.К.* Борьба с эпидемиями в Казахстане в первой трети XX в. // *Oriental Studies*. 2021. Т. 14. № 4. С. 673–684. DOI: 10.22162/2619-0990-2021-56-4-673-684.
- Красноженова, 2012 — *Красноженова Е.Е.* Здравоохранение Нижнего Поволжья в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) // *Известия Алтайского государственного университета. История*. 2012. № 4–1 (76). С. 140–143.
- Потемкина, т.д., 2023 — *Потемкина М.Н., Жаркынбаева Р.С., Ануфриева Е.В.* Социальная инфраструктура предприятия как главный фактор жизнеобеспечения рабочих в военные годы (1941–1945 гг.) // *Вестник Волгоградского государственного университета. История. Регионоведение. Международные отношения*. 2023. Т. 28. № 1. С. 53–64. // DOI: 10.15688/jvolsu4.2023.1.5.
- Сактаганова, Абдрахманова, 2015 — *Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К.* Повседневность Центрального Казахстана в послевоенное десятилетие: проблемы здоровья городского населения и системы здравоохранения // *Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки»*. 2015. № 4(8). С. 90–99.
- Самрин, 1958 — *Самрин Р.И.* Очерки истории здравоохранения Казахстана. Алма-Ата: Казгосиздат, 1958. 161 с.
- Усольцева, 2016 — *Усольцева Н.Л.* Обеспечение санитарно-эпидемиологического благополучия Южного Урала в годы Великой Отечественной войны // *Magistra Vitae*. 2016. № 1. С. 128–137.
- Физелер, Марквик, 2019 — *Физелер Б., Марквик Р.Д.* Советский тыл 1941–1945: повседневная жизнь в годы войны / отв. сост. Б. Физелер, Р.Д. Марквик. Москва: Политическая энциклопедия, 2019. 383 с.
- Фильцер, 2011 — *Фильцер Д.* Советские рабочие и поздний сталинизм. Рабочий класс и восстановление сталинской системы после окончания Второй мировой войны / пер. с англ. А.Л. Раскина. Москва: РОССПЭН; Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2011. 359 с.
- Фицпатрик, 2001 — *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / пер. с англ. Москва, 2001. 336 с.
- Хохлов, 2005 — *Хохлов Е.В.* Военная экономика СССР накануне и в годы Второй мировой войны. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2005. 282 с.
- Чесноков, 1946 — *Чесноков С.А.* Здравоохранение в Казахстане. Алма-Ата: КазОГИЗ, 1946. 71 с.
- Goldman, Filtzer, 2021 — *Goldman W.Z., Filtzer D.A.* Fortress Dark and Stern: the Soviet Home Front during World War II. New York: Oxford University Press, 2021. 428 p.
- Michaels, 2003 — *Michaels P.* Curative Powers: Medicine and Empire in Stalin's Central Asia. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2003.
- Starks, 2017 — *Starks T.A.* Propagandizing the Healthy, Bolshevik Life in the Early USSR // *American Journal of Public Health*. 2017. Vol. 107. No. 11. Pp. 1718–1724.

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 2, pp. 431-445, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_2_431-445

POLITICAL EMIGRANTS IN KAZAKHSTAN IN THE 1930S–1940S: MIGRATION PROCESSES AND SOCIO-LEGAL STATUS

Rakhmetolla Zakarya¹, Saitbekov Aidar Mutalikovich²

¹Harvard University
(Massachusetts Hall, Cambridge, MA 02138, USA),
Visiting Scholar, Teaching Professor, PhD
 <https://orcid.org/0000-0002-1299-727X> E-mail: rakhmetolla_zakarya@fas.harvard.edu

²Deputy Minister of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan
(1 Tauelsizdik Avenue, 010000, Astana, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Political Sciences, Candidate of Legal
Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0009-0007-6696-5680> E-mail: kense@mvd.gov.kz

© Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, 2026
© Zakarya R., Saitbekov A.M., 2026

Abstract. Introduction. This article examines the position of political emigrants in Kazakhstan in the 1930s–1940s within the broader context of pan-European migration processes and Soviet state policy. The relevance of the topic lies in the need for a comprehensive analysis of the role of political emigration in shaping the polyethnic structure of the republic’s population during the prewar and wartime periods. *Goals and objectives.* The goal of the study is to identify the specific features of migration processes, legal status, and socio-economic conditions of political emigrants in Kazakhstan. To achieve this goal, the following objectives were set: to analyze the number and national composition of emigrants; to examine the mechanisms of their settlement and employment; and to determine the particularities of state policy and the activities of the Central Committee of the International Red Aid (IOAFR) of the Kazakh SSR in the fields of registration and material support. *Results.* Based on archival documents, it was established that the mass influx of political emigrants began after 1941 and was accompanied by significant adaptation difficulties related to shortages of housing, food, and employment opportunities. Differences in the legal status of emigrants were identified, including the category of stateless persons, as well as their participation in labor and military mobilization. The role of republican and local authorities in regulating migration processes and providing social support is demonstrated. *Conclusion.* It is concluded that political emigrants became an important component of Kazakhstan’s socio-demographic structure during the wartime period, and their integration reflected the specific features of Soviet migration policy and the mobilization model of social development.

Keywords: political emigration, evacuation, Kazakhstan, MOPR, Great Patriotic War, migration policy.

For citation: Zakarya R., Saitbekov A.M. “Political Emigrants in Kazakhstan in the 1930s–1940s: Migration Processes and Socio-Legal Status.” // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 2. Pp. 431-445. (In Rus.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_431-445

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ЭМИГРАНТТАР: КӨШІ-ҚОН ҮДЕРІСТЕРІ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ (1930–1940)

Рахметолла Закарья¹, Сайтбеков Айдар Мұталықұлы²

¹Гарвард университеті

(Massachusetts Hall, Cambridge, MA 02138, АҚШ)

шақырылған зерттеуші, оқытушы профессор, PhD

 <https://orcid.org/0000-0002-1299-727X> E-mail: rakhmetolla_zakarya@fas.harvard.edu

²Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің орынбасары

(Тәуелсіздік даңғылы, 1, индекс 010000, Астана, Қазақстан Республикасы)

саяси ғылымдар докторы, заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

 <https://orcid.org/0009-0007-6696-5680> E-mail: kense@mvd.gov.kz

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2026

© Закарья Р., Сайтбеков А.М., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада 1930–1940 жж. Қазақстандағы саяси эмигранттардың жағдайы жалпыеуропалық көші-қон үдерістері мен Кеңес мемлекетінің саясаты контекстінде зерттеледі. Тақырыптың өзектілігі соғысқа дейінгі және соғыс жылдарында республиканың полиэтникалық құрылымының қалыптасуындағы саяси эмиграцияның рөлін кешенді түрде талдау қажеттілігімен айқындалады. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – Қазақстандағы саяси эмигранттардың көші-қон үдерістерінің ерекшеліктерін, құқықтық мәртебесін және әлеуметтік-тұрмыстық жағдайын анықтау. Осы мақсатқа сәйкес келесі міндеттер қойылды: эмигранттардың саны мен ұлттық құрамын талдау; оларды орналастыру және еңбекке тарту тетіктерін зерттеу; сондай-ақ ҚазКСР МОПР (Революция үшін күрескерлерге көмек көрсету жөніндегі халықаралық ұйым) Орталық комитетінің есепке алу және материалдық қамтамасыз ету саласындағы қызметі мен мемлекеттік саясаттың ерекшеліктерін айқындау. *Нәтижелері.* Архив құжаттары негізінде саяси эмигранттардың жаппай келуі 1941 ж. кейін басталғаны және олардың бейімделуі тұрғын үй, азық-түлік пен жұмыс орындарының тапшылығына байланысты айтарлықтай қиындықтармен қатар жүргені анықталды. Эмигранттардың құқықтық мәртебесіндегі айырмашылықтар, соның ішінде азаматтығы жоқ тұлғалар статусы, сондай-ақ олардың еңбек және әскери мобилизацияға қатысуы айқындалды. Республика және жергілікті билік органдарының көші-қон үдерістерін реттеудегі және әлеуметтік қолдау көрсетудегі рөлі көрсетілді. *Қорытынды.* Саяси эмигранттар соғыс жылдарындағы Қазақстанның әлеуметтік-демографиялық құрылымының маңызды құрамдас бөлігіне айналды. Олардың қоғамға кірігуі кеңестік көші-қон саясаты мен мобилизациялық даму үлгісінің ерекшеліктерін айқындады.

Түйін сөздер: саяси эмиграция, эвакуация, Қазақстан, МОПР, Ұлы Отан соғысы, көші-қон саясаты

Дәйексөз үшін: Закарья Р., Сайтбеков А.М. «Қазақстандағы саяси эмигранттар 1930–1940-жылдары: көші-қон үдерістері және әлеуметтік-құқықтық жағдайы» // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. 431-445 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_431-445

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ЭМИГРАНТЫ В КАЗАХСТАНЕ В 1930–1940-Е ГОДЫ: МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ И СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ

Рахметолла Закарья¹, Сайтбеков Айдар Муталикович²

¹Гарвардский университет

(Massachusetts Hall, Cambridge, MA 02138, the USA)

Приглашенный ученый, Teaching Professor, PhD

 <https://orcid.org/0000-0002-1299-727X> E-mail: rakhmetolla_zakarya@fas.harvard.edu

²Заместитель Министра внутренних дел Республики Казахстан

(пр. Тауелсиздик, 1, 010000, Астана, Республика Казахстан)

Доктор политических наук, кандидат юридических наук, ассоциированный профессор

 <https://orcid.org/0009-0007-6696-5680> E-mail: kense@mvd.gov.kz

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Закарья Р., Сайтбеков А.М., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье исследуется положение политических эмигрантов в Казахстане в 1930–1940-е гг. в контексте общеевропейских миграционных процессов и политики Советского государства. Актуальность темы обусловлена необходимостью комплексного анализа роли политической эмиграции в формировании полиэтнической структуры населения республики в предвоенный и военный периоды. *Цели и задачи исследования.* Цель исследования – выявить особенности миграционных процессов, правового статуса и социально-бытового положения политических эмигрантов в Казахстане. В соответствии с поставленной целью определены задачи: проанализировать численность и национальный состав эмигрантов, исследовать механизмы их размещения и трудоустройства, а также определить специфику государственной политики и деятельности ЦК МОПР (Международная организация помощи борцам революции) Казахской ССР в сфере учета и материального обеспечения. *Результаты.* На основе архивных документов установлено, что массовый приток политических эмигрантов начался после 1941 г. и сопровождался значительными трудностями адаптации, связанными с дефицитом жилья, продовольствия и рабочих мест. Выявлены различия в правовом положении эмигрантов, включая статус лиц без гражданства, а также их участие в трудовой и военной мобилизации. Показана роль республиканских и местных органов власти в регулировании миграционных процессов и социальной поддержки прибывших. *Заключение.* Сделан вывод о том, что политические эмигранты стали значимым элементом социально-демографической структуры Казахстана военного времени, а их интеграция отражала специфику советской миграционной политики и мобилизационной модели развития общества.

Ключевые слова: политическая эмиграция, эвакуация, Казахстан, МОПР, Великая Отечественная война, миграционная политика.

Для цитирования: Закарья Р., Сайтбеков А.М. «Политические эмигранты в Казахстане в 1930–1940-е годы: миграционные процессы и социально-правовое положение» // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. С. 431-445. (На Рус.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_431-445

Введение. Проблематика политической эмиграции, эвакуации и принудительных переселений в Казахстан в первой половине XX века занимает важное место в изучении миграционных процессов советского периода. Формирование полиэтнической структуры населения республики было обусловлено как внутренними социально-политическими трансформациями, связанными с революцией 1917 г. и становлением советской

государственности, так и внешними факторами – деятельностью международного коммунистического движения, ростом антифашистской эмиграции в 1930-е гг. и событиями Великой Отечественной войны.

До начала войны численность политических эмигрантов и трудовых мигрантов в Казахской АССР оставалась относительно невысокой. Однако с 1941 г. республика стала одним из центров размещения эвакуированного населения, в том числе политических эмигрантов из различных стран Европы. В Казахстан прибыли испанские республиканцы, немцы, поляки, чехи, венгры, итальянцы и представители других национальностей. Их правовой статус варьировался: часть получила советское гражданство, значительное число сохраняло положение лиц без гражданства, что определяло специфику их социального и правового положения.

Военные условия обусловили сложность их размещения и обеспечения. Массовая эвакуация, дефицит жилья, продовольствия и одежды, а также недостаточная координация на местах нередко приводили к тяжелым материально-бытовым условиям. Вместе с тем значительную роль в организации помощи играли республиканские органы власти, партийные структуры и ЦК МОПР Казахской ССР, которые осуществляли учет эмигрантов, содействовали их трудоустройству, обеспечению продовольственными пайками, медицинской помощью и социальной поддержкой.

Особое место занимает участие политических эмигрантов в Великой Отечественной войне. Значительное число испанских и других иностранных антифашистов было мобилизовано или добровольно вступило в ряды Красной армии, в партизанские формирования и специальные подразделения. Их вклад в военные действия и понесенные потери свидетельствуют о высокой степени вовлеченности эмигрантов в общественно-политическую и военную жизнь Советского Союза.

Таким образом, анализ положения политических эмигрантов в Казахстане в предвоенный и военный периоды позволяет комплексно рассмотреть вопросы миграционной политики, социальной адаптации, межнациональных отношений и функционирования государственных и общественных институтов в условиях чрезвычайной ситуации. Исследование данной темы способствует более глубокому пониманию процессов формирования многонационального состава населения Казахстана и специфики его исторического развития в XX веке.

Материалы и методы. Источниковую базу исследования составили документы Архива Президента Республики Казахстан, Центрального государственного архива Республики Казахстан и Государственного архива Южно-Казахстанской области, а также опубликованные сборники документов и нормативно-правовые акты СССР. В работе использованы списки политических эмигрантов, отчетные материалы партийных и советских органов, статистические сведения и научные публикации по проблематике эмиграции и депортаций.

Методологической основой исследования выступают принципы историзма и объективности, предполагающие анализ положения политических эмигрантов в конкретно-исторических условиях предвоенного и военного периода. Применен историко-системный подход, позволяющий рассматривать миграционные процессы в контексте государственной политики СССР. Используются методы анализа и синтеза, сравнительно-исторический и статистический методы, а также элементы количественной обработки архивных данных, что обеспечило комплексное изучение численности, расселения и правового статуса политических эмигрантов в Казахстане.

Обсуждение. Проведенное исследование подтверждает, что положение политических эмигрантов и трудовых мигрантов в Казахстане в предвоенный и военный периоды определялось комплексом взаимосвязанных факторов, включавших внешнеполитические задачи СССР, идеологию интернациональной солидарности и внутренние мобилизационные потребности государства. В этом отношении прием испанских эмигрантов следует

рассматривать не как эпизод гуманитарной помощи, а как элемент более широкой государственной стратегии, сформированной в контексте Гражданской войны в Испании и нарастающей международной напряженности (Ковальский, 2004).

В историографии проблема испанской эмиграции в СССР получила достаточно детальное освещение. В работе А.В. Елпатьевского (2002) реконструированы основные этапы прибытия, размещения и адаптации испанцев на территории Союза. Исследование Г. Янга (Young, 2014) расширяет данный ракурс, предлагая интерпретацию испанской эмиграции в рамках «долгой длительности» советского проекта и подчеркивая ее включенность в транснациональные идеологические процессы. Вместе с тем оба подхода преимущественно сосредоточены на общесоюзном уровне анализа. Региональные аспекты, включая специфику размещения и функционирования эмигрантского контингента в Казахстане, остаются разработанными фрагментарно.

Особое направление исследований связано с судьбой эвакуированных детей. Работы Н. Ибаньес Ортега (Ibanez Ortega, 2012) и Э. Зафра, Р. Греко, К. Эредиды (Zafra, Gresco, Heredida, 1989) демонстрируют, что советская политика в отношении несовершеннолетних эмигрантов сочетала элементы социальной защиты, идеологической социализации и культурной адаптации. Формирование специализированных учреждений и образовательных практик было направлено одновременно на сохранение национальной идентичности и интеграцию в советскую систему. Эти выводы позволяют по-новому интерпретировать казахстанский материал, где функционирование подобных учреждений происходило в условиях тылового региона с ограниченными ресурсами и высокой степенью административного контроля.

Существенное значение для анализа правового статуса иностранных эмигрантов имеют нормативные источники и документы, отражающие политику государства в отношении иностранных граждан в условиях военного времени (Сборник законов СССР, 1956; Из истории депортаций, 2019). Их сопоставление свидетельствует о двойственности положения эмигрантов: декларируемая интернациональная солидарность сочеталась с практиками учета, регламентации и контроля. В ряде случаев иностранцы оказывались включенными в репрессивные механизмы, что подтверждается материалами, анализируемыми В. Фостером (Foster, 2008). Таким образом, интеграция эмигрантов осуществлялась в рамках мобилизационной модели общества, в которой приоритет отдавался интересам безопасности и хозяйственной эффективности.

Дополнительный сравнительный контекст обеспечивают исследования, посвященные другим группам европейских эмигрантов и жертв политических катастроф XX в. (Воронкова, 2009; Boiko, Vignoli, 2008). Они позволяют рассматривать казахстанский случай как часть более широкой истории транснациональных перемещений, насильственных депортаций и идеологически обусловленных миграций. В этом смысле Казахстан выступал не периферийным, а структурно значимым пространством реализации общесоюзной политики расселения и мобилизации.

Обращение преимущественно к зарубежной и российской литературе обусловлено текущим состоянием разработанности рассматриваемой проблематики. Исследования казахстанских ученых по данной теме пока носят ограниченный и фрагментарный характер. Вместе с тем отдельные аспекты проблемы находят отражение в работах отечественных исследователей, в частности в исследовании Г. Кокебаевой и Р. Закарья «Эмиграция и эвакуация: жизнь испанских эмигрантов в Казахстане» (Kokebayeva, Zakarya, 2022). Однако в целом данное направление находится на начальной стадии формирования в казахстанской науке. В этой связи представленная работа является одной из первых попыток комплексного осмысления данной проблемы, что и определило выбор историографической базы.

Таким образом, выявляется необходимость смещения исследовательского фокуса с исключительно общесоюзного уровня на анализ региональных механизмов реализации миграционной политики. Казахстанский материал демонстрирует, что именно на уровне республики происходило практическое сопряжение нормативных предписаний центра с

конкретными административными решениями и повседневными стратегиями адаптации эмигрантов. Региональный анализ позволяет уточнить соотношение идеологических установок и управленческой практики, выявить вариативность правового статуса различных групп и оценить степень их включенности в экономическую и оборонную инфраструктуру. Тем самым казахстанский кейс не только дополняет существующие интерпретации, но и способствует более комплексному пониманию советской модели регулирования транснациональной политической миграции в условиях мобилизационного государства.

Результаты. История политической эмиграции, эвакуации и депортации народов в Советский Союз остается одной из ключевых тем в исследованиях казахстанских ученых. Изучение процесса формирования полиэтнического состава Казахстана в XX в. требует обращения к ранее малоизученным архивным материалам, пересмотра отдельных фактов и переоценки ряда исторических событий.

С началом Великой Отечественной войны средства, поступавшие в МОПР (Международная организация помощи борцам революции) в виде добровольных взносов, полностью направлялись на поддержку бойцов Красной армии. Эти средства использовались для организации подарков и материальной помощи фронтовикам. Так, алматинское отделение МОПР собрало для солдат Красной армии 5071 рубль (ГА ЮКО. Ф. 77. Оп. 2а. Д. 13. Л. 39).

Сразу после начала Великой Отечественной войны председатель ЦК МОПР Казахской ССР А. Сатонин издал распоряжение «О положении политических эмигрантов в Казахской ССР». Уже в июле-августе 1941 г. в Казахстан начали прибывать первые группы политических эмигрантов. Чаще всего они приезжали поодиночке, реже – семьями или небольшими группами. Основной поток шел из Москвы, Польши, Западной Украины и Белоруссии.

По архивным данным ЦК МОПР СССР, с конца января 1941 по 1 июля 1942 г. в Казахстане было официально зарегистрировано 290 политических эмигрантов. Однако фактически их было более 300, поскольку часть прибыла вне системы МОПР. Вместе с членами семей общее число достигало 420 человек, среди них – 85 детей. При этом многие проживали не по указанным в документах адресам. Значительная часть эмигрантов вообще не была своевременно учтена, так как они расселялись по разным регионам республики, нередко минуя областные структуры МОПР и прибывая вместе с другими эвакуированными (АП РК. Ф. 708. Оп. 6/1. Д. 524. Л. 25).

Согласно отчетным данным, среди 216 учтенных человек 103 были немцами, 10 – поляками, 52 – евреями, 44 – судетскими немцами и чехами, 21 – испанцем, 14 – венграми, 3 – румынами и 32 – представителями других национальностей. Мужчин насчитывалось 165, женщин – 123. Членами братских коммунистических партий являлись 183 человека, комсомольцами – 8, беспартийными – 47, еще у 47 партийная принадлежность не была установлена.

По трудоустройству ситуация выглядела следующим образом: 78 человек работали на промышленных предприятиях, 93 – в колхозах, 26 – в учреждениях; 71 оставались без работы, 16 были пенсионерами.

Расселение по регионам было неравномерным: в Алматы проживали 46 человек, в Алматинской области – 14, в Акмолинской – 7, в Актюбинской – 2, в Восточно-Казахстанской – 41, в Гурьевской – 5, в Жамбылской – 22, в Западно-Казахстанской – 4, в Карагандинской – 50, в Кызылординской – 11, в Костанайской – 2, в Павлодарской – 3, в Северо-Казахстанской – 12, в Семипалатинской – 14, в Южно-Казахстанской – 48 человек; место проживания еще 7 человек не было уточнено (АП РК. Ф. 708. Оп. 6/1. Д. 524. Л. 10).

Ситуация в Алматы в военные месяцы была крайне напряженной. Несмотря на официальный запрет на въезд в столицу, многие политические эмигранты, как и тысячи других эвакуированных, стремились остаться именно там. Это привело к перенаселению города, обострению продовольственных трудностей и жилищному кризису. Власти были вынуждены ограничить регистрацию, запретить проживание без разрешения, выселять самовольно заселившихся и направлять их в другие города и области Казахстана.

Особенно тяжелым оказалось положение эмигрантов, направленных в колхозы. В отличие от тех, кто работал на промышленных предприятиях, они сталкивались с острой нехваткой рабочих мест, жилья, одежды и продовольствия. С началом войны снабжение значительно сократилось, и переселенцы наравне с местными жителями неделями и даже месяцами ожидали получения самых необходимых товаров. Лишь после вмешательства ЦК МОПР Казахстана положение несколько стабилизировалось.

При этом следует учитывать и социальное напряжение: часть местного населения воспринимала политических эмигрантов настороженно и нередко выражала недовольство их присутствием (АП РК. Ф. 708. Оп. 6/1. Д. 524. Л. 11).

Положение политических эмигрантов наглядно отражает письмо Евгении Купчик – члена Румынской коммунистической партии, направленное 1 сентября 1942 г. в Южно-Казахстанский обком МОПР. В обращении она просит о помощи, сообщая, что является эмигранткой и подпольной участницей МОПР в Румынии. С 1933 по 1940 год Купчик жила в Бухаресте, работала на текстильной фабрике и участвовала в рабочем революционном движении. В 1933 г. ее арестовали, она провела 40 дней под следствием румынской охраны, после чего была приговорена к трем годам лишения свободы. Освободившись, продолжила деятельность в финансовом секторе партии. После установления советской власти в Бессарабии ей пришлось бежать из Румынии. Она поселилась в Измаиле, где работала референтом в областной прокуратуре и участвовала в общественной работе.

К моменту написания письма Купчик находилась в крайне тяжелом положении: одна с двухлетним ребенком, без средств к существованию. Сначала она трудилась на полевых работах, затем устроилась на хлопковый завод, однако заработка едва хватало на самое необходимое. Чтобы прокормить ребенка, ей приходилось продавать последние вещи. В письме она подчеркивает, что у нее и у ребенка нет теплой одежды, обуви и даже элементарных бытовых принадлежностей – все было изношено или распродано. В завершение она вновь обращается с просьбой о помощи. Это обращение ярко демонстрирует, в каких тяжелых социально-бытовых условиях оказалась часть политических эмигрантов в годы войны. (ГА ЮКО. Ф. 77. Оп. 2а. Д. 22. Л. 2). В первом полугодии ЦК МОПР Казахстана оказал политическим эмигрантам материальную помощь на сумму 679 рублей. Кроме того, 25 человек получали регулярные ежемесячные выплаты – от 150 до 400 рублей. Однако в ходе проверок выяснилось, что имели место злоупотребления: некоторые иностранцы получали деньги обманным путем, заявляя, что не получали единовременное пособие, и тем самым добивались повторных выплат (АП РК. Ф. 708. Оп. 6/1. Д. 524. Л. 13–14).

Тем не менее среди политических эмигрантов находились и те, кто не стремился к трудоустройству и рассчитывал существовать исключительно за счет пособий. Так, Франц Гундт, называвший себя старостой группы эмигрантов в совхозе «Пахта-Арал» (Октябрьское отделение, Южно-Казахстанская область), фактически злоупотреблял своим положением. Он писал обращения от собственного имени и от имени некоторых женщин, а жил за их счет, будучи, по словам председателя ЦК МОПР Казахской ССР А. Сатонина, по сути, «иждивенцем». При этом Гундт представлял себя квалифицированным специалистом по работе на сложных машинах и отказывался выполнять работу на обычном оборудовании.

Конфликтные ситуации возникали и в Алматы. При распределении комнат в общежитии группа испанских эмигрантов потребовала предоставить лучшие помещения Франсиско Росадо Домингесу и Хосе Апарисио, несмотря на то что, по мнению других, они не имели значимых революционных заслуг и оказались в эмиграции случайно. Комитет отказал в их требованиях, однако указанные лица самовольно заняли желаемые комнаты. На общем собрании коллектива их поведение было признано недостойным звания политического эмигранта. С учетом других нарушений ЦК МОПР и испанской секции Коминтерна было направлено ходатайство о лишении Домингеса и Апарисио этого статуса.

Подобные случаи не были единичными. В числе тех, кто стремился жить на содержании, упоминались Адольф Перл в Гурьеве, Курт Вернер и Эльза Проскауэр в Северном Казахстане и другие. Дополнительную напряженность внесла некая гражданка Сарно, ранее работавшая

переводчицей испанского языка в ЦК МОПР СССР. Представляясь уполномоченной ЦК МОПР Казахской ССР, она провоцировала конфликты между эмигрантами и организацией.

Отчасти ответственность за сложившуюся ситуацию лежала и на местных партийных и советских органах, которые нередко оставляли эмигрантов без должного внимания и не занимались системно вопросами их трудоустройства, даже когда люди находились в крайне тяжелом положении (ГА ЮКО. Ф. 77. Оп. 2а. Д. 22. Л. 12).

Масштабная и во многом неорганизованная эвакуация населения вызвала серьезные трудности, прежде всего в сфере размещения людей. По данным ЦК МОПР Казахской ССР, несмотря на специальные указания ЦК КП(б) Казахстана, направленные обкомам и райкомам партии, на местах партийные и советские органы не обеспечили должного внимания к прибывшим. В результате значительная часть эвакуированных оказалась в крайне тяжелых материально-бытовых условиях: людям не хватало жилья, одежды, обуви и продовольствия (АП РК. Ф. 708. Оп. 6/1. Д. 524. Л. 10 об.).

Общую напряженность при размещении политических эмигрантов усиливало и то, что часть руководителей не проявляла заинтересованности в их трудоустройстве. Кроме того, значительная часть местного населения, прежде всего колхозники, не различала политических эмигрантов и обычных эвакуированных и нередко относилась к ним с настороженностью или неприязнью. Недовольство усиливалось на фоне острой нехватки жилья и продовольствия.

Поскольку эмигранты были расселены по разным районам, системная просветительская и организационная работа с ними и их семьями велась не всегда. В то же время положение тех, кто работал в совхозах, МТС и на предприятиях и активно участвовал в общественной жизни, было более устойчивым. Многие из них включались в деятельность профсоюзов, МОПР и других организаций, нередко занимали руководящие позиции. Они выступали на собраниях, участвовали в торжественных заседаниях, читали доклады и посещали лекции по политической и международной тематике.

В Карагандинской и Восточно-Казахстанской областях, а также в Алматы для эмигрантов регулярно проводились занятия и культурно-массовые мероприятия. Так, 9 мая 1942 г. для 34 политических эмигрантов, работавших на машиностроительном заводе, была организована коллективная поездка в драматический театр на спектакль «Собака на сене», а 17 мая для 15 испанцев – посещение концерта испанского певца Фернандо Кордони в филармонии (АП РК. Ф. 708. Оп. 6/1. Д. 524. Л. 14 об.).

Резкий рост численности населения не мог не сказаться на жизни городов и поселков Казахстана. Обострились социальные проблемы: усилился дефицит жилья, выросли цены на продукты, замедлилось строительство объектов социальной инфраструктуры.

Республиканские органы власти, профсоюзы и другие общественные организации старались по мере возможностей помогать эвакуированным – содействовали улучшению бытовых условий, оказывали материальную поддержку, уделяли внимание вопросам здравоохранения. Однако по объективным причинам они не всегда справлялись с постоянно увеличивающимся потоком эвакуированных и беженцев, которые прибывали в республику практически ежедневно (Чиликова, 2019: 11–12).

Несмотря на серьезные трудности военного времени, местные власти предпринимали активные меры по своевременному размещению и обеспечению эвакуированных. Для многих из них Казахстан стал не просто временным убежищем, а фактически второй родиной.

Это подтверждает письмо ЦК МОПР Казахской ССР, направленное заведующему областным торговым отделом в Шымкенте. В документе, со ссылкой на постановление СНК КазССР № 1051 от 27 мая 1943 г., подчеркивалась необходимость организовать для политических эмигрантов и членов их семей двухразовое питание в закрытых столовых, выдачу единовременных сухих пайков больным, а с третьего квартала – регулярное ежемесячное обеспечение сухими пайками по нормам снабжения, установленным для рабочих промышленности, транспорта и связи.

ЦК МОПР требовал обеспечить своевременное исполнение данного постановления в Южно-Казахстанской области и уведомить о результатах его реализации. В письме также

отмечалось, что Наркомат торговли уже должен был довести соответствующие инструкции, а необходимые фонды для снабжения эмигрантов в третьем квартале предусматривались в составе республиканских контингентов. К обращению прилагалась выписка по области, и отдельно подчеркивалась необходимость безотлагательного выполнения распоряжения.

Подобные документы свидетельствуют о том, что, несмотря на ограниченные ресурсы, республиканские структуры стремились системно решать вопросы продовольственного обеспечения политических эмигрантов (ГА ЮКО. Ф. 77. Оп. 2а. Д. 24. Л. 19).

По данным на июнь 1943 г., в шести районах Карагандинской области проживали 44 политических эмигранта; вместе с членами их семей общее число составляло 83 человека.

Этот список был составлен во исполнение указаний СНК Казахской ССР от 27 мая 1943 г.. Документ предусматривал прикрепление политических эмигрантов и их семей к закрытым столовым с двухразовым питанием, а также предоставление им сухих пайков (Из истории депортаций, 2019: 596).

Председатель ЦК МОПР Казахской ССР А. Сатонин требовал от подчиненных уделять политическим эмигрантам повышенное внимание. В одном из писем в Южно-Казахстанский обком он сообщал о переводе 8000 рублей на закупку обуви для эмигрантов и давал конкретные указания: наиболее нуждающимся выдавать обувь бесплатно с оформлением ведомостей и расписок; не направлять помощь в совхоз «Пахта-Арал» до получения дополнительных распоряжений; инструктор по делам политэмигрантов Вайно должен был доставить обувь в Шымкент лично; отдельным лицам, в частности товарищу Душине, предписывалось выплатить единовременное пособие в размере 200 рублей.

Особенно сложной оставалась ситуация в совхозе «Пахта-Арал», где проживало значительное число эмигрантов. Об их положении подробно докладывал ответственный инструктор по делам политической эмиграции С. Вайсс в записке секретарю ЦК КП(б) Казахстана М. Абдыкаликову. По результатам проверки выяснилось, что в Кировском районе находилось 25 семей (53 человека), из них 20 – непосредственно в «Пахта-Арале». Первоначально сюда было направлено около 72–73 человек, однако часть была переведена в другие области, некоторые возвращены, а девять человек умерли в 1942 г..

Люди, не привыкшие к местным климатическим условиям, в первые месяцы тяжело болели. При этом представители НКВД и руководство совхоза нередко рассматривали их наравне с депортированными поволжскими немцами. Жалобы на тяжелые условия жизни – отсутствие нормального жилья, необходимость самостоятельно достраивать землянки, грубость бригадиров, обман при начислении трудодней – долгое время не давали результата. Работая на сборе хлопка, эмигранты тратили большие усилия, но не получали ни полноценной оплаты, ни достаточного продовольствия. Чтобы выжить, им приходилось продавать личные вещи.

Особенно трагичной стала весна-осень 1942 г.: из-за недоедания, болезней и истощения умерли девять человек, включая четырех детей. Даже стахановцы, такие как токарь Т. Эйленберг (член Компартии Германии с 1918 г.), перевыполнявший нормы более чем на 300 %, не получали необходимой поддержки. После перенесенного тифа ему отказали в дополнительном питании и даже лишили положенной премии, несмотря на его производственные достижения. Руководство совхоза открыто демонстрировало предвзятое отношение, доходившее до откровенно националистических высказываний.

Следует также отметить, что иностранные политэмигранты, размещенные в Чимкентской и Алматинской областях, нередко сталкивались с настороженным и в ряде случаев враждебным отношением со стороны местного населения. Подобное восприятие во многом было обусловлено их происхождением из стран Европы, таких как Германия, Венгрия и Италия, что в условиях военного времени вызывало ассоциации с враждебными государствами. Это, в свою очередь, отражалось на их повседневной жизни и условиях труда: имеются свидетельства о привлечении к наиболее тяжелым видам работ, выполнении трудовых обязанностей в сложных условиях, а также о случаях недостаточного обеспечения одеждой и другими необходимыми ресурсами со стороны руководства колхозов. Вместе с тем,

благодаря обращениям и поддержке со стороны Центрального комитета МОПР, положение иностранных политэмигрантов со временем улучшалось, что способствовало более лояльному отношению к ним и частичному смягчению условий их проживания и труда.

Вайссу удалось добиться отмены принудительной мобилизации политических эмигрантов в трудовые батальоны, а также освобождения нескольких человек, уже направленных на трудовой фронт. Эти решения были восприняты как серьезное облегчение и вызвали заметный моральный подъем среди эмигрантов.

Кроме того, в результате переговоров с областными торговыми органами для 20 семей, проживавших в «Пахта-Арал», было организовано дополнительное снабжение: чай, мука, вермишель, растительное масло, мясопродукты, спички, табак, сладости, детские чулки и носки. Позднее удалось добиться регулярного ежемесячного обеспечения сухими пайками, включавшими муку, жиры, крупы или вермишель, чай и сахар по карточкам, а также разовой поставки мясных продуктов.

Все эти меры свидетельствуют о том, что, несмотря на серьезные просчеты и злоупотребления на местах, центральные структуры предпринимали шаги для улучшения положения политических эмигрантов, оказавшихся в крайне тяжелых условиях (ГА ЮКО. Ф. 40. Оп. 6. Д. 89. Л. 25–28 об).

В условиях войны ЦК МОПР Казахстана уделял внимание не только материальной поддержке, но и культурно-просветительной работе. Для политических эмигрантов организовывались лекции и беседы, посещения клубов и филармоний, работа кружков и секций, экскурсии – все это способствовало их социальной адаптации.

В ноябре 1941 г. из Ворошиловграда в Казахстан была эвакуирована группа политических эмигрантов – рабочие паровозостроительного завода имени Октябрьской революции. Среди них находились 26 испанцев, прибывших в СССР в 1937–1939 гг., вместе с женами и детьми. По профессии это были два конструктора, семь токарей, два электромонтера, два маляра, слесарь, шофер, портной и один неквалифицированный рабочий. Почти все они были трудоустроены на Алматинском заводе тяжелого машиностроения; позднее портные нашли работу в швейной артели, и к концу декабря без работы оставались лишь двое.

Однако жилищная ситуация в Алматы оставалась крайне тяжелой. Некоторое время эмигранты были вынуждены жить в неотапливаемых вагонах, пока для них не приспособили под общежитие клуб одного из предприятий, расположенного в восьми километрах от города.

Собранные казахской секцией МОПР материалы отражают трагедию испанских семей, разлученных войной и границами. Так, Сантьяго Альварес прибыл в СССР с супругой, тогда как его отец остался во Франции, а дети – в Испании. Х. Эррера Гомес смог эвакуироваться с женой, но его родители и сестры остались в Мадриде. Родители и сестра Хосе Фернандеса находились в концлагере в Испании. Эти судьбы ярко показывают, какую личную драму переживали многие политические эмигранты в годы войны (ЦГА РК. Ф. Р-1125. Оп. 2. Д. 122. Л. 3, 12, 100–103; Д. 302. Л. 9).

К концу 1941 г. все испанские эмигранты, прибывшие в Алматы, были размещены. В письме казахстанского отделения МОПР от 6 января 1942 г., направленном в Саратов, сообщалось, что в ноябре 1941 г. из завода «Октябрьская революция» в Ворошиловграде была эвакуирована группа политических эмигрантов-рабочих: часть направили в Омск, часть – в Алма-Ату.

По пути несколько человек отстали. В частности, больной испанский эмигрант Сесар Лаос остался в Саратове – в госпитале № 1 (корпус № 11). В декабре в Алматы прибыла еще одна группа из 53 человек во главе с товарищем Вайсом; они были трудоустроены на заводе Наркомата тяжелого машиностроения. ЦК МОПР Казахской ССР просил саратовское отделение сообщить о состоянии здоровья Лаоса и, если позволит его самочувствие, направить его в Алматы, где остальные эмигранты проживали в помещении клуба Мелькомбината. В письме указывался и точный адрес для связи.

МОПР также оказывал поддержку заболевшим испанцам. Так, 11 декабря 1941 г. председатель ЦК МОПР обратился к директору поликлиники № 1 в Алматы с просьбой принять трех больных эмигрантов на лечение вне очереди. Эти факты показывают, что организация старалась не только решать вопросы размещения и трудоустройства, но и заботилась о медицинской помощи для политических эмигрантов (ЦГА РК. Ф. Р-1125. Оп. 2. Д. 143. Л. 122). В отличие от большинства других политических эмигрантов, испанцы почти всегда прибывали в СССР вместе с семьями. Многие из них впоследствии были направлены на фронт, тогда как их жены и дети оставались в Казахстане.

Вопрос об отправке испанцев в действующую армию был юридически и политически непростым. Неясно, получали ли они статус граждан СССР, который предполагал обязанность военной службы. Если гражданство им не предоставлялось, могли ли они вступать в армию добровольно и зачисляться в регулярные части?

Одним из первых шагов советских властей в отношении испанских эмигрантов стало изъятие у них национальных паспортов с выдачей взамен видов на жительство. Тем самым они фактически переходили в категорию лиц без гражданства.

Согласно статье 3 Закона от 19 августа 1938 г. «О гражданстве Союза ССР», иностранцы независимо от национальности и расы могли быть приняты в советское гражданство по их ходатайству решением Президиума Верховного Совета СССР или соответствующей союзной республики. В то же время статья 8 того же закона устанавливала, что лица, проживавшие на территории СССР и не являвшиеся его гражданами, а также не имевшие доказательств принадлежности к гражданству другого государства, считались лицами без гражданства.

Таким образом, правовой статус испанских эмигрантов оставался неопределенным, что напрямую влияло на решение вопроса об их участии в боевых действиях (Сборник законов СССР, 1956: 500). Таким образом, испанские эмигранты формально имели выбор: ходатайствовать о принятии в советское гражданство или сохранять статус лиц без гражданства. Однако стремления массово получать гражданство СССР среди них не наблюдалось. Им выдавались трехмесячные виды на жительство с правом трудоустройства, и многие ограничивались продлением этих документов. Это во многом объяснялось надеждой на скорую победу республиканцев в Испании и возвращение на родину. Со временем сроки разрешений продлевались, но большинство испанцев продолжали воспринимать свое пребывание в СССР как временное.

В казахстанских архивных материалах встречаются как обозначения «гражданин», так и «лицо без гражданства». Например, в списке политических эмигрантов и членов их семей, проживавших в 1944 г. в Текели (Талдыкорганский район Алматинской области), 21 испанец значился как лицо без гражданства. При этом у некоторых из них супруги имели советское гражданство и не относились к числу эмигрантов. Так, Мария Кантос Льоверанс и ее сын Родригес Кантос Дельфос (1936 г. р.) были зарегистрированы как лица без гражданства, тогда как глава семьи в это время служил в Красной армии. Эти факты показывают сложность правового положения испанских эмигрантов и неоднородность их статуса даже внутри одной семьи (ЦГА РК. Ф. Р-1125. Оп. 2. Д. 335. Л. 1). Вероятно, муж действительно получил советское гражданство, что и позволило призвать его в Красную армию. Однако тогда возникает вопрос: почему его жена и ребенок продолжали числиться как лица без гражданства? Формально получение гражданства происходило по индивидуальному ходатайству, поэтому даже внутри одной семьи правовой статус мог различаться. Если супруга не подавала отдельного заявления или ее документы не были оформлены, она сохраняла прежний статус. По имеющимся данным, испанцы служили в подразделениях милиции, партизанских формированиях и разведывательно-диверсионных группах. Испанский эмигрант Анхель Грондаль Коралл вспоминал, что, как и многие его соотечественники, он стремился попасть на фронт с первых дней войны, но из-за иностранного статуса получал отказ. Лишь после коллективного обращения испанских республиканцев из Казахстана к Иосифу Сталину их вызвали в Москву. Там их направили в разведшколу под руководством полковника Старинова, известного им еще по событиям в Испании, где он

работал военным советником. В дальнейшем Грондаль участвовал в диверсионной деятельности в немецком тылу в составе специальных подразделений государственной безопасности.

Эти свидетельства показывают, что, несмотря на неопределенный правовой статус, многие испанские эмигранты стремились активно участвовать в борьбе против нацизма и в итоге находили возможность внести вклад в военные действия (Kokebayeva, Zakarya, 2022: 932; Kowalsky, 2004; Young, 2014: 395–420; Ibanez Ortega, 2012: 939–966; Елпатьевский, 2002: 181).

Можно предположить, что в регулярные части Красной армии в качестве добровольцев прежде всего зачислялись те испанцы, которые уже имели боевой опыт, полученный в годы гражданской войны в Испании. Их подготовка и практические навыки делали их ценными кадрами в условиях начавшейся войны.

Так, в июле 1941 г. в Уральске была сформирована специальная группа из более чем десяти испанских летчиков. По отдельным данным, всего на фронтах Великой Отечественной войны воевало свыше 70 испанских пилотов.

Одним из самых известных испанцев в рядах Красной армии стал Рубен Ибаррури – капитан, командир пулеметной роты, сын лидера испанского коммунистического движения Долорес Ибаррури. Он погиб в бою и был посмертно удостоен звания Героя Советского Союза.

Некоторые испанские эмигранты продолжили военную карьеру и после войны. Например, капитан Антонио Гарсия Кано, летчик, в ноябре 1941 г. ушел на фронт, служил в авиационном полку, участвовал в битве за Москву, дошел до Германии, а после Победы остался служить в Советской армии.

Эти примеры показывают, что значительная часть испанских эмигрантов не только стремилась участвовать в борьбе против нацизма, но и внесла реальный вклад в военные действия на стороне СССР (Красные соколы). В целом из числа испанцев, переселившихся в Советский Союз, на фронт ушли 785 человек. Из них погибли 187 человек, а по другим данным – 207.

Эти цифры наглядно показывают масштаб участия испанских эмигрантов в Великой Отечественной войне и ту высокую цену, которую им пришлось заплатить за участие в борьбе против нацизма (Елпатьевский, 2002: 154).

В Центральном государственном архиве Казахстана хранится документ со списком политических эмигрантов, призванных на службу в Красную армию. Согласно этим данным, из числа испанцев, работавших в Алматы, были мобилизованы 12 человек; из актюбинской группы – 13; из коллектива в Текели – 14.

Этот источник позволяет проследить конкретный вклад испанских эмигрантов, проживавших в Казахстане, в формирование фронтовых подразделений и подтверждает их активное участие в военных действиях (Сборник законов СССР, 1956: 37).

Существенным источником являются основные и дополнительные списки политических эмигрантов, эвакуированных в Казахстан, включающие 216 человек. Документ содержит 19 граф с ключевыми сведениями: фамилия, имя, отчество, год рождения, национальность, профессия, место прибытия, место проживания в республике и другие данные.

Согласно этим материалам, среди эвакуированных числились 51 немец, 39 поляков и евреев, 29 судетских немцев, 28 испанцев, 14 венгров, 10 чехов, 2 болгарина, а также по одному представителю корейской, литовской, австрийской и румынской национальностей; у 35 человек национальность указана не была.

Поток эвакуированных продолжался, и к июлю 1943 г. в Казахстане проживали уже 744 политических эмигранта, не считая 248 членов их семей.

По состоянию на 1 июля 1942 г. общее число политических эмигрантов и бывших политзаключенных составляло 288 человек (420 вместе с семьями). К 1 мая 1943 г. их количество увеличилось до 404 человек, а с учетом родственников – до 764. При этом и эти цифры нельзя считать окончательными: вероятно, в республике оставались десятки

политических эмигрантов и бывших заключенных, не включенных в официальные учетные данные.

Такая структура показывает заметное преобладание женщин и наличие значительного числа детей, что подчеркивает семейный характер эмиграции и дополнительную социальную нагрузку на местные органы в вопросах обеспечения, жилья и медицинской помощи (АП РК. Ф. 708. Оп. 6/1. Д. 524. Л. 47–52).

Репрессивная политика в отношении лиц итальянского происхождения развернулась в годы сталинских чисток, особенно после того как Италия во главе с Бенито Муссолини вступила в союз с нацистской Германией. Органы НКВД начали кампанию «зачистки»: итальянцев без суда и следствия нередко объявляли агентами фашистской Италии, одних лишали свободы, других – работы, некоторых расстреливали.

Особенно трагичной стала судьба керченских итальянцев в годы Великой Отечественной войны, когда Италия вступила в войну против СССР. Значительную часть из них депортировали из Керчи в Акмолинск, Аральск, Караганду. На сборы отводился всего час, разрешалось взять не более 8 килограммов личных вещей. Люди не понимали, что происходит и что брать с собой; успевали захватить лишь документы и немного ценностей, которые можно было обменять на еду.

Перед отправкой в Баку морем несколько судов с мирными жителями были потоплены немецкой авиацией, однако большинству все же удалось добраться до берега. Дальнейший путь в Казахстан проходил в крайне тяжелых условиях: нехватка воды и топлива на станциях, холод в вагонах, отсутствие нормального питания. Люди боролись за воду и хлеб. Печки почти не обогревали составы, распространялись болезни, в том числе тиф; умирали дети и пожилые.

По прибытии мужчин направляли в Челябинск в так называемую «трудовую армию», где смертность также была высокой. В Казахстане депортированные столкнулись с недоверием и враждебностью: их воспринимали как «фашистов», опасались контактов с ними, чтобы не быть обвиненными в связях с «врагами». Особенно острое отношение проявляли семьи, потерявшие близких на фронте.

Многие переселенцы потеряли родных еще в дороге или уже на месте ссылки. Целые семьи погибали от холода и голода. Те, у кого оставались золотые вещи, обменивали их на продукты. Люди жили в полуразрушенных бараках, работали преимущественно в сельском хозяйстве и легкой промышленности, получая мизерную оплату и минимальные трудовые дни. Чтобы выжить, собирали под снегом съедобные травы.

После окончания войны, в 1947 г., часть депортированных смогла вернуться в Керчь, однако имущество и жилье им не вернули.

Сегодня в Казахстане проживает около 365 потомков керченских итальянцев. Несмотря на активное обсуждение темы политических эмигрантов и спецпереселенцев довоенного и военного времени в странах бывшего СССР, судьба итальянцев остается малоизученной, а памятники, посвященные их принудительному переселению, до сих пор отсутствуют (Boiko, Vignoli, 2008: 2–15).

Заключение. Таким образом, проведенное исследование позволило выявить ключевые особенности миграционных процессов политических эмигрантов в Казахстане в годы Второй мировой войны. Их специфика заключалась в вынужденном характере перемещения, многонациональном составе (включавшем выходцев из стран Европы), а также в сочетании централизованного распределения с элементами адаптации к региональным условиям. Значительная часть эмигрантов направлялась в южные регионы республики, что было обусловлено более благоприятными климатическими условиями, тогда как часть стремилась в индустриальные районы с развитой производственной базой.

Установлено, что правовой статус и социально-бытовое положение политических эмигрантов определялись как общесоюзной политикой, так и деятельностью местных органов власти и общественных организаций. В начальный период они сталкивались с серьезными

трудностями, включая нехватку жилья, продовольствия, одежды, а также случаи настороженного отношения со стороны местного населения. Вместе с тем постепенно происходила их адаптация и частичное улучшение условий жизни.

Особая роль в этом процессе принадлежала ЦК МОПР Казахской ССР, чья деятельность носила комплексный и координирующий характер. Организация, взаимодействуя с партийными и государственными структурами, обеспечивала учет эмигрантов, содействовала их размещению и трудоустройству, оказывала материальную помощь, включая единовременные выплаты наиболее нуждающимся. Важным направлением работы оставались агитационная деятельность, поддержание международных связей и оказание моральной поддержки через переписку с заключенными. С началом войны акценты сместились в сторону практической помощи эвакуированным, что свидетельствует о гибкости и адаптивности политики МОПР.

В результате проведенного анализа численности и национального состава установлено, что в годы войны в Казахстане находились 404 политических эмигранта, а с учетом членов их семей – 764 человека. Исследование механизмов их размещения и трудоустройства показало, что данные процессы осуществлялись преимущественно через партийно-государственные структуры при активном участии МОПР.

Таким образом, поставленная цель исследования достигнута: выявлены особенности миграционных процессов, определены характеристики правового статуса и социально-бытового положения политических эмигрантов, а также раскрыта специфика государственной политики и деятельности ЦК МОПР Казахской ССР в данной сфере.

После окончания войны значительная часть политических эмигрантов покинула Казахстан, вернувшись в другие регионы СССР или на родину. Несмотря на пережитые трудности, в целом Казахстан проявил солидарность и готовность оказывать помощь, что нашло отражение в воспоминаниях эмигрантов, отмечавших поддержку и гостеприимство местного населения.

Sources

AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
SA SKR — State Archive of the South Kazakhstan Region
CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Источники

АП РК — Архив Президента Республики Казахстан
ГА ЮКО — Государственный архив Южно-Казахстанской области
ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан

References

- Boiko, 2008 — *Boiko J., Vignoli J.* L'olocausto sconosciuto: lo sterminio degli Italiani di Crimea. 2008 63 p. (In Italian).
- Chilikova, 2019 — *Chilikova E.V.* Predislovie // *Istoriya. Pamyat'. Lyudi: materialy IX Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii.* 27 sentyabrya 2018 g., Almaty [Preface // History. Memory. People: Proceedings of the IX International Scientific and Practical Conference. September 27, 2018, Almaty]. Almaty, 2019. 594 p. (In Russ.).
- Elpatievskii, 2002 — *Elpatievskii A.V.* Ispanskaya emigratsiya v SSSR [Spanish Emigration in the USSR]. Tver': GERS, 2002. 290 p. (In Russ.).
- Foster, 2008 — *Foster W.* The Tragedy of Karaganda: Members of the CNT and Other Spanish Anti-Fascists in the Soviet Union, 1938–1956. 2008. URL: <https://libcom.org/library/the-tragedy-karaganda>
- Iz istorii deportatsii, 2019 — *Iz istorii deportatsii: Kazakhstan 1939–1945 gg.: sbornik dokumentov.* T. 3 [From the History of Deportations: Kazakhstan 1939–1945: Collection of Documents. Vol. 3]. Almaty: LEM, 2019. 708 p. (In Russ.).
- Ibanez Ortega, 2012 — *Ibanez Ortega N.* El exilio infantil vasco en la URSS. De la Guerra Civil a la Segunda Guerra Mundial (1937–1945) [The Basque Child Exile in the USSR. From the Civil War to the Second World War (1937–1945)] // *Vasconia.* 2012. Vol. 38. P. 939–966 (In Spanish).
- Kokebayeva, 2022 — *Kokebayeva G., Zakarya R.* Emigration and Evacuation: The Life of Spanish Emigrants in Kazakhstan // *Historia Contemporanea.* 2022. Vol. 70. P. 932.
- Kowalsky, 2004 — *Kowalsky D.* Stalin and the Spanish Civil War. New York: Columbia University Press, 2004. 525 p.

- Krasnye sokoly, 2000–2015 — Krasnye sokoly. Sovetskie letchiki 1936–1953 [Red Falcons. Soviet Pilots 1936–1953]. Garcia Cano Antonio. 2000–2015. URL: <http://airaces.narod.ru/spane/garcia.htm> (In Russ.).
- Sbornik zakonov SSSR, 1956 — Sbornik zakonov SSSR i ukazov Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR (1938 – iyul' 1956 gg.) [Collection of Laws of the USSR and Decrees of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR (1938 – July 1956)]. Comp. M.I. Yumashev, B.A. Zhaleiko. Moscow: Gosyurizdat, 1956 (In Russ.).
- Voronkova, 2009 — *Voronkova Iu.* Belarus' i voyna v Ispanii [Belarus and the War in Spain]. Minsk: Belaruskaya navuka, 2009. 289 p. (In Russ.).
- Young, 2014 — *Young G.* To Russia with ‘Spain’: Spanish Exiles in the USSR and the Longue Durée of Soviet History // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2014. Vol. 15. No. 2. P. 395–419.
- Zafra, Greco, Heredida, 1989 — *Zafra E., Greco R., Heredida C.* Los niños españoles evacuados de la URSS [Spanish children evacuated from the USSR]. 1937. Madrid: La Torre, 1989 (In Span.).

Литература

- Воронкова, 2009 — *Воронкова И.Ю.* Беларусь и война в Испании. Минск: Беларуская навука, 2009. 289 с.
- Елпатьевский, 2002 — *Елпатьевский А.В.* Испанская эмиграция в СССР. Тверь: ГЕРС, 2002. 290 с.
- Из истории депортаций, 2019 — Из истории депортаций: Казахстан 1939–1945 гг.: сборник документов. Т. 3. Алматы: LEM, 2019. 708 с.
- Красные соколы, 2000–2015 — Красные соколы. Советские летчики 1936–1953. Garcia Cano Antonio. 2000–2015. URL: <http://airaces.narod.ru/spane/garcia.htm>
- Сборник законов СССР, 1956 — Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 – июль 1956 гг.) / сост. М.И. Юмашев, Б.А. Жалейко. Москва: Госюриздат, 1956. 500 с.
- Чиликова, 2019 — *Чиликова Е.В.* Предисловие // История. Память. Люди: материалы IX Международной научно-практической конференции. 27 сентября 2018 г., г. Алматы. Алматы, 2019. 594 с.
- Boiko, Vignoli, 2008 — *Boiko J., Vignoli J.* L’olocausto sconosciuto: lo sterminio degli Italiani di Crimea. 2008. 63 p.
- Foster, 2008 — *Foster W.* The Tragedy of Karaganda: Members of the CNT and Other Spanish Anti-Fascists in the Soviet Union, 1938–1956. URL: <https://libcom.org/library/the-tragedy-karaganda>
- Ibanez Ortega, 2012 — *Ibanez Ortega N.* El exilio infantil vasco en la URSS. De la Guerra Civil a la Segunda Guerra Mundial (1937–1945) // *Vasconia*. 2012. T. 38. C. 939–966.
- Kokebayeva, Zakarya, 2022 — *Kokebayeva G., Zakarya R.* Emigration and Evacuation: The Life of Spanish Emigrants in Kazakhstan // *Historia Contemporanea*. 2022. Vol. 70. P. 919–950.
- Kowalsky, 2004 — *Kowalsky D.* Stalin and the Spanish Civil War. New York: Columbia University Press, 2004. 525 p.
- Young, 2014 — *Young G.* To Russia with ‘Spain’: Spanish Exiles in the USSR and the Longue Durée of Soviet History // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2014. Vol. 15. No. 2. P. 395–419.
- Zafra, Greco, Heredida, 1989 — *Zafra E., Greco R., Heredida C.* Los niños españoles evacuados de la URSS. 1937. Madrid: La Torre, 1989.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 2, pp. 446-462, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTH / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_2_446-462

**SOVIET EXPERIENCE OF KAZAKH-YOMUD CONFLICT
SETTLEMENT OF 1923 (BY ARCHIVAL MATERIALS)**

Kasymova B. Didar^{1*}, Mukanova K. Gulnar², Margulan S. Aida³

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher

 <https://orcid.org/0000-0001-8521-9818>. E-mail: didarkassymova87@gmail.com

*Corresponding Author

²Branch of the Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology in Astana
(11/5, Kabanbai Batyr Av., 010017, Astana, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-9222-5893>. E-mail: gulnar_mukanova@mail.ru

³Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan)
PhD-doctoral student, Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-1260-6099>. E-mail: aida.1@@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2026

© Kasymova D.B, Mukanova G. K., Margulan A.S., 2026

Abstract. Introduction. For several centuries, clashes between Kazakh and Turkmen tribes in Mangyshlak over pastures, water sources, and transit routes to Persia and Afghanistan have been part of their daily lives and struggle for existence. But after the Bolsheviks came to power, they escalated: on the one hand, due to increased taxation under the Soviet government, on the other, and as a result, due to the growth of the Basmachi. *Goals and objectives.* Reconstruction of the chronology and mechanisms of the settlement of the Kazakh-Yeomud conflict, which in 1923-1924 became a serious problem for the Soviet authorities, who faced the tasks of restoring order among the local (Turkmen and Kazakh) population in Turkmenistan, preventing migration to neighboring countries, combating Basmachism and smuggling. In addition, it was necessary to develop confidence measures in the Soviet government and establish an idea of the new administration among the population. The article aims to examine the experience of representatives of the Soviet government from Turkmenistan and the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic in resolving the Kazakh-Yeomud conflict. The research is based on materials from the archives of Kazakhstan (CSA RK) and the Russian Federation (SA RF), using content and event analysis and discursive practices of text interpretation. *Results.* Representatives of the Soviet government managed to bring the Kazakh-Yeomud conflict into a safe negotiation channel using traditional practices: meetings of

elders, zero/zero exchanges, considering local populace interests (economic, territorial, ethnocultural), not resorting to armed force. Military force was used as a preventive and deterrent mechanism. *Conclusion.* The parties to the conflict (Kazakh and Turkmen elders) at this stage of strengthening the position of the Soviet government agreed to its mediation, apparently due to the fact that they faced more serious challenges to the survival of their peoples.

Keywords: history, archives, Kazakhs in Turkmenistan, Yomuds, conflict, settlement experience

Acknowledgment. The article was written within the framework of the program-specific financing project BR31715053 « Interdisciplinary research of history of Kazakhs living abroad: main stages of formation, personalities, culture and traditions» with financial support from the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Kasymova D., Mukanova G., Margulan A. Soviet experience of Kazakh-Yomud conflict settlement of 1923 (by archival materials) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 2. Pp. 446-462. (In Rus.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_446-462

1923 ЖЫЛҒЫ ҚАЗАҚ-ЙОМУД ҚАҚТЫҒЫСЫН РЕТТЕУДІҢ КЕҢЕСТІК ТӘЖІРИБЕСІ, (АОХИВ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)

Қасымова Дидар Бейсенғалиқызы^{1*}, Мұқанова Гүлнар Қайроллақызы²,
Марғұлан Аида Серікқызы³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкері

<https://orcid.org/0000-0001-8521-9818>. E-mail: didarkassymova87@gmail.com

*Автор-корреспондент

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Астана қаласындағы филиалы
(11/5, пр. Қабанбай батыр, 010017 Астана, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, жетекші ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0002-9222-5893>. E-mail: gulnar_mukanova@mail.ru

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD-докторант, ғылыми қызметкер

<https://orcid.org/0000-0002-1260-6099>. E-mail: aida.1@@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Қасымова Д.Б., Мұқанова Г.Қ., Марғұлан А.С., 2026

Аңдатпа. Кіріспе. Бірнеше ғасырлар бойы Маңғышлақтағы қазақ және түрікмен тайпалары арасындағы жайылымдар, су көздері және Парсылар мен Ауғанстанға транзиттік маршруттар үшін қақтығыстар олардың күнделікті өмірі мен өмір сүру үшін күресінің бір бөлігі болды. Бірақ большевиктер билікке келгеннен кейін олар шиеленісе түсті: бір жағынан, *Зерттеудің мақсаты.* 1923-1924 жылдары Түркіменстандағы жергілікті (түрікмен және қазақ) халқы арасында тәртіп орнату, көрші елдерге көші-қонның алдын алу, басмациямен және контрабандамен күресу міндеттері тұрған Кеңес өкіметі үшін күрделі проблемаға айналған қазақ-йомуд қақтығысының хронологиясы мен реттеу тетіктерін қайта жаңғырту. *Міндеттері.* Сонымен қатар, Кеңес өкіметіне сенім шараларын әзірлеу және халық арасында жаңа әкімшілік туралы түсінік қалыптастыру қажет болды.

Материалдар мен әдістер. Мақалада Түркіменстан мен Қазақ АССР-нан Кеңес өкіметі өкілдерінің қазақ-йомуд қақтығысын реттеу жөніндегі тәжірибесін Қазақстан мұрағаттарынан (ҚР ОМА) және Ресей Федерациясынан (ГА РФ- қазақша РФ МА) алынған материалдар негізінде, мәтіндерді түсіндірудің контент-және ивент талдау және дискурсивті тәжірибелерін пайдалана отырып қарау міндеті қойылған. *Қорытынды.* Кеңес өкіметінің өкілдері қазақ-йомуд жанжалын дәстүрлі тәжірибелерді: ақсақалдар кеңестері мен зеро/нөл алмасуларды, қарулы күш қолданбай-ақ қауіпсіз келіссөздер арнасына шығара алды. Әскери күш алдын алу механизмі және қорқыту ретінде қолданылды. *Қорытындылар.* Жанжалдағы тараптар (қазақ және түрікмен ақсақалдары) Кеңес өкіметінің ұстанымдарын нығайтудың осы кезеңінде оның делдалдығына келісті, шамасы, олардың алдында өз халықтарының өмір сүруіне үлкен қиындықтар туындады.

Түйін сөздер: тарих, мұрағаттар, Түркіменстандағы қазақтар, йомудтар, жанжал, реттеу тәжірибесі

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен жүзеге асырылған «Шет елдердегі қазақтардың тарихын пәнаралық зерттеу: қалыптасудың негізгі кезеңдері, тұлғалар, мәдениет және дәстүрлер» BR31715053 БНҚ жобасы аясында жазылды.

Дәйексөз үшін: Қасымова Д.Б., Мұқанова Г.К., Марғұлан А.С. 1923 жыл Қазақ-Йомуд қақтығысын реттеудің кеңестік тәжірибесі, (архив материалдары бойынша) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. 446-462 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_446-462

СОВЕТСКИЙ ОПЫТ УРЕГУЛИРОВАНИЯ КАЗАХСКО-ЙОМУДСКОГО КОНФЛИКТА 1923 ГОДА (ПО АРХИВНЫМ МАТЕРИАЛАМ)

Касымова Дидар Бейсенгалиевна^{1*}, Муканова Гюльнар Кайроллиновна²,
Маргулан Аида Сериковна³

¹ Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник.

 <https://orcid.org/0000-0001-8521-9818>. E-mail: didarkassymova87@gmail.com

*Корреспондирующий автор

² Филиал Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова в г. Астана
(д. 11/5, пр. Кабанбай батыра, 010017 Астана, Республика Казахстан)
кандидат исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник.

 <https://orcid.org/0000-0002-9222-5893>. E-mail: gulnar_mukanova@mail.ru

³ Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
PhD-докторант, научный сотрудник.

 <https://orcid.org/0000-0002-1260-6099>. E-mail: aida.1@@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Касымова Д.Б., Муканова Г.К., Маргулан А.С., 2026

Абстракт. Введение. В течение нескольких веков столкновения между казахскими и туркменскими племенами на Мангышлаке за пастбища, водные источники и транзитные маршруты в Персию и Афганистан были частью их повседневной жизни и борьбы за

существование. Но после прихода к власти большевиков они обострились: с одной стороны, из-за усиления налогообложения при советской власти, с другой, и как следствие, из-за роста басмачества. *Цель и задачи исследования.* Реконструкция хронологии и механизмов урегулирования казахско-йомудского конфликта, который в 1923–1924 годах стал серьёзной проблемой для советских властей, перед которыми стояли задачи наведения порядка среди местного (туркменского и казахского) населения в Туркмении, предотвращения миграции в соседние страны, борьба с басмачеством и контрабандой. Кроме того, необходимо было выработать меры доверия к советской власти и установить среди населения представление о новой администрации. В статье ставится задача рассмотреть опыт представителей советской власти от Туркмении и Казахской АССР по урегулированию казахско-йомудского конфликта. Материалы и методы. Исследование проводится на основе материалов из архивов Казахстана (ЦГА РК) и Российской Федерации (ГА РФ), с использованием контент- и ивент-анализа и дискурсивных практик интерпретации текстов. *Результаты.* Представители советской власти сумели вывести казахско-йомудский конфликт в безопасное переговорное русло с использованием традиционных практик: совещания аксакалов/старейшин, zero/ноль обмена пленными, без применения вооруженной силы, с учетом интересов (экономических, территориальных и этнокультурных) местного населения. Военная сила была применена только в качестве превентивного механизма и устрашения. *Заключение.* Стороны в конфликте (казахские и туркменские старейшины) на этом этапе укрепления позиций советской власти согласились на её посредничество, по всей видимости из-за того, что перед ними стояли более серьезные вызовы по выживанию своих народов.

Ключевые слова: история, архивы, казахи в Туркменистане, йомуды, конфликт, опыт урегулирования

Благодарность. Статья написана в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования BR31715053 «Междисциплинарное исследование истории казахов зарубежья: основные этапы формирования, личности, культура и традиции» при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Для цитирования: Касымова Д.Б., Муканова Г.К., Маргулан А.С. Советский опыт урегулирования казахско-йомудского конфликта 1923 года (по архивным материалам) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. С. 446-462. (На Рус.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_446-462

Введение. На основе российских архивных материалов есть возможность реконструкции хронологической последовательности урегулирования принципиальных споров между казахами-адаевцами и туркменами-йомудами в 1922–1923 гг. в рамках деятельности Межреспубликанской комиссии, работавшей под эгидой ВЦИК. В указанный период проявились дипломатические качества уполномоченных КазЦИКа и реальных лидеров, возглавивших миротворческие миссии. Актуальность темы подкрепляется переосмыслением роли в разрешении конфликта деятелей Алаш, об участии которых не было принято упоминать в советской историографии. Сталинские репрессии 1930-х гг. в СССР создали информационный вакуум вокруг острых тем, особенно по вопросам обустройства границ территорий автономий, в частности, в пределах Центральной Азии, и это надолго вывело из научного оборота подробности изучаемого процесса.

Упоминания о казахско-йомудских конфликтах начала 1920-х гг. есть в работах о Г.И. Карпове (Демидов, 2001: 47; Наумова и др., 2018: 233). Казахи (киргизы), относящиеся к Младшему жузу, проживали на территории Мангышлакского и Красноводского уездов и занимались преимущественно кочевым скотоводством. В Ашхабадской, Марыйской и Чарджоуских областях также были казахские поселения. Исторические миграции казахов на территорию Туркменистана были частью практик освоения степных и полупустынных зон кочевым этносом в относительно мирное время. В беспокойные времена казахи Младшего жуза мигрировали в соседние земли в поисках вариантов выживания. Эти челночные исходы

отражены в статистических данных. Так, в ходе переписи населения в 1897 г. в 4 уездах Закаспийской области, территории которых в наше время полностью находятся в современном Туркменистане, родным языком называли казахский язык – 5371 человек (в то время он именовался киргиз-кайсацкий). Абсолютное большинство казахов проживало в Красноводском уезде – 5361 человек, составляя 10 % населения уезда. Численность казахов в Туркменистане менялась в зависимости от политико-административных изменений режима. Туркменские земли вошли в состав Российской империи в результате поэтапного продвижения русских войск и завоевания Хивинского ханства в течение XIX в. Казахские родовые подразделения Младшего жуза, которые кочевали на Мангышлаке, также стали частью Туркестанских владений России. До падения Дома Романовых в 1917 г. российские колониальные власти не ограничивали миграционные перемещения туркмен и казахов, не вторгались в систему управления, налогообложения и распределения пастбищных угодий, которые контролировались традиционными родоплеменными структурами.

С установлением советской власти казахи были принудительно переведены к оседлому образу жизни в рамках социалистической трансформации (Капаева, Асанова, 2026: 1079). В результате ликвидации родоплеменной организации казахского общества произошла его глубокая социальная перестройка. На смену традиционной системе пришло классовое деление, основанное на имущественных различиях. Это сопровождалось формированием новых социальных групп и трансформацией прежних, а также изменением форм эксплуатации, которые адаптировались к новым общественно-политическим условиям (Дахшлейгер, 2015: 84).

Жизнеобеспечение казахов Мангышлака основывалось на перекочёвках и сильно зависело от природных условий, что нередко приводило к потерям населения и скота; ситуацию усугубляли дефицит и низкое качество воды. Миграции в районы современного Туркменистана носили традиционный характер, но в кризисные периоды усиливались как стратегия выживания. Несмотря на административные границы 1920-х гг., сохранялись хозяйственные и культурные связи, при этом перекочёвки казахских родов нередко сопровождались конфликтами и с конца 1920-х гг. усилились из-за засух, джута и политики конфискации и налогообложения (Касымова, Калыбекова, 2025: 48).

За 1929–1930 гг. из Адаевского уезда мигрировало около 20 тыс. казахских семей в Туркменистан, где значительная часть беженцев была записана как каракалпаки (Огайон, 2009: 184; Бөкейхан, 1995: 137).

Исторически, в силу географической близости, климатических особенностей региона и потребности в пастбищах, между казахами и йомудами (туркменским племенным образованием) часто возникали конфликты, зачастую сопровождавшиеся не только угоном скота, грабежом, уничтожением имущества (поджоги), но и массовыми убийствами, с ответными рейдами мести. Локальные конфликты были частью жизни казахов и йомудов. Основная причина конфликтов – борьба за контроль за пастбищами и колодцами.

Йомуды – одна из крупных групп туркмен, исторически были расселены в южной части Балканского ваята (области) Туркменистана, около реки Атрек и в сопредельных местностях Персии (Ирана), между Атреком и Горганом, а также на севере, в Дашогузском ваяте. Вероятнее всего, слово йомуды происходит от слова алайонтли. Туркмены-йомуды разделялись на оседлых, полукочевых и кочевых, последних большинство. Оседлые йомуды жили в сёлах Чикишляр и Эсенгулы, полукочевые летом обитали в низовьях Атрека (в двух крупных сёлах), а зимой разбивались на мелкие группы, кочевали в окрестностях. Кочевые туркмены-йомуды на осень и зиму уходили за Атрек, в Иран. Йомуды контролировали земли, прилегающие к границе с Афганистаном и Персией, что приносило им значительные выгоды, прежде всего, в виде контрабанды (Карпов, 1931: 5).

Материалы и методы. Исследование основано на комплексе архивных и опубликованных источников, извлечённых преимущественно из фондов Государственного архива Российской Федерации (ГА РФ) и Центрального государственного архива Республики Казахстан (ЦГА РК). Основу источниковой базы составляют протоколы заседаний

Межреспубликанской комиссии при ВЦИК, стенограммы Совнаркомов Киргизской (Казахской) и Туркестанской АССР, делопроизводственная переписка уполномоченных лиц, а также оперативные сводки ГПУ и материалы пограничных служб. Важное значение имеют обращения населения, акты о возврате пленнх и имущества, статистические данные переписей 1897 и 1926 гг., а также нарративные и этнографические работы современников.

Методологическую основу исследования составляют принципы историзма и объективности. В работе применены историко-генетический и историко-сравнительный методы, позволившие выявить причины конфликта и сопоставить позиции сторон. Метод исторической реконструкции использован для восстановления хронологии событий 1922–1923 гг. Критический анализ источников обеспечил оценку их достоверности и выявление идеологической составляющей. Дополнительно применены контент-, ивент- и дискурс-анализ для изучения официальной риторики, а также просопографический подход при анализе деятельности ключевых участников.

Обсуждение. В 1921–1923 гг. разразился серьезный конфликт, вызванный нападением группы йомудов на казахский аул, убийствами, поджогами и пленением нескольких десятков человек. Стороны обратились к советским властям с просьбой разрешить его, вернуть угнанный скот и пленников, а также принятием решений, которые бы предотвратили повторение нападений.

Внешние факторы киргизско-йомудского (казахско-йомудского) конфликта – это активизация усилий Персии по установлению полного контроля над йомудскими племенами, находящимися в самой Персии, и привлечение на свою сторону йомудских племен в советском Туркестане. Туркменские племена, проживающие вдоль границы с обеих сторон, исторически были важной частью торговых контактов между Персией, Российской империей и Хивой: они поставляли высокопородных лошадей, другие виды скота, ковры, пленнх, которых продавали на невольничьих рынках. Туркмен-йомудов набирали в качестве надежной военной силы для разного рода походов (Васильев, 2021: 658).

Внутренние обстоятельства конфликтов в интерпретации Г. Карпова: «К моменту Октябрьской революции и последующие годы (до 1920 г.) Туркмения представляла собой бурлящий водоворот, где революционные идеи переплетались с различными революционными течениями, где появлялись то англичане, то белогвардейцы, непрерывно нарождалось басмачество, и все это ложилось тяжелым бременем, в первую голову, на экономически обессиленное дехканское население. После 1920 года положение улучшилось, но отдельные вспышки, в виде киргизско-йомудской вражды (1922 г.), похода Джунаид-хана на Хорезм (1924), выхода эмиграции из Афганистана на Керки (1920), все же продолжали иметь место» (Карпов, 1929: 42).

Рис. 1. Отчетная карта Туркмении. (История, 2025)
(Fig. 1. Report card of Turkmenistan. (History, 2025))

Обстановка на полуострове Мангышлак в 1920-е гг. действительно была крайне сложной: сменявшие друг друга военно-политические блоки, ожесточенное сопротивление «банд» (в источниках часто упоминается Джунаид-хан как лидер сопротивления советской форме правления со стороны туркмен-йомудов), к тому же сильное влияние среднеазиатских владетелей, на местах – ожесточенная борьба за кочевки и пастбища, что приводило к угону скота, похищениям людей и т.п.

К началу территориального размежевания Казахской АССР с соседними республиками, эти столкновения до предела обострили ситуацию, и поскольку местные власти подчинялись Москве, то информация направлялась всесоюзным ведомствам, где принимали окончательные решения. Теоретические модели процесса на тот момент составляли подавляющую часть советских агитационных изданий: например, брошюры И. Варейкиса и И. Зеленского (Варейкис, Зеленский, 1924: 86) и М. Немченко (Немченко, 1925: 28) освещали лишь его позитивные последствия, в статье же А. Семенова (Семенов, 1924: 26) отражалось историческое прошлое края. Тогда как практика размежевания на местах оказалась гораздо более суровой, вплоть до ввода эскадронов.

Информация о том, что в Адаевском уезде (далее – Адуезд) существуют определенные проблемы, которые надо незамедлительно решать, поскольку имеются территориальные притязания со стороны йомудов и других заинтересованных сторон, перманентно поступала в КазЦИК, как факт, с осени 1920 г. (ГА РФ. Ф. 1318. Оп. 11. Д. 42. Л. 3, 5 и об.). Например, этот вопрос поднимался на заседании Казахского СНК 20 и 22 октября 1920 г. (протокол № 3), на котором присутствовали Смагул Садвокасов и другие члены президиума КазЦИКа (ГАРФ. Ф. 1318. Оп. 11. Д. 42. Л. 3 и об.).

Адуезд и его проблемы обсуждались и на заседании КазСНК 30 декабря 1920 г., в этом заседании также участвовал член КазЦИКа Смагул Садвокасов (ГА РФ. Ф. 1318. Оп. 11. Д. 42. Л. 47 и об.) Тема о положении в Адаевском уезде выносилась и на заседание СНК КССР и в последующем, что свидетельствует о нерешенности проблемы. Так, например, вопрос рассматривался на совещании от 11 июня 1921 г. (протокол № 3) (ГА РФ. Ф. 1318. Оп. 11. Д. 42. Л. 82).

Между тем, правительству Казахской республики приходилось одновременно урегулировать вопросы организационного характера и на юго-западе (Адуезд), на северо-западе (Кустанай), севере и северо-востоке (Акмолинская и Семипалатинская области) Казахстана, что было не просто ввиду недостатка опытных работников.

Что же произошло в Туркмении между казахами и туркменами в это время? Приведем выдержку из работы Г. Карпова: «Иначе дело обстояло в Западной Туркмении, районах: Красноводском, Казанджикском, Гассан-Килийском и Кара-Калинском. Тут в этих районах как говорят – «вечная» вражда между йомудами и казаками (имелись в виду казахи) - адаевцами и между йомудами и гокленами, возникшая на почве захвата пастбищ и водопойных источников. К весне 1923 года вражда между йомудами и казаками достигла небывалых пределов. В марте 1923 года в одной из схваток были потери с обеих сторон: убитыми до 100 чел., пленных до 40, сожжено несколько аулов, угнано сторонами скота свыше десятка тысяч голов и т.д. При этом, после мартовского побоища подготавливалось более грандиозное: подготавливалась вся йомудская и казакская степь, начиная от Астрабадской провинции (в Персии) и кончая Уралом. Помимо этого, имел место частый взаимный угон скота йомудами (не гокленами) и казаками, мелкими партиями продолжавшийся до 1925 года» (Карпов, 2018: 60). В марте пострадали казахские аулы от набегов йомудов.

Руководителем Комиссии по урегулированию конфликта с туркменской стороны был назначен Г.И. Карпов (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 90): «Зам. Предисполкома т. Карпову. Сообщается для сведения, что Председателем комиссии по вопросам Красноводского уезда со стороны Центра утверждены вы. Справка Курбансаидова». Карпов регулярно сообщал о ситуации в Центр. Так, в областную комиссию о состоянии дел в разрешении конфликта пришел рапорт. В рапорте доводилось, что «мирные жители киргизы, живущие на станции Казанджик и также Джибель, работающие по местам службы, как-то: по железной дороге,

боясь йомудского населения ... все мирные киргизы по другим аулам [думают], где бы им найти хороший приют и жить мирно, и так же все мирные жители киргизы Красноводского района то же самое думают [о] выезде в Форт турецкого района, то же самое боясь йомудского населения. Как жители киргизы ст. Джебель и начиная до Казанджика, все выезжают в Красноводский район, чтобы перекочевать далее в Мангышлак и т.д. Причина выезда киргизского населения из ст. Джебель и до Казанджика – как-то недавно йомудские жители напали в ст. Акча Куйма на мирных жителей, как-то: рабочих Ср. Аз. железной дороги, забрав верблюдов и мелкого скота, и также грозят киргизскому мирному населению». А потому автор рапорта просил оказать какое-нибудь содействие казахам (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 105).

Выписка из протокола № 15 Заседания Президиума Красноводского Уисполкома под председательством тов. Байры-Кары при секретаре тов. Шаргородском, состоявшегося 25 февраля 1923 г., сообщает, что на повестке дня был заслушан следующий вопрос: «4. Заявление гр. Хакмурада Батыр Атекаева об угоне скота киргизами 95 шт. и убийстве 4-х человек». Было принято постановление «заявление отправить в облисполком, на рассмотрение, сообщив, что в недалёком будущем будут приняты самые решительные меры против подобных явлений» (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 1).

В Красноводский уездный исполнительный комитет 23 марта 1923 г. от жителя Джебеловской волости Хакмурата Батыра Атекеева поступило заявление (приведем его полностью): «Уже как известно вам, что киргизы Адаевской губернии Кирреспублики делают нападения на наших йомудов, угоняют скот, убивают людей, как это повторилось ряд несколько. Поэтому мы, туркмены йомуды, поневоле вынуждены погнать[ся] за ворами и угонщиками скота и отобрать от них угнанных, вследствие чего происходит сражение между киргизами и йомудами. Во время погони иной раз киргизы терпят обиду со стороны йомудов, а иногда йомуды со стороны киргизов. Таковых несчастных случаев как для йомудов, так и для киргизов вызывают беспрестанные нападения киргизов на йомудов. Учинив несчастными жертв людей йомудам, киргизы сумеют опять донести власти, якобы йомуды грабили их и убили людей и, наоборот, нужно было жаловаться на них. В прошлые годы, именно 1921–1922, систематических съездов, где киргизы с нами покончили дела навсегда и дали полное обещание, что они далее угонять скот и нападать на нас не будут, а, между прочим, как известно вам самим, они, киргизы, каждый раз нарушают постановления съезда не угонять скота у йомудов. Ряд появлений таких случаев нас, йомудов, вынуждает идти на них и грабить и убивать людей, что нам непростительно. Недели две тому назад от верховых киргизов [пришли и] угнали 95 голов скота и убили 34 человека. А вслед за ними наши йомуды не погнались, чтобы обращаться к властям, которая может принять меры против таких появлений и принудить киргизов к прекращению таких поступков. Я, Хакмурат Батыр, чтобы не называть перед рабочей властью ... что я якобы проливаю кровь невинных людей и граблю аулы, отказался совершить погоню за преступниками. Теперь обращаюсь к вам, как быть мне со своими йомудами, [в] дальнейшем существовать, на стороны киргизы не допускают пойти. Февраль 1923 года» (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 2 и об.).

Поскольку столкновения превратились в военные действия, то местные власти просили прислать венную силу – эскадрон на Джебель. Выступил отряд [в] 44 штыка с пулеметом Гассан (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 38).

Выписка из заседания малого Президиума Центрального исполнительного Комитета Советов Туркестанской республики от 21 февраля 1923 г. № 17 свидетельствует о факте обсуждения острого вопроса: «О создании Ревкома по урегулированию взаимоотношений между киргизами и туркменами в Красноводском и Мангышлакском уездах. Постановили: для разрешения вопроса по урегулированию взаимоотношений между киргизами и туркменами решения в Красноводском и Мангышлакском уездах создать комиссию на правах Ревкома в составе трех лиц по одному: от Киргизского представительства, Туркменской области и Ц.К.К.П.Т. под председательством последнего» (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 5).

25 февраля 1923 г. отряд туркмен из 100 человек выехал в сторону Кара-Бугаз с целью нападения на «киргиз» и угнать скот вместо своих угнанных. Власти сообщили об этом казахам (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 9–10).

В Угорком КПТ от члена комитета Тулибаева Сарсембая поступило заявление о том, что 3 аула племени мамертай и аул Чегим, в котором находилось 60 кибиток с населением 150 человек от Красноводска верст 300, от промысла Киндерли 3 дня пути на верблюдах в ночь были ограблены йомудами. Думаю Бехельке, из разных племен йомудов. Вырезано до 70 человек, взято в плен около 30 человек мужчин, женщин и детей. Угнано верблюдов и хороших лошадей около 1000, баранов 2500 голов, также забрали кошмы, продукты и вещи, а остальное сожжено и в данный момент все племя уничтожено.

Заявители просили выехать комиссию на пароходе в Киндерли, а там на верблюдах на место, где был уничтожен аул йомудами, просили принять меры, т. к. «живем и думаем, что будем убиты, а также просим в Джебел, Казанджик и Кизил-Арват, дабы вернули взятых в плен, дабы их не убили, также скот по возможности возвратить, т. к. мангышлакские киргизы не грабят, а если грабят, то только хорезмские, но не мы, а у нас тоже есть, но не убивают, а угоняют скот, но не убьют и не возьмут в наших степях. Подпись: Тулибаев, Демен Башинов» (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 13).

Комиссия пришла к выводу, что конфликты вызваны прежде всего экономическими проблемами – ведь конфликты возникали, как докладывали, на почве необеспеченности прав казахского населения в Красноводском районе (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 20). Был создан Ревком и вызваны воинские силы для наведения порядка (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 18).

Но одна из причин неразрешенности конфликта заключалась в том, что до того времени не было представителей от казахского населения в местных органах власти. Туркмены требовали выселить казахов (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 26), но позиция ТуркЦИКа была иной. Представительство ТуркЦИКа считало своим долгом просить ТуркЦИК разъяснить Красноводскому Уисполкому, что какое-либо, даже частичное, выселение киргиз с освоенной ими за долгие годы территории крайне вредно должно отразиться на их хозяйстве и едва ли может быть согласовано с принципом равноправия всех национальностей, а вследствие этого, по соображениям экономического и политического порядка, такое явление едва ли может быть признано допустимым. Так утверждал Полномочный представитель КССР при ТуркЦИКе Омаров в депеше от 29 января 1923 г. (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 26). За нарушение порядка [предусматривалась] уголовная ответственность (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 27).

В Киротдел при ТуркЦИКе от Киргизского [со]общества, проживающего в Красноводском районе, поступило еще заявление с просьбой к Киротделу обратить серьезное внимание на их тяжелое положение, что происходит «вследствие отсутствия нашего органа, как в Красноводске, так и всех его окрестностях. [Имели место] неоднократно повторяемые угоны нашего [казахов] скота туркменами, несколько случаев убийства наших людей и прочее, и на заявления не принимается властями никаких мер. Кроме того, воспрепятствуют казахам снимать степное сено и дрова для продажи и обжалования остаются без последствий. Кроме как усиливающего притеснения и выселения как в Киркрай, в окрестности Карабугаза, сниматься с родных мест очень тяжело для нас, в особенности неимущих казахов» (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 28). Заявители от казахов просили назначить своего представителя (от Красноводского района) в качестве уполномоченного и предложили кандидатуру Сарсембая Тулябаева, ответственного секретаря Комячейки при Красноводском Угор КПТ (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 29).

Красноречиво свидетельствует о напряженной обстановке выписка из информационной сводки по ДТО ГПУ Средней Азии за 15 марта 1923 г. № 4. Например, в ней констатируется, что родовая вражда между йомудами и киргизами усиливается в Джебельской волости: «Киргизами убито 12 абатайцев, угнано 750 верблюдов. Йомудами разбито 60 кибиток киргизских, убито 70 человек, в плен взяты 30 человек, рогатого скота угнано 1000 штук, мелкого – 2500 штук. В районе Адаевского уезда в расстоянии 300 верст от Красноводска на

север. Принять какие-либо меры на месте трудно. Просьба срочно принять меры. Ждем ваших распоряжений, как административные, так и карательных органов. События в Джебельской волости, аул Атта-Теке в расстоянии от Джебеля 300 верст. Инициатива не установлена, в первые события три аула племени мамертай и аул Чигил, где находилось 60 кибиток на границе Адаевского уезда. В последних числах февраля было организовано сто всадников йомудов, о чем сообщалось в область. Чья инициатива вооружения – выяснить нельзя. Из нападения на аул киргиз врасплох ночью можно заключить вражду. Момент воздействия упущен, так и другая сторона сильно обозлена. Идет вооружение йомудов в Джебельском, Казанджикском и Красноводском районах на проживающих киргизов в этих районах. Для прекращения развивающейся вражды с той и другой стороны необходимы вооруженная сила, хотя бы эскадрон в Джебель» (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 32).

Согласно источнику, были приняты определенные меры. Так, были вызваны влиятельные лица йомудов через Койке, им предложили возвратить пленных (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 33).

По прибытии в расположение туркмен йомудов Карпов выяснил, что нападения йомудов на мирных казахов (предположительно) объясняются тем, что последние, будучи расположены на территории между племенами туркмен, якобы передают своим соплеменникам в Адаевской волости всякого рода сведения о намерениях йомудов нападать на казахов. И отчасти тем еще, что йомуды грабят, и делают это безнаказанно, казахов и угоняют скот. Поэтому казахи оказались в безвыходном положении: во-первых, как обиженные и ограбленные, и во-вторых, главным образом, лишены возможности производить в дальнейшем заготовку топлива (саксаула) по случаю отсутствия рабочего скота. Последнее обстоятельство имеет значение уже для всей области. Комиссия без реальной силы не в состоянии принять меры к возвращению угнанного скота, а равно предупреждения могущих быть нападений в дальнейшем. Есть возможность арестовать виднейших аксакалов из родов Атабай и Ак, коих содержать как заложников, предъявив требования на возвращение скота. Но такой прием едва ли приведет к положительным результатам, и может случиться так, как это было раньше, поскольку даже если взять заложников, грабежи будут продолжаться.

В связи с этим уполномоченный Карпов полагал: «...какие меры – посылка конного отряда в южную часть Казанджикской и Джебельской волостей, без этого сделать что-либо серьёзно нельзя» (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 55–56). Был направлен отряд в 200–300 сабель при 2–3 пулемётах. Для обеспечения отряда мобилизованы верблюды на месте (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 57). Также предложено было организовать волость на границе с Кирреспубликой, но это было невозможно из-за большого расстояния до центра Туркменской волости (докладная от 5 апреля 1923 г.) (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 58). Одним из руководителей с туркменской стороны по урегулированию конфликта в источниках указан Н. Айтаков. Таким образом, конфликт был разрешен угрозой применения военной силы и взятием заложников.

Последующие события выглядели следующим образом: в августе 1921 г. в Красноводске был созван съезд из представителей сторон по разбору и улаживанию конфликтов, где было подписано мировое соглашение на будущее и конфликты прошлого разрешены порядком «Чох-Доуды». Такой порядок мирового соглашения, т. е. «без аннексий и контрибуций», ставит в невыгодное положение пострадавших с обеих сторон по той причине, что после, предположим, налета казахов на йомудов, последние пострадали не все, а несколько хозяев (5–10), тогда как при очередном налете йомудов на казахов из отнятого у последних не возмещаются убытки потерпевших. А в первую голову берут себе львиную долю участники ограбления, в числе последних возможно потерпевший и не участвовал, а посему и после «Чох-Доуды» потерпевший старается вернуть потерянное путем организации очередного набега, зная, что и после этого опять повторится «Чох Доуды. Картина урегулирования выяснена из донесения Г. Карпова от 20 апреля 1923 г. (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 189).

Карпов решил не применять военную силу для подавления волнений и конфликтов, но использовать её в целях предупреждения и, возможно, устрашения сторон. Алгоритм его действий выглядел следующим образом: влиять через старейшин племен - аксакалов. Так, 14 апреля 1923 г. Г. Карпов направил председателям Аульного совета племен Атабай 1 и Теке-Дурды указание, чтобы они объявили населению через аксакалов своего племени не производить нападения на казахов. Рекомендовалось пленным оберегать до особого распоряжения. Для этого рекомендовалось установить охрану своего племени в местности, где возможны нападения киргиз. Если эти распоряжения не будут соблюдаться, то он угрожал вызвать военный отряд. В этом случае все расходы по содержанию этого отряда были бы возложены на аулы племени Атабай 1. Формой урегулирования был предложен съезд (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 70 и об.). Перед комиссией стояла задача подготовить и провести съезд с участием старейшин с обеих стороны для обсуждения вопросов, связанных с разрешением конфликта.

Таблица 1. Расселение казахов в Туркмении (по данным переписи 1926–1927 гг.) (Карпов, 1929: 26)

	Городского	Сельского	Всего
Туркмены	9, 790	710, 002	719, 792
Узбеки	8,476	96,496	104,792
Русские	63,975	11,381	75,356
Персы	5,112	2,009	7,131
Армяне	13,418	441	13,859
Казаки/казахи	471	9,00	9,471
Таджики	-	468	468
Каракалпаки	-	1,520	1,520
Белуджи	-	9,952	9,952
Джемшеды	-	931	-
Прочие	22,829	13,299	25,128
Иностранные подданные	16,882	8,433	25,315
Итого	136,983	863,932	1,000,915

Результаты. Завершение конфликта. Источники сообщают, что 29 ноября 1923 г. закончился конфликт между казахами-адаевцами и туркменами-йомудами, и состоялся обмен пленными. В переговорах со стороны туркмен-йомудов участвовал Саты Клыч и со стороны казахов – Бекеш (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 142).

Туркменскому облисполкому сообщали, что остро стоит вопрос о возможности беспорядков в связи с тем, что, по сведениям НКВД, агенты персидской власти в Иомудстане вели агитацию среди иомудов за отделение от РСФСР. Поэтому НКВД предлагал немедленно через постпредство Исполкомов, находящихся на территории, населённой иомудами, повести самую энергичную контрагитацию среди таковых. В основу агитации необходимо было принять те преимущества и права, коими пользовались иомуды и другие национальности при Советской власти (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 155).

Сообщение от 10 апреля 1923 г. от Айтакова, зам. председателя ЦИК, информировало о проникновении через персидскую границу в Иомудстан агентов Персидской власти, задачей которых было всеми способами склонить население Иомудстана к отторжению от РСФСР и переселению в Персию.

В целях предотвращения конфликтов между казахами и йомудами было выпущено воззвание, которое должны были зачитать старейшины в своих племенах. Считаем целесообразным привести его полностью, чтобы понять, какие дискурсивные практики использовали советские деятели для привлечения на свою сторону туркмен и казахов, урегулирования конфликта и недопущения таковых в будущем: «...Товарищи! До сих пор существующая между вашими племенами вражда не прекращается. И травля вас друг друга

не приведет к спокойной жизни, а наоборот, вы год от году, случая к случаю будете больше злиться, терять ваши стада, имущество и людей, и, в конечном итоге, заслужите должное наказание от правительства за свои поступки. Советская власть не хочет, чтобы вы враждовали между собой и нарушали спокойствие и благополучие ваших семей. Советская власть не желает применять к вам тех мер, которые проводило по отношению к вам правительство Николая, посылая карательную экспедицию во главе с генералом Мадридовым (правильно – Мадритовым), память о котором еще жива среди вас, и злоба на такую выходку царского правительства не угасла еще в ваших сердцах... Для разбора причин вражды и имевших место грабежей и убийств друг друга правительства Туркестана и Киргизии создали особую комиссию, которая уже приступила к своей работе и постарается вопросы вражды разрешить так, как желает этого заинтересованное население. Успех же в работе Комиссии зависит и от вас» (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 193).

30 мая 1923 г. состоялось заседание ответственных работников под председательством т. Аразова, на котором рассматривался вопрос о состоянии работ по ликвидации Киргизско-Йомудской вражды и настроении населения. Докладчик, председатель комиссии т. Карпов, указал на причины возникновения киргизско-йомудской вражды, которая то разгоралась, то утихала, но обострилась в 1923 г. Согласно собранным материалам комиссии, оказалось, что главную причину вражды составляет борьба за обладание колодцами и пастбищами. Перед комиссией стояла задача исследовать отношение казахов к йомудам и только после всестороннего изучения этого вопроса созвать киргизско-йомудский съезд в г. Красноводске, на что комиссии уже отпущены соответствующие средства. Т. Карпов просил выдвинуть представителя от Кирнаселения для проведения работ между киргизским населением на время отсутствия представителя Кирреспублики т. Алманова. Т. Карпов указал на бедственное положение 3 аулов казахов, работавших по заготовке дров в районе Казанджика, требующее оказания срочной помощи из средств Уисполкома или Помгола. Карпов указал на полное отсутствие ответственных работников в волостях, отметил, что туркмены имеют очень смутное представление о Советской власти и что нужно привлечь население на свою сторону через оказание экономической помощи населению (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 288 и об.)

После урегулирования конфликта между казахами и йомудами остро встал вопрос о разграничении территорий, относящихся к Казахской АССР и Туркменской ССР. Поэтому Карпов дает пояснения о расположении земель йомудов Председателю Туркестанского Центрального Исполнительного Комитета и Президиуму Туркменисполкома. Он считал, что междоусобицы и грабежи, возникающие между йомудами (племена Атабай 1 и 2, Ак и Бекельке) с одной стороны, и киргизами, с другой, происходят в большинстве по Узбою (стар. русло р. Аму-Дарьи) и до границы с Кирреспубликой – на территории Красноводского уезда. Племена йомудов расположены южнее Узбоя параллельно линии железной дороги, начиная от Красноводска и кончая Киз.-Арватом. Киргизы же расположены на север от Узбоя до границы Кирреспублики и вглубь Адаевского уезда. Причем те и другие ведут кочевой образ жизни, и главное их занятие – скотоводство. Места для пастбищ определяются, судя по времени года, т. е. на летнее время большинство йомудов со своими стадами прикочевывают в горы – южнее полотна железной дороги, на зиму откочевывают в пески – на Узбой. Такое перемещение вызывается тем, что в летнее время в горах лучший корм, благоприятная погода. Тогда как в это время в песках недостаточно воды, и корм выгорает. Зимой же наоборот – в горах от снегов и обледенения почвы корм отсутствует, нет топлива, тогда как в песках большие залежи саксаула; и корм, имеющийся на протяжении всей зимы, не заносится снегом, и почва не леденеет. Помимо этого, в горах зимой скот не выдерживает холодов, а летом в песках – жары. То же самое следует сказать и в отношении киргиз, разница лишь в том, что последние производят кочевки между Узбоем и Арало-Каспийской возвышенностью Усть-Урт (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 296). На Узбое в зимний период находятся со своими стадами и казахи, и йомуды, на лето откочевывают в разных направлениях (юг-север).

Из-за отсутствия связи административных органов с аулами население последних пастбища распределяет между собой не на началах равноправия, а путем захвата с

применением насилия, т. е. способом, установленным предками патриархально-родового порядка... Вот приблизительно та обстановка и особенности в скотоводческом хозяйстве йомудов, благодаря которым периодически возникают неурядицы, известные под названием племенной вражды (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 295–299).

После подписания упомянутого соглашения в Красноводске казахи были вынуждены вновь предпринять нападение. Йомуды первоначально не стремились к ответной акции, обратившись к властям с просьбой принять меры против нападавших. Однако в период рассмотрения их обращения набеги продолжились, что привело к усилению конфликта. В начале марта туркмены, исчерпав возможности мирного урегулирования, сформировали отряд численностью около 60 всадников и осуществили ответное нападение, в ходе которого ряд казахских аулов был полностью уничтожен.

31 марта йомуды предприняли повторное нападение на казахов, находившихся у станции Акча-Куй и занятых заготовкой саксаула для областного топливного обеспечения. При этом казахи Акча-Куйминского района отрицали свою причастность к предшествующим столкновениям. В то же время, по утверждениям йомудов, акча-куйминцы, проживая среди них и будучи осведомленными о планах набегов, передавали информацию казахам Адаевского уезда, тем самым способствуя их действиям.

Сведения о составе участников нападений в источниках противоречивы. Согласно одной версии, нападение совершили йомуды, прибывшие с территорий Гюргена или Атрека и не связанные с йомудами, проживавшими к северу от железной дороги. По другой версии, события представляли собой продолжение предыдущих столкновений, а их участниками являлись представители племен Ак, Бедельхе и, возможно, Атабай 2 (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 300).

Несколько замечаний относительно формирования и порядка использования «красного отряда». Отряд численностью в 71 саблю, сформированный из команды разведчиков 1-го полка 1-й дивизии, прибыл 17 апреля и был размещен на станции Казанджик. На совещании с участием командного состава, политработников и представителей местной власти обсуждался вопрос его применения для предотвращения и пресечения возможных нападений. Было принято решение разделить отряд на две равные части: одну направить на станцию Джебел, другую оставить в Казанджике как в наиболее уязвимом районе. Обеим группам ставилась задача предупреждения возможных нападений независимо от их источника путем оперативного выдвижения к предполагаемым очагам конфликта при содействии местного населения.

Вопрос о возвращении отряда в Полторацк был признан преждевременным, поскольку сохранялись, хотя и неподтвержденные, сведения о возможных нападениях со стороны казахов. При этом отмечалось, что само присутствие военной силы на станции Казанджик оказывало сдерживающее психологическое воздействие как на казахов, так и на йомудов.

Наблюдательный Карпов отмечал, что отношение казахов к йомудам в целом спокойное, но вызывала обеспокоенность граница с Персией, поэтому подчеркивалась необходимость разработки мер по включению Йомудстана в общую административно-политическую систему Туркестана и активизации работы среди населения в приграничной полосе (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 303–308).

Представители Казахской АССР в процессе урегулирования конфликта. Сведения о времени создания Комиссии несколько разнятся: например, есть проект Постановления КазЦИК № 114 от 14 июня 1923 г., который должен был быть закреплен подписями: председателя ТурЦИКа Айтакова, зампреда КазЦИКа Журевского и секретарей: КазЦИК Садвокасова, ТурЦИК – Гусакова. По-видимому, данный проект реализовался не сразу ввиду того, что сказывалось протяженное расстояние: от Оренбурга до Ташкента почта шла достаточно медленно; и даже после принятия постановления не все члены комиссии своевременно добрались до места назначения. Имеются документы – сопроводительное письмо № 6457 согласования постановления с туркестанской стороной, датированное 23 сентября 1923 г. Приписка секретаря КазЦИК Садвокасова на нем гласила, что если

прилагаемое постановление по тем или иным соображениям будет неприемлемо для ТурЦИКа, то просьба возвратить его и указать, в чем выражается несогласие.

В фондах ГА РФ хранятся материалы деятельности Комиссии ВЦИК по урегулированию споров между Туркестанской и Киргизской (далее – Казахской) республиками, в частности за октябрь-декабрь 1923 г. Ознакомившись с их содержанием, становится ясно, что 28 сентября 1923 г. было принято решение ВЦИК о формировании Комиссии по урегулированию споров. В состав ее от Казахстана вошел член Президиума КирЦИКа Алибеков, который 29 ноября 1923 г. делал доклад «О работе комиссии по улаживанию конфликтов между киргизами Адаевского уезда и туркменами Красноводского уезда» (см. протокол № 45 Заседания Большого Президиума КирЦИКа) (ЦГА РК. Ф. 1351. Оп. 1. Д. 1. Л. 6).

Алибеков был специально отозван с основного места работы, в то время он руководил Наркомземом и его обязанности на период работы Комиссии были возложены на заместителя Смагула Садвокасова. Опыт урегулирования у Алибекова был и ранее; в феврале 1921 г. КазЦИК командировала его в Сибирь для организации вхождения Акмолинской области в состав Казкрая (ГАРФ. Ф. 1318. Оп. 11. Д. 41. Л. 68.). Затем Алибеков работал в Москве главой Казпредставительства. Итак, Алибеков доложил, что Комиссией разработаны тезисы по урегулированию (протокол № 5 от 15 ноября 1923 г.), которые должны утверждаться ВЦИКом. Процесс в целом контролировался Казпредставительством в Москве, подчиненным в свою очередь Наркомнацу, в переписке встречаются фамилии У. Танашева и др.

Судя по протоколу № 45, члены комиссии отнеслись к поручению ответственно, тщательно изучили обстоятельства спора и постановили: Просить ТурЦИК по возможности немедленно передать Адаевскому Уревкому: а) 4 пленниц, находящихся в распоряжении Красноводского Уисполкома; б) переправы через Карабугазский пролив, ввиду предстоящих откочевок адаевцев на зиму в пределы Красноводского уезда, в) понудить туркменское население возвратить остальных пленных в количестве 17 человек. 3. Предложить Адаевскому Уревкому: а) немедленно изъять 5 человек пленных туркмен, находящихся в руках адаевцев, и передать их ТурЦИКу, б) выделить ответственного представителя в Казэскадрон для совместного руководства действиями последнего с представителями ТССР. Еще весной 1923 г. было разработано и опубликовано воззвание в виде листовок на двух гарнитурах – кириллицей и арабской вязью, обращенное к казахам и туркменам, с призывом благоразумно найти пути замирения. Оно начиналось так: «Товарищи дехкане и черикеры!».

Адаевский уезд КазАССР был образован из бывшего Мангышлакского уезда и двух волостей Красноводского уезда Закаспийской области, а также частей Гурьевского уезда экс-Уральской губернии и Темирского уезда с двумя волостями – Казбекской и Уильской с городом Уил. О деятелях раннего этапа установления власти Советов на Мангышлаке редко упоминается в публикациях казахстанских историков и краеведов. Некоторым исключением явилась газетная заметка Б. Жанаева, основанная на материалах ЦГА РК, приуроченная к юбилею уроженца полуострова Т. Алниязова. Автор заметки приоткрывает завесу умалчивания о деятельности Алниязова, к которому новая власть отнеслась настороженно, однако дефицит источников не позволил ему до конца раскрыть тему. Тем не менее Алниязов представлял интерес в деле урегулирования на раннем этапе, в 1921 г. приблизительно, тогда как поземельные претензии между адаевцами и йомудами простирались на последующие годы. В принципе, эти стычки имели перманентный характер, как испытание на прочность с обеих сторон. Периодически перевес оказывался то на одной стороне, то на противоположной. Причинами были, как следует из письменной справки А. Алибекова, нехватка земли для кочевий и пастбищ, вследствие русской переселенческой политики, натравливание народов друг на друга в результате разделительной тактики со стороны Хорезма и пр.

По мере изучения документов удалось восстановить ряд фамилий ответственных лиц. Например, Сырлыбай Бекбаев – зав. отделом управления Адаевского уревкома, был руководителем, активно участвовавшим в урегулировании конфликта. Об этом свидетельствует официальный мандат – удостоверение, выданное ему 24 сентября 1923 г. для поездки в Оренбург с докладом о проводимой работе Комиссии. Имя Бекбаева встречается в

историографии крайне редко, хотя он упоминался еще на страницах газеты «Қазақ», в статье А. Букейханова.

Как выше упоминалось, был применен метод использования влияния традиций, в результате чего составлен список наиболее авторитетных **аксакалов** из казахов. Примерный список аксакалов на август 1923 г. следующий: 1. Бимагамбетов Сатубалды. 2. Дарханов Урищан. 3. Амангүрдиев Космагамбет. 4. Кидыров Кошкар. 5. Калмурзаев Чоркабай. 6. Кулчуков Ибрай. 7. Омаров Балкот. 8. Тлегенов Садвокас. 9. Омиров Назар. 10. Батеков Откельбай. 11. Калмуратов Кожабай. 12. Ауезов Кпан и др. (ГА РФ. Ф. 6987. Д. 7. Л. 38).

Для большей убедительности и контроля за ситуацией, которая порой грозила перерасти в стычки, для нужд членов Комиссии потребовался эскадрон. Данный инцидент возник по причине того, что прежний председатель Комиссии Георгиев не прибыл к месту назначения по причине болезни (ГА РФ. Ф. 6987. Д. 7. Л. 408). В мае его обязанности временно исполнял Карпов, начальник местной милиции, и он настоял на создании защиты в лице эскадрона. После того, как к обязанностям председателя Комиссии приступил Киселев, работа сдвинулась с мертвой точки.

Совещание (см. Протокол № 7 от октября 1923 г.), на котором присутствовали: Киселев, Алманов, члены Адуревкома Мунбаев, Баймагамбетов, Хаджи Унгалбаев, Имангазиев, Мурзабеков, Стребляков, Чимиров, выявило роль Жалау Мынбаева. Как председатель Адаевского ревкома, он был личностью весомой и помогал Комиссии решать реальные задачи по урегулированию земельных споров между казахами и туркменами. Несмотря на молодость, Ж. Мынбаев проявил организационную смекалку, хладнокровие, знание обстановки и позже был выдвинут на работу в республиканском масштабе. Его организаторские способности в дальнейшем были оценены, но о роли по урегулированию казахско-йомудского спора в 1923 г., к сожалению, в официальной биографии нет ни слова.

Процесс урегулирования в целом обрел международный характер, к нему подключились общественность и влиятельные лидеры мнения со стороны туркмен (хан Йомудский) и казахов, чтобы свести напряженность конфликта к минимуму. Вместе с тем, и позднее, в середине 1920-х гг., Казкрайком возвращался к рассмотрению положения в Адаевском уезде.

Судьбы участников тех международных миссий по урегулированию сложились по-разному, они трудились впоследствии на ответственных должностях, но в большинстве своем погибли в годы репрессий. Их имена должны быть возвращены в историю народной дипломатии, реконструкция забытых страниц которой следует предстоит.

Центр был осведомлен о ситуации. Когда осенью 1923 г. Алибеков вошел в курс проблемы, под его руководством комиссией были разработаны тезисы по урегулированию (протокол № 5 от 15 ноября 1923 г.), которые должны были утверждаться ВЦИКом.

Урегулирование конфликта с туркменами-йомудами оказалось сложным и многоуровневым процессом. Казахская сторона была вынуждена действовать в условиях напряженного дипломатического взаимодействия, испытывая давление со стороны достаточно авторитетных в регионе лиц, таких как хан Йомудский. Его мандат, выданный ВЦИКом, хранится в московском архиве (ГА РФ. Ф. 6987. Оп.1. Д. 6. Л. 363–364). Йомудский, которого буквально атаковали земляки с просьбами защитить их от «нападений адаевцев», вначале склонялся к выражению письменных протестов и требовал наказать виновных, в коих видел только казахов (ГА РФ. Ф. 6987. Оп.1. Д. 1. Л. 83). Постепенно, путем переговоров и сбора сведений о пострадавших и с казахской стороны (проводился обход и перепись угнанного скота, украденных кошм, юрт, людей, в том числе убитых), был достигнут консенсус.

Итак, спор решен был мирным путем, посредством возвращения похищенного материального имущества, обмена пленными и т. п. (ГА РФ. Ф. 6987. Оп.1. Д. 5. Л. 20–25). В фондах ГА РФ хранятся копии информационных справок хана Йомудского по вопросам просвещения и организации школ и училищ для туркмен, по этнографии народа, переводы его писем на русский язык, датируемые августом 1923 г. Докладная записка Йомудским была составлена в это время в Ташкенте (ГА РФ. Ф. 6987. Оп. 1. Д. 9. Л. 2–6; Д. 6. Л. 358).

Один из документов передает трагикомичность ситуации, когда при наличии лошадей седел для них почему-то не оказалось. Об этом 29 сентября 1923 г. письменно доложил Киселеву председатель Адаевского уездного ревкома Мунбаев (Мынбаев): «Председателю Республиканской Комиссии тов. Киселеву. О предоставлении в Ваше распоряжение 10 лошадей, сделано распоряжение местному УФО, куда Вам и следует обратиться, причем при утрате лошадей комиссия обязана возместить стоимость их по оценке местного УФО. Седел в распоряжении Ревкома совершенно не имеется, а потому о таковых необходимо позаботиться самой Комиссии. Предревкома Мунбаев» (ГА РФ. Ф. 6987. Оп. 1. Д. 10. Л. 34. Подлинник). Разумеется, нужно было оттянуть время и не обострять ситуацию созданием эскадрона, поэтому Мунбаев проявил смекалку (ГА РФ. Ф. 6987. Оп. 1. Д. 10. Л. 34) Мынбаев вступил в ряды партии в том же 1923 г. Его фамилия часто встречается в протоколах заседаний Комиссии в сентябре-октябре 1923 г. (ГА РФ. Ф. 6987. Оп. 1. Д. 9. Л. 11–12).

Заключение. В первой половине 1920-х гг. советская власть при урегулировании конфликтов пока не прибегала к применению силы в отношении противоборствующих сторон, а использовала традиции и местные ресурсы – переговорные механизмы и авторитет старейшин. Особая заслуга в этом принадлежит знатокам местной культуры, уполномоченным (Г. Карпов, Н. Айтаков и др.) с туркменской стороны, и Алибекова, Мынбаева, Садвокасова – с казахской. Представители советской власти делали все возможное для предотвращения конфликтов, привлекая экономические и пропагандистские стимулы и ограниченные меры устрашения. Это должно было предотвратить миграционные настроения населения. Не имея по ряду причин еще статуса самостоятельной единицы международного права, Казахская республика в исследуемый период тем не менее взяла на себя ответственность за урегулирование локальных спорных вопросов, особенно в части делимитации своих границ. Высокое понимание гражданского долга, знание местных традиций, уважение и добрососедство снискали казахским уполномоченным большой авторитет. С ответственной миссией они успешно справились. Судьбы деятелей Алаш, участников международных миссий по урегулированию 1920-х гг., в большинстве своем трагически оборвались в годы репрессий.

Sources

SA RF — The State Archive of the Russian Federation, Moscow
CSA of the RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, Almaty

Источники

ГА РФ — Государственный архив Российской Федерации
ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан

References

- Ashirov, 2018 — *Ashirov T. Bor'ba s basmachestvom v Turkmenii v period 1920-24* [The struggle against Basmachism in Turkmenistan in the period 1920-24]. *Asya Studies-Academic Social Studies/Akademik Sosyal Araştırmalar*. Number: 6. Winter. 2018. Pp. 47–62. (In Russ.).
- Bokeikhan, 1995 — *Bokeikhan A. Tandamaly* [Selected works] / chief ed. R. Nurgaliyev. Almaty: Kazakh encyclopedia, 1995. 433 p. (In Kaz.).
- Dahshleiger, 2015 — *Dahshleiger G.F. Social'no-ekonomicheskie preobrazovaniya v aule i derevne Kazakhstana* [Socio-economic transformations in the village and village of Kazakhstan] // Selected works. Almaty, 2015. 85 p. (In Russ.).
- Demidov, 2001 — *Demidov S.G. (2001) I. Karpov - istorik, jetnograf i obshhestvennyj dejatel' Turkmenistana* [Karpov – historian, ethnographer and public figure of Turkmenistan]. *Vestnik Evrazii*. 2001. № 3(14). Pp. 47–85 (In Russ.).
- Istoriya, 2025 — *Istoriya Turkmenistana: Rossijskaja jekspansija i soprotivlenie tekincev* [The history of Turkmenistan: Russian expansion and the resistance of the Tekin people] // <https://gundogar.media/istoriya-turkmenistana-rossijskaja-ekspansija-i-soprotivlenie-tekincev/> 12.05.2025 (access date: 25.03.2026). (In Russ.).
- Kapayeva & Asanova, 2026 — *Kapayeva A.T. Asanova S.A. (2025) Osobennosti social'noj politiki v Kazakhstane v 20-30-e gg. XX v.* [Features of social policy in Kazakhstan in the 20-30s of the XX-th century] // *Asian Journal “Steppe Panorama”*. 2025. Vol. 12. No. 4. According to S. N. 1073-1088. (In Russ.).

- Karpov, 1929 — *Karpov G.* (1929) Turkmenija i turkmeny (istoriko-jetnograficheskij ocherk). [Turkmenistan and the Turkmens (historical and ethnographic essay)]. Turkmenovedenie. № 10–11. X–XI. 1929. Pp. 25–42. (In Russ.).
- Karpov, 1931 — *Karpov G.* (1931) Alamany (nabegi turkmen i ih social'no-jekonomicheskie prichiny) [Alamany (Turkmen raids and their socio-economic causes)]. Turkmenovedenie. 1931, № 5–6. (In Russ.).
- Kasymova & Kalybekova, 2025 — *Kasymova D.B., Kalybekova M.Ch.* (2025) Kazahi v Turkmenistane v nachale 1930-h gg.: Epizody protivostoyaniya sovetской vlasti. [Kazakhs in Turkmenistan in the early 1930s: Episodes of opposition to the Soviet government] // Asian Journal «Steppe Panorama», 2025. T. 9. № 1. Pp. 45–57.
- Naumova et al., 2018 — *Naumova O., Brusina O., Roshhin M., Solov'eva L.* (2018) Neopublikovannye rukopisi G.I. Karpova po jetnografii turkmenov v rossijskikh arhivah. [Unpublished manuscripts by G.I. Karpov on Turkmen ethnography in Russian archives]. Vostok (Orients). 2018. № 5. Pp. 2010–2033. (In Russ.).
- Nemchenko, 1925 — *Nemchenko M.* (1925) Nacional'noe razmezhevanie Srednej Azii. [National demarcation of Central Asia.] Moscow, 1925. 28 p. (In Russ.).
- Ogajon, 2009 — *Ogajon I.* (2009) Sedentarizaciya kazahov SSSR pri Staline. Kollektivizaciya i social'nye izmeneniya (1928–1945 g.g.) [Sedentarization of Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and social changes (1928–1945)] / comp., transl. from Fr. Rakisheva A.T.; comp. Suzhikov B.M. Almaty: Sanat, 2009. 365 p. (In Russ.).
- Semenov, 1924 — *Semenov A.* (1924) K probleme nacional'nogo razmezhevanija Srednej Azii [On the problem of national demarcation of Central Asia] // Narodnoe hozjajstvo Srednej Azii. Tashkent, 1924. № 2–3. Pp. 26–40. (In Russ.).
- Varejkis, Zelenskij 1924 — *Varejkis I., Zelenskij I.* (1924) Nacional'no-gosudarstvennoe razmezhevanie Srednej Azii [National-state demarcation of Central Asia] Tashkent, 1924. 86 p. (In Russ.).
- Vasil'ev, 2021 — *Vasil'ev S.D.* Turkmeny v kontekste regional'noj vneshnej politiki v Central'noj Azii pervoj poloviny XIX v. [Turkmen in the context of regional foreign policy in Central Asia in the first half of the 19th century]. *Oriental studies*. 2021. Vol. 14. Is. 4. Pp. 658–672. (In Russ.).
- 29 nojabrja 1923 goda, 2021 — *29 nojabrja 1923 goda zakonchilas' vojna mezhdu kazahami-adajcami i turkmenami-jomudami* [November 29, 1923, the war between the Kazakhs-Adai and the Turkmen-Yomud ended] // <https://ext-5843531.livejournal.com/4270.html>. (29/11/ 2021 (access date: 25.03.2026). (In Russ.).

Литература

- Аширов, 2018 — *Аширов Т.* Борьба с басмачеством в Туркмении в период 1920–24 // *Asya Studies-Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar*. Number: 6. Winter. 2018. P. 47–62. P. 60.
- Бөкейхан, 1995 — *Бөкейхан Ә.* Таңдамалы / бас. ред. Р. Нурғалиев. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. 433 б.
- Дахшлейгер, 2015 — *Дахшлейгер Г.Ф.* Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана // *Избранные труды*. Алматы, 2015. 85 с.
- Демидов, 2001 — *Демидов С.Г.* И. Карпов – историк, этнограф и общественный деятель Туркменистана // *Вестник Евразии*. 2001. № 3(14). С. 47–85.
- Васильев, 2021 — *Васильев С.Д.* Туркмены в контексте региональной внешней политики в Центральной Азии первой половины XIX в. // *Oriental studies*. 2021. Vol. 14. Is. 4. С. 658–672.
- Варейкис, Зеленский, 1924 — *Варейкис И., Зеленский И.* Национально-государственное размежевание Средней Азии. Ташкент, 1924. 86 с.
- История, 2025 — *История Туркменистана: Российская экспансия и сопротивление текинцев* // <https://gundogar.media/istoriya-turkmenistana-rossijskaya-ekspansiya-i-soprotivlenie-tekinczev/> 12.05.2025. (дата обращения: 25.03.2026)
- Капаева, Асанова, 2026 — *Капаева А.Т., Асанова С.А.* Особенности социальной политики в Казахстане в 20–30-е годы XX в. // *Asian Journal «Steppe Panorama»*. 2025. T. 12. № 4. С. 1073–1088.
- Карпов, 1929 — *Карпов Г.* Туркмения и туркмены (историко-этнографический очерк) // *Туркменоведение*. № 10–11. Октябрь–ноябрь 1929 г. С. 25–42.
- Карпов, 1931 — *Карпов Г.* Аламаты (набеги туркмен и их социально-экономические причины) // *Туркменоведение*. 1931. № 5–6.
- Касымова, Калыбекова, 2025 — *Касымова Д.Б., Калыбекова М.Ч.* Казахи в Туркменистане в начале 1930-х гг.: Эпизоды противостояния советской власти // *Asian Journal «Steppe Panorama»*, 2025. T. 9. № 1. С. 45–57.
- Наумова и др., 2018 — *Наумова О., Брусина О., Роцин М., Соловьева Л.* Неопубликованные рукописи Г.И. Карпова по этнографии туркмен в российских архивах. // *Восток (Orients)*. 2018. № 5. С. 2010–2033.
- Немченко, 1925 — *Немченко М.* Национальное размежевание Средней Азии. М., 1925. 28 с.
- Огайон, 2009 — *Огайон И.* Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928–1945 гг.) / сост. пер. с фр. Ракишева А.Т.; сост. Сужиков Б.М. Алматы: Санат, 2009. 365 с.
- Семенов, 1924 — *Семенов А.* К проблеме национального размежевания Средней Азии // *Народное хозяйство Средней Азии*. Ташкент, 1924. № 2–3. С. 26–40.
- 29 ноября 1923 года, 2021 — *29 ноября 1923 года закончилась война между казаками-адайцами и туркменами-йомудами* // <https://ext-5843531.livejournal.com/4270.html>. 29 ноября 2021. (дата обращения: 25.03.2026)

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 2, pp. 463-483, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTH / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_2_463-483

SOVIET MODERNIZATION AND THE ELIMINATION OF ILLITERACY: THE FORMATION OF THE ADULT EDUCATION SYSTEM IN KAZAKHSTAN (1920S–1930)

Gulshat Nurymbetova¹, Talgat Janysbai^{2*}

¹Abai Kazakh National Pedagogical University
(13, Dostyk Ave., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Political Sciences, Professor
 <https://orcid.org/0009-0002-4398-5076> e-mail: gulshat_nurymbet@mail.ru

²Abai Kazakh National Pedagogical University
(13, Dostyk ave., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctoral Candidate, Abai Kazakh National Pedagogical University
*corresponding author
 <https://orcid.org/0000-0002-4061-423X> E-mail: Talgat.janysbai87@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2026
© Nurymbetova G., Janysbai T., 2026

Abstract. Introduction. The article examines Soviet modernization and the eradication of illiteracy in the 1920s–1930s, as well as the formation of the adult education system in Kazakhstan. The social and cultural development of Kazakhstani society in the 1920s–1930s was closely connected with the process of Soviet modernization. One of the main goals of the Soviet government’s educational policy was to increase literacy among the adult population and to form a national system of public education. The eradication of illiteracy among adults in the 1920s–1930s became a distinctive form of Soviet modernization implemented within the framework of the formation of a general education system and the policy of the cultural revolution in Kazakhstan. It had its own advantages: increasing literacy among the population, promoting social mobility, and facilitating industrial modernization. *Goals and objectives.* The aim of the study is to provide a historical analysis of the process of formation of the adult education system in Kazakhstan in the 1920s–1930s within the context of Soviet modernization policy. The source base of the research includes historical studies, materials from periodical press, and archival documents. *Results.* Soviet modernization in the 1920s–1930s represented a complex of socio-economic and cultural transformations aimed at a radical restructuring of society. One of its important components was the policy of eliminating illiteracy among the population. The Soviet government regarded illiteracy as one of the main obstacles to the construction of a socialist society. In the early 1920s, the level of illiteracy in Kazakh society exceeded 90%. This situation was a significant factor hindering economic and social development. The Soviet authorities viewed the eradication of illiteracy not only from an ideological perspective but also as an integral part of the process of social transformation and modernization. *Conclusion.* However, the process of eliminating illiteracy was closely linked with Soviet ideology. Educational programs were aimed at forming a communist worldview, and the education system was placed under party

control. The transition to the Latin alphabet and later to the Cyrillic script also became part of broader cultural and political transformations. Therefore, it can be concluded that the ultimate goal of the educational policy pursued by the Bolsheviks, particularly the campaign to eliminate illiteracy, was the formation of a Soviet intelligentsia.

Keywords: Soviet power, eradication of illiteracy, education, enlightenment, alphabet, People's Commissariat for Education, ideology, social transformation, modernization

For citation: Nurymbetova G.R., Janysbay T.S. Soviet Modernization and the Eradication of Illiteracy: The Formation of the Adult Education System in Kazakhstan (1920–1930s) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 2. Pp. 463–483. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_463-483

КЕҢЕСТІК МОДЕРНИЗАЦИЯ ЖӘНЕ САУАТСЫЗДЫҚТЫ ЖОЮ: ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЕРЕСЕКТЕРГЕ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ (1920–1930)

Гүлшат Рамазанқызы Нұрымбетова¹, Талғат Сағатұлы Жанысбай^{2*}

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(13, Достық даңғылы, 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы)
саяси ғылымдарының докторы, профессор
 <https://orcid.org/0009-0002-4398-5076> e-mail: gulshat_nurymbet@mail.ru

² Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(13, Достық даңғылы, 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD докторант
 <https://orcid.org/0000-0002-4061-423X> e-mail: Talgat.janysbai87@gmail.com

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Нұрымбетова Г.Р., Жанысбай Т.С. 2026

Аңдатпа. Мақалада 1920–1930 жж. кеңестік модернизация және сауатсыздықты жою: Қазақстандағы ересектерге білім беру жүйесінің қалыптасуы қарастырылған. *Kipicne.* XX ғасырдың 20–30-жылдары Қазақстан қоғамының әлеуметтік және мәдени дамуы кеңестік модернизация процесімен тығыз байланысты болды. Кеңес өкіметінің білім беру саясатының басты мақсаттарының бірі – ересектер арасында сауаттылықты арттыру және ұлттық ағарту жүйесін қалыптастыру болды. Ересектер арасындағы сауатсыздықты жою XX ғасырдың 20–30-шы жж. Қазақстандағы жалпы білім беру жүйесінің қалыптасуы мен мәдени революция саясаты аясында жүзеге асырылған кеңестік модернизациялаудың айрықша нұсқасы еді. Оның өзіндік артықшылықтары болды: халықты сауаттандыру, әлеуметтік мобильдік, индустриялық модернизация. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* 1920–1930 жж. Қазақстандағы кеңестік модернизация саясаты аясында ересектерге білім беру жүйесінің қалыптасу процесін тарихи тұрғыда талдау. *Дереккөз базасына* тарихи зерттеулер, мерзімді баспасөз материалдары мен архив деректері кіреді. *Нәтижелер.* Кеңестік модернизация XX ғасырдың 1920–1930 жылдары қоғамды түбегейлі қайта құруға бағытталған әлеуметтік-экономикалық және мәдени өзгерістер кешені болды. Оның маңызды құрамдас бөліктерінің бірі – халық арасындағы сауатсыздықты жою саясаты еді. Кеңес өкіметі сауатсыздықты социалистік қоғам құру жолындағы басты кедергілердің бірі деп таныды. 1920 жылдардың басында қазақ қоғамындағы сауатсыздық деңгейі 90 %-дан асатын еді. Бұл жағдай экономикалық және әлеуметтік дамуды тежейтін маңызды фактор болды. Кеңестік билік сауатсыздықты жоюды тек идеологиялық тұрғыдан емес, әлеуметтік трансформация мен модернизация процесінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырды. *Қорытынды.* Алайда сауатсыздықты жою үдерісі кеңестік идеологиямен тығыз байланысты болды. Оқу

бағдарламалары коммунистік дүниетанымды қалыптастыруға бағытталды, ал білім беру жүйесі партиялық бақылауға алынды. Латын әліпбиіне, кейін кириллицаға көшу де мәдени-саяси өзгерістердің бір бөлігіне айналды. Большевиктер жүргізген білім беру саясатын, атап айтқанда сауатсыздықты жою, модернизациялаудың соңғы мақсаты – кеңестік зиялыларды қалыптастыру болды деген тұжырым жасауымызға негіз бар.

Түйін сөздер: Кеңестік билік, сауатсыздықты жою, білім беру ісі, ағарту, әліпби, Ағарту халық комиссариаты, идеология, әлеуметтік, трансформация, модернизация

Дәйексөз үшін: Нұрымбетова Г.Р., Жанысбай Т.С. Кеңестік модернизация және сауатсыздықты жою: Қазақстандағы ересектерге білім беру жүйесінің қалыптасуы (1920–1930) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. 463-483 бб. (Ағыл.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_463-483

СОВЕТСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ И ЛИКВИДАЦИЯ НЕГРАМОТНОСТИ: СТАНОВЛЕНИЕ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ ВЗРОСЛЫХ В КАЗАХСТАНЕ (1920–1930)

Гулшат Рамазановна Нұрымбетова¹, Талгат Сағатович Жанысбай^{2*}

¹ Казахский национальный педагогический университет им. Абая

(13, проспект Достык, 050010, Алматы, Республика Казахстан)

доктор политических наук, профессор

 <https://orcid.org/0009-0002-4398-5076> e-mail: gulshat_nurymbet@mail.ru

² Казахский национальный педагогический университет им. Абая

(13, проспект Достык, 050010, Алматы, Республика Казахстан)

PhD докторант

 <https://orcid.org/0000-0002-4061-423X> e-mail: Talgat.janysbai87@gmail.com

*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Нұрымбетова Г.Р., Жанысбай Т.С. 2026

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются советская модернизация и ликвидация неграмотности в 1920–1930-е гг., а также формирование системы образования для взрослых в Казахстане. Социальное и культурное развитие казахстанского общества в 1920–1930-е годы было тесно связано с процессом советской модернизации. Одной из главных целей образовательной политики советской власти было повышение уровня грамотности среди взрослого населения и формирование национальной системы просвещения. Ликвидация неграмотности среди взрослых в 1920–1930-е гг. стала особым вариантом советской модернизации, реализованным в рамках становления общей системы образования и политики культурной революции в Казахстане. Она имела свои преимущества: повышение грамотности населения, социальная мобильность и индустриальная модернизация. *Цель и задачи исследования.* Исторический анализ процесса формирования системы образования для взрослых в Казахстане в 1920–1930-е гг. в контексте политики советской модернизации. Источниковую базу исследования составляют исторические исследования, материалы периодической печати и архивные документы. *Результаты.* Советская модернизация в 1920–1930-е годы представляла собой комплекс социально-экономических и культурных преобразований, направленных на коренную перестройку общества. Одной из её важных составляющих стала политика ликвидации неграмотности среди населения. Советская власть рассматривала неграмотность как одно из главных препятствий на пути строительства социалистического общества. В начале 1920-х годов уровень неграмотности в казахском обществе превышал 90%. Это являлось важным фактором, сдерживавшим экономическое и

социальное развитие. Советская власть рассматривала ликвидацию неграмотности не только с идеологической точки зрения, но и как составную часть процесса социальной трансформации и модернизации. *Заключение.* Однако процесс ликвидации неграмотности был тесно связан с советской идеологией. Учебные программы были направлены на формирование коммунистического мировоззрения, а система образования находилась под партийным контролем. Переход на латинский алфавит, а затем на кириллицу также стал частью культурно-политических преобразований. Есть основания утверждать, что конечной целью образовательной политики большевиков, в частности ликвидации неграмотности, было формирование советской интеллигенции.

Ключевые слова: советская власть, ликвидация неграмотности, образование, просвещение, алфавит, Народный комиссариат просвещения, идеология, социальная трансформация, модернизация

Для цитирования: Нурымбетова Г.Р., Жанысбай Т.С. Советская модернизация и ликвидация неграмотности: формирование системы образования для взрослых в Казахстане (1920–1930) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. С. 463–483. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_463-483

Кіріспе. 1920 жылдары «Сауатсыздықты жою» (ликбез) науқаны басталып, арнайы мектептер, курстар, қызыл отаулар мен оқу үйлері ашылды. Бұл мекемелерде ересектер мен балаларға оқу-жазу негіздері үйретілді. Қазақ даласында көшпелі және жартылай көшпелі халыққа бейімделген оқыту формалары енгізілді. Сонымен қатар, ана тілінде оқулықтар шығару, мұғалім кадрларын даярлау жұмыстары жүргізілді.

XX ғасырдың 20-30-шы жылдарындағы ересектер арасындағы сауатсыздықты жою тақырыбы Қазақстанның кеңестік кезеңіндегі тарихнамада тар шеңберде ғана зерттелген тақырыптардың бірі саналады. Өйткені Қазан төңкерісінен кейін қазақ даласындағы кеңес өкіметін орнату кезеңіндегі еліміздегі сауатсыздықты жою мәдени революция аясында қарастырылып келді, ал 1920–1930 жж. сауатсыздықты жою және ересектерге білім беру жүйесінің ерекшеліктері:

- *Жұмысшы факультеттері:* жоғары оқу орындарына дайындық;
- *Сауат ашу пункттері:* ауылдық ересектерге практикалық оқыту;
- *Сырттан оқыту курстары:* жұмыс істейтін ересектерге арналған сауат ашу жүйелі талдауды қажет ететін тақырып.

Ересектер арасындағы сауатсыздықты жою XX ғасырдың 20-30-шы жж. Қазақстандағы жалпы білім беру жүйесінің қалыптасуы мен мәдени революция саясаты аясында жүзеге асырылған *кеңестік модернизациялаудың* айрықша нұсқасы еді. Оның өзіндік артықшылықтары болды: халықты сауаттандыру, әлеуметтік мобильдік, индустриялық модернизация.

Бірақ оны жүзеге асыру барысында біршама шектеулер әжептәуір кедергі жасады: көшпелі халықтың бұл науқанға енжар қатысуы, кадр тапшылығы, идеологиялық бақылаудың басымдылығы.

Ұсынылып отырған мақалада XX ғасырдың 20-30-шы жылдарындағы ересектер арасындағы сауатсыздықты жою тарихы кеңестік модернизация ретінде қарастырылып, оның артықшылықтары мен шектеулері жан-жақты талданып отыр.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Зерттеу XX ғ. 20-30 жж. қазақ даласындағы кеңес өкіметін орнату кезеңіндегі еліміздегі сауатсыздықты жою мәселесіне арналған кітапханалар мен архивтерден алынған бастапқы және екінші реттік материалдарға сүйенеді. Зерттеу жұмысының негізгі дереккөздері ретінде біз архивтерде зерделеген, кеңес өкіметінің орнауы мен нығаюы қарсаңында және осы кезеңде сауатсыздық жою кезеңінің тарихын бейнелейтін құжаттық деректер пайдаланылды. Олардың ішінде Ағарту халық комиссариатының есептері, хат-хабарлары және өзге де құжаттары басымдыққа ие болды.

Атап айтқанда, 1920–1930 жж. кеңестік білім беру жүйесінің қалыптасуы мен дамуы

тарихы бойынша негізгі деректер Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік, ҚР Президенттік архиві, Ресей Федерациясының мемлекеттік, экономика, қазіргі заман, ғылым академиясы архивтерінде шоғырланған.

Біз талдауға алып отырған тақырыпқа қатысты архив құжаттарының басым бөлігі ҚР Орталық мемлекеттік архивінде жинақталған. Архивтің 1920-1936 жылдар аралығын қамтитын 81-қоры Қырғыз (Қазақ) АССР Ағарту халық комиссариаты (Орынбор қ.), ал 1929 жылдан бастап Қазақ АССР Ағарту халық комиссариаты (Алматы қ.) қызметін көрсететін құжаттарды қамтиды (Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (бұдан әрі – ҚР ОМА). 81-қ., 1-т.).

Сондай-ақ ҚР Президенті Архивінің (ҚР ПА): 139-қор РК(б)П Қырғыз (Қазақ) комитеті, Қырғыз (Қазақ) облыстық партия комитеті, 140-қор РК(б)П Қырғыз (Қазақ) өлкесінің облыстық партия бюросы, 141-қор РК(б)П Қазақ Өлкелік партия комитеті қорының құжаттары тақырыптың маңызын ашу үшін өте құнды. Бұл қорларда ағарту ісі, педагогтардың кәсіби дайындығы, міндетті жалпыға бірдей бастауыш білім беру, латын қарпіне көшу, жалпы саяси-мәдени өзгерістерге, алғашқы бастауыш, орта, орта арнайы кәсіптік білім беру, ЖОО және ғылыми мекемелер, академиялық орталық, баспа ісін қалыптастыру туралы құжаттармен қатар сауатсыздықты жою шараларына қатысты құжаттар жинақталған (ҚР ПА. 139-қор РК(б)П Қырғыз (Қазақ) комитеті, Қырғыз (Қазақ) облыстық партия комитеті; 140-қор РК(б)П Қырғыз (Қазақ) өлкесінің облыстық партия бюросы; 141-қор РК(б)П Қазақ Өлкелік партия комитеті).

Тандап алынған мәселені зерттеу құрылымдық-функционалдық талдау әдісіне негізделеді. Мұнда құрылым ретінде Қазақ Ағарту халық комиссариаты қарастырылса, функция ретінде осы комиссариаттың қазақ даласындағы сауатсыздықты жою жөніндегі қызметі талданады.

Зерттеу барысында тарихи принцип қолданылды. Бұл қағида қазақ даласындағы алғашқы сауат ашуға көмектесу, Қызыл отау, олардың құрылуы және далалық өңірде сауат ашу және мектеп, оқу құралдарымен қамту жөніндегі бөлімдер қызметінің тарихын Кеңес мемлекетінің қалыптасуы мен дамуы аясында қарастыруға мүмкіндік береді.

Сол кезеңдегі ғылымилықтың жалпыға ортақ стандарттарын ұстану идеологиялық ұстанымдарға сәйкестікті талап етті, бұл тарихи-мәдени зерттеулердің теориялық-әдіснамалық негізін шектеп, едәуір тарылтты.

Әдіснамалық тұрғыдан алғанда, кеңестік білім беруді реформалау тарихына арналған ғылыми еңбектердің басты ерекшелігі – мәдениеттанулық негіздердің және баламалы тұжырымдамалық тәсілдердің болмауы, сондай-ақ Қазақстандағы сауатсыздықты жою жөніндегі кеңестік реформаларды мектептік білім беру жүйесі негізінде ғана тарихи зерттеу нысаны ретінде қарастырудағы түсініктердің қарапайымдандырылуы болды.

Талқылау. Қазақстандағы сауатсыздықты жою мен ересектерге білім беру жүйесі мәселесі кеңестік, ресейлік және қазақстандық зерттеушілердің назарында болды. Кеңестік алғашқы зерттеулерде (Элькина, Богуславская, Курская, 1920: 32) сауатсыздықты жоюдың тек позитивті нәтижелері көрсетілді. М.П. Ким сауатсыздықты жоюдың 1930 жылдардың ортасына дейін аяқталғанын мәлімдеді, автор негізінен гендерлік аспектілерге назар аударады (Ким, 1967: 423). Кеңестік тарихи әдебиеттерді зерттеу сауатсыздықты жою және білім беру жүйесін реформалау мәселесінің авторлар тарапынан мәдени революция тұрғысынан қарастырылғанын, алайда өңірлік аспектінің ескерілмегенін көрсетеді. Бұл үрдіс орыс тілінде жазылған қазақстандық зерттеушілер А. Сембаевтың зерттеулерінде (Сембаев, 1953: 1962) А. Қанапиннің «Культурное строительство в Казахстане» (Канапин, 1964:366)» Н. Жандильдиннің «Кеңестік Қазақстандағы мәдениет пен ғылымның өркендеуі» (Жандильдин, 1956: 76), Р.Б. Сүлейменовтің «Қазақстандағы мәдени революцияның тарихи тәжірибесі туралы» (Сүлейменов, 1967: 17), «Ұлы Қазан және Қазақстандағы мәдени өзгерістер» (Сүлейменов, 1987: 88), «Кеңес халықтары мәдениеттерінің өзара ықпалы және қазақ мәдениетінің қазіргі жағдайы» (Сүлейменов, 1987: 178), сондай-ақ Р.Б. Сүлейменов пен

Х.И. Бисеновтің «Артта қалған халықтардың мәдени прогресінің социалистік жолы (Қазақстандағы кеңестік мәдениеттің қалыптасу тарихы. 1917–1965 жж.)» (Сулейменов, Бисенов, 1967:194) және басқа да еңбектерінде айқын көрініс табады.

Қарастырылған еңбектерде кеңестік мәдениеттің Қазақстандағы мектептік білім беру жүйесіне, әдебиет пен өнердің дамуына тигізген ықпалының жалпы алғанда оң тәжірибесі көрсетілген әрі сауатсыздықты жою мәселесі шолу түрінде ғана талданған. Дегенмен бұл зерттеулер фактілік материалдардың молдығымен, сондай-ақ Қазақстандағы мектептік білім берудің қалыптасуы мен дамуын бейнелейтін құнды тарихи деректерді ғылыми айналымға енгізуімен ерекшеленеді.

Сонымен бірге аталған еңбектердің басым бөлігі жалпы мәдениет тарихына, мәдени революция мәселелеріне және кеңестік мектептің жалпы даму үдерісіне арналған. Онда қарастырылған мәселелер жеткілікті түрде кең мағынада талданады, ал сауатсыздықты жою мәселесі өңірлік тұрғыдан ғана көрсетілген.

Аталған еңбектерді зерттеудегі басты қиындықтардың бірі – 1920–1930 жылдардағы Қазақстандағы кеңестік сауатсыздықпен күрес моделінің қалыптасуы жөніндегі мәліметтердің үзік-үзік сипатта берілуі болып табылады.

Қазақстан тарихшылары – Беткенбаева Ш.К. (Беткенбаева, 1983: 194), Х.М. Әбжанов (Әбжанов, 2004: 344), Әлпейісов, (Әбжанов, Әлпейісов, 1992: 127), И.М. Қозыбаев (Козыбаев, 1990: 136) және басқа да көптеген ғалымдар кеңестік кезеңде, 1920–1990 жж. қоғамдық-гуманитарлық ғылымдардың партиялық-мемлекеттік органдардың толық бақылауында болғанына қарамастан, республикадағы сауатсыздықты жою саясаты мен мектептік білім беруді реформалау тарихын зерттеу бағытында ауқымды ғылыми жұмыс жүргізді.

Бірқатар шетелдік зерттеушілер сауатсыздықпен күрес мәселесін жаңа мәдени тарихтың әдіснамалық бағдары аясында талдап, оны әлеуметтік тарих, күнделікті өмір тарихы және педагогика тарихымен тығыз байланыста қарастырады. Бұл бағыттағы зерттеулерде сауатсыздықты жою науқаны тек мемлекеттік білім беру саясатының құралы ғана емес, сонымен қатар кеңес қоғамындағы әлеуметтік трансформацияның маңызды элементі ретінде бағаланады. Мәселен, Беатрис Кингтің (King, 1937: 48-49), Дж.С. Каунтс (Каунтс, 1936: 39), Ш. Фицпатрик (Fitzpatrick, 1979: 135), сияқты шетелдік тарихшылар сауатсыздықты жою үдерісін «социалистік модернизация» және «мәдени революция» ұғымдарымен байланыстыра отырып, оның кеңестік қоғамның әлеуметтік құрылымына тигізген ықпалын талдайды. Олардың зерттеулерінде сауат ашу қозғалысының кейбір қайшылықты қырлары, мысалы, жергілікті халықтардың дәстүрлі мәдени ортасына мемлекеттік идеологияның енгізілуі, оқыту үдерісіндегі мәжбүрлеу тәсілдері, сондай-ақ көпұлтты кеңестік кеңістікте тіл саясатының рөлі ашып көрсетіледі.

Англо-америкалық тарихи әдебиетте 1930–1950 жылдары КСРО-дағы халыққа білім беру мәселелеріне қатысты объективтік бағыт басым болды. Бұл, бір жағынан, Кеңес Одағының ғылым мен білім саласындағы жетістіктерімен, халықаралық беделінің өсуімен, екінші жағынан, 1930-жылдардағы Батыс Еуропа елдерінің ішкі проблемаларымен түсіндірілді.

Зерттеушілер 1930-жылдардың бірінші жартысындағы КСРО-дағы білім беру жүйесінің дамуына ерекше назар аударды. Дәуірдің тікелей куәгері Беатрис Кингтің еңбегінде білім берудің барлық сатыларына сипаттама беріліп, РКФСР Ағарту халық комиссариатының (Наркомпрос) құрылымы баяндалды, индустрияландыру міндеттері мен білім беру жүйесі қызметінің өзара байланысы көрсетілді. Бұл жүйенің жұмыс істеуі мен дамуы аталған міндеттерді шешуге ықпал еткені атап өтілді.

Нәтижелер. Жалпы алғанда кеңестік құрылымдағы ең ірі реформалардың бірі – *Халықтың сауаттылығын арттыру* – бұл ірі жетістік, алайда ол мәдени революцияның тек бастамасы ғана. В.И. Лениннің жазуынша, «...оқу мен жазу дағдылары мәдениетті көтеруге қызмет етуі тиіс...» (Ленин, 1970, т.44: 171).

Шындығына келгенде, Қазақ тарихы, оның ішінде ағарту саласы мен білім беру ісінің тарихы, жалпы алғанда Кеңес Одағы тарихымен қатар, тарихи таным тұрғысынан аса күрделі кезеңдердің бірі болып саналады. Бұл кезең қоғам дамуының көпқырлылығымен, әлеуметтік-саяси және мәдени үдерістердің ішкі қайшылықтарымен ерекшеленеді. Аталған қайшылықтар тек тарихи даму барысында ғана емес, мәдени эволюция үдерісінде де айқын көрініс табады.

Дүбірлі оқиғалар мен саяси төңкерістерге толы XX ғасырда Қазақстан бір жағынан терең әлеуметтік-саяси күйзелістер мен трагедиялық бетбұрыстарды бастан өткерсе, екінші жағынан жалпыадамзаттық өркениет пен мәдени кеңістікке қарқынды енуімен сипатталатыны белгілі. Кеңестік қоғамдық-саяси жүйе елде сауатсыздықтың жойылуы, мәдени революциялық саясаттың жүзеге асырылуы барысында тек оқу мен білімді қалыптастыру деңгейінде тоқтап қалмай, ғылыми ойдың дамуына, көрнекті ғалымдар мен зерттеушілердің, сондай-ақ дарынды суретшілердің, жазушылардың, музыканттардың және режиссерлердің қалыптасуына белгілі бір дәрежеде ықпал етті.

Салыстырмалы түрде 1920–1930 жж. қысқа тарихи кезең ішінде елімізде жүргізілген сауатсыздықпен күрес аясында көптеген шығармашылық бірлестіктер, көркемдік мектептер, мәдени бағыттар мен ағымдар, сондай-ақ әртүрлі көркемдік стильдер қалыптасты. Бұл үдерістер елдің мәдени дамуының сапалық жаңа деңгейге көтерілуін айқындайды.

Алайда 1920-1930-шы жж. кеңестік мемлекет құрылымында ерекше әлеуметтік-мәдени жүйе қалыптастырылғанын ескерген жөн. Бұл жүйенің айрықша белгілері – қоғамның рухани өміріне идеологиялық бақылау орнату, ұлттық тарихи санаға ықпал жасау, қоғамдағы әртүрлі көзқарасты жою, ең бастысы – қазақ ұлттық зиялы қауым өкілдерінің басым бөлігін жою болды. Бір сөзбен айтқанда, кеңестік кезең ағарту мен білім беру ісі және мәдениет пен ғылымның қалыптасуы мен дамуы қайшылықтарға толы болды. Ағарту саласында бір мезетте оң және теріс құбылыстар қатар көрініс тапты. Сондықтан бүгінгі таңда сол кезеңдегі мәдени құбылыстарды бағалау барысында объективтілік принципін сақтау, кез келген идеологиялық ұстанымдардан бас тарту аса маңызды.

Қазан төңкерісінен кейінгі кезеңнен бастап бейбіт өмірге өту сатысында ең алдымен кеңестік қоғамның әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени өмірін социалистік қайта құруға қажетті кадрлардың жетіспеушілігі анықталды. Пролетариат революциясының көсемі атанған В.И. Ленин РСФСР халықтары арасындағы сауатсыздықты жою туралы декретке қол қойған кезде бұл құжаттың мемлекеттік маңыздылығына ерекше мән берген (Ленин, 1970, т.44: 174).

Осы Декретті жүзеге асыру барысында кеңестік билік жалпы халықты сауаттандыру күресін қоғамдық қатынастар, халық шаруашылығы және мәдениет салаларындағы түбегейлі өзгерістердің шешуші алғышарттарының біріне айналдырды. Бұған дейінгі 1917 жылғы желтоқсанда РСФСР Халық Білім комиссариатында Н.К. Крупская басқаратын мектептен тыс бөлім құрылды. Оның негізгі міндеттерінің бірі елдегі сауатсыздықты жоюды ұйымдастыру болды (Штамм, 1985: 284).

Аталмыш бүкілресейлік қаулыларды басшылыққа алған Қазақ Ағарту халық комиссариаты тарапынан да сауатсыздықты жою мәселесі бойынша алғашқы кеңестік модернизациялау жүзеге асырылды. Мысалға, 1918 жылдың қыркүйекте өткен мұғалімдердің I съезі мен 1919 жылдың қаңтарында II съезінде оқу-ағарту саласының материалдық базасы мен кадрлық әлеуетін нығайту, әдістемелік жұмыстарды жетілдіру және сауатсыздықпен күресті күшейту жұмыстары жан-жақты талқыланады (Зиманов, Даулетова, Исмагулов, 1975: 210).

Қазақстанда сауатсыздықпен күрестің жандануына ХКК-нің 1919 ж. 26 желтоқсанда қабылдаған «Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасының (РКФСР) халықтары арасындағы сауатсыздықты жою туралы» декреті түрткі болды. Декрет 8-50 жас арасындағы сауатсыздарды ана тілінде немесе орыс тілінде мемлекеттік мектеп жүйесі арқылы жазу мен оқуға үйретуді күн тәртібіне қойды. Бұл жұмыстың мерзімін жергілікті Кеңестер анықтайтын болды. Ағарту халық комиссариаты мен оның жергілікті органдарына

сауаты бар азаматтарды еңбек міндеті ретінде сауатсыздықты жоюға жегу құқы берілді.

Ал 1919 жылғы мамырда өткен Бірінші Бүкілодақтық мектептен тыс білім беру съездге қатысушыларының бастамасымен АХК-ның тарапынан «РСФСР халқы арасындағы сауатсыздықты жою туралы» декрет жобасы дайындалды. Сауатсыздықты жою елдегі барлық халықтың саяси және шаруашылық өмірге саналы қатысуын қамтамасыз етудің басты шарты ретінде қарастырылды. 1919 жылғы 26 желтоқсанда Халық Комиссарлары Кеңесі (ХКК) «РСФСР халқы арасындағы сауатсыздықты жою туралы» декрет қабылдады. Декретке сәйкес, ел бойынша сауатсыздық толық жойылуы тиіс болды: 8-50 жас аралығындағы оқи алмайтын және жаза алмайтын барлық азаматтар өз тілінде немесе қалауы бойынша орыс тілінде сауат ашуды міндетті түрде үйренуге тиіс болды (СУ РСФСР, 1919: 592).

Сурет 1 – РСФСР –де Халықтың сауатсыздығын жою туралы декрет.

[Figure 1 – Decree on the Elimination of Illiteracy among the Population of the Russian Soviet Federative Socialist Republic (RSFSR)]

Қазақ даласындағы сауатсыздық жою шараларының бастауында 1920 ж. 17 қыргүйегінде қабылданған Түркістан АКСР-де «Халық арасындағы сауатсыздықты жою туралы» декретте жеке адамдардың үйлерін, шіркеулер мен діни үйлерді, клубтарды, фабрикалар мен зауыттардағы, тіпті кеңес мекемелеріндегі лайықты деген бөлмелерді сауат ашу ісіне пайдалануға болатындығы айтылды (Культурное строительство ... 1973, Т.1: 153). Жалпыхалықтық маңызы бар бұл шараға партияның жергілікті ұяшықтары, жастар одағы,

кәсіподақ ұйымдары, әйелдермен жұмыс істеу комиссиялары тартылуымен ерекшеленетін бұл науқан ағарту саласын кеңестік модернизациялаудың жарқын көрінісі еді.

1920 ж. маусымдағы «Қырғыз (Қазақ) өлкесінде сауатсыздықты жою туралы Қырревком жанындағы Халық ағарту бөлімі нұсқауларында»: «1. 14 жастан 50 жасқа дейінгі барлық сауатсыз халық оқытуға жатады.

2. Бұл жұмыс облыстық, уездік және аудандық мектептен тыс бөлімшелерге және ұйымдасқан халық мекемелеріне жүктеледі. Ондай бөлімшелер болмаған жағдайда, *уақытша (міндет)* халық ағарту бөлімдеріне жүктеледі, ал олар да болмаған жағдайда – *жергілікті атқару комитеттеріне* жүктеледі.

3. Сауатсыздықты жою үшін ұйымдасқан халықтың, кеңестік және партиялық мекемелердің өкілдерімен комиссиялар мен кеңестер ұйымдастырылады» (ҚР ОМА. 846-қ., 1-т., 12-іс, 35–36-пп.), – деп ашық та айқын мәтінде жазылды.

Нұсқаулық РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1919 ж. 29 желтоқсандағы декреті, РКФСР Ағарту халық комиссариатының 1920 ж. 21 қаңтардағы нұсқауы негізінде құрастырылған.

Оның «Сауатсыздықты жою бойынша жұмыс жоспарына» сәйкес барлық жұмыс халықтың өздігінен бастамасына (негізделуі) тиіс болды. Сонымен қатар мектептен тыс бөлімшелердің жалпы жиналысында, халық, кеңестік және партиялық мекемелер өкілдерінің қатысуымен, ол жердің халқын сауатсыздықтан арылтуға арналған *жалпы жоспар* дайындалып, сауатты және сауатсыз халықты есепке алу техникасы, мектептер мен мұғалімдер – *сауатсыздықты жоюға тартылуы мүмкін тұлғалар* қамтамасыз етілу тәртібі белгіленді.

Берілген нұсқаулыққа сәйкес сауатсыз халықты есепке алумен қатар, облыстық, уездік және аудандық мектептен тыс бөлімшелер сауатсыздарға арналған мектептерді тез арада ашу қолға алына бастады. Сауатсыздықты жою Уақыт пен қаражатты үнемдеу мақсатында, бұл мектептер I және II сатыдағы мектептерде, мектептен тыс білім беру мекемелерінде және партия ұйымдарында ашылды.

1920 жылғы шілдеде Халық Комиссарлар кеңесінің Халық ағарту халық комиссариаты жанынан «Сауатсыздықты жою жөніндегі Бүкілресейлік төтенше комиссияны бекіту туралы» қаулыға сәйкес құрамына: И.П. Брихничев (төраға), Д.Ю. Элькина (төрағаның орынбасары), Л.Р. Менжинская, Н.И. Подвойский және П.И. Кулябко секілді мүшелері енгізілген *ерекше комиссиясы* құрылып, сауатсыздықты жою жұмыстарын ұйымдастыру міндетін алды. Комиссия ликбез курстарын ұйымдастыру, мұғалімдерді даярлау және оқу құралдарын шығару жұмыстарын жүзеге асырды. Сауатсыздықты жою мемлекеттік бағдарламасын іске асыру экономикалық қиыншылықтарға қарамастан жүргізілді. Дегенмен, Ресейдің халық шаруашылығын қалпына келтіру жалпы білім деңгейін және халықтың мәдени деңгейін көтеруді талап етті (Декреты, 1980:367).

Алғашында Комиссияның алдына 35 жасқа дейінгі барлық ересек тұрғындарды оқуға және жазуға үйрету міндеті қойылды, алайда кейінірек бұл міндет 50 жасқа дейінгі халықты қамтитын деңгейге дейін кеңейтілді. Төтенше комиссия құрылымдарының төңірегінде 1924 ж. «Сауатсыздық жойылсын!» атты жаппай қоғамдық қозғалыс қалыптасты (ҚР ОМА. 766-қ., 1-т., 2-іс, 22-п.).

1923 жылғы 14 тамызда Орталық Атқару Комитеті мен Кеңес Халық Комиссарлары Кеңесі «Сауатсыздықты жою туралы» декретін қабылдады, ол 1919 жылғы декретті толықтырып, кеңейтті. Сауат ашуды үйренушілер үшін жұмыс күні оқыту барысына сәйкес екі сағатқа қысқартылып, жалақы сақталды. Халық білім беру органдарына сауатсыздарды оқыту сабақтарын ұйымдастыру үшін халық үйлері, шіркеулер, клубтар, жеке үйлер, фабрика және зауыттағы қолайлы бөлмелер, сондай-ақ басқа да мекемелерді пайдалануға рұқсат берілді. АХК-ты мен оның жергілікті органдарына сауатсыздарды оқытуға барлық қоғамдық ұйымдарды, сондай-ақ елдегі барлық сауатты халықты еңбек міндеттілігі тәртібімен тартуға құқық берілді.

Кесте 1 - 1920–1932 жылдар аралығында республикада сауатсыздық пен жартылай сауатсыздықты жою жөніндегі статистикалық мәліметтер (Социалистическое строительство, 1936:291)

Жылдар	Оқытуға тартылған сауатсыз және шала сауаттылар	
	барлығы (мың)	Алдыңғы жылға шаққандағы %
1920–1921	72,0	-
1921–1922	0,7	-
1922–1923	4,1	-
1923–1924	15,8	385,4
1924–1925	21,9	138,1
1925–1926	39,4	180,0
1926–1927'	43,6	110,7
1927–1928	44,0	100,9
1928–1929	140,0	318,2
1929–1930	275,0	196,4
1930–1931	424,0	154,2
1931–1932	211,0	49,8

Кесте берілген мәліметтерді талдаудан кейін мынандай қорытынды жасауымызға болады. *Оқыту қарқынының өсуі:* 1920–1923 жылдары оқытылған адамдар саны өте төмен, бірақ 1923–1924 жылдан бастап қарқынды өсім байқалады (385,4 %).

Сол тұстағы ағарту саласындағы кеңестік модернизациялаудың жетістігі болып табылатын *сауатсыздықты жою шараларының кеңеюі:* 1928–1929 жж. және 1929–1930 жж. көрсеткіштері күрт өсуі (сәйкесінше 140 мың және 275 мың), бұл халыққа сауатсыздықты жоюға бағытталған шаралардың тиімділігін көрсетеді.

Республикада сауатсыздық пен жартылай сауатсыздықты жою реформаларына сәйкес *тұрақтану және азаю:* 1930–1931 жж. саны ең жоғары деңгейге жетіп, 1931–1932 жж. күрт төмендеуі (211 мың, 49,8 %) – бұл халықтың үлкен бөлігі оқытылғанын, қалған сауатсыздардың саны азайғанын көрсетеді.

Сауатсыздық пен жартылай сауатсыздықты жою барысындағы байқалған *жалпы үрдіс:* 1920–1932 жылдар аралығында республикадағы сауатсыздықты жою динамикасы тұрақты өсу және кейінгі тұрақтану сатысынан өткен.

Бұл ахуалдың диаграммалық сызбада былай көрсетуге болады.

1- Диаграмма. Сауатсыздық пен шала сауатсыздықты жою бойынша 1920–1932 жж. оқытылғандар саны.

1920–1930-жылдары Қазақ өлкесінде сауатсыздықты жою жұмыстары жалпыодақтық үрдістермен қатар жүрді, алайда оның өзіндік ұлттық-мәдени ерекшеліктері болды. Оның жарқын дәлелі ретінде XX ғасыр басындағы қазақтың А. Байтұрсынұлы, Ж. Аймауытұлы, М. Дулатов сынды қазақ ағартушылары жаңа ұлттық әліпбиді енгізу, ауыл жастарының сауатын ашу және ересектерге білім беру мектептерін ұйымдастыру мәселелерін алғаш көтерді. Сонымен қатар Т. Рысқұлов, С. Мендешев, Т. Жүргенов, С. Сейфуллин, О. Жандосов, Н. Залиев, И. Тоқтыбаев сияқты кеңестік кезең қайраткерлері сауатсыздықпен күресті мемлекеттік деңгейде жүргізуге үлес қосты (ҚР ОМА. 81-к., 1-т.).

1920 ж. 26 тамызда Қазақ АКСР-ін құру туралы декрет жариялануы (ҚР ОМА. 427-к., 1-т., 57-іс, 23-27-пп.) мен сол жылғы 1 қазанда Орынборда өткен ҚКК-нің I құрылтай съезінен кейін республикада сауатсыздықты жоюға бағытталған маңызды стратегиялық шаралар қолға алынды. Атап айтқанда, съездің қаулысында республикадағы сауатсыздықты үш жыл ішінде толық жою міндеті бекітілді. Осы мақсатта Қазақ Әскери-революциялық комитетінің негізінде Ағарту халық комиссариаты құрылды. Комиссариат сауатсыздарды оқыту үшін сауаттылардың барлық ресурстарын жұмылдыру жөнінде шешім қабылдады (ҚР ОМА. 81-к., 86-іс, 96-п.; 81-к., 15-іс, 100-п.).

Осындай маңызды құжаттардың қабылдануы нәтижесінде Қазақ халық ағарту жүйесін кеңейту және ұйымдастыру мақсатында барлық облыстар мен уездерде Халық ағарту комиссариаттары мен бөлімшелері құрылды, бұл жүйелі және ұйымдасқан түрде сауатсыздықты жоюға бағытталған жұмыстарды жүргізуге мүмкіндік берді. Қазақ өлкесіндегі сауатсыздықты жою шаралары Қазақ Әскери-революциялық комитетінің 1920 ж. 28 қыркүйектегі бұйрығы негізінде жүзеге асырыла бастады (ҚР ОМА. 81-к., 1-т., 89-іс, 33-п.).

Осы бұйрық бойынша барлық сауатсыздықты жоюға арналған педагогикалық курстар *облыстық халық ағарту бөлімдері* арқылы ұйымдастырылуы тиіс болды. Сондай-ақ Торғай облысында кемінде 5 курс ашу, Орал облысында – 7 курс, Семей облысында – 7 курс, Ақмола облысында – 8 курс, Бөкей және Еділ-Каспий аудандарында – 5 курс ашу қажеттілігі және әрбір курсқа 100 адамнан оқытылып, оқыту ұзақтығы үш апта болады деп көрсетілді (ҚР ОМА. 81-к., 1-т., 89-іс, 33-п.).

Соныменен, 1920–1921 жж. республикадағы сауатсыздықты жою жөніндегі жұмыс жағдайы ҚАКСР Ағарту халық комиссариатының 1921 ж. 30 тамыздағы бірінші жартыжылдықтағы есебінде Сауатсыздықты жою жөніндегі Төтенше комиссияның статистикалық мәліметтерінде былай көрсетіледі:

«Орынбор-Торғай губерниясы

Губерналық (төтенше) комиссия (сауатсыздықты) жою үшін 1920 ж. желтоқсан айының соңында ұйымдастырылды және қала мен губерния бойынша жұмыс атқарады.

Ұлттық азшылықтар бөлімшесі жанында сауатсыздықты жоюға арналған арнайы секция бар, оның жұмысы қалада тек татар халықтарымен жүргізіледі. Қазіргі уақытта губернияда 1127 (сауатсыздықты жою) мектебі бар, ал қалада – 92. Барлығы 1219 мектеп, қала мектептері: 34 орыс, 18 мұсылман және 40 қызыл әскер мектебі. Губерния бойынша мұғалімдер – 1413, қалада – 55 орыс, 31 мұсылман және 40 қызыл әскер. Барлығы 1539 мұғалім. Оқушылар: губернияда 37 876, қалада 1158 орыс, 640 мұсылман және 1350 қызыл әскер. Барлығы – 41 024 (оқушы).

Қостанай губерниясы

Қостанай губ (сауатсыздықты жою комиссиясы) 347 (сауатсыздықты жою) мектеп ашты, соның ішінде 305 орыс мектебі және 42 қырғыз-татар мектебі, онда шамамен 7000 адам оқыды. 39 мектеп қалада, қалғандары губернияда орналасқан. 347 мұғалімнің 127-сі маман, қалғандары сауатты халықтан.

Орал губерниясы

Орал губ (сауатсыздықты жою комиссиясы) 328 мектеп ашты, 306 ликвидатор жұмыс істеді, оқушылар саны 9036 адамға жетті. Сауатсыз халықты есептеу аяқталды: 174 437 адам.

Бөкей губерниясы

Бөкей губ (сауатсыздықты жою комиссиясы) 429 мектеп ашты, оның ішінде губернияда 258 орыс мектебі және 139 қырғыз мектебі. Қалада 16 азаматтық және 16 қызыл әскер мектебі. Мектептерде 12 612 адам оқиды, ликвидаторлар саны – 500.

Адай ауданы (уезі – Т.Ж.)

Адай губ (сауатсыздықты жою комиссиясы) 4 мектеп ашты, онда 75 адам оқыды: 50 қырғыз және 25 орыс. Сауатсыз халық есептелмеген.

Ақмола және Еділ-Каспий аудандары

Қауіпсіз байланыстың нашарлығына байланысты (сауатсыздықты жою комиссиясы) жұмысы туралы мәлімет жоқ.

Қосымша курстар

Семейде (сауатсыздықты жою комиссиясы) 4 мұсылман курсын ашты, әр курсқа 6 адам.

Ақмола губ (сауатсыздықты жою комиссиясы) педагогикалық курстар ашты: Петропавлда – 120 адам, Ақмолада – 150 адам, Атбасарда – 150 адам.

3 жылдық педагогикалық курстар: Петропавлда – 84 адам, Ақмолада – 100 адам, Атбасарда – 68 адам.

Оренбург-Торғай және Қостанай губернияларында курстар ұйымдастыру сатысында (ҚР ОМА. 5-қ., 2-т., 8-іс, 40 қ.-42-пп.).

Есепте берілген мәліметтерді диаграмма түрінде былай көрсетуімізге болады.

2 – Диаграмма. 1921 республика губернияларында сауатсыздықты жою бойынша статистикалық мәліметтер.

Диаграммада көрініп тұрғандай Орынбор-Торғай губерниясы мектептер, мұғалімдер және оқушылар бойынша ең үлкен көрсеткішке ие. Ал, Қостанай, Орал, Бөкей губерниялары орташа деңгейде орналасқан болса, Адай уезінің көрсеткіштері өте төмен, тек 4 мектеп және 75 оқушы.

1924 ж. 24 мамырдағы ҚазОАК төрағасы С. Меңдешевтің РКФСР ОАК-не жасаған республика халқы арасындағы сауатсыздықты жою туралы баяндамасында: «1922 және 1923 жылдарға Қырғыз Ағарту халық комиссариаты бойынша 539 сауатсыздықты жою пунктін (ликпункт) ашуды жоспарлаған болатын. Алайда әлі де толық жойылмаған ашаршылық салдары мен қаржы қаражатының жеткіліксіздігіне байланысты небәрі 171 сауатсыздықты жою пункті ғана ашылды, яғни жоспар 31 % ғана орындалды.

Осылайша, 1923 жылдың соңына қарай барлығы 3 000 адам сауаттылыққа оқытылды. 14 пен 30 жас аралығындағы сауатсыздар саны (дөңгелектелген деректер бойынша) 1 200 000 адамды құрады, олардың ішінде 800 000 – қырғыздар, 400 000 – орыстар болды.

1920, 1921, 1922 және 1923 жылдардағы сауатсыздықты жою жұмыстарының қорытындысын шығара отырып, бұл қызметтің бір жағынан кездейсоқ сипатта (ашаршылық кезеңіне байланысты), екінші жағынан қаржы тапшылығына орай жүйесіз жүргізілгенін атап өтуге болады. Тек 1923 жылдың желтоқсанында ғана Қырғыз Орталық Атқару Комитеті Президиумының қаулысына сәйкес (жоғарыда көрсетілгендей) Қырғыз Ағарту халық комиссариаты тарапынан сауатсыздықты жоюдың нақты келесі жоспары әзірленді. Аталған жоспар бойынша 1003 сауатсыздықты жою пункті ашылуы тиіс болды» (ҚР ОМА. 5-қ., 3-т., 75-іс, 95-97-пп.), – деп көрсетеді.

Қазақстандағы сауатсыздықты жоюда оң нәтижелері 1927–1928 оқу жылының қорытындысы бойынша: 44,0 мың адам сауатын ашса, 1928–1929 оқу жылында олардың саны 140 мың болды. Сауатсыздықтың пайыздық үлесін қазақтар арасында 91,3 %-дан 89,5 %-ке, өзбектер арасында 95,6%-дан 92,0 %-ға, ұйғырлар арасында 89,0 %-ан 85,0 %-ға, орыстар мен басқа этностар арасында 50,0 %-ан 49,0%-ға жеткендігін байқауымызға болады (Директивы, 1947: 126).

1928 ж. 11 қарашадағы БК(б)П Қазөлкекомитетінің «Сауатсыздықты жою ісінің жай-күйі туралы қаулысында» төмендегідей жағдайларға басымдылық берілген:

- Қазақстандағы сауатсыздықты жою ісінің жай-күйі мен қарқыны өте мардымсыз жетістіктерге қарамастан және бірқатар қиындықтарды бастан өткере отырып, әлі де ауыр жағдайы;

- сауатсыздықты жою жұмысының мазмұнында елеулі кемшіліктер ретінде: кадрлардың сан жағынан жеткіліксіздігі және сапалық әлсіздігі; нұсқаулықтар мен әдістемелік басшылықтың әлсіздігі; сауатсыздықты жоюға бөлінген қаражаттың уақтылы және ұтымды пайдаланылмауы; сондай-ақ басты кемшілік – сауатсыздықты жою жұмысын ұлттық және таптық тұрғыдан бағыттауға жеткілікті көңіл бөлінбеуі;

- Сауатсыздықты жою қоғамдары (ОДН) мүлдем әлсіздігі мен баспасөздің сауатсыздықты жою ісін ұйымдастырушы рөлінің төмендігі (ҚР ПА. 141-қ., 1-т., 1845-іс, 46-47 қ.-пп.).

Сауатсыздықты жою ісінің осындай ауыр жағдайын ескере отырып Қазөлкеком Бюросы: сауатсыздықты жоюға бөлінетін қаржының үлес салмағын арттыру; қоғамдық күштерді, комсомолды сауатсыздықты жою ісіне барынша жұмылдыру СЖҚ (ОДН) қызметін жандандыру; бұқаралық ұйымдар – кәсіподақтар, кооперативтік ұйымдар, «Қошсы» одағы, т.б. арасында сауатсыздықты жою үшін арнайы қаржы бөлу; сауатсыздықты жою ісін ұйымдастыруда барлық әлеуметтік санаттарды қамту; әйелдер арасында сауатсыздықты жою жұмысы ерекше бағыт ретінде бөлініп жүргізілуі; кадрларды арнайы курстар мен конференциялар арқылы жүйелі түрде (жыл бойы) даярлауды жолға қою; Қазақстан жағдайында сауатсыздықты жою ісінің аса маңызды екенін ескере отырып, аудандарда, округтерде және орталықта тиісті атқару комитеттерінің төрағалары басқаратын жауапты сауаттылық тексеру комиссияларын (грамчека) қалпына келтіру; жаңа түркі әліпбиіне көшу мәселесі; осыған байланысты баспасөз секторы өлкелік НТА комитетімен бірлесе отырып, «Еңбекші қазақ», «Ауыл тілі» және округтік газеттерде жаңа әліпби бұрышын кеңейтуді қамтамасыз етілуін қажет деп есептейді.

Сонымен қатар 1930 ж. 11 ақпанда ҚАКСР Кеңестерінің Орталық Атқару Комитеті Төралқасы РКФСР Халық Комиссарлары Кеңесінің 1929 жылғы 6 қыркүйектегі сауатсыздық пен шала сауаттылықты жою жөніндегі шаралар туралы қаулысын назарға ала отырып қаулы қабылдайды. Қаулыда 1932 жылғы 1 қазанға дейін ҚАКСР-дегі еңбекші халықтың барлық санаттары арасында сауатсыздық өнеркәсіп және ауыл шаруашылығы жұмысшылары үшін 16 жастан 50 жасқа дейін, өзге еңбекшілер үшін (кедейлер, орта шаруа, қолөнершілер және т.б.) 16 жастан 35 жасқа дейін ұлтына қарамастан толық жойылу керектігін атап өтеді (ҚР ОМА. 81-қ., 1-т., 1448-іс, 161-163-пп.).

Осыған байланысты 1930 ж. 26 қарашасында ҚАКСР Ағарту халық комиссариаты алқасы «Сауатсыздық пен шала сауаттылықты жоюды әдістемелік басқару туралы» арнайы шешім шығарады. Онда Ағарту халық комиссариаты алқасы жалпы АХК-да сауатсыздық пен

шала сауаттылықты жою жұмысын бағдарламалық-әдістемелік тұрғыдан басқаруы дұрыс жолға қойылмағандықтан, жергілікті деңгейде де жеткіліксіз деп есептейді және бұл саладағы жүргізіліп жатқан барлық жұмыстың сапасын төмендететіндігін атап көрсетеді.

Сондықтан мәдени шараларды ұйымдастыру, сауаттылардың көпшілігін сауатсыздарды оқытуға тарту жағдайында республиканың барлық аумақтарында сауатсыздық пен шала сауаттылықты жою жұмысына әдістемелік басшылықты дереу қамтамасыз етуді талап етеді (ҚР ОМА. 929-қ., 3-т., 6-іс, 4-п.).

1931 ж. 28 наурызда республикадағы сауатсыздық пен шала сауаттылықты жоюға және жалпы білім беру ісін жүргізуге жоғары оқу орындары мен техникум студенттерін тарту туралы да арнайы шешім қабылданып (ҚР ОМА. 81-қ., 3-т., 17-іс, 114-115-пп.), ол біршама өзінің жемісін береді.

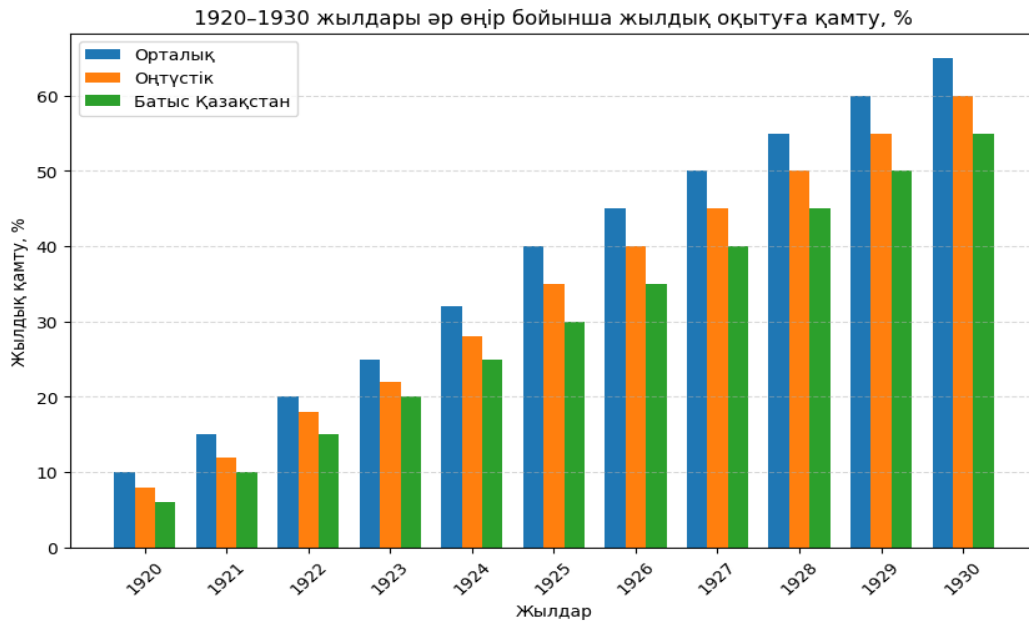
1931 жылы Қазақ АКСР-інде «Сауатсыздықты жою туралы» жарлық қабылданып, нәтижесінде ересектерді оқыту үшін «Қызыл отаулар», кешкі мектептер, көшпелі қызыл керуендер ұйымдастырылды (ҚР ОМА. 1137-қ., 6-т., 812-іс, 133-пп.).

Қазақстандағы еңбекшілер арасындағы сауатсыздықты мүмкіндігінше қысқа мерзімде толық жою мақсатында, РКФСР Халық Комиссарлары Кеңесінің 1931 жылғы 27 тамыздағы қаулысын жүзеге асыру мақсатында ҚАКСР Орталық Атқару Комитеті Төралқасы мен Халық Комиссарлары Кеңесі 1932 ж. 14 желтоқсанда «Республикадағы сауатсыздарды жалпы оқыту туралы» декрет қабылдайды. Декретте таяу арада ҚАКСР аумағында қалада, ауыл мен деревняда 16-50 жас аралығындағы сауатсыз еңбекші халықты жалпы оқыту енгізілуі; 1932 жылғы 1 қазанға дейін өнеркәсіп кәсіпорындарының, жаңа құрылыстардың, совхоздар мен колхоздардың жұмысшылары арасында сауатсыздықты толық жою; барлық өзге еңбекші топтар арасында – 1933 жылғы 1 қазанға дейін толық жою қамтамасыз етіліп, бұл МТС (машиналы-трактор станциялары) қамтитындығы; ересек сауатсыз және шала сауатсыз халықты жалпы оқытуға жауапкершілік халық ағарту органдарына және сауатсыздықты жою жоспарын орындауға қатысатын ұйымдарға (келісім-шарт негізінде) жүктелетіндігі; сауатсыздықты жою және шала сауаттыларды оқыту жұмысына жалпы басшылықты атқару орынбасарлар мен кеңестердегі мәдени құрылыс кеңестеріне берілетіндігі; АХК-на өзге ұйымдармен бірлесіп: а) сауатсыздар мен шала сауаттыларды оқыту мектептерінің мазмұнын әлеуметтік құрылыс салалары үшін кадр даярлау міндеттерімен байланыстыру; б) ересектерді оқыту жұмысын жыл бойы үздіксіз жүргізу; Ағарту халық комиссариатына және Қазбаспаға қазақ тілде сауатсыздар мен шала сауаттыларға арналған политехникалық оқу құралдарын, сондай-ақ шала сауаттыларға арналған танымдық техникалық, агротехникалық және қоғамдық-саяси әдебиетті дереу шығару және т.б. шараларды ұйымдастыру ұсынылды (ҚР ОМА. 81-қ., 3-т., 120-іс, 8-9-пп.).

Соныменен РСФСР Ағарту халық комиссариатының Ересектер мектебі мен курстар бөлімі шығарған сауатсыздарды есепке алу нұсқаулығына сәйкес, сауатсыздарға мыналар жатты: мүлдем сауатсыздар немесе тек әріптерді білетін, бірақ оқи және жаза алмайтындар. Жартылай сауатты тұлғалар санатына әріптердің жаппай түсіп қалуынсыз оқып, жаза алатын, 1000-ға дейінгі сандар жүйесін меңгерген, үш таңбалы сандармен жазбаша қосу және азайту амалдарын орындай алатын, сондай-ақ бір таңбалы санға көбейту мен бөлу операцияларын жүзеге асыра алатын адамдар жатқызылды.

1920–1930 жж. Қазақстанның әр өңірі бойынша сауатсыздықты жою барысында оқуға тартылғандардың көрсеткішін былай беруімізге болады:

3-Диаграмма. 1920–1930 жж. жылдары әр өңір бойынша жылдық оқытуға қамту көрсеткіші.

Сауатсыздық пен жартылай сауатсыздықты жою алдымен индустриалды қоғам қалыптасу жағдайында өмір сүруге қажетті дағдыларды дамытуға бағытталған еді. «Сауатсыздық» және «жартылай сауатсыздық» ұғымдарын осылай түсіндіру Кеңес билігінің халыққа білім беру саласындағы конвейерлік қағидатына сай келді.

Алайда большевиктер үшін кеңес азаматын тек оқып-үйрету, жазу және есептеуді үйрету жеткіліксіз болып көрінді. Мәдени құрылыс саласындағы мемлекеттің басты міндеттерінің бірі – коммунистік идеяларға берік, оны қорғауға дайын, революциялық көңіл-күйге ие, тәртіпті, техникалық қабілеті бар және ұжымшылдық рухын бойына сіңірген «жаңа адамды» қалыптастыру болды. Мұндай адамды тәрбиелеу үшін оны насихатталатын коммунистік идеалдарға тарту қажет болды, бұл мақсатқа брошюралар, газеттер, плакаттар, парақшалар арқылы қол жеткізуге болатын.

Сауатсыздыққа қарсы күрестегі маңызды белес – СССР Кеңестер Халық Комиссарлары Кеңесі мен ВКП(б) Орталық Комитетінің 1936 жылғы 16 қаңтардағы «Сауатсыз және шала сауатты адамдарды оқыту жұмысы туралы» қаулысы болды. Қаулыда КСРО-да ересек халық арасында сауатсыздықпен күресте үлкен жетістіктерге қол жеткізілгені атап көрсетілді. Бірінші және екінші бесжылдық жылдары шамамен 40 миллион еңбекші оқуды үйренді. 3 жыл бұрынғыдай (А.С. Бубновтың 1933 ж. 28 қаңтардағы ОАК-нің III сессиясында жасаған баяндамасында көрсетілгендей) осы қаулыда да елдегі ересек халықтың сауаттылық деңгейі 90% жеткені жарияланды (ГАРФ. Ф. 2306. Оп. 70. Д. 2422. Л. 19.).

КСРО Халық комиссарлары кеңесі мен ВКП(б) Орталық Комитеті бұл нәтижелерді қоғамдық-саяси ұйымдар мен халық білім беру бөлімдерінің нашар жұмысына байланысты деп бағалады, олар сауатсыздықты толық жою жұмысын екінші планға ығыстырған. Осыған байланысты, 1936 және 1937 жылдар ішінде 50 жасқа дейінгі еңбекшілер арасындағы сауатсыздықты толық жоюды, сондай-ақ 1936 жылы 14-18 жас аралығындағы барлық жасөспірімдерді оқытуды аяқтау міндеттелді. 1936 жылдан бастап әскерге шақырылатындар арасында сауатсыз және шала сауатты ешкім болмауы тиіс болды.

Осы қаулыда сауатсыздар мен шала сауаттылар үшін мектептердің оқу жоспары да бекітілді.

Республикалық АХК-ның бөлімдерінде ересектерді оқытуға арналған арнайы басқармалар құрылды, ал өлкелік және облыстық халыққа білім беру бөлімдерінде ересектерді оқытуға арналған арнайы секторлар ұйымдастырылды. Аудан деңгейінде сауатсыздар мен шала сауаттылар мектептеріне инспектор лауазымы енгізілді.

Жалпы алғанда, 1936 жылғы 16 қаңтардағы КСРО ХКК мен БКП(б) Орталық Комитетінің «Сауатсыз және шала сауатты адамдарды оқыту жұмысы туралы» қаулысы сауатсыздықты жою үдерісіне маңызды әсер етті. Ол ликбезге назар аударуды қамтамасыз етіп, жергілікті билік органдары, халық білім беру органдары, шаруашылық және кәсіподақ ұйымдарын сауатсыздықты жою бойынша жоспарлы көрсеткіштерге жетуге бағыттады.

Қорытынды. Архив деректері мен тарихи әдебиеттерді талдау барысында большевиктер жүргізген білім беру саясатын модернизациялаудың соңғы мақсаты – кеңестік зиялыларды қалыптастыру болды деген тұжырым жасауымызға негіз бар. Ал бұл міндетті шешудегі бастапқы кезең – жазуды-оқуды білмеушілік пен аз білуді жою, сонымен қатар саяси әлеммен таныс емес адамды кеңес билігі үшін қажетті бағытта бағдарлау құралы ретінде қызмет етті. Осыған байланысты сауатсыздықты жою науқанының негіздері міндетті түрде БКП(б)-ның негізгі саяси ұстанымдарымен үйлестіріліп оқытылды, бұл ересектерді оқытуға арналған әліппелерде, әдістемелік және дидактикалық материалдарда көрініс тапты.

Жалпыодақтық және республикалық кеңістіктегі 1920–1930 жж. сауатсыздықпен күрес және оны жою шаралары «Сауатсыздықты жоюдан инженерге дейін» бағытта алты оқу сатысын қамтыды:

Бастапқы саты: сауатсыздықты жою мектептері мен шала сауатты адамдарға арналған мектептер. Бұл кезеңде грамматика мен математиканың қарапайым ережелері меңгеріліп, фабриканың ұйымдастырылуы мен оның жұмысы туралы бастапқы мәліметтер берілді.

II саты: техникум жанындағы үйірмелер, онда цехтағы жұмысқа қажетті базалық дағдылар оқытылды. Сонымен қатар жалпы білім беретін пәндер қатар жүргізілді.

III саты: біліктілікті арттыру курстары, онда білікті жұмысшылар даярланды

IV саты: технология, машина тану және жетіжылдық мектеп көлеміндегі жалпы білім алуға бағытталған бригадирлер курстары.

V саты: кешкі техникум.

VI саты: кешкі жоғары оқу орны.

Сауатсыздықты жою пункті – аз білетіндер мектебі – жұмысшы университеттері/жұмысшы факультеттері/жетілдірілген типтегі мектептер – жоғарғы оқу орны.

Сауатсыздықты жою және аз білетіндерді оқытуды жою ел халқының білім деңгейін арттырудағы бастапқы кезең болды.

Еліміздегі сауатсыздықты жою тарихын зерделеудегі зерттеушілердің тұжырымдары да әртүрлі ұстанымдарды байқатады.

Мысалға, белгілі ғалым Т. Омарбеков сауатсыздықты жою науқанының жүзеге асуында репрессивтік әдістердің басым болғанын архив материалдары негізінде дәлелдей отырып, бұл үдерістің қазақ қоғамындағы дәстүрлі білім беру жүйесін ығыстыру арқылы мәдени үзілістік тудырғанын атап өтеді. Ал, академиктер М. Қозыбаев, К. Нұрпейіс пен М. Қойгелдиевтің еңбектерінде сауат ашу қозғалысы ұлттық зиялыларды саяси оқшаулаудың құралы ретінде бағаланады, өйткені 1920-жылдардың аяғы мен 1930-жылдардағы репрессиялар нәтижесінде қазақ мектептері мен халық ағарту ісінің идеялық жетекшілері қуғын-сүргінге ұшырады.

Бұған қарамастан, бірқатар зерттеушілер сауатсыздықты жою қозғалысын қазақ қоғамының әлеуметтік дамуына серпін берген маңызды құбылыс ретінде қарастырады. Мәселен, Р.Б. Сүлейменов, А. Сембаев, С. Бәйішев, және т.б. бұл үдеріс кеңестік модернизацияның бір бөлігі бола отырып, қазақ халқының қоғамдық сана деңгейін арттырды, баспа мәдениетінің қалыптасуына, ұлттық кадрлардың өсіп шығуына жол ашты деген тұжырым жасайды.

Сауатсыздықты жою тарихын зерттеуде пікірталас тудыратын негізгі мәселелер мыналар:

Пікірталас тақырыбы	Зерттеушілер позициясы	Дәлелдеу негізі
Кеңестік модернизациялау ретінде сауатсыздықпен күрес мақсатына жетті ме?	Ия, қоғамдық сана өзгерді, жаңа типтегі оқу орындары ашылды, ұлттық кадрлар дайындалды	Р. Сүлейменов, С. Бәйішев, А. Сембаев, М. Қозыбаев, К. Нұрпейіс, Т. Омарбеков, М. Қойгелдиев, Х. Әбжанов
Сауатсыздықты жою – прогрессивті құбылыс па?	Иә – мәдени даму факторын	Р. Сүлейменов, С. Бәйішев
Күшпен жүргізілген кеңестік идеологияның құралы ма?	Иә – тоталитарлық бақылаудың құралы	Т. Омарбеков, М. Қойгелдиев, Х. Әбжанов, И. Қозыбаев
Оқыту сапасы жоғары деңгейде болды ма?	Жоқ – формализм болған	Архив: ҚР ОМА, қ.81, т.1-4-тт.
Қазақ тіліндегі білім беру жеткілікті дамыды ма?	Жоқ – орыстандыру басым	М. Қозыбаев, К. Нұрпейіс

Қазақстандық тарихнамада сауатсыздықты жою мәселесіне қатысты тағы бір маңызды бағыт – оны кеңестік әлеуметтік инженерия саясатының құрамдас бөлігі ретінде қарастыру. Бұл тұрғыда зерттеушілер сауат ашу науқаны тек білім беру саласындағы реформамен ғана шектелмей, кеңестік биліктің қоғамды қайта құру жобасының идеологиялық құралы болғанын атап өтеді. Архив құжаттары көрсеткендей, сауатсыздықты жою «мәдени революцияның» маңызды элементі ретінде жоспарланып, оның басты мақсаты халықты коммунистік идеология негізінде тәрбиелеу болды. Мәселен, ҚРОМА қорларында сақталған құжаттарда сауатсыздарды оқыту курстарында оқу бағдарламасына саясатқа арналған арнайы сабақтардың енгізілгені туралы деректер кездеседі (ҚР ОМА. 81-к., т. 1, іс 73, 14-п.).

Сонымен қатар, қазіргі қазақстандық тарихнамада сауатсыздықты жою үдерісін ұлттық кадрлар даярлаудың бастапқы кезеңі ретінде қарастыратын еңбектер саны артып келеді. Бұл көзқарас, әсіресе, ұлттық педагогикалық кадрлардың қалыптасуына байланысты зерттеулерде айқын көрінеді. Алайда, кей зерттеулерде бұл жүйенің сапалық тұрғыдан әлсіз болғаны, әсіресе қазақ тіліндегі оқулықтар мен әдістемелік материалдардың жетіспеушілігі салдарынан білім беру деңгейінің төмен болғаны көрсетіледі.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары гендерлік аспект те талдау нысанына айналды. Демограф-ғалымдар М.Х. Асылбеков, М. Тәтімов сияқты зерттеушілер сауатсыздықты жою қозғалысының қазақ әйелдерінің қоғамдық өмірге араласуына ықпал еткенін дәлелдейді. Бұл бағыт әсіресе Шығыс халықтарының әйелдерін сауаттандыру бойынша ұйымдастырылған «Қызыл отаулар» қызметін зерттеу арқылы негізделеді.

Жұмысшы және ауыл жастары мектептерінің, сондай-ақ ересектерге арналған оқу орындарының қызметі мәселесі де ұзақ уақыт бойы зерттеушілер назарынан тыс қалып келді. Кеңестік кезеңде Қазақстандағы сауатсыздықты жою және жалпы білім беру жүйесінің қалыптасуын зерттеген жұмыстар болғанымен, олардың басым көпшілігі идеологиялық сипатта жазылып, партияның жетекші рөлін әсірелеп көрсетуге бағытталды. Бұл кезеңдегі еңбектердің көпшілігі «мәдени революция» ұғымының аясында қарастырылып, тарихи процестердің күрделі сипатын терең ашпай, тек ресми тұжырымдарды қайталаумен шектелді.

Тек 1990-жылдардан кейін ғана отандық тарих ғылымында жаңа методологиялық тұрғыдан жазылған зерттеулер пайда бола бастады. Солардың ішінде сауатсыздықты жою, ересектерге білім беру, халық ағарту жүйесін қалыптастыру мәселелерін архив деректері негізінде талдаған еңбектердің маңызы зор.

Сауатсыздықты жою мәселесіне қатысты батыс тарихнамалық дәстүрде екі негізгі тенденция қалыптасқанын айтуға болады. Бір жағынан, бұл – кеңестік биліктің жазуды-оқуды білмеушілікті жоюдағы жетістіктеріне сыни көзқарас, яғни осы мәселені сәтті шешуге барлық

негіздер революцияға дейінгі кезеңде қалыптасқан деген тұжырым. Екінші жағынан, зерттеушілер КСРО қысқа мерзімде елеулі мөлшерде жазуды білмейтін және аз білетін азаматтарды оқытуда бұрын-соңды болмаған тәжірибе көрсетті деп атап көрсетеді.

Осылайша, сауатсыздықпен күрес экономикалық қажеттіліктерден гөрі, саяси мақсаттармен – жаңа режимге адал азаматтардан тұратын кеңес қоғамын қалыптастыру қажеттілігімен анықталды. Индустриализация басталған кезде оның жүзеге асырылуы үшін білікті кадрлардың тапшылығы мәселесі күн тәртібіне шықты. Сол кезден бастап сауатсыздықты жою мемлекет үшін бір мезгілде саяси және экономикалық қажеттіліктермен анықтала бастады.

Соныменен қорытындылай келе, 1920–1930 жж. сауатсыздық жою барысында ересектерге білім беру жүйесінің құрылымы мен оны модернизациялаудың нәтижелері төмендегідей болды:

- *Жұмысшы факультеттері* – жоғары оқу орындарына дайындық.
- *Сауат ашу пункттері* – ауылдық ересектерге практикалық оқыту.
- *Сырттан оқыту курстары* – жұмыс істейтін ересектерге арналған.
- *Жұмысшы және ауыл жастары мектептері мен ауылдық сауат ашу пункттері* (1930 жылдардың соңына дейін) – жастарды дайындау, сауат ашу, арифметика, тарих, еңбек дағдылары, идеологиялық пәндерді оқыта бастады.

- *Ауылдық пункттер* – практикалық сабақтар, топтық жұмыс, мәдени іс-шараларды өткізді.

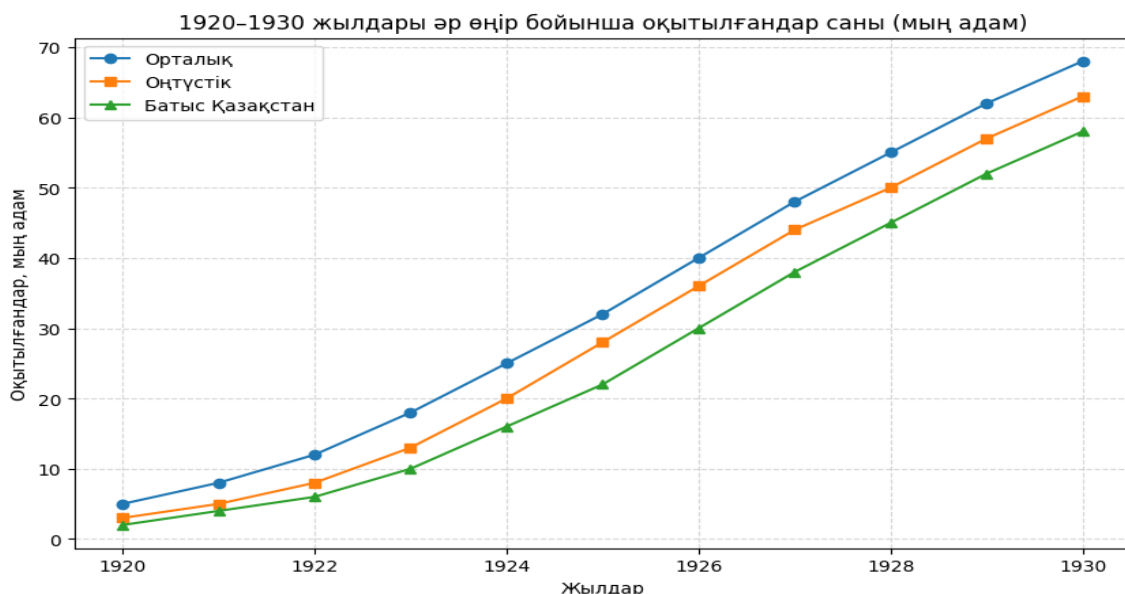
- Қазақстандағы ересектерге білім беру жүйесінің мен сауатсыздықты жоюдағы кеңестік модернизацияның артықшылықтары – жалпы білім деңгейін арттырылды, әлеуметтік трансформация жүрді, кәсіби дайындық жүйеленді.

- *Шектеулері* – педагог кадр мен қазақ тіліндегі оқулықтардың тапшылығы, идеологиялық бақылаудың басымдылығы, аймақтық теңсіздік пен ерекшеліктері. Себебі Қазақстанның әртүрлі аймақтарында сауат ашу пункттері мен ШРМ саны мен тиімділігі әртүрлі болды, бұл халық тығыздығы мен педагогикалық кадрларға байланысты.

Мысалға, 1927–1930 жж. Жетісу округіндегі 12 пунктте – 3 500 ересек оқытылды, оның 60 % әйелдер еді (ҚР ОМА, 141-қ., 1-т., 57-іс, 28-п.); ал 1931–1935 жж. Орынбор округінде 6 шаруа жастар мектебінде – 1 800 жас оқытылды, 70 % ауылдықтар болғанын байқаймыз (РМӨСТА (РГАСПИ), Ф.17. Оп.2. Д.154. Л.12).

Бұны диаграмма түрінде былай кестелеуге болады:

4 – Диаграмма. 1920-1930 жылдардағы әр өңір бойынша оқытылғандар саны.

Сонымен қатар сауат ашу пункттері мен жұмысшы факультеттерінің тиімділігі ересектерді сауаттандыруға бағытталған шаралардың нақты әлеуметтік әсерін дәлелдейді.

➤ сауатсыздықты жою барысында ересектерге білім беру жүйесінің құрылымы мен оны модернизациялаудың *идеологиялық әсері* өте жоғары болды

Кеңестік идеология сауат ашу бағдарламаларының мазмұнын және әдістемесін анықтады, бұл өз кезегінде оқытудың сапасын төмендетті.

Білім беру жүйесінде жүзеге асырылып жатқан ауқымды реформалар ересектердің жалпы білім беру мәселелеріне де тікелей ықпал етпей қоймайды. Жоғары оқу орындары жанынан бұрынғы жұмысшы факультеттеріне ұқсас дайындық бөлімдері қайта құрылып, олардың қызметі талапкерлердің жалпы білімдік даярлық деңгейін көтеруге, осылайша олардың жоғары оқу орнына түсуіне қажетті алғышарттарды қамтамасыз етуге бағытталды. Кешкі мектептердің негізінде ересектерге білім берудің полифункционалдық орталықтары құрылды.

Сауатсыздық деңгейінің айтарлықтай бөлігін ата-анасының қамқорлығынсыз қалған, қараусыз жүрген балалар құрайды; олар қажетті әлеуметтік қамқорлықсыз қалумен қатар, ең төменгі деңгейдегі білім алуға да ешбір мүмкіндігі болмады. Мұндай әлеуметтік топтың болуы алдымен балалар мен жасөспірімдер арасындағы, кейін ересектер арасындағы сауатсыздықтың кеңею қаупін тудырғандығын байқаймыз.

1920–1930 жж. республикадағы ересектер арасындағы сауатсыздық деңгейі босқындар санына пропорционалды түрде бірде артып, бірде кеміп отырғандығы да сол жылдардағы құжаттарда анық берілген. Ана тілінде оқу және жазу дағдыларының болмауы оларды білім алудан және кеңестік қоғамға интеграциялану мүмкіндігінен айырды. Қазіргі таңда ересектерге білім беру әлеуметтік тұрғыдан қорғалмаған халық топтарының әлеуметтік бейімделуінің маңызды факторы ретінде қарастырылады.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
RGASPI — Russian State Archive of Socio-Political History
GARF — State Archive of the Russian Federation

Деректер

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві
ҚР ПА — Қазақстан Республикасының Президенті архиві
РМЭСТА (РГАСПИ) — Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарих архиві (Российский государственный архив социально-политической истории)
РФМА (ГАРФ) — Ресей Федерациясының мемлекеттік архиві (Государственный архив Российской Федерации)

References

- Abzhanov, 2004 — *Qazaqstan: Tarikh. Tulga. Teoriya* [Kazakhstan: History. Personality. Theory]. Almaty: Kitap, 2004. 344 p. (In Kaz.).
- Abzhanov, Alpeisov, 1992 — *Qazaqstan intelligentsiyasy men madenieti turaly (qujatty-tarikhi zertteu)* [On the intelligentsia and culture of Kazakhstan (documentary-historical study)]. Almaty 1992. 127 p. (In Kaz.).
- Betkenbaeva, 1983 — *Bor'ba za osushchestvlenie leninskogo dekreta o likvidatsii bezgramotnosti sredi naseleniya v kazakhskom aule (1917–1940 gg.)* [The struggle for the implementation of Lenin's decree on the elimination of illiteracy among the population in the Kazakh aul (1917–1940)]. Dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences. Alma-Ata, 1983. 194 p. (In Russ.).
- Counts, 1958 — Counts G. S. *Sovetskoe prosveshchenie brosayet vyzov* [The Soviet challenge to education]. Moscow. 1958. 489 p. (In Russ.).
- Dekret Soveta Narodnykh Komissarov Rossiyskoy Sovetskoy Federativnoy Sotsialisticheskoy Respubliki (Dekret SNK RSFSR) 1919 — «*O likvidatsii bezgramotnosti sredi naseleniya RSFSR*» [Decree of the Council of People's Commissars of the Russian Soviet Federative Socialist Republic (Decree of the SNK of the RSFSR) dated 26 December 1919 «On the Elimination of Illiteracy among the Population of the RSFSR»] // *СУ РСФСР*. 1919. № 67. 592 p. (In Russ.).
- Dekrety, 1980 — *Likvidatsiya negramotnosti* [elimination of illiteracy]. *Ukazatel' postanovleniy partii i pravitel'stva (1919–1939)* [Index of Party and Government Decrees (1919–1939)] Leningrad, 1940; *Dekrety Sovetskoy vlasti* [Decrees

of Soviet Power]. T.X. Avgust–sentyabr' 1920 g. M.: Politizdat, (Izdatel'stvo Politicheskaya literatura) [Publishing House «Political Literature»] 1980. 367 p. (In Russ.).

Direktivy VKP(b), 1947 — *Direktivy i postanovleniya sovetskogo pravitel'stva o narodnom obrazovanii (1917–1947)* [Directives of the CPSU(b) and resolutions of the Soviet government on public education]. Moscow–Leningrad, 1947. 320 p. (In Russ.).

Dzhandildin, 1956 — *Rasstsvet kul'tury i nauki v Sovetskom Kazakhstane* [The flourishing of culture and science in Soviet Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazgosizdat, 1956. 76 p. (In Russ.).

Fitzpatrick, 1979 — Fitzpatrick Sh. *The Commissariat of Enlightenment*. Cambridge, 1970; Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. 135 p.

Kanapin, 1964 — *Kul'turnoe stroitel'stvo v Kazakhstane* [Cultural construction in Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1964. 366 p. (In Russ.).

Kim, 1967 — *Kul'turnaya revolyutsiya v SSSR (1917–1965)* [Cultural revolution in the USSR (1917–1965)]. Moscow: Nauka, 1967. 423 p. (In Russ.).

King, 1936 — King B. *Changing Man: The Education System of the USSR*. London, 1936. 326 p.

Kozybaev, 1990 — *Istoriografiya Kazakhstana: uroki istorii* [Historiography of Kazakhstan: Lessons of history]. Alma-Ata: Rauan, 1990. 136 p. (In Kaz.).

Kulturnoe stroitel'stvo, 1973 — *V Turkestanskoy ASSR (1917–1924)* [In the Turkestan ASSR (1917–1924)]. Tashkent. 1973. 153 p. (In Russ.).

Lenin, 1970 — *Novaya ekonomicheskaya politika i zadachi politprosvetov* [The New Economic Policy and the tasks of political education]. In: *Polnoe sobranie sochineniy* Moscow: Politizdat (Izdatel'stvo Politicheskaya literatura) [Publishing House «Political Literature»], 1970. Vol. 44. 174 p. (In Russ.).

Lenin, 1970 — *Polnoe sobranie sochineniy* [Collected works]. Moscow: Politizdat (Izdatel'stvo Politicheskaya literatura) [Publishing House «Political Literature»], 1970. 171 p. (In Russ.).

Sembaev, 1953 — *Kazakhskaya sovetskaya shkola (1917–1930)* [Kazakh Soviet school (1917–1930)]. Abstract of dissertation. Alma-Ata, 1953. 26 p. (In Russ.).

Sembaev, 1962 — *Istoriya razvitiya sovetskoy shkoly v Kazakhstane* [History of the development of the Soviet school in Kazakhstan]. Alma-Ata, 1962. 183 p. (212 p.) (In Russ.).

Sotsialisticheskoe stroitel'stvo, 1936 — *Kazakhskoy ASSR (1920–1935)* [Socialist construction of the Kazakh ASSR]. Moscow–Alma-Ata, 1936. 291 p. (In Russ.).

Suleimenov, 1967 — *Ob istoricheskom opyte kul'turnoy revolyutsii v Kazakhstane* [On the historical experience of the cultural revolution in Kazakhstan]. Vestnik AN KazSSR. 1967. No. 2. 17 p. (In Russ.).

Suleimenov, 1987 — *Velikiy Okt'yabr i kul'turnye preobrazovaniya v Kazakhstane* [The Great October and cultural transformations in Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka, 1967. 88 p. (In Russ.).

Suleymenov 1987 — Suleymenov R.B. *Vzaimovliyanie kul'tur sovetskikh narodov i sovremennoe sostoyanie kazakhskoy kul'tury* [The Mutual Influence of the Cultures of Soviet Peoples and the Contemporary State of Kazakh Culture] // *Leninskie printsipy natsional'noy politiki KPSS i aktual'nye zadachi internatsional'nogo vospitaniya* [Leninist Principles of the National Policy of the CPSU and the Current Tasks of Internationalist Education] / Pod obshchey red. A.A. Ustinova. Alma-Ata: Kazakhstan, 1987. 178 p. (In Russ.).

Suleymenov, Bisenov 1967 — Suleymenov R.B., Bisenov Kh.I. *Sotsialisticheskiy put' kul'turnogo progressa otstalykh narodov (Istoriya stroitel'stva sovetskoy kul'tury Kazakhstana, 1917–1965 gg.)*. [The Socialist Path of Cultural Progress of Backward Peoples (The History of the Construction of Soviet Culture in Kazakhstan, 1917–1965)] Alma-Ata: Nauka, 1967. 424 p. (In Russ.).

Shtamm, 1985 — *Upravlenie narodnym obrazovaniem v SSSR (1917–1936)* [Administration of public education in the USSR]. Moscow: Nauka, 1985. 284 p. (In Russ.).

El'kina, Boguslavskaya, Kurskaya 1920 — El'kina E., Boguslavskaya N., Kurskaya A. *Doloy negramotnost': Bukvar' dlya vzroslykh. Izdanie Vserossiyskoy chrezvychaynoy komissii po likvidatsii bezgramotnosti*. [Down with Illiteracy: A Primer for Adults. Published by the All-Russian Extraordinary Commission for the Elimination of Illiteracy]. Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1920. 32 p. (In Russ.).

Zimanov, Dauletova, Ismagulov, 1975 — *Kazakhskiy otdel komissariata po delam natsional'nostey RSFSR* [The Kazakh department of the People's Commissariat for Nationalities of the RSFSR]. Alma-Ata, 1975. 210 p. (In Russ.).

Әдебиеттер

Fitzpatrick 1979 — Fitzpatrick Sh. *The Commissariat of Enlightenment*. Cambridge, 1970; Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. 135 p.

King 1936 — King B. *Changing Man; The education system of the USSR*. London, 1936. 326 p.

Беткенбаева 1983 — Беткенбаева Ш.К. *Борьба за осуществление ленинского декрета о ликвидации безграмотности среди населения в казахском ауле (1917–1940 гг.)*: Дисс. ... канд. Ист. наук. Алма-Ата, 1983. 194 с.

Декрет, 1919 — Декрет Совета Народных Комиссаров Российской Советской Федеративной Социалистической Республики (Декрет СНК РСФСР) от 26.12.1919 «О ликвидации безграмотности среди населения РСФСР» // СУ РСФСР. 1919. № 67. Ст. 592.

- Декреты, 1980 — Ликвидация неграмотности. Указатель постановлений партии и правительства (1919—1939). Л., 1940; Декреты Советской власти. Т.Х. Август — сентябрь 1920 г. Москва: Политиздат, 1980. С. 367
- Джандильдин 1956 — Джандильдин Н. Расцвет культуры и науки в Советском Казахстане. Алма-Ата: Казгосиздат, 1956. 76 с.
- Директивы, 1947 — Директивы ВКП(б) и постановление Советского правительства о народном образовании за 1917–1947 гг. Вып. 2. Сборник документов за 1917–1947 гг. Москва - Ленинград: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1947 (Москва: 13-я тип. треста «Полиграфкнига»), 1947. 320 с.
- Обжанов 2004 — *Обжанов Х.* Қазақстан: Тарих. Тұлға. Теория. Алматы: Кітап, 2004. 344 б.
- Обжанов, Элпейісов, 1992 — *Обжанов Х., Элпейісов Ә.* Қазақстан интеллигенциясы мен мәдениеті туралы (құжатты-тарихи зерттеу). Алматы, 1992. 127 б.
- Зиманов, Даулетова., Исмагулов 1975 — *Зиманов С., Даулетова С., Исмагулов М.* Казахский отдел Комиссариата по делам национальностей РСФСР. Алма-Ата, 1975. 210 с.
- Канапин 1964 — *Канапин А.К.* Культурное строительство в Казахстане. Алма-Ата: Казахстан, 1964. 366 с.
- Каунтс, 1958 — *Каунтс Дж. С.* Советское просвещение бросает вызов. В 2-х вып. Москва: 1958. 489 с.
- Ким 1967 — *Ким И.П.* Культурная революция в СССР. 1917–1965 гг. / отв. ред. М.П. Ким. Москва: Наука, 1967. 423 с.
- Козыбаев 1990 — *Козыбаев И.М.* Историография Казахстана: уроки истории. Алма-Ата: Рауан, 1990. 136 с.
- Культурное строительство, 1973 — Культурное строительство в Туркестанской АССР (1917–1924 гг.). Сборник документов. Т.1. Ташкент 1973. 153 с.
- Ленин 1970 — *Ленин В.И.* Новая экономическая политика и задачи политпросветов. Доклад на II Всероссийском съезде политпросветов // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Москва: Издательство «Политическая литература» (Политиздат), 1970. Т. 44. С. 174
- Ленин 1970 — *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений. Том 44. (Июнь 1921 – Март 1922). Москва: Политлитература, 1970. С.171
- Сембаев 1953 — *Сембаев А.И.* Казахская советская школа от Великого Октября до начального всеобщего (1917–1930 гг.): Автореферат ... канд. пед. наук. / А. Сембаев. Алма-Ата, 1953. 26 с.;
- Сембаев, 1962 — *Сембаев А.И.* История развития советской школы в Казахстане. Алма-Ата, 1962. 183 с. (212 с.)
- Социалистическое строительство, 1936 — Социалистическое строительство Казахской АССР. Экономико-статистический справочник за 1920–1935 гг. Москва – Алма-Ата, 1936. С. 291.
- Сулейменов 1967 — *Сулейменов Р.Б.* Об историческом опыте культурной революции в Казахстане // Вестник АН КазССР. 1967. № 2. 17 с.;
- Сулейменов 1987 — *Сулейменов Р.Б.* Великий Октябрь и культурные преобразования в Казахстане. Алма-Ата: Наука, 1987. 88 с.;
- Сулейменов 1987 — *Сулейменов Р.Б.* Взаимовлияние культур советских народов и современное состояние казахской культуры // Ленинские принципы национальной политики КПСС и актуальные задачи интернационального воспитания / Под общей ред. А.А. Устинова. Алма-Ата: Казахстан, 1987. 178 с.;
- Сулейменов, Бисенов 1967 — *Сулейменов Р.Б., Бисенов Х.И.* Социалистический путь культурного прогресса отсталых народов. (История строительства советской культуры Казахстана. 1917–1965 гг.). Алма-Ата: Наука, 1967. 424 с.
- Штамм 1985 — *Штамм С.И.* Управление народным образованием в СССР (1917–1936). Москва: Наука, 1985. 284 с.
- Элькина, Богуславская, Курская 1920 — *Элькина Э., Богуславская Н., Курская А.* Долой неграмотность: Букварь для взрослых. Издание Всероссийской чрезвычайной комиссии по ликвидации безграмотности. Москва: Государственное издательство, 1920. 32 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 2, pp. 484-500, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_2_484-500

**ON THE QUESTION OF ESCAPE FROM THE KARAGANDA
CORRECTIVE LABOR CAMP DURING THE WAR YEARS (1941–1945)**

Zauresh G. Saktaganova¹, Aliya U. Ilyasova^{2*}

¹E.A. Buketov Karaganda National Research University
(38, Gogol Str., 100012, Karaganda, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Research Professor, Director of the Center
for Ethnocultural and Historical-Anthropological Research
 <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>, E-mail: zauresh63@mail.ru

² E.A. Buketov Karaganda National Research University
(38, Gogol Str., 100012, Karaganda, Kazakhstan)
Doctoral student
«Bolashaq» Academy (16/6, Yerubayev St, 100000, Karaganda, Republic of Kazakhstan)
Senior lecturer of the Department of General Education Disciplines
 <https://orcid.org/0000-0003-1404-746X>. E-mail: aliya.aupenova@mail.ru

*Corresponding author

© Valikhanov IHE, 2026

© Saktaganova Z.G., Ilyasova A.U., 2026

Abstract. *Introduction.* This article examines prisoner escapes from the Karaganda Correctional Labor Camp in 1941–1945 as manifestations of latent resistance amid the increasingly stringent wartime camp regime. The relevance of this study stems from the need to expand the source base and rethink the regional aspects of the camp system in Kazakhstan. *Goals and objectives.* The objective is to identify the dynamics, structure, and causes of escapes, as well as to determine their place in the functioning of the camp system. The objectives include an analysis of the prisoner population, the ratio of group and individual escapes, the gender characteristics of escapees, and the practice of classifying these actions under counterrevolutionary criminal law. The source material consisted of previously inaccessible archival and investigative files, documents from the prosecutor's office and judicial authorities, and materials from the camp's political department. Historical-comparative, historical-typological, and statistical methods were used to systematize and interpret the data. *Results.* It was established that, against the backdrop of an overall decline in the Gulag prison population, the camp population demonstrated a steady increase, accompanied by a peak in escape activity in 1943. Solitary escapes by men predominated; the proportion of those convicted of escapes relative to the total prison population decreased by 1945. Repeat and group escapes were identified, as well as the dependence of their dynamics on the regime and living conditions. *Conclusion.* Escapes reflected the contradictory interplay between repressive policies and individual survival strategies, and their quantitative and structural changes indicate increased control and institutional stabilization of the camp during the war.

Keywords: Karlag, prisoners, individual escapes, group escapes, archival and investigative files, Article 58-14 of the Criminal Code of the RSFSR

For citation: Saktaganova Z.G., Ilyasova A.U. On the question of escape from the Karaganda corrective labor camp during the war years (1941–1945)// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 2. Pp. 484-500. (In Rus.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_484-500

СОҒЫС ЖЫЛДАРЫ ҚАРАҒАНДЫ ЕҢБЕКПЕН ТҮЗЕТУ ЛАГЕРЫНЕН ҚАШУ МӘСЕЛЕСІ (1941–1945)

Сақтағанова Зауреш Ғалымжанқызы¹, Илясова Әлия Үкіжанқызы^{*}

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
(38, Гоголь көш., 100012 Қарағанды қ, Қазақстан Республикасы,
Тарих ғылымдарының докторы, зерттеуші профессор, Этномәдени және
тарихи-антропологиялық зерттеулер орталығының директоры
 <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>, E-mail: zauresh63@mail.ru

²Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
(38, Гоголь көш., Қарағанды қ., 100012, Қазақстан Республикасы)
Тарих факультетінің докторанты
«Bolashaq» академиясы
(16/6, Ерубаев көш., 100000, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы)
«Жалпы білім беру пәндері» кафедрасының аға оқытушысы
 <https://orcid.org/0000-0003-1404-746X>. E-mail: aliya.aupenova@mail.ru

^{*}Корреспондент автор

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Сақтағанова З.Ғ., Илясова Ә.Ү., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада 1941–1945 жылдар аралығында Қарағанды еңбекпен түзету лагерінен тұтқындардың қашуы әскери уақыттағы лагерь режимінің барған сайын қатаюы жағдайында астыртын қарсылық ретінде қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі Қазақстандағы лагерь жүйесінің аймақтық аспектілерін қайта қарау және деректер базасын кеңейту қажеттілігімен анықталады. *Мақсаттары мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – лагерьден қашулардың динамикасын, құрылымын және себептерін анықтау, олардың лагерь жүйесінің жұмысындағы орнын белгілеу. Міндеттері – тұтқындардың контингентін талдау, лагерьден топтық және жеке қашулардың қатынасын, қашқындардың гендерлік сипаттамаларын зерттеу, осы әрекеттерді контрреволюциялық қылмыстық заңнама аясында саралау практикасын қарастыру кіреді. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің деректік базасын бұрын қолжетімсіз болған архивтік-тергеу істер, прокуратура мен сот органдарының құжаттары, сондай-ақ лагерьдің саяси бөлімінің материалдары құрады. Деректерді жүйелеу және түсіндіру үшін тарихи-салыстырмалы, тарихи-типологиялық және статистикалық әдістер қолданылды. *Нәтижелер.* Жалпы алғанда ГУЛАГ жүйесіндегі тұтқындар санының төмендеуі байқалғанымен, бұл үрдіс 1943 жылы қашу әрекеттерінің белсенділік шыңына жетуімен сәйкес келсе де, лагерьлік контингенттің саны тұрақты түрде өсіп отырған. Қайталанатын және топтық қашу оқиғалары анықталып, олардың динамикасы тұтқындарды ұстау режимі мен жағдайларына байланысты болғандығы көрсетілген. *Қорытынды.* Қашу әрекеттері репрессивтік саясат пен жеке өмір сүру стратегиялары арасындағы өзара қайшылықты әрекеттері көрсетіліп, олардың сандық және құрылымдық өзгерістері соғыс жылдарында лагерьлік бақылау күшейіп және институционалдық тұрақтанғаны анықталған.

Түйін сөздер: Қарлаг, тұтқын, жеке қашу, топтық қашу, архивтік және тергеу істері, РСФСР Қылмыстық кодексінің 58-14-бабы

Дәйексөз үшін: Сақтағанова З.Г., Илясова Ә.Ү. Соғыс жылдары Қарағанды еңбекпен түзету лагерінен қашу мәселесі (1941–1945)// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. 484-500 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_484-500

К ВОПРОСУ О ПОБЕГАХ ИЗ КАРАГАНДИНСКОГО ИСПРАВИТЕЛЬНО-ТРУДОВОГО ЛАГЕРЯ В ГОДЫ ВОЙНЫ (1941–1945)

Сактағанова Зауреш Галимжановна¹, Илясова Алия Укужановна^{2*}

¹Карагандинский национальный исследовательский университет им. Е.А. Букетова
(38, ул. Гоголя, 100012, Караганда, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, профессор, профессор-исследователь,
директор Центра этнокультурных и историко-антропологических исследований

 <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>. E-mail: zauresh63@mail.ru

²Карагандинский национальный исследовательский университет им. Е.А. Букетова
(д. 38, ул. Гоголя, 100012, Караганда, Республика Казахстан)

Докторант исторического факультета

Академия «Bolashaq»

(16/6, ул. Ерубаева, 100000, Караганда, Республика Казахстан)

Старший преподаватель кафедры «Общеобразовательных дисциплин»

 <https://orcid.org/0000-0003-1404-746X>. E-mail: aliya.aupenova@mail.ru

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Сактағанова З.Г., Илясова А.У., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются побегі заключенных из Карагандинского исправительно-трудового лагеря в 1941–1945 гг. как проявление латентного сопротивления в условиях ужесточения лагерного режима военного времени. Актуальность исследования обусловлена необходимостью расширения источниковой базы и переосмысления региональных аспектов функционирования лагерной системы в Казахстане. *Цель и задачи исследования.* Целью является выявление динамики, структуры и причин побегов, а также определение их места в механизме функционирования лагерной системы. В числе задач – анализ численности заключенных, соотношения групповых и одиночных побегов, гендерных характеристик беглецов и практики квалификации данных действий по контрреволюционным статьям уголовного законодательства. Источниковую основу составили ранее недоступные архивно-следственные дела, документы прокуратуры и судебных органов, а также материалы политического отдела лагеря. Применены историко-сравнительный, историко-типологический и статистический методы, обеспечившие систематизацию и интерпретацию выявленных данных. *Результаты.* Установлено, что на фоне общего сокращения численности заключенных в системе ГУЛАГ контингент лагеря демонстрировал устойчивый рост, сопровождавшийся пиком побеговой активности в 1943 г. Преобладали одиночные побегі мужчин; доля осужденных за побегі по отношению к общей численности заключенных к 1945 г. снизилась. Выявлены повторные и групповые побегі, а также зависимость их динамики от состояния режима и бытовых условий. *Заключение.* Побегі отражали противоречивое взаимодействие репрессивной политики и индивидуальных стратегий выживания, а их количественные и структурные изменения свидетельствуют об усилении контроля и институциональной стабилизации лагеря в военный период.

Ключевые слова: Карлаг, заключенные, одиночные побегі, групповые побегі, архивно-следственные дела, статья 58-14 УК РСФСР.

Для цитирования: Сактаганова З.Г., Илясова А.У. К вопросу о побегах из карагандинского исправительно-трудового лагеря в годы войны (1941–1945) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. С. 484-500. (На Рус.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_484-500

Введение. Одним из структурных подразделений системы исправительно-трудовых лагерей (ИТЛ) ГУЛАГа в СССР на территории Центрального Казахстана (КазССР) был Карагандинский исправительно-трудовой лагерь (Карлаг). Наряду с Сиблагом и Средне-Бельским лагерем (РСФСР) Карлаг являлся одним из трех специализированных сельскохозяйственных лагерей (Система исправительно-трудовых лагерей, 1998: 285).

Административный состав Карлага по состоянию на 1 января 1941 г. был представлен 22 лагерными отделениями, находящимися от управления лагеря (пос. Долинка) на расстоянии, которое варьировалось от 5 км (Огородное отделение) до 500 км (Балхашское отделение). Хозяйственный потенциал Карлага включал также 106 животноводческих ферм, 7 огородных и 10 пахотных участков только земледельческого направления. Следует отметить, что большая часть территориальных объектов лагеря (73 %) была удалена от железной дороги на 20-80 км (Очерки истории, 2012: 235–236).

Основной формой отбывания наказания (параллельно с тюрьмами и исправительно-трудовыми колониями) в условиях военного времени становятся исправительно-трудовые лагеря. При этом режим содержания в ИТЛ и ИТК (исправительно-трудовые колонии) ужесточается (Яковлева, 2015: 79). Если до 1941 г. существовали ИТЛ с общим, усиленным или строгим видами режима, то с началом войны независимо от характера совершенного преступления устанавливался единый режим отбывания наказания для всех заключенных – строгий. Эти меры, как следствие ужесточения пенитенциарной системы, повлекли за собой рост числа побегов. Исследователи обратили внимание на эту закономерность (Михеенков, 2011; Гребенщикова, 2020; Упоров, 2024), которая стала предметом изучения в разрезе ИТЛ ГУЛАГа. Особо следует подчеркнуть, что лагерная администрация в период 1941–1945 гг. рассматривала побег не только как нарушение лагерной дисциплины и проявление саботажа, но и сопротивление существующей системе.

Региональные особенности Карлага в исследуемый период раскрываются в документах из фондов Центрального архива МВД СССР, выявленных исследователем А.М. Шубиным (Карлаг в 40-х годах, 1991). Также специфика Карлага заключалась в дихотомии между обширной территорией ИТЛ (с недостаточным ВОХР в рамках данной территории лагеря), способствовавшей попыткам побега, и относительно суровыми природными условиями степи, которые в сочетании с мобилизованным местным населением делали эти попытки практически обреченными. Это превращало побег в Карлаге в акты отчаянного, зачастую фатального сопротивления.

Проблематика охраны и конвоирования заключенных, как внутри исправительно-трудовых лагерей, так и за их пределами, а также противодействия побегам и розыска бежавших, достаточно широко представлена в архивных источниках и научных исследованиях. Однако значительная часть документальных материалов до настоящего времени не введена в научный оборот, что ограничивает возможности комплексного анализа динамики указанных процессов и реконструкции судеб заключенных. Введение новых архивных документов в научный оборот позволяет уточнить существующие представления о масштабах и характере побегов в Карлаге, а также расширить знания о составе и судьбах политических заключенных, что определяет актуальность настоящего исследования.

Теоретический базис исследования опирается на концепцию «повседневного сопротивления» (Скотт, 2024), в рамках которой латентные формы протеста рассматриваются как способ адаптации и борьбы в условиях принуждения. В контексте анализа изучаемой проблемы латентное сопротивление дефинируется нами как совокупность скрытых стратегий (от экономической дезорганизации производства до формирования неформальных иерархий), которые выступали необходимым импульсом для совершения открытых актов протеста — в частности, индивидуальных и групповых побегов. Таким образом, побег анализируется нами

в контексте изученных концепций не как изолированный инцидент, а как результат перехода латентной энергии сопротивления в активную фазу противодействия.

Рост числа побегов в Карлаге в первые годы Великой Отечественной войны был вызван также совокупностью факторов: ухудшением условий содержания (продовольственное и вещественное обеспечение, медицинское обслуживание и др.), перегруженностью лагерной системы (в том числе, из-за эвакуации и др.), увеличение трудового использования заключенных, ослаблением охраны, а также усилением морального и физического истощения заключенных, в том числе, политических.

Следует признать, что побеги составляют неотъемлемую часть функционирования лагерной системы ГУЛАГа. Э. Эпплбаум подчеркивает: «Ни один лагерь не исключал побега полностью» (Эпплбаум, 2015: 308). Исследователь рассматривает побеги как одну из форм интенсивного сопротивления социально-бытовым условиям содержания. Заключенные использовали лакуны в лагерном режиме для бегства. В то же время Р. Конквест делает акцент на том, что на заключенных оказывалось политико-психологическое давление, поэтому побеги стали единственно возможной формой вызова системе ГУЛАГа (Conquest, 1990). Оба исследователя сходятся во мнении, что побег, прежде всего, был актом крайнего риска/отчаяния для тех, кто на него решился. Таким образом, западные ученые выдвигают теорию, что побег не только попытка обрести свободу, но и экстремальная форма открытого сопротивления системе тотального контроля.

Труды казахстанских исследователей Д.А. Шаймуханова, С.Д. Шаймухановой, С.Д. Дильманова, С.В. Елеухановой, Т.К. Алланиязова дают системный анализ деятельности Карлага и отмечают ужесточение режима в годы войны (1941–1945) (Шаймуханов, Шаймуханова, 1997; Дильманов, 2002; Елеуханова, 2009, 2011; Алланиязов, 2021). Большой интерес представляют труды, выпущенные в рамках проекта «Карлаг: память во имя будущего» (под руководством д.ю.н., профессора, член-корреспондента НАН Н.О. Дулатбекова) (Кузнецова, 2011; Карлаг, 2012). Внимания историков требует исследование З.Г. Сактагановой, содержащее новый подход к периодизации истории казахстанских лагерей (Сактаганова, 2022). В соответствии с поручениями Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий опубликован сборник материалов о Карлаге как сегменте лагерной структуры ГУЛАГа, содержащий целый пласт выявленных документов, в том числе и о военных годах (1941–1945) (Материалы, 2022).

Тема побегов из казахстанских лагерей ГУЛАГа до сих пор не получила системного освещения в отечественной и зарубежной историографии. Отсутствие обобщающих работ обусловлено, прежде всего, фрагментарностью доступных статистических данных.

Цель исследования — выявить особенности побегов заключенных из Карлага в период 1941–1945 гг. на основе первичных документальных источников – делопроизводственных материалов, архивно-следственных дел заключенных определить причины, динамику и последствия этих побегов как для самих заключенных, так и для лагерной системы в целом.

Научная новизна исследования заключается в том, что многообразие индивидуальных стратегий сопротивления внутри лагерной системы раскрывается через призму индивидуализированного подхода к анализу личности заключенных. Реализация данного подхода предполагает деконструкцию феномена побега через призму взаимодействия внутренних характеристик бежавших и лагерной среды. В отличие от уже существующих работ исследовательский приоритет здесь отдается не описанию функционирования Карлага, а выявлению конкретных практик субъектного сопротивления.

Материалы и методы. Источниковая база исследования представлена преимущественно тремя основными типами письменных исторических источников по изучаемому периоду: директивы, указания, распоряжения и приказы Прокурора Союза СССР, архивно-следственные дела заключенных Карлага (1941–1945), документация Политического отдела Управления мест заключения УВД Карагандинской области (с. Долинка). В статье задействованы документы Государственного архива Карагандинской области (ГАКО): Фонд

205 – Прокуратура Карагандинской области, включающий в себя нормативно-правовые акты Прокуратуры СССР, содержащиеся в описи 7а, ранее под грифом «совершенно секретно» и ставшие доступными для изучения исследователями только с 17 апреля 2024 г.

Фонд 731 – Карагандинский областной суд, включающий уголовные дела заключенных Карлага (описи 3 и 25); Фонд 1171п – Политический отдел Карагандинского исправительно-трудового лагеря. Архивные материалы из данных фондов позволили выявить особенности нормативно-правового регулирования в военное время, практику применения законодательства в отношении заключенных, совершивших побег и осужденных по контрреволюционной статье (58-14 статья УК РСФСР), а также проследить динамику побегов.

При написании статьи были использованы общенаучные методы исследования, методы аналогии, обобщения, системного подхода и анализа, методы эмпирического исследования (сравнения, описания) и др., метод актуализации, статистические методы. Особое внимание было уделено применению специальных исторических методов. Историко-типологический метод позволил осуществить классификацию данных, полученных из архивно-следственных дел заключенных, по ряду значимых критериев, что обеспечило их систематизацию и создало основу для последующего научного анализа. Применение историко-сравнительного метода способствовало выявлению специфики исследуемого феномена побегов заключенных, а также определению их характерных черт и особенностей, обусловленных условиями военного времени. В статье реализован персонифицированный подход к изучению судеб политических заключенных, а также используются методы коммеморативной истории и междисциплинарный анализ нормативно-правовых актов. Все это обеспечивает комплексное рассмотрение проблематики побегов из Карлага.

Обсуждение. Ответственность за побег из мест лишения свободы содержалась и в Уголовном кодексе РСФСР, и правовых актах. В 1930–1940-е гг. квалификация побегов из лагерей и колоний ГУЛАГа зависела не только от содеянного деяния, но и от личности заключенного, а также от того, рассматривало ли государство этот поступок как обычное уголовное преступление или как акт контрреволюционной деятельности. Основная применяемая статья УК РСФСР (редакции 1926 г.) – побег из-под стражи или места заключения (ст. 82) – относилась к преступлениям против порядка управления. Следует отметить, что меры ответственности постоянно пересматривались и зависели от существующих реалий. Как констатирует исследователь Ю.Г. Пилявец, с конца 1920-х гг. «наказание за совершение побегов ужесточается, прежде всего, в отношении осужденных за политические преступления, а также для лиц, злостно нарушающих установленный режим содержания, склонных к побегам» (Пилявец, 2024: 26).

Так, в соответствии с секретным постановлением ЦИК и СНК СССР от 13 июня 1930 г. за повторный побег или побег, совершенный вооруженным лицом, или группой лиц, или с насилием над стражей, срок заключения увеличивался до 10 лет. К лицам, осужденным за контрреволюционные преступления или бандитизм, в этих случаях могла применяться высшая мера наказания (История сталинского ГУЛАГа, 2004: 650). С момента, когда было зафиксировано увеличивающееся число побегов, а именно со второй половины 1930-х гг., ИТЛ стали закрытыми исправительно-трудовыми учреждениями, в которых заключенные находились на огражденной замкнутой территории под непрерывной вооруженной охраной, что означало строгую изоляцию отбывавших наказание (Дашин, 2012).

Постановление ВЦИК и СНК РСФСР от 10 июня 1931 г. (Постановление, 1931) вносит существенные изменения в ч. 1 ст. 82 УК РСФСР (в ред. 1926 г.) и криминализует любой побег арестованного из-под стражи или из места лишения свободы: «Побег арестованного из-под стражи, или из места лишения свободы – лишения свободы на срок до трех лет». Если судом устанавливался срок до 3 лет лишения свободы, наказание отбывалось в ИТК (исправительно-трудовая колония), от 3 лет – в ИТЛ. С 1938 г. в исправительно-трудовых лагерях были усилены режимные меры, а именно: увеличение штатной численности ВОХРа, в обязательном порядке стали заборы с колючей проволокой, которые «опоясывали» места

лишения свободы. Все это в первую очередь было направлено на предупреждение побегов заключенными, так как это приводило к осложнению криминогенной обстановки в подразделениях ГУЛАГа.

Побеги заключенных квалифицировались по ст. 58-14 УК РСФСР – контрреволюционный саботаж, что влекло срок лишения свободы не ниже одного года с повышением до 10 лет в соответствии с Постановлением ВЦИК и СНК РСФСР от 20 мая 1938 г., при особо отягчающих обстоятельствах до высшей меры социальной защиты (наказания) – расстрела.

Циркуляр 3-го отдела ГУЛАГ № 148 от 31 июля 1939 г. (История сталинского ГУЛАГа, 2004: 124) указывает руководителям оперативных аппаратов на местах на плохую организацию работы по выявлению наиболее злостных дезорганизаторов лагерной жизни. К этим категориям относились наиболее злостные отказчики и сознательно невыполняющие нормы выработки заключенные; организаторы групповых побегов и эксцессов; ведущие агитацию, направленную на срыв производственных заданий; прочие дезорганизаторы лагерной жизни и производства.

В протоколе второй партийной партконференции Карлага НКВД (ГАКО. Ф. 1171п. Оп. 1. Д. 192. Л. 6–7), проходившей в период с 25 по 27 февраля 1940 г., раскрываются противоречия, возникавшие между работниками военизированной охраны (ВОХР) и хозяйственниками. Командиры ВОХР считали своим долгом только охранять, а руководители хозяйственных подразделений лагеря не вникали в специфику несения ими службы, и планы по охране заключенных в реальных условиях были сложно выполнимыми. Осложнялось это и перебросками стрелков, так как эти обстоятельства вызывались служебной целесообразностью, приказы руководства необходимо было своевременно выполнять.

Согласно приказу прокурора Союза ССР и Народного комиссара юстиции СССР № 05/ПР/24 от 10 апреля 1941 г. (ГАКО. Ф. 205. Оп. 7а. Д. 23. Л. 40) в связи с передачей следствия по делам о контрреволюционных преступлениях на железнодорожном и водном транспорте территориальным органам НКГБ (Народный комиссариат государственной безопасности) надзор за расследованием и рассмотрением в судах этих дел возлагался на областные, краевые и республиканские органы Прокуратуры.

В директиве Народного комиссариата внутренних дел СССР, Народного комиссариата юстиции СССР и Прокуратуры СССР от 28 апреля 1941 г. № 87/06/ПР/29 (ГАКО. Ф. 205. Оп. 7а. Д. 23. Л. 49), направленных в адрес народных комиссаров органов внутренних дел союзных и автономных республик и начальников УНКВД (управление Народного комиссариата внутренних дел) краев и областей, начальников управлений исправительно-трудовых лагерей; прокуроров республик, краев и областей, прокуроров исправительно-трудовых лагерей, председателей краевых, областных и республиканских судов отмечалось, что побеги заключенных из лагерей следует рассматривать как одну из наиболее злостных форм саботажа и дезорганизации лагерной жизни и производства. Полагалось всех беглецов судить по ст. 58-14 УК РСФСР, применяя по отношению к ним, на основании пункта 3 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 15 июня 1939 г., суровые судебные меры наказания, в отдельных случаях до высшей меры наказания включительно. Высшая мера наказания применялась, прежде всего, в отношении ранее осужденных за контрреволюционные преступления, бандитизм, грабежи и других особо опасных преступников, заключенных других категорий, совершивших повторные побеги. Начальникам оперативных отделов лагерей поручалось проводить следствия о побегах в сроки не более 10–15 дней, прокурорам передавать дела в суд в пятидневный срок, после получения законченного оперативным отделом лагеря дела. Начальникам лагерей все приговоры судов с осуждением за побеги объявлять заключенным лагеря.

Таким образом, статья 58-14 в качестве универсального «карательного меча» для всех без исключения беглецов из лагерей стала применяться с весны 1941 г. До этого момента ее применение к уголовникам было эпизодическим, а после 1941 г. стало юридической нормой

для каждого пойманного беглеца.

Использование ст. 58-14 вместо ст. 82 (обычный побег) кардинально меняло судьбу заключенного:

Таблица 1 – Сравнительная характеристика ст. 82 и ст. 58-14 УК РСФСР в отношении квалификации побега заключенного (Уголовный кодекс ..., 1926)

[Table 1 – Comparative characteristics of Article 82 and Article 58-14 of the Criminal Code of the RSFSR in relation to the qualification of a prisoner's escape]

Характеристика	Статья 82 (Уголовная)	Статья 58-14 (Политическая)
Срок	До 3 лет (обычно добавляли к сроку)	До 10 лет или высшая мера наказания (расстрел)
Суд	Народный суд	Спецколлегия, «Тройки» НКВД или ОСО (Особое совещание)
Режим	Общий	Строгий, штрафные изоляторы, лишение права на переписку
Амнистия	Возможна	Исключена

Как следует из анализа нормативных актов и опыта практической работы, правовое регулирование ИТЛ основывалось на ужесточении режима в отношении всех категорий заключенных, так как любой побег приравнялся к политическому вызову государству.

Результаты. Рассмотрим динамику численности заключенных Карлага в сопоставлении с общим контингентом ГУЛАГа в годы Великой Отечественной войны. Численность заключенных в таблице 2 представлена по состоянию на 1 января каждого года.

Таблица 2 – Соотношение заключенных Карлага в системе ГУЛАГа и соотношение количество бежавших в Карлаге (Земсков, 1991; Очерки истории, 2012: 248–249; ГАКО. Ф. 731. Оп. 25. Д. 1466–2155, Оп. 3. Д. 2–381; 391–827; 838–1185; 1193–1411)

[Table 2 – The ratio of Karlag prisoners in the Gulag system and the ratio of the number of escapees in Karlag]

Год	Численность заключенных			Общее количество побегов из Карлага	Общая численность заключенных, бежавших из Карлага	% соотношение бежавших к численности заключенных Карлага
	ГУЛАГа	Карлага	% соотношение заключенных Карлага в системе ГУЛАГа			
1941	1 463 377	33 747	2,3	193	274	0,8
1942	1 355 851	42 582	3,1	273	368	0,9
1943	953 903	45 798	4,8	328	437	1
1944	647 349	50 080	7,7	252	333	0,7
1945	702 821	53 946	7,6	162	197	0,4
Итого	5123301	226153	4,4	1208	1609	0,7

Несмотря на общее сокращение численности заключенных в системе ГУЛАГа с 1,46 млн человек в 1941 г. до 702,8 тыс. в 1945 г., численность заключенных Карлага демонстрирует устойчивый рост — с 33,7 тыс. до 53,9 тыс. человек.

Особенно показателен рост удельного веса Карлага в системе ГУЛАГа: с 2,3 % в 1941 г. до 7,6–7,7 % в 1944–1945 гг. Таким образом, доля заключенных Карлага увеличилась более чем в три раза. Это свидетельствует не только о перераспределении заключенных внутри лагерной системы, но и о возрастающем экономическом и стратегическом значении Карлага в военный период.

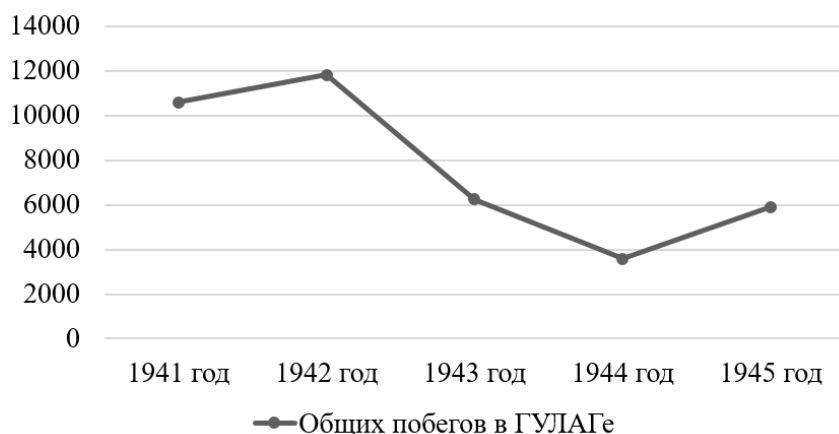

Рис. 1. Динамика общих побегов в ГУЛАГе (1941-1945 гг.) (Хеделер, 2007)
[Fig. 1. Dynamics of General Escapes in the Gulag (1941–1945) (Hedeler, 2007)]

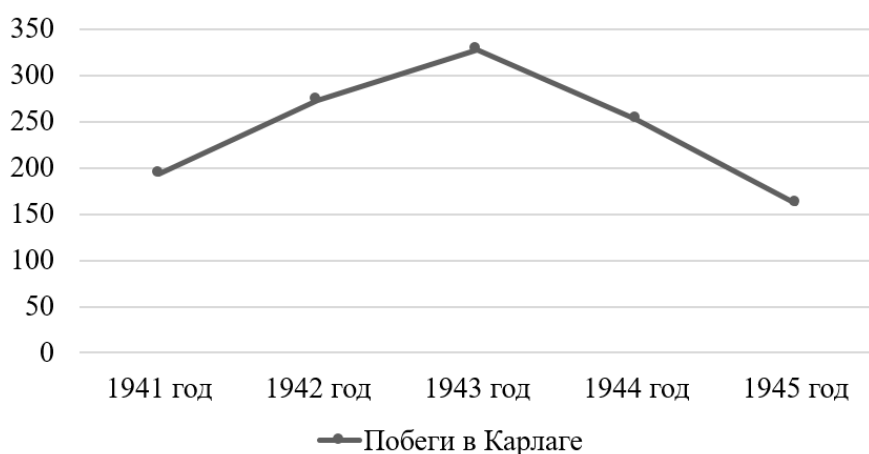

Рис. 2. Динамика побегов в Карлаге (1941-1945 гг.)
(Рассчитано авторами по ГАКО. Ф. 731. Оп. 25. Д. 1466–2155, Оп. 3. Д. 2–381; 391–827; 838–1185; 1193–1411)
[Fig. 2 Dynamics of escapes in Karlag (1941–1945) (Calculated by the authors using GAKO (State Archives of the Karaganda Region F. 731. Op. 25. D. 1466–2155, Op. 3. D. 2–381; 391–827; 838–1185; 1193–1411)]

Репрессивные меры, применяемые управлением ГУЛАГа, срабатывали как сдерживающий фактор. Резкое падение показателей по побегам в лагерях ГУЛАГа коррелирует с периодом, когда трибуналы начали массово применять высшую меру за «контрреволюционный саботаж», в том числе и за побеги. Если в ГУЛАГе в целом кривая побегов демонстрирует их рост в 1942 г. и резкое падение в 1944 г., то в Карлаге пик побегов приходится на 1943 г.

Проанализированные нами архивные материалы позволяют увидеть динамику побегов из Карлага в рассматриваемый период:

Таблица 3 – Динамика групповых побегов заключенных из Карлага (1941–1945) (ГАКО. Ф. 731. Оп. 25. Д. 1466–2155, Оп. 3. Д. 2–381; 391–827; 838–1185; 1193–1411)
[Table 3 – Dynamics of group escapes of prisoners from Karlag (1941-1945)]

Год	Количество групповых побегов	Всего		Мужчин		Женщин	
		человек	% к общему количеству бежавших	человек	% к общему числу участвовавших в групповых побегах	человек	% к общему числу участвовавших в групповых побегах
1941	41	122	45	84	69	38	31

1942	51	146	40	104	71	42	29
1943	71	180	41	157	87	23	13
1944	46	127	38	123	97	4	3
1945	27	62	31	58	94	4	6
Всего	236	637	20	526	83	111	17

Анализ статистических данных Карлага за 1941–1945 гг. позволяет выявить специфическую динамику групповых побегов, пик которых пришелся на 1943 г. (71 случай, 180 участников). В то время как общая кривая побегов в ГУЛАГе начала резко снижаться уже в 1942 г., в Карлаге именно в этот период зафиксирована максимальная концентрация групповых акций, на долю которых в 1941–1943 гг. приходилось от 40 до 45 % от общего числа всех бежавших из лагеря. К концу войны, в 1945 г. наблюдается качественный спад: количество групповых побегов сократилось почти в три раза по сравнению с пиковым периодом, составив всего 27 случаев.

Особого внимания заслуживает гендерная трансформация состава участников: если в 1941 г. женщины составляли значительную долю — 31 % (38 человек) от общего числа участвовавших в групповых побегах, то к концу войны их участие стало минимальным, снизившись до 6 % в 1945 г. (полагаем, что одним из факторов, снизивших удельный вес и количество побегов заключенными-женщинами связано с ужесточением наказания за побег). Напротив, удельный вес мужчин в структуре групповой преступности вырос с 69 % в начале войны до доминирующих 94–97 % в 1944–1945 гг. В целом за военный период из 637 человек, совершивших групповые побеги из Карлага, подавляющее большинство составили мужчины (83 %), в то время как доля женщин в долгосрочной ретроспективе ограничилась 17 %.

Таблица 4 – Динамика одиночных побегов заключенных из Карлага (1941–1945) (ГАКО. Ф. 731. Оп. 25. Д. 1466–2155, Оп. 3. Д. 2–381; 391–827; 838–1185; 1193–1411)

[Table 4 – Dynamics of individual prisoner escapes from Karlag (1941–1945)]

Год	Количество о одиночных побегов	% к общему количеству бежавших	Мужчин		Женщин	
			человек	% к общему числу участвовавших в одиночных побегах	человек	%
1941	152	55	122	80	30	20
1942	222	60	188	85	34	15
1943	257	59	237	92	20	8
1944	206	62	175	85	31	15
1945	135	69	115	85	20	15
Всего	972	80	837	86	135	14

Анализ одиночных побегов из Карлага за 1941–1945 гг. выявляет устойчивую динамику роста числа инцидентов в первой половине войны, достигающую своего пика в 1943 г. (257 случаев). Характерно, что одиночные побеги составляли подавляющее большинство в общей структуре побегов из лагеря: их удельный вес последовательно увеличивался с 55 % в 1941 г. до 69 % к концу войны. Это свидетельствует о том, что в условиях жесткого режима и усиления репрессивных мер, таких как применение статьи 58-14 УК РСФСР, заключенные все чаще предпочитали действовать самостоятельно, избегая групповых побегов, которые легче раскрывались в ИТЛ агентурным путем.

Гендерный состав участников одиночных побегов демонстрирует явное доминирование мужчин, доля которых за весь военный период составила 86 % (837 человек). Наибольший перевес мужских побегов зафиксирован в 1943 г., когда доля женщин среди одиночных беглецов упала до минимального значения в 8 %. Несмотря на то, что к 1945 г. абсолютное количество побегов уменьшилось почти вдвое по сравнению с пиковым периодом, доля

одиночных актов в общей статистике достигла своего максимума. Это подтверждает тот факт, что индивидуальное стремление к свободе оставалось для заключенных наиболее доступным, хотя и крайне рискованным способом сопротивления лагерной системе в условиях военного времени.

Таким образом, таблицы 3 и 4 позволяют проанализировать масштабы и структуру побегов заключенных Карлага, квалифицированных как контрреволюционные преступления по статье 58-14 (подсчет проводился авторами по архивно-следственным делам заключенных, осужденных Карагандинским областным судом).

Максимальное количество бежавших зафиксировано в 1943 г. (437 человек), что коррелирует с наиболее тяжелыми условиями содержания заключенных в период военного перелома. В последующие годы наблюдается устойчивое снижение: до 333 человек в 1944 г. и 197 человек в 1945 г. Это может быть связано как с усилением охранного режима, так и с истощением физического ресурса лагерного контингента.

Анализ структуры побегов показывает доминирование одиночных побегов над групповыми на протяжении всего рассматриваемого периода. При этом мужчины составляли абсолютное большинство беглецов: их доля в одиночных побегах превышала 80 %, а в групповых — достигала пика в 1944 г. Женщины значительно реже участвовали в побегах, а после 1943 г. их участие в групповых побегах становится эпизодическим.

Особое значение имеет показатель удельного веса осужденных за побег по отношению к общей численности заключенных Карлага. Он достигает максимума в 1943 г. (1 %), после чего последовательно снижается до 0,4 % в 1945 г. Это свидетельствует о снижении активности побегов на фоне роста общей численности лагерного контингента, что также связано с ужесточением наказания за побег. Сочетание увеличения численности Карлага и сокращение относительного числа побегов указывает на усиление административного контроля и ужесточение репрессивных механизмов, а также на трансформацию лагеря в более стабильный элемент лагерно-производственной системы. В результате выборки мы приходим к выводу, что в период с 1941 по 1945 гг. наблюдается устойчивый рост числа побегов и увеличивается доля одиночных побегов мужчин.

Были заключенные, совершавшие несколько побегов в один и тот же год. Один из частных примеров. Новиков Михаил Иванович, 1906 года рождения, уроженец Северо-Казахстанской области, Булаевского района, с. Коломзино, по происхождению из крестьян-середняков, русский, гражданин СССР, женат, беспартийный, грамотный, осужден в 1934 г. Нарсудом по ст. 61 и 107 сроком на 5 лет, отбывая срок наказания в Карлаге НКВД с 26 мая 1935 г. Совершил побег и на протяжении более пяти лет скрывался. Задержан Булаевским РО НКВД 25 февраля 1941 г., этапирован снова в Карлаг для отбытия оставшегося срока наказания, куда он прибыл 14 марта 1941 г. Будучи водворенным в лагерь, Новиков вторично совершил побег 19 апреля 1941 г. (месяц спустя после возвращения) из 19 отделения, но принятыми мерами розыска был задержан и отделением Кароблсуда при Карлаге НКВД осужден по ст. 82 ч. 1 УК сроком на 3 года. Отбывая срок наказания в Кылтаусском отделении Карлага НКВД, Новиков в третий раз совершил побег 6 июня 1941 г. с целью уклонения от дальнейшего отбытия наказания. В результате розыска 9 июня 1941 г. (уже через 3 дня) был задержан на линии железной дороги и водворен в лагерь. В предъявленном ему обвинении по ст. 58-14 УК РСФСР полностью себя признал виновным и пояснил, что побег он совершал обдуманно по заранее разработанному плану (ГАКО. Ф. 731. Оп. 25. Д. 1888. Л. 30).

Так, приговором Судебной коллегии по уголовным делам Карагандинского Облсуда при Джезказганском ИТЛ от 19 сентября 1942 г. осужден Бакай Федор Маркович, 1907 года рождения, уроженец ст. Колутон, Калининского района, Акмолинской области, русский, по происхождению из крестьян-бедняков, одинокий, малограмотный, судим в 1930, 1936 и в 1942 гг., отбывал меру наказания в Джезказганском ИТЛ при Карлаге НКВД, работал на шахте № 32 откатчиком руды с 15 августа 1942 г. В ночную смену с целью уклонения от дальнейшего отбытия меры наказания совершил побег 25 августа 1942 г., но был задержан. В предъявленном обвинении по ст. 58-14 УК Бакай признал себя виновным полностью и в

судебном следствии дал о себе следующие показания: «У меня не было зимней одежды. Здоровье было слабое. Я хотел убежать, найти родных, одеться потеплее и идти на фронт, но был задержан. Шел я больше всего ночью, а днем почти совсем не шел». В своей кассационной жалобе Бакай просит приговор отменить, так как он «имеет физические недостатки и работать откатчиком не может» (ГАКО. Ф. 731. Оп. 3. Д. 44. Л. 29).

Прокурор уголовно-судебного отдела Прокуратуры КазССР, рассмотрев уголовное дело по обвинению Бакая Федора Марковича по ст.58-14 УК РСФСР, поступившее из Верховного суда КССР, в заключении отметил, что кассационная жалоба осужденного не заслуживает внимания, так как обвинение доказано как показаниями свидетелей, а также личным признанием осужденного, но учитывая, что Бакай «по социальному положению не является чуждым» (осужден был раньше не за контрреволюционные действия) и совершил побег впервые, «нет необходимости применять к осужденному высшую меру наказания – расстрел, можно ограничиться лишением свободы на 10 лет с последующим поражением в правах на 5 лет».

Побеги совершались по пути следования на сельскохозяйственные объекты, и во время выполнения работ. 13 октября 1942 г. в Оперативный отдел Карлага НКВД поступили данные о побеге из лагеря заключенной Зацкой Серафимы Александровны, 1903 года рождения, уроженки г. Буй, Ярославской области, по национальности зырянки, по социальному происхождению из крестьян-середняков, образование низшее, в 1938 г. осуждена как СВЭ (социально-вредный элемент) на 5 лет. С.А. Зацкая была прикомандирована к экспедиции по перегону скота, которая следовала из г. Петропавловска в Карлаг. Побег был совершен заключенной 11 октября 1942 г. в 6 часов утра в момент высадки из вагона на станции Карабас, когда ей удалось воспользоваться занятостью конвоировавшего стрелка Тислина. 12 октября 1942 г. в 14 часов была задержана на базарной площади г. Караганды и возвращена в ИТЛ. 4 ноября 1942 г. Кароблсудом осуждена по ст. 58-14 УК РСФСР к 6 годам лишения свободы, с поражением в правах на 3 года, и только 28 мая 1998 г. по уголовному делу С.А. Зацкой выдано заключение о том, что в части осуждения по ст. 58-14 УК РСФСР распространяется Закон Республики Казахстан «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» от 14 апреля 1993 г. (ГАКО. Ф. 731. Оп. 3. Д. 136. Л. 6, 16, 25).

Заместитель начальника управления по режиму и охране Маевский констатировал, что на 1943 г. «мы имеем значительное увеличение побегов заключенных, причем не задержано 46 беглецов, что составляет 0,08 % к общему числу заключенных» (ГАКО. Ф. 1171п. Оп. 1. Д. 693. Л. 12). Таким образом, общее число заключенных в 1943 г. составило 57500.

Начальник опер-чекистского отдела (ОЧО) Яломкович провел сравнительный анализ по побегам из Карлага:

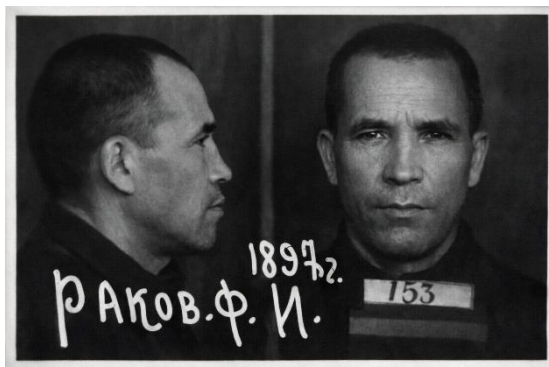
Таблица 5 – Сравнительный анализ по побегам (01.09.1942 – 01.09.1943 гг.) (ГАКО. Ф. 1171п. Оп. 1. Д. 693. Л. 21)

Table 5 – Comparative analysis of escapes (09/01/1942 – 09/01/1943)

Побеги	На 01.09.1942 г.	На 01.09.1943 г.
количество бежавших	235	379
групповые	18	42
вооруженные	0	3

Причины увеличивающихся побегов руководитель подразделения ОЧО видел в том, что в Карлаге изменилось отношение к вопросам режима и содержания заключенных в лагере, из-за дифференцированного отношения к охране и изоляции преступников. В подтверждение своего вывода Яломкович приводил следующие факты: «в Тартаульском отделении Карлага в 1943 г. было 50 побегов. При этом полеводческие бригады комплектовались без учета социальной опасности преступника, лица, бежавшие из лагеря, охранялись плохо, должного учета не было, заключенные перебрасывались с участка на участок, в результате чего созданы хаос и затруднения в охране опасных преступников».

Руководители лагерных отделений, порой не предпринимая превентивных мер, сами косвенно способствовали возможности побега. Так, начальник участка Воронцов взял двух склонных к побегу заключенных сопровождать сенокосилки, в пути их оставил без охраны, а они, этим воспользовавшись, бежали. Начальник участка Треногин двух заключенных, уже бежавших из лагеря и склонных к побегу, послал без конвоя на огород, что вновь привело к побегу. Начальник отделения Врагов по прибытию заключенного Ракова, совершившего 6 побегов из лагеря, был послан на полевой стан без охраны, а Раков воспользовался этим и бежал» (ГАКО. Ф. 1171п. Оп. 1. Д. 693. Л. 21).

Обратимся к архивно-следственному делу Ф.И. Ракова, или, как он сам себя называл, А.Д. Быкова. Раков Федор Иванович, он же Быков Александр Дмитриевич родился в 1897 г., в Чувашской АССР, по социальному происхождению из крестьян-кулаков, бывший торговец, грамотный, беспартийный, по национальности чуваш, гражданин СССР, по семейному положению – вдовец. Был неоднократно судим: в 1934 г. за спекуляцию по ст. 107 УК РСФСР приговорен к пяти годам лишения свободы (ГАКО. Ф. 731. Оп. 3.

Д. 694. Л. 26). Частые его перемещения из различных мест заключения приводили к побегам, в том числе, и во время этапирования.

Таблица 6 – Хронология побегов заключенного Ракова Ф.И. (ГАКО. Ф. 731. Оп. 3. Д. 694. Л. 1–33)

[Table 6 – Chronology of escapes of prisoner F.I. Rakov]

№	Год совершения побега	Место совершения побега, ареста и этапирования
1-й побег	1934 г.	Во время этапирования 4 января 1935 г. был задержан и направлен в Ковровскую колонию НКВД (РСФСР)
2-ой побег	1935 г., апрель	Из Ковровской колонии НКВД в июне 1936 г. Траповским РО НКВД (РСФСР) был арестован
3-й побег	1936 г.	В пути следования во время этапирования из Цивильской тюрьмы (РСФСР)
4-й побег	1940 г., 15 марта	Из Волгостроя НКВД (в 1939 г. осужден за спекуляцию по ст. 107 УК РСФСР к 8-ми годам лишения свободы с поражением в избирательных правах на 5 лет)
5-й побег	1940 г., 20 октября	Из Комендантского участка Волгалага НКВД (20 июня 1940 г. в г. Горьком был задержан и осужден к 10 годам лишения свободы)
Попытка побега	1941 г., 28 августа	Из КПЗ при Калининском РОМ НКВД (задержан после продолжительного розыска 28 августа 1941 г.). Содеянное суд квалифицировал по ст. 58-14 УК и приговорил к высшей мере наказания – расстрелу с конфискацией всего имущества ему лично принадлежащего. В 1942 г. приговор пересмотрен и заменен на 10 лет лишения свободы в ИТ.
6-й побег	1943 г., 18 августа	В ночь из сенокосной бригады участка «Исень-Гельды» (Самарское отделение Карлага). Принятыми мерами розыска 23.08.1943 г. был задержан

Начальник участка Караджарского отделения Яровой, выступая на IV партконференции Карлага НКВД (5–6 сентября 1943 г.), так характеризовал проводимую работу в отношении лагерного контингента: «на моем участке 50 % людей были очень слабы и работать не могли, теперь положение значительно улучшилось, люди стали работать...» (ГАКО. Ф. 1171п. Оп. 1. Д. 693. Л. 9).

В других же отделениях Карлага, как писали в архивных делопроизводственных документах, «по побегам складывалась удручающая картина», которую отразила в своем отчете комиссия ГУЛАГа, обследовавшая лагерь в июле 1943 г. Она обратила особое внимание на вопросы восстановления рабочей силы заключенных и, в связи с этим потребовала от работников лагерных отделений «незамедлительного устранения серьезных недочетов», которые были обнаружены комиссией в бытовом содержании заключенных. В отделениях Карлага Кзыл-Тау, Ортау, Коктун-Куль, Бурма, Тартаул, Батык, Самарка и др. заключенные в огромном большинстве не имели постельных принадлежностей, не было даже матов, в бараках такая масса клопов, которая нарушала нормальный отдых заключенных. Недопустимым в этом отношении было положение в Джезказганских лагподразделениях (1-е отделение). Второе, на что обратила внимание комиссия, – это угрожающее положение с завозом и заготовкой топлива, особенно в южных отделениях и Джезказгане, где подготовка к зиме, к моменту приезда комиссии, совершенно не проводилась (ГАКО. Ф. 1171п. Оп. 1. Д. 693. Л. 11).

Побеги совершались и на лошадях лагеря. В 1943 г. во время совершенных 23 побегов заключенные угнали 26 лошадей, из которых 7 лошадей так и не были возвращены. Начальник оперчекистского отдела (ОЧО) Яломкович видел причину в том, что такое положение было результатом слабой охраны конского поголовья на участках. «В большинстве случаев лошади пасутся в районе участков на расстоянии 1–5 километра, никем не охраняются, что дает полную возможность их хищения ... мы не сделали выводов из прошлогоднего урока, когда в результате беспечности на Сарпасском участке похитили 40 лошадей» (ГАКО. Ф. 1171п. Оп. 1. Д. 693. Л. 22). По итогам подсчетов всех выявленных фактов в Карлаге «насчитали» 72 повторных побега.

Побеги совершались как одиночные, так и повторные, но уже групповые. При этом лошади использовались не только как транспортное средство, но и в качестве пищи. Так, Асамбаев Нуркамал, 1901 года рождения, уроженец с. Маралиха, Курчумского района Восточно-Казахстанской области, по национальности казах, гражданства СССР, беспартийный, неграмотный, холост, осужден Военным трибуналом САВО по ст. 58-1 «б» сроком на 10 лет, в ночь с 19-го на 20-е августа 1944 г. совершил побег с участка «Джон» Котурского отделения из зоны усиленного режима, в степи поймал пасущуюся лагерную лошадь, зарезал ее и взял себе на пищу 13 кг мяса. Принятыми мерами розыска 21 августа 1944 г. около полевого стана 2-го Долинского отделения был задержан и привлечен к ответственности по статьям 166 ч. 2 и 58-14 УК РСФСР. В ночь с 11-го на 12-е октября 1944 г. заключенный Асамбаев Н., будучи подследственным и содержась в подконвойной зоне Котурского участка, вторично совершил уже групповой побег через зону совместно с заключенным Алимановым Есеном, 1911 года рождения, уроженца с. Скара-Булак Зерендинского района Кокчетавской области (по национальности казах, грамотный, гражданин СССР, женат, беспартийный, осужден 18 октября 1943 г. по закону от 7 августа 1932 г.). Оба были задержаны и возвращены в ИТЛ. 14 декабря 1944 г. осуждены Кароблсудом по ст. 58-14: Асамбаев Н. к 10 годам, Алиманов Есен к 8 годам лишения свободы и с поражением в правах на 5 лет (ГАКО. Ф. 731. Оп. 3. Д. 852. Л. 1–71).

Значительная часть побегов, как одиночных, так и групповых, как правило, связаны с ухудшением условий содержания и ослаблением охраны заключенных (нередко из-за халатности ВОХР). Все указанные случаи побегов показывают, что заключенные, решившиеся на побег, фактически противопоставляли свое существование в лагере либо свободе, которую они могли обрести в результате побега, либо лишению жизни, что тоже освобождало их от отбывания наказания в лагере.

Заключение. Побег заключенных отражают динамику взаимоотношений между властью и обществом, специфику функционирования лагерной системы в период военных действий (1941–1945 гг.) и позволяют глубже понять механизмы сопротивления в условиях репрессивного режима. Рассмотрение заявленной проблематики в контексте событий Великой

Отечественной войны и реализации лагерной политики в Казахстане расширяет исследовательскую перспективу изучения советской репрессивной системы, позволяя выявить особенности ее функционирования в экстремальных условиях военного времени. Анализ регионального материала способствует более глубокому пониманию механизмов трансформации лагерной структуры, изменения режимных и производственных практик, а также характера взаимодействия между административными органами и заключенными. Полученные результаты позволяют уточнить представления о динамике институциональных процессов в лагерной системе, определить специфику ее адаптации к военным реалиям и оценить влияние данных изменений на судьбы заключенных и развитие общества в целом.

Во-первых, установлено, что на фоне общего сокращения численности заключенных в системе ГУЛАГа Карлаг демонстрировал устойчивый рост контингента, что свидетельствует об усилении его роли в структуре лагерно-производственного комплекса СССР. Во-вторых, анализ показывает, что наибольшая «побеговая активность» приходилась на 1943 г. (в отличие от показателей по ГУЛАГу, которая приходилась на 1942 г.), что может быть связано с ухудшением условий содержания, ростом эксплуатации труда и другими факторами в Карлаге. В последующие годы наблюдается устойчивое снижение как абсолютного, так и относительного числа побегов. В-третьих, структура побегов характеризуется преобладанием одиночных над групповыми, а также значительным гендерным дисбалансом: основную массу беглецов составляли мужчины. Это отражает различия в условиях содержания, физическом ресурсе и формах лагерного сопротивления. Снижение удельного веса осужденных за побег по отношению к общей численности заключенных Карлага в 1944–1945 гг. указывает на усиление охранного режима и институциональную стабилизацию лагеря как элемента централизованной репрессивной системы.

Sources

GAKO — The State Archive of the Karaganda region

Источники

ГАКО — Государственный архив Карагандинской области

References

- Allaniyazov, 2021 — *Allaniyazov T.K. Istoriya lagerej GULAGA i GUPVI v Kazahstane: opyt i problemy izucheniya* [History of the Gulag and MDPWI camps in Kazakhstan: experience and problems of study]. Ekaterinburg: Izdatel'skie resheniya, 2021. 306 p. (In Russ.).
- Conquest, 1990 — *Conquest R. The Great Terror*. New York; Oxford: Oxford University Press, 1990. 570 p.
- Dashin, 2012 — *Dashin A.V. Ugolovno-pravovye osobennosti soderzhaniya zaklyuchennykh i deyatelnost' administratsii po preduprezhdeniyu massovykh nepovinovent' v ispravitel'no-trudovykh lageryah SSSR* [Criminal-legal features of the detention of prisoners and the activities of the administration to prevent mass disobedience in the corrective labor camps of the USSR] // *Obshchestvo i pravo*. 2012. № 2 (39). Pp. 97–102. (In Russ.).
- Dil'manov, 2002 — *Dil'manov S.D. Ispravitel'no-trudovye lagerya NKVD-MVD SSSR na territorii Kazakhstana (30–50-e gody XX veka)* [Correctional labor camps of the PCIA-MIA of the USSR on the territory of Kazakhstan (1930–50s)]. Almaty, 2002. 344 p. (In Russ.).
- Eleuhanova, 2009 — *Eleuhanova S.V. Istoriya Karлага: ohrana, rezhim i usloviya soderzhaniya zaklyuchennykh (1930–1956 gg.)* [The History of Karlag: Security, Regime, and Conditions of Detention (1930–1956)]: Candidate degree thesis abstract: 07.00.02. Karaganda, 2009. 30 p. (In Russ.).
- Eleuhanova, 2011 — *Eleuhanova S.V. Karlag: askeri kyzet zhujesi = Karlag: sistema vooruzhennoj ohrany = Karlag: system of militarized guard* / S.V. Eleuhanova, Zh.T. Kul'baeva, T.T. Arshabekov. Karagandy: Aj-Astana, 2011. 291 p. (In Kaz.).
- Epplbaum, 2015 — *Epplbaum E. GULAG. Pautina Bol'shogo terrora* [THE GULAG. The Web of the Great Terror] / *Perevod s angl. L. Motyleva*. Moscow: AST: CORPUS, 2015. 688 p. (In Russ.).
- Hedeler, 2007 — *Hedeler V. Soprotivlenie v GULAGe* [Resistance in the Gulag] // *Vostochnaya Evropa*. 2007. № 6. Pp. 359–378. (In Russ.).
- Istoriya stalinskogo GULAGA, 2004 — *Istoriya stalinskogo GULAGA. Konec 1920-h – pervaya polovina 1950-h godov: Sobranie dok-v: V 7 t. T. 6. Vosstaniya, bunt i zabastovki zaklyuchennykh* [History of Stalin's Gulag. Late 1920s – first half of the 1950s: Collected documents: In 7 volumes. Vol. 6. Rebellions, riots, and strikes of prisoners] / *Otv. red. I sost. V.A. Kozlov; sost. O.V. Lavinskaya*. Moscow: ROSSPEN, 2004. 736 p. (In Russ.).
- Karlag v 40-h godah, 1991 — *Karlag v 40-h godah* [Karlag in the 40s] // *Sovetskie arhivy*. 1991. № 6. Pp. 30–46. (In Russ.).

- Kuznecova, 2011 — *Kuznecova E.B.* Karlag OGPU-NKVD ot Stolypina do GULAGa [Karlag USPA-PCIA from Stolypin to the GULAG]. Karaganda, 2011. (In Russ.).
- Karlag, 2012 — Karlag / Gen. ed.. N.O. Dulatbekova; comp.: N.T. ZHumadilova, Zh.M. Bajmurnov, B.A. Zhunusova. Almaty: Poligrafkombinat, 2012. 580 p. (In Russ.).
- Materialy, 2022 — Materialy Gosudarstvennoj komissii po polnoj rehabilitacii zhertv politicheskikh repressij (20–50 gody XX veka). T. 6: Ispravitel'no-trudovye lagerya v Kazahstane: Karlag; Sbornik dokumentov i materialov [Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression (1920s–1950s). Vol. 6: Correctional Labor Camps in Kazakhstan: Karlag; Collection of Documents and Materials] / Comp. Z.G. Saktaganova, A.U. Aupenova; Gen. ed. E.T. Karin. Astana, 2022. 388 p. (In Russ.).
- Miheenkov, 2011 — *Miheenkov E.G.* Siblagn v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (1941–1945) [Siblag during the Great Patriotic War (1941–1945)] // Vestnik Kuzbasskogo instituta. 2011. № 2 (5). Pp. 35–41. (In Russ.).
- Grebenshchikova, 2020 — *Grebenshchikova I.V.* Pravovoe regulirovanie obespecheniya ohrany zaklyuchennykh penitentsiarnykh uchrezhdeniy NKVD SSSR v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (1941–1945 gg.) [Legal regulation of the security of prisoners in penitentiary institutions of the PCIA of the USSR during the Great Patriotic War (1941–1945)] // Vestnik Ural'skogo yuridicheskogo instituta MVD Rossii. 2020. № 2. Pp. 150–156. (In Russ.).
- Uporov, 2024 — *Uporov I.V.* Zaklyuchennyye v yanvare 1942 goda zahvatili oruzhie i sovershili pobeg: vosstanie protiv GULAGa ili popytka sohranit' zhizn'? [Prisoners seized weapons and escaped in January 1942: an uprising against the Gulag or an attempt to save their lives?] // International Journal of Humanities and Natural Sciences. Vol. 9-5 (96). 2024. Pp. 89–94. (In Russ.).
- Ocherki istorii, 2012 — Ocherki istorii Karagandinskogo ispravitel'no-trudovogo lagerya OGPU-NKVD-MVD SSSR (1931–1959) [Essays on the history of the Karaganda corrective labor camp of the USPA-PCIA-MIA of the USSR (1931–1959)]. Karaganda: Karagandinskij universitet «Bolashak», 2012. 831 p. (In Russ.).
- Pilyavec, 2024 — *Pilyavec YU.G.* Ugolovno-pravovye mery preduprezhdeniya pobegov iz mest lisheniya svobody po sovetскому zakonodatel'stvu 1920-h–1930-h godov [Criminal-legal measures to prevent escapes from places of imprisonment under Soviet legislation of the 1920s–1930s] // Zakon i pravo. 2024. № 9. Pp. 24–31. (In Russ.).
- Postanovlenie, 1931 — Postanovlenie VCIK i SNK RSFSR ot 10 iyunya 1931 g. «Ob izmenenii st. 82 Ugolovnogo kodeksa» [Resolution of the All-Russian Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the RSFSR of June 10, 1931 "On Amending Article 82 of the Criminal Code"] // Biblioteka normativno-pravovykh aktov SSSR. [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: https://libussr.ru/doc_ussr/ussr_3728.htm (access date: 28.02.2026). (In Russ.).
- Saktaganova, 2022 — *Saktaganova Z.G.* Lagerya GULaga v Kazahstane: ob etapah istorii sozdaniya i funkcionirovaniya [Gulag camps in Kazakhstan: the stages of their creation and operation] // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istoriya. Filosofiya». 2022. № 1 (105). Pp. 144–154. (In Russ.).
- Shajmuhonov, Shajmuhonova, 1997 — *Shajmuhonov D.A., Shajmuhonova S.D.* Karlag. Karaganda: National Press and Mass Media Agency of the Republic of Kazakhstan, 1997. 175 p. (In Russ.).
- Scott, 2024 — Scott Dzh. Oruzhie slabych [Weapons of the weak]. Moscow: Ciolkovskij, 2024. 544 p. (In Russ.).
- Sistema ispravitel'no-trudovykh lagerej, 1998 — Sistema ispravitel'no-trudovykh lagerej v SSSR. 1923–1960: spravoch [The system of correctional labor camps in the USSR. 1923–1960: reference] / Obshch-vo «Memorial». GA RF. / Comp. M.B. Smirnov; ed. N.G. Ohotina, A.B. Roginskogo. Moscow: Zven'ya, 1998. 600 p. (In Russ.).
- Ugolovnyj kodeks, 1926 — Ugolovnyj kodeks RSFSR redakcii 1926 goda: s izmeneniyami do 1 marta 1929 g. [Criminal Code of the RSFSR, 1926 edition: with amendments up to March 1, 1929]. Moscow: Yuridicheskoe izdatel'stvo NKYu RSFSR. 1929. 175 p. [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: <https://www.prilib.ru/item/722685> (access date: 28.02.2026). (In Russ.).
- Yakovleva, 2015 — *Yakovleva O.N.* Osobennosti funkcionirovaniya ugolovno-ispolnitel'noj sistemy v gody Velikoj Otechestvennoj vojny [Features of the functioning of the penal system during the Great Patriotic War] // Vestnik Kuzbasskogo instituta. 2015. № 2 (23). Pp. 76–86. (In Russ.).
- Zemskov, 1991 — *Zemskov V.* GULAG (istoriko-sociologicheskij aspekt) [Gulag (historical and sociological aspect)] // Sociologicheskie issledovaniya. 1991. № 6, 7. [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: https://scepsis.net/library/id_937.html (access date: 22.02.2026) (In Russ.).

Литература

- Алланиязов, 2021 — *Алланиязов Т.К.* История лагерей ГУЛАГа и ГУПВИ в Казахстане: опыт и проблемы изучения. Екатеринбург: Издательские решения, 2021. 306 с.
- Гребенщикова, 2020 — *Гребенщикова И.В.* Правовое регулирование обеспечения охраны заключенных пенитенциарных учреждениях НКВД СССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) // Вестник Уральского юридического института МВД России. 2020. № 2. С. 150–156.
- Дашин, 2012 — *Дашин А.В.* Уголовно-правовые особенности содержания заключенных и деятельность администрации по предупреждению массовых неповиновений в исправительно-трудовых лагерях СССР // Общество и право. 2012. № 2 (39). С. 97–102.
- Дильманов, 2002 — *Дильманов С.Д.* Исправительно-трудовые лагеря НКВД-МВД СССР на территории Казахстана (30–50-е годы XX века). Алматы, 2002. 344 с.
- Елеуханова, 2009 — *Елеуханова С.В.* История Карлага: охрана, режим и условия содержания заключенных (1930–1956 гг.): автореферат дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Караганда, 2009. 30 с.

- Елеуханова, 2011 — *Елеуханова С.В.* Карлаг: әскери күзет жүйесі = Карлаг: система вооруженной охраны = Karlag: system of militarized guard/ С.В. Елеуханова, Ж.Т. Кульбаева, Т.Т. Аршабеков. Қарағанды: Ай-Астана, 2011. 291 б.
- Земсков, 1991 — *Земсков В.* ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социологические исследования. 1991. № 6, 7. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://scepsis.net/library/id_937.html (дата обращения: 22.02.2026).
- История сталинского ГУЛАГа, 2004 — История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание док-в: В 7 т. Т. 6. Восстания, бунты и забастовки заключенных / Отв. ред. и сост. В.А. Козлов; сост. О.В. Лавинская. Москва: РОССПЭН, 2004. 736 с.
- Карлаг в 40-х годах, 1991 — Карлаг в 40-х годах // Советские архивы. 1991. № 6. С. 30–46.
- Карлаг, 2012 — Карлаг / Под общ. ред. Н.О. Дулатбекова; сост.: Н.Т. Жумадилова, Ж.М. Баймурынов, Б.А. Жунусова. Алматы: Полиграфкомбинат, 2012. 580 с.
- Кузнецова, 2011 — *Кузнецова Е.Б.* Карлаг ОГПУ-НКВД от Столыпина до ГУЛАГа. Қарағанда: Болашақ-Баспа, 2011. 350 с.
- Материалы, 2022 — Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века). Т. 6: Исправительно-трудовые лагеря в Казахстане: Карлаг; Сборник документов и материалов / Сост. З.Г. Сактаганова, А.У. Аупенова; под общ. ред. Е.Т. Карина. Астана, 2022. 388 с.
- Михеенков, 2011 — *Михеенков Е.Г.* Сиблаг в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) // Вестник Кузбасского института. 2011. № 2 (5). С. 35–41.
- Очерки истории, 2012 — Очерки истории Карагандинского исправительно-трудового лагеря ОГПУ-НКВД-МВД СССР (1931–1959). Караганда: Карагандинский университет «Болашақ», 2012. 831 с.
- Пилявец, 2024 — *Пилявец Ю.Г.* Уголовно-правовые меры предупреждения побегов из мест лишения свободы по советскому законодательству 1920-х – 1930-х годов // Закон и право. 2024. № 9. С. 24–31.
- Постановление, 1931 — Постановление ВЦИК и СНК РСФСР от 10 июня 1931 г. «Об изменении ст. 82 Уголовного кодекса» // Библиотека нормативно-правовых актов СССР. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://libussr.ru/doc_ussr/ussr_3728.htm (дата обращения: 28.02.2026)
- Сактаганова, 2022 — *Сактаганова З.Г.* Лагеря ГУЛАга в Казахстане: об этапах истории создания и функционирования // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». 2022. № 1 (105). С. 144–154.
- Система исправительно-трудовых лагерей, 1998 — Система исправительно-трудовых лагерей в СССР. 1923–1960: справоч. / Общ-во «Мемориал». ГА РФ / Сост. М.Б. Смирнов; под ред. Н.Г. Охотина, А.Б. Рогинского. Москва: Звенья, 1998. 600 с.
- Скотт, 2024 — *Скотт Дж.* Оружие слабых. Москва: Циолковский, 2024. 544 с.
- Уголовный кодекс, 1926 — Уголовный кодекс РСФСР редакции 1926 года: с изменениями до 1 марта 1929 г. Москва: Юридическое издательство НКЮ РСФСР, 1929. 175 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.prilib.ru/item/722685> (дата обращения: 28.02.2026).
- Упоров, 2024 — *Упоров И.В.* Заключенные в январе 1942 года захватили оружие и совершили побег: восстание против ГУЛАГа или попытка сохранить жизнь? // International Journal of Humanities and Natural Sciences. 2024. Vol. 9-5 (96). С. 89–94.
- Хеделер, 2007 — *Хеделер В.* Сопротивление в ГУЛАГе // Восточная Европа. 2007. № 6. С. 359–378.
- Шаймуханов, Шаймуханова, 1997 — *Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д.* Карлаг. Караганда: Нац. Агентство по делам печати и массовой информ. Респ. Казахстан, 1997. 175 с.
- Эпплбаум, 2015 — *Эпплбаум Э.* ГУЛАГ. Паутина Большого террора / Перевод с англ. Л. Мотылева. Москва: АСТ: CORPUS, 2015. 688 с.
- Яковлева, 2015 — *Яковлева О.Н.* Особенности функционирования уголовно-исполнительной системы в годы Великой Отечественной войны // Вестник Кузбасского института. 2015. № 2 (23). С. 76–86.
- Conquest, 1990 — *Conquest R.* The Great Terror. New York; Oxford: Oxford univ. press, 1990. 570 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 2, pp. 501-512, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTH / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_2_501-512

THE IMPACT OF ATATÜRK’S DOMESTIC TRAVELS ON TURKEY’S TAX POLICY (1930–1931)

Nedim Sarıgüzel¹

¹Selçuk Univesity

(Selçuk University, Alaeddin Keykubat Campus, Akademi District, Yeni Istanbul Street No. 369,
Postcode: 42130 Selçuklu-Konya / TURKEY)

History, Lecturer Dr.

 <https://orcid.org/0000-0002-9099-7005> E-mail: nsariguzel@selcuk.edu.tr

© Ch. Ch. Valikhanov IHE, 2026

© Sarıguzel N., 2026

Abstract. Introduction. In the early years of the Republic, Turkey experienced a period of single-party rule. This political situation enabled the government to implement reforms with relative ease, thanks to a strong governing structure. However, as this system was incompatible with democracy, it occasionally led to growing criticism of the government. Particularly when compounded by the financial difficulties brought about by the 1929 global economic crisis, public opposition to the government intensified. Consequently, the Liberal Republican Party was founded in 1930 to both oversee the government and fulfil the requirements of democracy. However, the new party’s rapid rise to become a governing partner and its absorption of reactionary groups altered the situation. The party was dissolved and the experiment in democracy was cut short. *Goals and objectives.* To study the issues related to historical events, when Mustafa Kemal Pasha, being disturbed by this situation, embarked on an extensive tour to witness first-hand the political, social and economic conditions in the country. *Results.* The observations made during these travels became important data for policies to be implemented in the future. The issue of taxation, one of the most significant financial matters of the period, was also a key focus during these travels. Farmers, merchants, industrialists, civil servants, workers – in short, every occupational group – had been affected to some extent by the economic crisis. Heavy taxes were placing these groups in an even more difficult position. Consequently, in every region visited, there was a strong demand for tax reductions. *Conclusion.* These demands, combined with the observations made during the journeys, would lead to changes in the tax system. This study identified tax-related issues encountered during these trips by examining newspapers and archival documents from the period. Furthermore, based on the data obtained, it revealed how the country’s tax system underwent changes. In conclusion, this study examined the problems related to the country’s tax system that Mustafa Kemal Atatürk encountered during his inspection tours in 1930–1931, as well as the solutions he proposed.

Keywords: Mustafa Kemal Pasha, Travel, Tax Policy, The 1929 Global Economic Crisis, Populism

Acknowledgments. This article is based on the author’s doctoral thesis, «Atatürk’s domestic travels and turkey’s socio-economic structure (1929–1932)- Atatürk’ün yurt seyahatleri ve türkiye’nin sosyoekonomik yapısı (1929-1932)»

For citation: Sariguzel N. The impact of atatürk’s domestic travels on turkey’s tax policy (1930–1931) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 2. Pp. 501-512. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_501-512

АТАТҮРІКТІҢ ІШКІ САПАРЛАРЫНЫҢ ТҮРКИЯНЫҢ САЛЫҚ САЯСАТЫНА ӘСЕРІ (1930–1931)

*Сарыгүзел Недим*¹

¹Селчук университеті

(Селчук университеті, Алаэддин Кейкубат кампусы, Академи ауданы,
Ені Стамбул көшесі №369, Пошта индексі: 42130 Селчуклу-Конья / ТҮРКИЯ)

Тарих, доцент, д-р

 <https://orcid.org/0000-0002-9099-7005> E-mail: nsariguzel@selcuk.edu.tr

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Сарыгүзел Н. 2026

Аңдатпа. Республиканың алғашқы жылдарында Түркия бірпартиялық билік кезеңін бастан өткерді. Бұл саяси жағдай мықты басқару құрылымының арқасында үкіметке реформаларды салыстырмалы түрде оңай жүзеге асыруға мүмкіндік берді. Алайда бұл жүйе демократияға сай келмегендіктен, кейде үкіметке қарсы сындардың күшеюіне әкелді. Әсіресе 1929 жылғы жаһандық экономикалық дағдарыстың туғызған қаржылық қиындықтармен қосарланған кезде халықтың үкіметке қарсылығы күшейді. Сондықтан 1930 жылы үкіметті бақылау және демократия талаптарын орындау мақсатында Либералдық республикалық партия құрылды. Алайда жаңа партияның билік серіктесіне тез айналуы және реакцияшыл топтарды өз қатарына қосу жағдайды өзгертті. Партия таратылып, демократия тәжірибесі тоқтатылды. Бұл жағдайға алаңдаған Мұстафа Кемал паша елдегі саяси, әлеуметтік және экономикалық жағдайды өз көзімен көру үшін ауқымды сапарға шықты. Осы сапарлар кезінде жиналған бақылаулар болашақта жүзеге асырылатын саясат үшін маңызды деректерге айналды. Салық мәселесі, сол кезеңнің ең маңызды қаржылық мәселелерінің бірі, осы сапарлардың басты назарында болды. Дикандар, саудагерлер, өнеркәсіпшілер, мемлекеттік қызметкерлер, жұмысшылар — қысқасы, барлық кәсіптік топтар — экономикалық дағдарыстан белгілі бір дәрежеде зардап шекті. Ауыр салықтар бұл топтарды одан сайын қиын жағдайға ұрындырды. Нәтижесінде барған әр өңірде салықты азайту жөніндегі талап күшті болды. Бұл зерттеу аталмыш сапарлар кезінде туындаған салықтық мәселелерді сол кезеңдегі газеттер мен мұрағаттық құжаттарды талдау арқылы анықтауға бағытталған. Сонымен қатар, алынған деректер негізінде елдің салық жүйесіндегі өзгерістер де ашылады. Қорытындылай келе, бұл зерттеу 1930–1931 жылдары Мұстафа Кемал Ататүріктің тексеру сапарлары кезінде елдің салық жүйесіне қатысты кездескен мәселелер мен оның ұсынған шешімдерін қарастырады.

Түйін сөздер: Мұстафа Кемал паша, Саяхат, Салық саясаты, 1929 жылғы жаһандық экономикалық дағдарыс, Популизм

Алғыс. Бұл мақала автордың «Ататүркінің отанышыл сапарлары және түркияның әлеуметтік-экономикалық құрылымы (1929–1932) – Atatürk’ün yurt seyahatleri ve türkiye’nin sosyoekonomik uyarısı (1929-1932)» атты докторлық диссертациясына негізделген.

Дәйексөз үшін: Сарыгүзел Н. Ататүріктің ішкі сапарларының түркияның салық саясатына әсері (1930–1931) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. 501-512 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_501-512

ВЛИЯНИЕ ВНУТРЕННИХ ПУТЕШЕСТВИЙ АТАТЮРКА НА НАЛОГОВУЮ ПОЛИТИКУ ТУРЦИИ (1930–1931)

Сарыгузель Недим¹

¹ Университет Сельчук

(Университет Сельчук, кампус Алаэддин Кейкубат, район Академи, ул. Йени Стамбул, д. 369, почтовый индекс: 42130 Сельчуклу-Конья / ТУРЦИЯ)

История, доцент, д-р

 <https://orcid.org/0000-0002-9099-7005> E-mail: nsariguzel@selcuk.edu.tr

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Сарыгузель Н. 2026

Аннотация. *Введение.* В первые годы существования Республики Турция переживала период однопартийного правления. Такая политическая ситуация позволяла правительству относительно легко проводить реформы благодаря сильной управленческой структуре. Однако, поскольку эта система была несовместима с демократией, она время от времени вызывала растущую критику в адрес правительства. Особенно в сочетании с финансовыми трудностями, вызванными мировым экономическим кризисом 1929 года, общественное недовольство правительством усилилось. В результате в 1930 году была основана Либерально-республиканская партия, призванная как контролировать правительство, так и выполнять требования демократии. Однако стремительный рост новой партии, ставшей партнером по правлению, и ее поглощение реакционных групп изменили ситуацию. Партия была распущена, и эксперимент с демократией был прерван. *Цели и задачи исследования.* Изучить вопросы, связанные с историческими событиями, когда обеспокоенный сложившейся ситуацией, Мустафа Кемаль-паша отправился в обширное путешествие, чтобы воочию увидеть политические, социальные и экономические условия в стране. *Результаты.* Наблюдения, сделанные во время этих поездок, стали важными данными для политики, которая должна была быть реализована в будущем. Вопрос налогообложения, один из наиболее значимых финансовых вопросов того периода, также был в центре внимания во время этих поездок. Фермеры, купцы, промышленники, государственные служащие, рабочие – короче говоря, все профессиональные группы – в той или иной степени пострадали от экономического кризиса. Тяжелые налоги ставили эти группы в ещё более трудное положение. В результате в каждом посещённом регионе звучали настоятельные требования снизить налоги. *Заключение.* Эти требования в сочетании с наблюдениями, сделанными во время поездок, привели к изменениям в налоговой системе. В данном исследовании выявлены налоговые проблемы, с которыми сталкивались во время этих поездок, на основе анализа газет и архивных документов того периода. Кроме того, на основе полученных данных в работе показано, как менялась налоговая система страны. В заключение в данном исследовании рассмотрены проблемы, связанные с налоговой системой страны, с которыми столкнулся Мустафа Кемаль Ататюрк во время своих инспекционных поездок в 1930–1931 годах, а также предложенные им решения.

Ключевые слова: Мустафа Кемаль-паша, путешествия, налоговая политика, мировой экономический кризис 1929 года, популизм

Благодарность. Эта статья основана на докторской диссертации автора «Внутренние поездки Ататюрка и социально-экономическая структура Турции (1929–1932) - Atatürk'ün yurt seyahatleri ve türkiye'nin sosyoekonomik yapısı (1929–1932)».

Для цитирования: Сарыгузель Н. Влияние внутренних путешествий ататюрка на налоговую политику турции (1930–1931)// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. С. 501-512. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_501-512

Introduction. The 1929 Great Depression, which affected the entire world, also had a negative economic impact on the Republic of Turkey during the 1930s. In particular, the fall in agricultural commodity prices left Turkey, whose economy was largely dependent on agricultural activities, in a difficult position. In addition to the economic crisis of the time, the misguided policies of bureaucrats and administrators also led the public to turn against the Government.

It was precisely during this period that efforts were launched to establish a new party in order to fulfil the requirements of democracy. One of Mustafa Kemal Pasha's greatest aspirations was for the Republic to become a true democracy. To this end, several attempts were made to transition to a multi-party system. The first attempt was the Progressive Republican Party, but this initial endeavour did not last long as it included groups that did not embrace the reforms. Some time later, in 1930, as the effects of the economic crisis began to be felt, the Liberal Republican Party (SCF) was founded both to fulfil the requirements of democracy and to provide a check on the government. Mustafa Kemal Pasha personally supported the party's establishment. Indeed, he entrusted the task of founding the party to his close friend, Ali Fethi (Okyar) Bey. The new party, established with the aim of keeping the government in check, soon became a partner in power. The fact that reactionary groups began to take their place within the opposition party once again started to cause the government considerable unease. Ultimately, under pressure from the government, the SCF leadership was forced to dissolve the party. Although the SCF was dissolved and effectively abolished, the public's interest in the new party demonstrated that matters were not going well for the government.

Mustafa Kemal Pasha embarked on an extensive tour of the country to gain a first-hand understanding of the nation's economic situation, the public's view of the government, and the trust placed in him. The tour began on the very day that the SCF, in which he had placed great faith, withdrew from political life. The first part of the journey, which began in Kayseri, covered the cities of Kayseri, Sivas, Tokat, Amasya, Samsun, Trabzon, Istanbul, Tekirdağ, Kırklareli, Edirne, Istanbul and Bursa, whilst the second part covered the cities of Izmir, Aydın, Denizli, Balıkesir, Antalya, Silifke-Mersin, Malatya, Dört Yol, Adana, Konya and Afyon. A broad-based team of experts accompanied Mustafa Kemal Pasha throughout the journey. Based on the data gathered in the regions visited, efforts were made to identify the country's general socio-economic problems and devise measures to address them.

One of the factors that left the public in a difficult position during this economic crisis was tax policy. The tax policy implemented in the early years of the Republic was built upon the system inherited from the Ottoman Empire. In Turkey, with its underdeveloped and agrarian economy, the tax system was based on land tax and taxes levied on agricultural and livestock income. The abolition of the Aşar Tax in 1925, the most significant component of this tax system, led to a budget deficit. Consequently, the introduction of new taxes became necessary. Foremost among these new taxes was the Income Tax. Thus, a transition was made to a tax system that was both revenue-rich and European in style. Furthermore, during this period, the primitive tax known as the Ağnam was reformed and transformed into the Census Tax (Yıldız, 1996: 76–80). Consequently, significant changes were made to the tax system up until the crisis period of the 1930s.

Materials and Methods. This study has been designed within a qualitative research framework to examine the impact of Mustafa Kemal Atatürk's domestic tours, undertaken between 1930 and 1931 during the 1929 Great Depression, on Turkey's tax policies. The primary materials of the research consist of primary sources that directly reflect the socio-economic dynamics of the period. In this context, official documents, reports and telegrams from the Republic Archives (BCA) of the Presidency of the Republic of Turkey, the Archives of the Directorate of Military History and Strategic Studies (ATASE) of the Turkish General Staff, and the Presidential Archives (CBA) have been meticulously classified and analysed. Furthermore, periodicals such as *Cumhuriyet*, *Vakit*, *Hâkimiyeti Milliye* and *Yeni Adana*, which reflect the public perception and official discourse of the era, as well as the memoirs of individuals who witnessed the process, have been included in the main dataset.

In terms of methodology, historical analysis and documentary examination techniques were employed in the analysis of the collected data. The study first identified, through a chronological analysis, how complaints received from the local population and merchants during domestic travels were transformed into expert committee reports. Subsequently, the impact of these findings on the central government's tax legislation (Income Tax, Economic Crisis Tax, Balance Tax, etc.) was assessed using an inductive approach. During the data verification phase, archival documents were examined in comparison with news reports from the period's press, with care taken to preserve the historical context and present an objective perspective.

Discussion. Tax Issues at Visited Locations

The taxes levied on producers, traders, workers and all citizens at specific rates and under various names have further increased the burden on the people due to the economic crisis. This burden has been one of the key factors in the public's scrutiny of the government. Opposition groups, led by the SCF, have sought to undermine the government by using these difficulties as propaganda material. Aware of this situation, Gazi closely monitored the financial situation of the people during his travels. Accordingly, the people's views and requests regarding tax rates and collection were carefully noted. The impressions and proposed solutions regarding taxes in the places Gazi visited were as follows.

During his time in Samsun, he attempted to resolve the problems he encountered personally by sending a telegram to the Prime Minister's Office (Cumhuriyet, 25 November 1930: 1–2; Hür Gazete, 25 November 1930: 2; İnkılap, 25 November 1930: 1; Vakit, 25 November 1930: 1). Following complaints from landowners in Samsun that their land was being valued at an inflated rate, subjecting them to excessive taxation, and that taxes were being levied as if they were cultivating the land every year despite leaving it fallow, he sent a telegram to the Prime Minister's Office on 22 November 1930 regarding the redress of this grievance (BCA, 030.10/2.9.34.10/22.11.1930). The situation was reported to the Ministry of Finance, which, in a letter sent to the Samsun Treasury Office, requested that the complaints of the aggrieved landowners be investigated in accordance with the law and that the losses of those subject to excessive taxation be compensated (BCA, 030.10/2.9.34.1/23.11.1930).

Farmers in Tokat and Amasya, whose crops had been damaged by rats, complained that they were unable to obtain enough tax-exempt diesel to plough their fields. Gazi ordered an investigation into the matter and instructed that sufficient diesel be provided to the farmers. Investigations were carried out, and a telegram dated 23 November 1930 from the Prime Minister's Office stated that tractor owners would be provided with sufficient tax-exempt diesel (ATASE, Class 45/File 1/F. 1-34-35/17 November 1930; BCA, 490.01/34.142.1.38-39/22 November 1930).

Investigations carried out in Adana revealed that some individuals were unwilling to pay taxes, whilst certain officials were putting citizens in a difficult position through bribery and malpractice. In a speech delivered at the Türk Ocağı, Gazi stated that this situation had been resolved with the appointment of a new treasurer. He noted that these irregularities regarding taxation were being exploited by certain reactionary elements to incite citizens against the government, and emphasised that measures had been taken against these individuals and that judges had an important role to play in ensuring their punishment (Cumhuriyet, 1931, 19 February: 1–4; Vakit, 1931, 19 February: 1–2; Türk Sözü, 1931, 23 February: 1–2).

In a speech he delivered at the İzmir Chamber of Commerce and Industry, Gazi also touched upon the subject of taxes. Merchants had requested adjustments to taxes for the economic development of İzmir (Cumhuriyet, 1931, 1 February: 1–4; Vakit, 1931, 1 February: 1–8; Hâkimiyeti Milliye, 1931, 2 February: 1–4; Hürriyet, 2 February 1931: 1–2; Türk Sözü, 3 February 1931: 1–3; İnkılap, 1 February 1931: 1; Yeni Adana, 3 February 1931: 1–2; Soyak, 1973: 461–462). Taking the floor, Gazi listed the wishes of the İzmir merchants regarding the measures they deemed necessary for the regulation of their economic situation (Soyak, 461). He expressed his views on taxes as follows: "Esteemed colleagues, I am exceptionally pleased and honoured to be in your presence, alongside the highly esteemed and reputable merchants of İzmir and their representatives. I have benefited from the explanations provided by the General Secretary regarding the Aegean economic region in general and İzmir and its surroundings in particular. For this reason, I thank you all. The

general impression I have gained is that our friends are very sincerely expressing the need for the necessary measures to be taken for the development and progress of our economic life.

As you yourself have pointed out, the laws governing these taxes are new. There may be some errors in their implementation and details. We believe these will be resolved in time. Over time, and through experience in their implementation, shortcomings or flaws become apparent. All these observations lead to the amendment of those laws. The Republican Government is, without a doubt, closely concerned with and engaged in these matters. You may rest assured that all of these will be addressed.” (Cumhuriyet, 1931, 1 February: 1–4; Vakit, 1931, 1 February: 1–8; Hâkimiyeti Milliye, 1931, 2 February: 1–4; Hürriyet, 1931, 2 February: 1–2; Türk Sözü, 1931, 3 February: 1–3; İnkılap, 1931, 1 February: 1; Yeni Adana, 1931, 3 February: 1–2; Soyak, 1973: 461–462).

Although Gazi stated at the Chamber of Commerce and Industry that the government would undertake the necessary work to amend taxes, in his speech at the Turkish Association he explained that these amendments must be carried out in a manner that also takes the nation’s needs into account, as follows: “What attracts theoretical attention is that two conflicting desires are being put forward. On the one hand, there is a desire for the nation’s needs to be met swiftly and easily; on the other hand, there is a demand for the reduction of the essential means required for this – that is, the amendment and definition of this or that tax are under discussion. There is no doubt that all necessary amendments must be made. To this end, it is always essential to find reasonable and logical methods.” (Yeni Adana, 1 February 1931: 1–2).

Results. Measures and Proposed Solutions for Taxes

The impressions gained by Mustafa Kemal Pasha and his expert delegation during their visits to various locations helped to shed light on the financial issues between the state and its citizens. The majority of these issues centred on the level of taxation and the practices surrounding tax collection. By focusing on the land and census taxes paid by the peasantry—who made up 80% of the population—and the income and transaction taxes paid by all business owners, the problems and proposed solutions were identified.

Tax audits carried out at the locations visited revealed that the burden falls on the peasants and farmers. Industrialists, who are currently exempt from income and profit tax and benefit from the incentive law, pay only the transaction tax. It has been noted that whilst the promotion of industry in the country is of great importance, it is not right for the entire burden to be placed on peasants and farmers. Consequently, it has been stated that exempting industrialists from transaction tax would not be appropriate, and the following recommendations have been made regarding the application of transaction tax:

- It is appropriate to collect the 2.5 per cent export duty in full, as the total amount involved is not particularly significant.
- Up to 50 per cent of the internal transaction tax has been abolished. At the very least, the remaining half must be collected in full.
- Once the internal transaction tax is retained, the provision whereby raw materials are exempt from taxation as they change location or form must be abolished. The method of assessing this tax must be re-examined to find a way to eliminate procedural complaints.
- The transaction tax on imports must remain in place. However, the current practice of collecting it as a fixed percentage separately from customs duties leads the state to employ excessive numbers of officials and encourages numerous irregularities. It also subjects importers to excessive administrative burdens.
- Whilst the existing old law exempted bread, books, pamphlets and newspapers produced in factories from the transaction tax, the new draft has removed these from the list of exemptions. It is necessary for these to be exempted as they were under the old law.
- The premium system provided for in the budgets as a counterpart to the internal transaction tax should be amended.
- The new transaction tax law to be enacted should be considered in conjunction with the

Industrial Incentives Act (ATASE, Class 45/File 1/F. 1-12-15/17 November 1930; BCA, 490.01/34.142.1.15-18/17 November 1930; BCA, 490.01/34.145.1.13-17/2 November 1931; CBA, Class 4-3/File 51/F. 26/17 November 1930).

Land tax, which is the tax on which farmers pay the most, has been one of the most frequently discussed issues. Based on observations made during the visit, it was found that in years when crops were profitable, land tax did not place a significant burden on farmers. However, the factors that make the tax more onerous, arising from incorrect practices, have been listed as follows:

- It is levied not only on uncultivated land but also on areas that have become overgrown with scrub or turned into marshes and are completely unsuitable for cultivation.
- In areas subject to new cadastral surveys, it is levied on values that have been excessively assessed in favour of the Treasury.
- The fact that the tax imposed on marketable land based on new valuations is sometimes 500 per cent, or even 1,000 per cent, higher than that levied under the old system constitutes an injustice.
- In years such as this one, when crops fail to yield a profit, people in some areas have even come to long for the old tithe system.
- Even after the relinquishment of land that has been sold or expropriated by the government for various reasons, taxes are still demanded from the former owner, and pressure is being exerted. In these circumstances, land registration must be carried out swiftly.
- Taxes on unused land are giving rise to complaints. In particular, taxes on land where the owners' use has been prohibited by law for specific periods must be abolished (ATASE, Class 45/File 1/F. 1.7-8/17.11.1930; BCA, 490.01/34.142.1.9-10/17.11.1930; CBA, Class 4-3/File 51/F. 26/17.11.1930).

Another issue identified regarding land tax was that, whilst farmers whose land had been expropriated to resettle villagers were not compensated, they were still required to pay tax on the land taken from them and were subjected to pressure to pay. The reports prepared stated that measures needed to be taken to rectify this injustice (ATASE, Class 45/File 1/F. 1.5-6/17.11.1930; BCA, 490.01/34.142.1.7-8/17.11.1930; CBA, Class 4-3/File 51/F. 26/17.11.1930).

Another issue has been tax injustice arising from the fact that land values vary depending on the region or the specific practices applied by tax officials. For example, complaints were made that excessive tax was being levied due to high land prices in Konya (BCA, 490.01/34.145.1.48/02.11.1931). The same issue was encountered in Havza. Gazi reported the matter to the Prime Minister's Office via a telegram dated 22 November 1930 (BCA, 030.10/2.9.34.10/22.11.1930). The Prime Minister's Office informed the Ministry of Finance of the matter. In a letter sent from the Ministry to the Samsun Treasury Office, it was requested that the necessary investigations be carried out, land prices be recalculated, and taxes be adjusted to alleviate the public's hardship. It was noted that this problem, observed in many parts of the country, could be resolved through the amendment clause included in the new tax law to be enacted (BCA, 030.10/2.9.34.1/23.11.1930).

During these travels, attention was also paid to the problems surrounding the census tax. It was observed that errors and injustices had been committed in the collection of the census tax, which is one of the major taxes affecting farmers. Başar describes these errors as follows: "In connection with the collection of the census tax, there are many more injustices than we have seen and heard throughout our travels. How, and by what means, will these be rectified? I view the future of livestock farming in Thrace as dire. The number of animals is steadily decreasing; they are even being smuggled into Bulgaria." Furthermore, Başar believes that the peasantry has become hostile towards the state due to high taxes, has distanced itself from it, and has been driven into the arms of the usurer and the robber. He mentions that nearly half of the tax collected is spent on administrative costs. He continues as follows: "What if; this peasant of the motherland, who has been oppressed for centuries and has borne the burden and sorrows of the entire empire on his shoulders, were finally freed from the tax collector's grip!... What if he paid no tax at all!... If only we could win over this village—which has fled from the government, from the population, from the city and from civilisation—to ourselves and to itself!" (Başar, 1945: 86–87).

In line with what Başar stated, all investigations carried out in the Western Anatolia Region have shown that the livestock tax has had a negative impact on livestock farming (BCA, 490.01/34.145.1.1-18/02.11.1931). It has been observed that the census tax, the second tax paid by farmers, is a heavier burden compared to the taxes paid by industrialists and traders, and that the fall in livestock prices in recent years has made it difficult to pay this tax. It has been noted that it would be appropriate to protect livestock farming, which is one of the country's key industries, and for the Government to apply the incentive policy it pursues in the industrial sector to livestock farming as well. Whilst it was considered that the abolition of the transaction tax might alleviate the burden on industrialists benefiting from the incentive law, it was stated that it would be beneficial to reduce the census tax burden on farmers, who already pay a heavy land tax. Accordingly, it was noted that abolishing the tax on livestock would be highly beneficial; if the budget did not permit this, it would at least be appropriate to abolish 50% of the total livestock tax (ATASE, Class 45/File 1/F. 1.8-10/17.11.1930; BCA, 490.01/34.142.1.10-12/17.11.1930; CBA, Class 4-3/File 51/F. 26/17.11.1930).

With regard to complaints received concerning income tax during the travels and the measures under consideration, the situation is as follows: It has been observed that it is burdensome for those subject to tax on a fixed amount—that is, on the rental value—to pay tax at the same rate as those subject to tax on their total income. It has been suggested that, as the fixed amount is unrelated to income, it would be appropriate to deduct this fixed amount from the total income tax.

It has been established that the Treasury has suffered losses due to low-income tax officials using their discretion to underreport the tax liabilities of companies. Consequently, the taxes of institutions whose accounts are based on balance sheets—such as banks, privileged companies and joint-stock companies — without any scrutiny by the official, and that, after a certain period, a committee comprising senior officials from the Ministries of Finance and Economy should conduct a detailed examination of the balance sheets from a tax perspective, and that significant penalties should be imposed on those found to have prepared false balance sheets to pay less tax. Furthermore, it was noted that it would be appropriate to abandon the practice of relying on a single official to determine the taxes of other commercial establishments and instead carry out these tasks through committees.

The demand for four years' worth of tax, imposed by levying an additional income tax on the office established to oversee the general operations of a canning factory in Istanbul, has been the subject of a complaint. Whilst it was stated that tax was due from this company, it was argued that demanding four years' worth of tax all at once would throw the company's accounts into disarray; citing similar decisions as examples, it was emphasised that business owners could not be caused financial loss (BCA, 490.01/34.145.1.9-10/02.11.1931; ATASE, Class 45/File 1/F. 1.12-14/17 November 1930; BCA, 490.01/34.142.1.13-15/17 November 1930; CBA, Class 4-3/File 51/F. 26/17 November 1930).

Complaints regarding octroi duties have been received from all over. It has become apparent that duplicate octroi duties are levied on goods as they pass from one town to another, and that merchants bringing goods from distant locations are suffering losses. As this tax constitutes a significant portion of municipal revenue, it was noted that a fundamental reform would not be easy, but that a thorough investigation of the matter would be beneficial (BCA, 490.01/34.145.1.40/02.11.1931).

Complaints have been received from traders regarding the fact that, several years after paying duty on goods they had imported at a rate determined by customs, inspectors' reports have led to demands for additional duty and the initiation of compulsory investigations to recover the difference. It has been stated that it would be appropriate to take measures to resolve this matter, which is alleged to be detrimental to foreign trade (BCA, 490.01/34.145.1.19/02.11.1931).

Measures have also been considered for citizens on low incomes. It has been stated that extending the provision in the new law—which currently exempts labourers earning 1.5 lira per month or 50 kuruş per day from income tax—to cover those earning 2.5 lira per month or 75 kuruş per day, and allowing manual labourers to benefit from this as well, would satisfy low-income

citizens. Furthermore, it has been noted that extending the exemption currently applied to those selling food and fuel by hand, on their backs or on their heads to include sellers of reading material and fuel would be beneficial (BCA, 490.01/34.145.1.10/02.11.1931).

It has been stated that it would be appropriate to remove the taxes payable by members of the liberal professions—such as doctors, lawyers and artists—who come into contact with broad sections of the public throughout the country, from the current declaration system and bring them into line with the new legislation. It has been noted that, whilst doctors complain even about the small amount of tax they are currently required to pay under the existing declaration system, subjecting them to taxation under the new system could cause psychological and political harm to the state. For this reason, it has been stated that it would be appropriate for them to be subject to a modest amount of tax.

It has been stated that, in the new income tax law, the tax amounts to be determined for contractors and merchants should be established following thorough investigations to ensure they do not give rise to complaints or difficulties; furthermore, it has been noted that the decision of the commissions representing the agencies would not suffice, and that it would be appropriate to leave this matter to the examination and approval of the Board of Executive Agents. It has also been noted that, depending on the economic situation, it would be more appropriate to divide the country into three or four regions and collect different amounts of tax from each region (BCA, 490.01/34.145.1.11-13/02.11.1931).

The issues surrounding property tax, stamp duty and road tax in relation to travel have also been examined. Following investigations into the property tax, it was noted that exempting agricultural property from tax under the new tax law would be a great relief to farmers; furthermore, it was stated that adding a provision to the law regarding the remission of debts incurred prior to the law's entry into force would be beneficial not only in relieving the farmers but also in sparing the Treasury from complex calculation tasks. It has been stated that it would be appropriate to grant a tax deduction for dwellings in which the owner personally resides, and that exempting school buildings to be opened across the country from the agricultural tax would constitute an important service for the education sector (BCA, 490.01/34.145.1.7-9/02.11.1931; ATASE, Class 45/File 1/F. 1.10-11/17 November 1930; BCA, 490.01/34.142.1.1.12-13/17 November 1930; CBA, Class 4-3/File 51/F. 26/17 November 1930).

It has been noted that the laws and practices relating to stamp duty are complex. It has been observed that even stamp duty officers themselves are at odds over how the law should be applied. In light of this, it has been stated that the introduction of simpler methods for the application of duties would satisfy the public (ATASE, Class 45/File 1/F. 1.12/17.11.1930; BCA, 490.01/34.142.1.15/17.11.1930; CBA, Class 4-3/File 51/F. 26/17.11.1930).

Complaints have been received regarding the high level of road tax. In response to these complaints, a method has been recommended for adjusting the road tax in a manner that would benefit citizens (ATASE, Class 45/File 1/F. 1.16-17/17.11.1930; BCA, 490.01/34.142.1.18-19/17.11.1930; CBA, Class 4-3/File 51/F. 26/17.11.1930). Furthermore, complaints have been received regarding the collection of air transport subsidies in the form of taxes at docks, ports and stock exchanges. It has been deemed appropriate to conduct a study on this matter as well (ATASE, Class 45/File 1/F. 1/17 November 1930; BCA, 490.01/34.142.1.1/17 November 1930; CBA, Class 4-3/File 51/F. 26/17 November 1930).

One of the greatest problems encountered in the application of financial laws has been the injustice suffered by the public due to the shortcomings arising from the laws not being sufficiently clear. The measures to be taken in this regard have been set out as follows: “Following the enactment of financial laws, a number of supplementary documents are published under the names of circulars, explanatory notes and general orders. Among these, one sometimes encounters provisions that contradict or, to a greater or lesser extent, amend the text of the laws. These publications nullify many of the taxpayers' rights. Furthermore, matters that would be easier to understand in a short text are rendered entirely obscure by these supplementary notices, which are not usually drafted with careful attention to every word. This approach gives rise to various

interpretations depending on commentaries and the understanding of officials. It is a matter of great importance to completely abandon this course of action, which affects both the nation's financial strength and the rights and pockets of the people, and ultimately leads to the accumulation of many sentiments and opinions against the government. Once a financial law has been enacted, any point requiring interpretation must necessarily be approved by Parliament, and regulations regarding the implementation of the law must be published only after being approved by the State Council. The Ministry's practice of acting through instructions, notifications and orders in this regard must be completely abolished. Notifications issued in this manner up to the present day must also be rescinded within a short time." (BCA, 490.01/34.145.1.22-24/02.11.1931).

One of the issues that stood out during the inspection was the lack of competent staff in the financial sector. It was found that, of the 63 treasurers in the areas visited, only three had received adequate education, whilst almost all financial officers in the districts had not even completed secondary education. Consequently, it was stated that, however well financial laws may be drafted, the training of officials capable of understanding and implementing them is the most important measure that must be taken for the sake of the country's finances (ATASE, Class 45/File 1/F. 1.17/17.11.1930; BCA, 490.01/34.142.1.19/17.11.1930; CBA, Class 4-3/File 51/F. 26/17.11.1930). It was stated that, in the short term, it would be appropriate to have these tasks carried out by tax collectors in order to protect the public from the incorrect practices of inexperienced and temporary tax collectors (BCA, 490.01/34.145.1.1-40/02.11.1931).

Looking at Atatürk's fiscal policy in general terms, the aim was to ensure a strong treasury and to maintain internal and external balance. To achieve this, however, the public was not burdened with heavy taxes. Taxation was implemented in proportion to the people's income; indeed, taxes that were burdensome to the public were abolished and replaced with taxes commensurate with their income levels (Aysan, 1983, p. 287). However, the 1929 economic crisis not only prevented taxes from being reduced further but also increased the state's expectations of the public. In his speech in Izmir, Gazi stated: "Whilst working to rebuild the nation, we will not leave the citizen with the lightest of obligations; quite the contrary, all citizens will be obliged to endure heavy burdens and make every kind of sacrifice when necessary; for the things that must be done will not be carried out by this or that individual, but by all of us together; when citizens say, 'I want this, I want that', it means, 'I am obliged to do this and that'; therefore, they must always keep their material, moral and financial resources ready for this cause; only in this way is it possible to reach the goal." As can be understood from these statements, sacrifices will be demanded from the public in order for the country to emerge from the crisis it is facing. The following statements in the speech indicate that these sacrifices will be made through taxation: "These needs are not specific to a single district or province; the same matters are being discussed in every district and every province; that is to say, they are universal. If this aspect is considered and the true state of the country is taken into account, it is readily understood that it will not be possible to address all these needs at once; matters will inevitably have to be prioritised, and naturally, some will be left behind in the process."

Another point worth noting is that two conflicting desires are being expressed: on the one hand, there is a desire to see the country's many needs met swiftly and smoothly; on the other hand, there is a call to curtail the essential means required to achieve this; in other words, there is talk of amending or reducing this or that tax. There is no doubt that all possible adjustments and reductions should be made; to this end, it is always essential to find reasonable and logical methods; however, one must not forget that time and means are of the utmost importance." (Soyak, 1973, pp. 457–459). Consequently, new taxes had to be introduced to mitigate the effects of the 1929 economic crisis. Immediately following these travels, discussions began regarding the imposition of an income tax on civil servants (Cumhuriyet, 1931, 20 July, p. 1; Cumhuriyet, 1931, 20 November, pp. 1–4; Cumhuriyet, 1931, 23 November, p. 1). and on 1 December 1931, the 'Economic Crisis Tax' was introduced; it was decided that a 10% tax would be levied on civil servants earning up to 150 lira, 12.6% on those earning up to 350 lira, 18% on those earning over 350 lira, and 24% on those earning over 600 lira (Cumhuriyet, 1931, 1 December: 1–6). In 1934, the scope of this tax was expanded to include individuals subject to income tax on the basis of their trade and earnings, as well

as certain institutions. Again, with the aim of mitigating the effects of the crisis, in 1932 it was decided that a Balance Tax would be levied at a rate of 10 per cent on the remaining amount of payments after income and economic crisis taxes had been deducted from entitlements and payments. These temporary laws remained in force until 1951 (Vural, 2015: 102–103).

In order to improve the standard of living of the people, taxes were significantly reduced in direct proportion to the easing of the crisis. With the laws enacted in 1936 and 1938, taxes on livestock were completely abolished to provide relief to the peasantry, whilst workers earning less than 80 kuruş a day were exempted from income tax (Semiz, 1996, p. 171). During the period following the crisis, adjustments were made to taxes affecting farmers, such as land and census taxes, in an attempt to improve the economic situation of farmers. Under the name of the Economic Crisis Tax, the scope of income tax was expanded, and income tax began to be levied on salaried workers as well. It could be said that the burden of the crisis fell more heavily on salaried workers in the eyes of the public. However, once the effects of the crisis had passed, measures were introduced for low-income workers, exempting them from tax or reducing the tax rates applied to their wages.

Conclusion. The extensive domestic tours undertaken by Mustafa Kemal Atatürk between 1930 and 1931 served as a field study designed to identify, first-hand, the devastating effects of the 1929 Great Depression on the population and the shortcomings in the tax system. The investigations revealed that the burden of land and census taxes on the peasantry had become unbearable due to falling agricultural prices, and that bureaucratic errors had eroded the public’s trust in the state. The data collected at the local level by Atatürk and his team of experts confirmed that tax injustice was not merely an economic problem, but also constituted a political risk. Complaints voiced particularly in centres such as Samsun, İzmir and Adana demonstrated that fixed-rate taxation, erroneous land valuation assessments and the deployment of unqualified financial staff were at odds with the Republic’s economic objectives.

The reports produced as a result of these visits triggered far-reaching and pragmatic changes in the tax policy of the Republic of Turkey. In line with Atatürk’s realistic approach—that ‘it may be necessary to bear heavy tax burdens when required’—new fiscal instruments such as the Economic Crisis Tax and the Balancing Tax were introduced to manage the effects of the crisis. However, during this process, the focus was not solely on the state’s revenue needs; efforts were made to maintain social balance through exemptions and reductions designed to alleviate the tax burden on low-income workers and farmers in difficult circumstances. Consequently, the domestic travels of 1930–1931 represent a crisis management model aimed at fostering state-citizen consensus, where fiscal policies were shaped not merely by decisions taken at the centre, but through a feedback mechanism grounded in the realities of the people.

Sources

ATASE— Turkish General Staff Directorate of Military History and Strategic Studies
 BCA — Republic of Türkiye Directorate of State Archives Republican Archives
 CBA — Archives of the Presidency of the Republic of Türkiye

References

- Aysan, 1983 — *Aysan, M. A. Atatürk’ün Ekonomik Kalkınma Modeli*”, Atatürkçülük (İkinci Kitap) Atatürk ve Atatürkçülüğe İlişkin Makaleler (Atatürk’s Economic Development Model. In *Kemalism (Second Book), Articles on Atatürk and Kemalism*). Ankara: General Staff Publications, 1983. 152 p. (In Tur.).
- Başar, 1945 — *Başar, A. H. Atatürk’le Üç Ay ve 1930’dan Sonra Türkiye* (Three Months with Atatürk and Turkey After 1930). İstanbul: Ahmet İhsan Print, 1945. 234 p. (In Tur.).
- Cumhuriyet, 1930, November 25 — Cumhuriyet, 1930, November 25. His Excellency Gazi Is Going To Bafra Today. 10 p. (In Tur.).
- Cumhuriyet, 1931, December 1 — Cumhuriyet, 1931, December 1. The New Tax Entered into Force as of This Month. 10 p. (In Tur.).
- Cumhuriyet, 1931, February 1 — Cumhuriyet, 1931, February 1. His Excellency Gazi Delivered an Important Speech at the İzmir Chamber of Commerce. 10 p. (In Tur.).
- Cumhuriyet, 1931, February 19 — Cumhuriyet, 1931, February 19. His Excellency Gazi Delivered an Important Speech in Adana. 10 p. (In Tur.).

- Cumhuriyet, 1931, July 20 — Cumhuriyet, 1931, July 20. Income Tax to be Deducted from Civil Servants' Salaries. 10 p. (In Tur.).
- Cumhuriyet, 1931, November 20 — Cumhuriyet, 1931, November 20. Tax to be Levied on Salaries Determined. 10 p. (In Tur.).
- Cumhuriyet, 1931, November 23 — Cumhuriyet, 1931, November 23. Income Tax is Five Percent. 10 p. (In Tur.).
- Hâkimiyeti Milliye, 1931, February 2 — Hâkimiyeti Milliye, 1931, February 2. Gazi is Examining the Needs of the Aegean Economic Region. 10 p. (In Tur.).
- Hür Gazete, 1930 — Hür Gazete, 1930, November 25. 14 p. (In Tur.).
- Hürriyet, 1931, February 2 — Hürriyet, 1931, February 2. Our Gazi Delivered an Address at the Chamber of Commerce. 12 p. (In Tur.).
- İnkılap, 1930, November 25 — İnkılap, 1930, November 25. His Excellency Gazi is Going to Bafra. 12 p. (In Tur.).
- İnkılap, 1931, February 1 — İnkılap, 1931, February 1. His Excellency Gazi Visited Ziraat and İş Banks and the Chamber of Commerce Yesterday. 12 p. (In Tur.).
- Semiz, 1996 — *Semiz, Y. Atatürk Döneminin İktisat Politikası: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti* (The Economic Policy of The Atatürk Era: National Economy and Subsistence Association). Konya: Saray, 1996. 229 p. (In Tur.).
- Soyak, 1973 — *Soyak, H. R. Atatürk'ten Hatırlaralar 2* (Memories From Atatürk 2). Istanbul: Yapı Kredi Publications, 1973. 774 p. (In Tur.).
- Türk Sözü, 1931, February 23 — Türk Sözü, 1931, February 23. The Speeches of His Excellency Gazi. 16 p. (In Tur.).
- Türk Sözü, 1931, February 3 — Türk Sözü, 1931, February 3. His Excellency Gazi at the Economic Institutions. 12 p. (Tur.).
- Vakit, 1930, November 25 — Vakit, 1930, November 25. In Çarşamba. 14 p. (In Tur.).
- Vakit, 1931, February 1 — Vakit, 1931, February 1. The Important Speeches of His Excellency Gazi. 14 p. (Tur.).
- Vakit, 1931, February 19 — Vakit, 1931, February 19. Our Gazi Delivered an Important Speech in Adana. 14 p. (In Tur.).
- Vural, 2015. — *Vural, İ. Y. Atatürk Dönemi Maliye Politikaları: Liberal İktisattan Karma Ekonomiye* (Financial Policies of The Atatürk Era: From Liberal Economics to Mixed Economy). Dumlupınar University Journal of Social Sciences, (20). 233-248 pp. (In Tur.).
- Yeni Adana, 1931, February 1 — Yeni Adana, 1931, February 1. His Excellency Gazi Says. 12 p. (In Tur.).
- Yeni Adana, 1931, February 3 — Yeni Adana, 1931, February 3. His Excellency the President. 12 p. (In Tur.).
- Yıldız, 1996 — *Yıldız, Z. Cumhuriyet Türkiye'si'nin Atatürk Döneminde Vergi Uygulamaları* (Tax practices in the Atatürk era of Republican Turkey). Gazi University Journal of Industrial Arts Education Faculty, 4, 73-82 pp. (In Tur.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 2, pp. 513-531, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_2_513-531

THE POLICY OF COLLECTIVIZATION OF THE NATIONAL ECONOMY AND ITS RESULTS (1954–1959, ON THE EXAMPLE OF BAYAN-ÖLGII PROVINCE)

Altynbek Toktarbayuly¹

¹University of Finance and Economics,
(5 Enkhtaivan Avenue, Ulaanbaatar, Mongolia)
Lecturer, Department of Social Sciences
Doctoral candidate, Department of History, National University of Mongolia
 <https://orcid.org/0009-0005-8297-3600> E-mail: altiinbek@ufe.edu.mn

© Valikhanov IHE, 2026

© Toktarbayuly A. 2026

Abstract: *Introduction.* This article examines the policy of agricultural collectivization and its outcomes during the period of 1954–1959, using Bayan-Ölgii Province as a case study. The study analyzes the establishment and development of agricultural cooperatives and the state policy aimed at involving herders in collectivization campaigns. It also explores the ideological influence of the ruling party and the role of the command-administrative system in rapidly transforming private livestock-based households into collective economic units. *Goals and objectives:* to investigate how the collectivization policy implemented by the government of the Mongolian People’s Republic during 1954–1959 was carried out in rural and remote areas characterized by traditional nomadic culture and distinct national features, and to assess its socio-economic results in the Bayan-Ölgii region. The study is based on local archival documents, Soviet-era sources, regional historical studies, and post-socialist scholarly works that provide a multi-perspective analysis of the collectivization process. *Results.* The findings show that from 1954 onward, collectivization expanded rapidly, and by 1958–1959, livestock-based agriculture had been almost fully collectivized within a very short period. This process was significantly supported by propaganda efforts and the active participation of the Kazakh population in the region. *Conclusion.* The study concludes that the acceleration of collectivization led to a restructuring of the local administrative system, resulting in the formation of the “somon–cooperative” administrative model in 1959, which integrated local governance with collective farm management.

Keywords: Bayan-Ölgii Province; Mongolian People’s Revolutionary Party; collectivization; agricultural cooperatives; command-administrative system; livestock economy; rural transformation

For citation: Toktarbayuly A. The policy of collectivization of the national economy and its results (1954–1959, on the example of Bayan-Olgii province) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 2. Pp. 513-531. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_513-531

ХАЛЫҚ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ҰЖЫМДАСТЫРУ САЯСАТЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ 1954-1959 (БАЯН-ӨЛГИЙ АЙМАҒЫ МЫСАЛЫНДА)

Алтынбек Тоқтарбайұлы¹

¹Қаржы және Экономика университеті
(5,Энхтайван даңғылы, Ұланбатыр, Моңғолия)
«Қоғамдық ғылымдар» кафедрасының оқытушысы
Моңғолия Ұлттық Университеті, Тарих кафедрасының докторанты
 <https://orcid.org/0009-0005-8297-3600> E-mail; altiinbek@ufe.edu.mn

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Тоқтарбайұлы А. 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада бірлестіктердің құрылуы мен дамуы, сондай-ақ мемлекет тарапынан малшыларды ұжымдастыру науқанына қамту жөнінде жүргізілген саясат сипатталады. Зерттеу барысында партияның идеологиялық саясаты мен әміршіл-әкімшіл жүйенің халықты ұжымдық шаруашылыққа қысқа уақытта қамтуы жан-жақты сипатталған. Жәнеде мемлекет тарапынан жеке шаруашылықты ұжымдастыру нәтижесінде әкімшілік бірлікпен бірлестікті қамтыған жаңа жүйенің қалай қалыптасқаны баяндалмақ. *Мақсаты мен міндеттері.* Моңғол Халық Республикасының Үкіметі 1954–1959 жылдары ауыл шаруашылығын ұжымдастыру саясатын қарқынды және қысқа мерзімде жүзеге асырды. Демек бұл саясаттың ауылдық жерлерде, соның ішінде орталықтан шалғай орналасқан, дәстүрлі мәдени элементтері мол, ұлттық ерекшелігі бар Баян-Өлгий аймағында қалай жүзеге асқаны және нәтижесі зерттеудің негізгі мақсаты болып табылады. *Материалдар мен әдістер.* Мақалада жеке шаруашылықты ұжымдастыру барысында мемлекет жүргізген саясат пен оның нәтижесі Баян-Өлгий аймағы мысалында болуына сәйкес жергілікті архив құжаттары негізінде зерттеліп, талданады. Автордан кеңестік дәуірдегі деректер, сондай-ақ өлкетанудағы еңбектер, сонымен қатар демократиялық реформалар кезеңінде көпқырлы көзқарас тұрғысынан жасалған зерттеулерге сүйене отырып жаңаша бағалауды ұсынады. *Нәтижелері.* 1954 жылдардан Моңғол үкіметі тарапынан ұжымдастыру қозғалысын кең көлемді өрбіту саясатын ұстанды. Нәтижесінде 1958–1959 жылдары не бәрі бір жылдай уақыттың ішінде халық шаруашылығы толықтай ұжымдастырылды. Бұл науқанға қазақ қауымы шоғырланған ұлттық аймақ Баян-Өлгийдегі еңбекшілердің қолдауымен үгіт-нәсихат аясында ойдағыдай іске асты. Баян-Өлгий аймағы аумағында көптеген ауыл шаруашылығы бірлестігі орнап, ел халқының қоғамдық, экономикалық саласына көптеген өзгерістер болды. *Қорытынды.* Ұжымдастыру науқанының қарқын алуы жергілікті әкімшілік басқару жүйесін қайта ұйымдастыруды талап етті. Сол себепті 1959 жылы сұмын мен бақ әкімшілік құрылымы өзгертіліп, сұмын әкімшілігі мен ауыл шаруашылығы бірлестігінің басқармасы біріктірілген «сұмын-бірлестік» жүйесі қалыптастырылды.

Түйін сөздер: Баян-Өлгий аймағы, МХРП-ның Орталық комитеті, ЕДХ-ның Атқару әкімшілігі, аймақтық Партия комитеті, ұжымдастыру, бірлестік, ауыл шаруашылығы, халық шаруашылығы, ауыл шаруашылық бірлестігі

Дәйексөз үшін: Тоқтарбайұлы А. Халық шаруашылығын ұжымдастыру саясаты және оның нәтижелері 1954-1959 (Баян-Өлгий аймағы мысалында) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. 513-531 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_513-531

ПОЛИТИКА КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА И ЕЁ РЕЗУЛЬТАТЫ 1954–1959 ГГ. (НА ПРИМЕРЕ БАЯН-УЛГИЙ АЙМАКА)

Алтынбек Токтарбайулы¹

Университет финансов и экономики

(5, проспект Энхтайван, Улан-Батор, Монголия)

Преподаватель кафедры «Общественные науки»

Докторант кафедры истории, Монгольский национальный университет

 <https://orcid.org/0009-0005-8297-3600> E-mail; altiinbek@ufe.edu.mn

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Токтарбайулы А. 2026

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются процессы создания и развития сельскохозяйственных объединений, а также государственная политика по вовлечению животноводов в кампанию коллективизации. В ходе исследования подробно описывается идеологическая политика партии и влияние командно-административной системы на ускоренное вовлечение населения в коллективные формы хозяйствования. Также рассматривается формирование новой системы, при которой частные хозяйства были коллективизированы и интегрированы в административные единицы и хозяйственные объединения. *Цель и задачи исследования.* Правительство Монгольской Народной Республики в 1954–1959 гг. проводило политику ускоренной коллективизации сельского хозяйства. Основной целью исследования является изучение того, как данная политика была реализована в сельских районах, в частности в удалённом регионе с выраженными традиционными культурными элементами и национальной спецификой — Баян-Өлгий аймаке, а также анализ её результатов. В статье анализируется государственная политика коллективизации частных хозяйств и её результаты на примере Баян-Өлгий аймака на основе местных архивных документов. Автор опирается на источники советского периода, краеведческие исследования, а также работы постсоциалистического периода, в которых представлен многогранный подход к оценке данных процессов. *Результаты.* С 1954 года правительство МНР проводило политику широкомасштабного развития коллективизационного движения. В результате в 1958–1959 гг. практически за один год сельское хозяйство было полностью коллективизировано. Данная кампания успешно реализовалась при поддержке трудящихся казахского населения Баян-Өлгий аймака в условиях активной агитационно-пропагандистской работы. В регионе было создано множество сельскохозяйственных объединений, что привело к значительным изменениям в социально-экономической сфере. *Выводы.* Ускорение коллективизации потребовало реорганизации местной административной системы управления. В связи с этим в 1959 году была изменена структура сомонов и багов, и сформирована система «сомон-объединение», при которой административное управление сомона и руководство сельскохозяйственным объединением были объединены.

Ключевые слова: Баян-Өлгий аймак, Центральный комитет Монгольская народно-революционная партия, исполнительные органы местных органов власти, аймачный партийный комитет, коллективизация, объединение, сельское хозяйство, народное хозяйство, сельскохозяйственное объединение

Для цитирования: Токтарбайулы А. Политика коллективизации народного хозяйства и её результаты 1954–1959 гг. (на примере Баян-Улгий аймака)// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 1. С. 513-531. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_513-531

Кіріспе. 1950-жылдардың ортасында Моңғол Халық Республикасы (МХР) ауыл шаруашылығын социалистік қайта құру бағытын күшейтіп, жеке мал шаруашылығын жаппай ұжымдастыру саясатын жүзеге асырды. Бұл үдеріс елдің дәстүрлі көшпелі шаруашылық жүйесін түбегейлі өзгертіп қана қоймай, сонымен қатар әкімшілік-аумақтық басқару құрылымының қайта ұжымдастырылуына да алып келді.

Аталған тақырыптың өзектілігі ұжымдастыру саясатының тек экономикалық құбылыс ретінде ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік, саяси және басқару жүйесіндегі терең өзгерістерді туындатқан кешенді тарихи процесс екенімен айқындалады. Әсіресе Баян-Өлгий аймағы сияқты этникалық ерекшелігі бар, географиялық тұрғыдан шеткері орналасқан өңірде бұл саясаттың жүзеге асу ерекшеліктері толық ашылмаған.

Ұжымдастыру нәтижесінде қалыптасқан ауыл шаруашылығы бірлестіктері мен «сұмын–бірлестік» сияқты жаңа әкімшілік жүйенің пайда болуы аймақтық басқару тарихындағы маңызды трансформациялық кезең болып табылады. Осыған байланысты бұл үдерістің жергілікті деңгейдегі іске асу механизмін, оның әлеуметтік-экономикалық салдарын және басқару құрылымына әсерін зерттеу ғылыми тұрғыдан маңызды.

Зерттеудің маңызы Баян-Өлгий аймағындағы ұжымдастыру тәжірибесін деректік материалдар негізінде жан-жақты талдау арқылы Моңғолиядағы аграрлық саясаттың аймақтық ерекшеліктерін нақтылау және тарихи үдерістерге көпқырлы баға беру мүмкіндігін кеңейтуінде. Сонымен қатар бұл зерттеу дәстүрлі көшпелі шаруашылықтың социалистік жүйеге бейімделу жолдарын түсінуге және әкімшілік-шаруашылық интеграцияның тарихи моделін айқындауға үлес қосады.

Аталмыш мәселе төңірегінде соңғы жылдары Моңғолия ғалымдары біршама ізденістер жасады. Дегенмен осы зерттеулердің басты нысаны ұжымдастыру саясатының халық шаруашылығына көрсеткен зардабы мен кері әсері төңірегінде болды.

Біз осы жолғы зерттеуімізде ауыл шаруашылығы бірлестіктерінің құрылуы мен дамуы, олардың мүшелерінің жеке меншігіндегі мал және өндірістік ресурстардың ортақ меншікте шоғырлануы, сондай-ақ жаппай ұжымдастыру науқанының аймақтағы ерекшеліктері мен нәтижелері. Осы зерттеу арқылы Баян-Өлгий аймағының ұжымдастыру тарихын, оның әлеуметтік-экономикалық әсерін және ауыл шаруашылығының құрылымдық өзгерістерін жан-жақты көрсету көзделеді.

Осыған сәйкес ауыл шаруашылығын ұжымдастыру саясатының зардабы мен кері әсерін айшықтаудан көрі, жеке шаруашылықты ұжымдастыру саясаты нәтижесінде мемлекеттің әкімшілік-аумақтық бірліктері жүйесіне қалай әсер еткенін анықтауды мақсат еттік.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысының деректік базасын Баян-Өлгий аймағының Мемлекеттік архиві бөлімшесінің (БӨАМБ) қорларында сақталған ресми құжаттар құрайды. Атап айтқанда, аймақтық Еңбекшілер депутаттары Хуралы (ЕДХ)-ның Атқару әкімшілігі мен аймақтық Партия комитетінің қаулылары, шешімдері, есептері мен хаттамалары кеңінен пайдаланылды.

Сонымен қатар Моңғол Халық Революциялық партиясының Орталық комитеті мен Министрлер Кеңесінің ресми құжаттары, съезд материалдары мен пленум шешімдері дереккөз ретінде қарастырылды.

Зерттеу барысында кеңестік кезеңде жарық көрген ресми статистикалық жинақтар мен ғылыми еңбектер, т.б. тарихи зерттеулер қолданылды. Бұдан бөлек, 1990-жылдардан кейінгі демократиялық өзгерістер кезеңінде жарық көрген көпқырлы көзқарасқа негізделген зерттеулер мен өлкетану еңбектері де салыстырмалы түрде талданды. Бұл деректер ұжымдастыру үдерісінің аймақтық ерекшеліктерін жан-жақты қарастыруға мүмкіндік берді.

Зерттеу жұмысы тарих ғылымындағы жүйелік және тарихи-салыстырмалы әдістерге негізделеді. Негізгі әдістер ретінде салыстыру, жүйелеу, құжаттық (деректанулық) және статистикалық талдау әдістері қолданылды. Ұжымдастыру саясаты тек экономикалық құбылыс ретінде ғана емес, сонымен қатар саяси-идеологиялық және әкімшілік басқару жүйесімен тығыз байланыста қарастырылды.

Әкімшілік құрылым мен шаруашылық жүйенің өзара ықпалдастығын талдау барысында құрылымдық-функционалдық тәсіл қолданылды. Бұл тәсіл «сұмын–бірлестік» жүйесінің қалыптасуын тек экономикалық емес, сонымен қатар басқару жүйесінің эволюциясы ретінде қарастыруға мүмкіндік берді.

Талқылау. Мындаған жылдар бойы төрт түлік малдың табиғи ырғағына сай көшпелі өмір салтын ұстанып, бытыраңқы әрі өзін-өзі ғана қамтамасыз ету сипатындағы шаруашылық жүргізіп келген малшы қауымды дәстүрлі қалыптасқан тұрмыс жүйесінен шығарып, оларды ауыл шаруашылығы мен өнеркәсібі дамыған қоғамның еңбекші азаматтарына айналдыруда ұжымдастыру үдерісі маңызды тарихи рөл атқарды.

МХР ауыл шаруашылығын ұжымдастырып, кооперативке біріктіру қозғалысын сол кездегі саяси билеуші күш Моңғол Халық Революциялық партия (МХРП)-сы және оның Бас хатшысы Ю. Цэдэнбал бастаған жетекшілікте жүзеге асырды. Ол кейіннен: *«Халық шаруаларын социалистік қоғамдық шаруашылық жүйесіне толық тарту үдерісі 1921 жылғы Халық революциясымен тең дәрежедегі тарихи маңызға ие ірі оқиға болып саналады»* деп субъективті түрде тұжырым жасады (Цэдэнбал, 1967: 421).

Ю. Цэдэнбалдың бұлай деуінің өз себебі бар еді. Халық шаруашылығын мәжбүрлеп ұжымдастырудың ауыр сабақтары осы елде 1930-жылдары орын алған экономикалық және саяси келеңсіздіктен белгілі болатын. Өткен ғасырдың 30-шы жылдары МХРП-сы оң және сол қанатқа бөлініп, елдің болашақ дамуы жөнінде пікірталас жүріп жатқан уақытта, 1928 жылы Коминтерннің белсенді қатысуымен «Солшылдар» билікке келді. Солшылдар Монголияда социализм орнату мақсатында әрекет еткен кезде елдің саяси және әлеуметтік-экономикалық жүйесінде айтарлықтай ауытқулар туындады.

Коминтерн мен Кеңес Одағының толық өкілетті өкілдері, нұсқаушылар елді қатаң қадағалап, барлық іс-шараларды ұйымдастыруға кіріскендіктен, Монғолдың жоғарғы мемлекеттік билік органы Ұлы Хурал, Кіші Хурал және Үкімет өз өкілеттігінен айырылып, халықтың билікке деген сенімі төмендеді. Солшыл билігі Коминтернмен тығыз байланыста жұмыс жасап, олардан тұрақты кеңес алып, бірлесе әрекет етті.

Кеңес Одағының моделін көшіріп, жеке меншікті жойып, малшылардың мал-мүлкін мәжбүрлеп ұжымдастыру арқылы коммуналдық, кооперативтік, артель сияқты ұжымдарды көптеп құруға кірісті. Бұл жолы бір сөзбен айтқанда Моңғолия Кеңестік саясатының құрбандығына (тәжірибе алаңы) айналды.

Ұлт ерекшеліктерін ескермей, социализм орнату мақсатын асыра сілтеп іске асыру нәтижесінде малшылар өз малын ортақ меншікке беруден бас тартып, көпшілігі малын талан-таражыға салып, кей-біреулері шекара асып қашуға ұмтылғандықтан экономикалық дағдарыс туындап, ел бойынша кең тұтынылатын тауарлар тапшылығы пайда болды. Ал елдің экономикасының негізі саналатын мал басы қысқа мерзімде 7 миллионға азайды. Халықтың наразылығы шарықтау шегіне жетіп, елдің оңтүстік бөлігіндегі 10 аймақтан 42 мыңнан астам адам көршілес Қытай Республикасына босып кеткен. Ал солтүстік аймақтарда халықтың көтеріліс қозғалыстары 1929, 1930 және 1932 жылдары орын алды.

Осылайша Солшылдар өз саясатын қарап көруге және халық мүддесімен санасуға мәжбүр болды. Сөйтіп өз қателіктерін түзету мақсатында «Жаңа серпінді саясат»-ын жариялап мәжбүрлеп құрылған кооперативтер мен коммуналарды таратып, малшыларға мал-мүлкін қайта қайтарды. Бұл саясат 1932–1940 жылдар аралығында өз жалғасын тапты.

Сөйтіп ел ішіндегі келеңсіздік арылып, ел экономикасы тұрақтанған сәтте арада 8 жыл салып халықты ұжымдық еңбекке шақырған бұл саясат алдыңғысынан жұмсақ әрі икемді түрде жүріле бастады.

1940 жылы шақырылған МХРП-ның X съезінен халықтық өндірістік бірлестіктерін дамытып, бірігіп мал өсіру, шөп дайындау, қора-қоршау салу, құдық қазу, жүкті тасымалдау сияқты қарапайым еңбек түрлері арқылы алғашқы бірлестік құруға болатыны көрсетілген.

Сөйтіп 1954 жылы МХРП-ның XII съезінен халық шаруашылығын қысқа мерзімде ұжымдастыру және біріктіру саясатын қолдаған шешім қабылданды. Бұл халықтың

қолындағы малын ортақ меншікке алу болды. 1958–1959 жылдары бүкіл ел бойынша жеке шаруашылықтың малы мен шаруашылығын ұжымдастыруға бағытталған науқан жүргізіліп, Моңғолияда ауыл шаруашылығын бірлестікке қамыту саясаты қысқа мерзімде сәтті іске асты.

Бұл қозғалысқа Баян-Өлгий аймағы халқы бірдей қатысып аймақ көлемінде алғашқы болып 1942 жылы Алтанцөгц сұмында Халықтық өндірістік бірлестігі орнады. Осылайша аймақ халқы халық шаруашылығын ұжымдастыру науқанына белсене қатысқаны жөнінде көптеген деректерде көрсетілген.

«Халықтық» деген сипаттағы жеке шаруашылықты, шаруашылық иелерінің көпшілігін ұжымдық немесе кооперативтік шаруашылыққа айналдыру Монгол елінде мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан көшпелі мал шаруашылығының формасын түбірімен өзгерту мәселесі болғандықтан, партияның съезінің құжаттарында ұжымдастыру қозғалысын *«елде социализм орнату бойынша ең маңызды әрі ең күрделі мақсат»* деп ерекше атап көрсеткен.

Мұндай ұжымдастыру мақсатын «сәтті жүзеге асыру» үшін Кеңес Одағының тәжірибесіне және көмегіне сүйену міндетті болып саналды. Шын мәнінде Кеңес Одағы мен социалистік елдерде қалыптасқан теориялық негіз дайын болды. Бұл В.И. Лениннің кооперативтік теориясы еді.

В.И. Лениннің кооперативтік теориясына сәйкес, шаруашылықты жеке формадан мемлекеттік немесе кооперативтік формаға мәжбүрлеп ауыстыру мүмкін емес, сондықтан мұндай түбегейлі жаңару сипатындағы үдеріс толықтай жеке шаруашылық иелерінің өз еркіне немесе «ерікті принципке» сүйене отырып жүзеге асырылуы қажет деп есептелген.

Ел ішіндегі келеңсіздік арылып, ел экономикасы тұрақтанған сәтте арада 8 жыл салып халықты ұжымдық еңбекке шақырған бұл саясат алдыңғысынан жұмсақ әрі икемді түрде жүріле бастады.

МХР-сы жеке шаруашылықтарды ұжымдастыру саясаты жөнінде өткен ғасырдың екінші жартысында маркстік-лениндік ілімі бойынша теория, идеология және мемлекеттік саясат тұрғысынан айтарлықтай зерттеп зерделеді.

Атап айтсақ, 1970-жылдары ауыл шаруашылық бірлестіктерін теориялық және практикалық жағынан зерттеу жұмысы қарқын алып, мемлекет тарапынан жеке шаруашылықтарды ұжымдастыру саясатын маркстік-лениндік теорияны басшылыққа ала отырып зерделеуге кірісті. Нәтижесінде маркстік тарихнама бойынша С. Жадамба (Жадамба, 1958: 3), М. Даш (Даш, 1941: 30), Д. Түмэнжаргал (Түмэнжаргал, 1972: 98), Б. Лүмбэн (Лүмбэн, 1975: 69), Д. Балжинням, Я. Шагдар (Балжинням, Шагдар, 1979: 20) сынды зерттеулерде ұжымдастыру саясатын таптық тұрғыдан түсіндіріп, социализм кұрудағы ең сара жол деп көрсетті.

Бұл мәселе бойынша жарық көрген БНМАУ-ын түүх (БНМАУ-ын түүх, 1955), Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын түүх – III том (БНМАУ-ын түүх. 1966, 1968, 1969), Монгол улсын түүх – V том (Монгол улсын түүх, 2003) іргелі зерттеу еңбектері мәселенің тарихи қырларын жан-жақты қарастырады.

Алайда Моңғолияда 1990-шы жылдардан басталған демократиялық өзгерістер нәтижесінде тарих ғылымының теориялық-әдістемелік негіздері өзгеріп, көпжақты көзқарас пайда болғаннан кейін, ғалымдардың зерттеулерінде ұжымдастыру қозғалысының жетістіктері мен кемшіліктері атап өтілгенімен шаруашылықты ұжымдастыру нәтижесінде әкімшілік бірлікпен бірлестікті қамтыған жаңа жүйенің қалай қалыптасқаны жайында зерттеу жасалмады.

Жәнеде өлке тарихы зерттеулерінде А. Мініс, А. Сарай (Минис, Сарай, 1960: 120), Т. Алданыш (Алданыш, 1975: 5), Х.Ислам (Ислам, 1980: 215), М. Құрметқан (Құрметқан, 1997: 120), Ш. Жүкей (Жүкей, 2000: 170), Х. Зардыхан (Зардыхан, 2003: 199) қатарлы ғалым, зерттеушілер еңбегінде ауыл шаруашылығын ұжымдастыру жөніндегі үкімет саясатына қысқаша тоқталып, кей бір кемшіліктерін атап көрсеткенімен ұжымдастыру қозғалысының нәтижесінде пайда болған сұмын-бірлестік жүйесі туралы зерттелмеуі бұл реткі зерттеуіміз жоғарыдағы олқылықтың орнын толтыруға азды-көпті өз үлесін қоспақ.

Жәнеде осы мәселе бойынша жүргізілген зерттеулер қысқа әрі жергілікті архивтік құжаттарды аз қолданған қатарлы кемшіліктерге ие болғандықтан осы реткі біздің зерттеудің жаңа тұсы алдыңғы зерттеулерде талқыланбаған мәселелердің басын ашып тың деректер бойынша толықтырылды.

Зерттеу Моңғол Халық Республикасының ауыл шаруашылығы саласы аясында жүргізілгендіктен, жер-су атаулары, әкімшілік-аумақтық бірліктер мен ұжымдық шаруашылық атауларының мағынасын бұрмаламау мақсатында түпнұсқадағыдай, яғни монғол тілінде сақталып жазылғаны ескерілген жөн.

Нәтижелері. 1950-ші жылдардың орта шенінде МХР-сы ауыл шаруашылығын ұжымдастыру қимылын өрістетуге жөнінде үкіметпен партия тарапынан көптеген маңызды іс шаралар ұйымдастырды.

МХРП-ның XII съезі 1954 жылдың қарашасында өтіп, партия ережесіне өзгертулер енгізіп, МХР-ның экономикасы мен мәдениетін дамытудың екінші бесжылдық жоспарына арналған нұсқауларды бекітті. Съезд елдегі социализмнің негіздерін құру жөнінде партия тарапынан қойылған мақсаттарын анықтады. Сонымен қатар ауыл шаруашылығын дамытудың негізгі мақсатын халықтық бірлестік және қазына шаруашылығын ұйымдастыру мен басқаруды нығайту, сондай-ақ еңбекшілерді ұжымдық шаруашылықтың артықшылықтарына сендіру арқылы оларды тиімді ірі шаруашылықтарға айналдыру деп санады.

МХРП-ның XII съезінің шешімдерін орындау мәселесі 1954 жылы желтоқсанда аймақтық Партия комитетінің белсенділер жиналысында талқыланды. Белсенділер жиналысында ауыл шаруашылығын дамытуға қатысты Партия съезінен қойған мақсаттарды жүзеге асыру үшін аймақтың жаңа бесжылдық жоспарының бағыты анықталды.

1954 жылы сәуір айында МХРП-ның Орталық комитеті пленумы отырысында халықтық өндіріс бірлестігінің үлгілік ережесін дайындап қабылдану шешімін шығарды. Сөйтіп 1955 жылы МХР-ның Ауыл шаруашылық озаттарының мемлекеттік алғашқы құрылтайы болып, ауыл шаруашылық бірлестігінің үлгілік ережесін бекітіп, халықтық өндіріс бірлестігін «ауыл шаруашылығы бірлестігі» деп атады. Жаңа ережеде бірлестік мүшелерінің жеке малының саны белгіленіп, еңбекке қабілетті әрбір мүше жыл сайын кемінде 75 еңбек күнін атқаруға тиіс, және тек отағасы ғана емес, отбасының 16 жастан асқан барлық мүшелері кооператив мүшесі болуға міндеттелген. Жәнеде ауыл шаруашылық бірлестігін ұжымдық еңбек, өндірістік құрылдарды қоғамдық меншікке негізделген ұжымдық социалистік шаруашылық ретінде нығайтуға бағытталған.

Екінші бесжылдық жоспар жылдарында ауыл шаруашылығы бірлестіктерінің саны біртіндеп артты. 1954 жылғы мәлімет бойынша аймақ көлемінде 443 мүшесі және ортақ меншіктегі 14 000 бас мал тиесілі 12 бірлестік жұмыс істеді. Бұл жеке шаруашылықтың тек 1,1 %, барлық малдың 5 %-ын ғана қамтығанын көрсетеді. Бұл жаңадан құрылған бірлестіктерге әртүрлі қолдау шаралары мен насихаттауға қарамастан, ел экономикасының негізгі көзі саналатын мал шаруашылығын ортақ меншікке айландыру үрдісі тоқырауда болғанын көрсетеді.

1955 жылдың 1 қыркүйегінен кейін бірлестікке ілесуші барлық жаңа мүшелер арасындағы мал саны және табын құрамын алып көрсек:

- Малсыз 2,5%,
- Бір басқа дейін ірі қарасы барлар 1,7 %,
- 1-10 дейін ірі қарасы барлар 25,7 %,
- 11-30 дейін ірі қарасы барлар 46,8 %,
- 31-50 дейін ірі қарасы барлар 15,1 %,
- 51-60 дейін ірі қарасы барлар 1,9 %,
- 61-100 дейін ірі қарасы барлар 4,1 %,
- 101-150 дейін ірі қарасы барлар 1,3 %,
- 151-200 дейін ірі қарасы барлар 0,3 %,

- 201-260 дейін ірі қарасы барлар 0,09 %,
- 260 басынан жоғары ірі қаралы (жоқ) (БӨАМАБ. 1-қ. 1-т. 593-іс. 25-п).

Осыдан көрініп отырғандай, кедей және орта дәулетті шаруашылықтардан бірлестікке ілесуі айтарлықтай көп болып, ал көп малды шаруашылықтардың бірлестікке қамтылу қозғалысы баяу екенін көрсетеді. Сондықтан аймақ көлемінде кооперативтердің саны біртіндеп артқанымен, малдың белгілі бір бөлігі әлі де бай шаруашылықтардың қолында қалды.

1953 жылғы жағдай бойынша 1-100 бас малы бар отбасы, халық шаруашылығының жалпы санының 65%-ын құрауы малшы көпшілігінің негізінен кедейлер екенін көрсетеді. Сонымен қатар, бірлестікке ілесушілердің 79 %-ы 1-100 басқа дейін, аз малы бар болуы ортақ меншіктегі мал саны аймақтағы барлық малдың 31 %-ын ғана құрады.

Осы себептерге байланысты бірлестіктердің малы өсіп, кірістері артқанымен олар партия мен үкімет қойған талаптарға жете қоймады. Деректерге қарағанда, аймақта 1957 жылғы жағдай бойынша бірлестікке ілеспеген 2001 бай малшы отбасында 228 920 бас мал болған (БӨАМАБ. 1-қ. 1-т. 654-іс. 36-п), яғни олар өз меншігін ортақ меншікке айналдыруға ниеті жоқ және де бір сөзбен айтқанда «ел соңында қалғандар» болды.

Кесте 1. Баян-Өлгий аймағындағы ауыл шаруашылығы бірлестігінің өсуі (Мініс, Сарай, 1960: 80).

Жылдар	Ауыл шаруашылы бірлестігінің саны	Отбасы саны	Мүшелер саны	Ортақ мал (басы)
1942	2	33	33	12
1943	5	91	91	1 301
1950	6	107	107	1 508
1952	11	207	207	2 222
1954	12	446	446	11 894
1956	24	3 019	5 925	130 367
1957	36	5 798	11 828	277 883

Кестеде көрсетілгендей Баян-Өлгий аймағы аумағында алғаш 1942 жылы ұжымдық шаруашылық негізі қаланса, олардың саны 1954 жылы 2-ден 12-ге дейін өскен. Және де 1954 жылдан бастап бірлестіктер тек ғана мал шаруашылығын қолға алды. Соның нәтижесінде 1954–1957 жылдары аралығында бірлестік саны мен мүшелері өсіп ғана қоймай, ортақ малы 1954 жылғы есепте 11 894 болса, 3 жыл ішінде мал басы 277 883 болып өскенін байқауға болады.

Бірлестік әлеуетін арттырып мүшелерін көбейту мақсатында үкіметтен ауқымды іс-шаралар ұйымдастырылды. Мысалы, 1953 жылы аймақтық ЕДХ-нің Атқару әкімшілігінде «Халықтық өндірістік бірлестік бөлімі» болып құрылған болса 1955 жылдан бастап «Бірлестік станциясын басқару бөлімі» болып ұлғайтылды. Бұл бөлім бірлестіктердің есеп-қисабы мен тіркеуін жүргізуге, еңбек күндерін және өндіріс жоспарын ұйымдастыруға көмек көрсетті. Сонымен қатар бірлестік бастығы мен есепшілерге кеңес беру, семинарлар өткізу, бірлестік жұмысын ұйымдастыру, ортақ еңбектің артықшылықтарын жеке шаруашылықтар арасында насихаттау сияқты идеологиялық және ұйымдастырушылық іс-шараларды жүргізді.

1955 жылдан бастап аймақта малшыларды бірлестікке ілестіру, әр бірлестіктің ішкі ережесін әзірлеу жұмыстары жүргізіліп, бірлестіктің артықшылықтары туралы тақырып барлық аймақтарда насихатталды. Нәтижесінде аймақтың малшылар арасында бірлестікке ілесу қозғалысы күшейіп, дәулеті аз шаруашылықтармен қатар бай шаруашылықтарды да бірлестікке ілестуге әртүрлі жолдармен сендіру және тарту шаралары басталды.

Осы шараларға саяси және идеологиялық сипаттағы насихат жұмыстары жүргізіліп, билік малшыларға мал бағу әдістері ескі (дәстүрлі), артта қалған (мешеу) технологиямен жүргізіліп жатыр, малдың күтімі нашар, мал қоралары мен жем-шөп дайындау жұмыстары жеткіліксіз деген сияқты сын айтылды. Алайда, шын мәнінде малдың табиғи шығынымен жұттың болуы

дәстүрлі мал бағу әдістерінің олқылығы емес адамзат тарихының әр кезеңінде болып келген жәйт екені мәлім еді.

Тіпті Бірінші бесжылдықта (1947–1952) мал өсіру жоспарының орындалмау себебін атап өту барысында үкімет басшысы Ю. Цэдэнбал: «...мал шаруашылығының көп бөлігі шағын өндірушілердің қолында, тарқай тараған жүздеген мың халықтық шаруашылықтар болғандықтан, оны қоғамдағы ірі шаруашылық сияқты тез дамыта алмады» деген пікір айтты (МАХН, 1955: 31). Бұл пікір малшылар өз малын ортақ меншікке айналдырып, бірігіп кооперативке қосылмайынша мал шаруашылығын дамытуға тиімді жол жоқ екенін насихаттады.

Аймақтық ЕДХ-ның Атқару әкімшілігінің № 19 шешімімен 1955 жылы 8-ші наурызда, Дэлүүн сұмының 3-ші бағына қарасты 27, Цагаангол сұмының 3-ші және 9-шы бағынан 25, Баяннуур сұмының 4, 5, 6 және 7-ші бағынан 90 және Цагааннуур сұмының 3-ші бағының 35 жеке шаруашылық иесіне халықтық өндірістік бірлестіктің үлгілік ережесінің 2-бабына сәйкес халықтық өндірістік бірлестігін құруға рұқсат етілді (БӨАМАБ. 1-қ. 1-т. 548-іс. 109-п).

Сонымен қатар, 1956 жылы 13-ші наурыз күні ЕДХ-ның Атқару әкімшілігінің №42 шешімімен Буянт сұмының «Мандах Нар» бірлестігі, Баяннуурда «Алтан Гадас» бірлестігі, ал Булганда «Оргил» және «Залуу үе» қатарлы бірлестік құруға рұқсат берілді.

Кесте 2. Жаңадан құрылған бірлестіктердің жан саны және ортақ дәулеті (БӨАМАБ. 1-қ. 1-т. 601-іс. 29-п).

	Сұмын атауы	Бірлестік атауы	Жан саны			Ортақ мүлік (мал)					
			Отбасы	Мүшелері	Барлығы	Түйе	Жылқы	Сиыр	Қой	Ешкі	Барлығы
1	Буянт	Мандах нар	21	41	78	--	19	125	737	287	1 168
2	Баяннуур	Алтан гадас	33	33	122	1	20	5	213	597	836
3	Булган	Оргил	45	101	--	--	4	5	146	198	353
4		Залуу үе	26	49	72	2	13	5	41	253	669

Жаңадан құрылған бірлестіктер бастапқы кезеңде мал саны мен адам құрамы жағынан шағын болған. Мандах нар бірлестігі мүшелерінің саны аз болғанымен, ортақ мал басы салыстырмалы түрде көп болған. Ал Оргил бірлестігі жағдайында керісінше, мүшелер саны көп болғанымен, ортақ мал саны аз екені анықталады. Осылайша, шағын және ірі бірлестіктер біртіндеп біріктіріліп, олардың саны кезең-кезеңімен арта түскені байқалады.

1956 жылдың соңында аймақ көлемінде барлығы 32 ауыл шаруашылығы бірлестіктері жұмыс істеп, осы бірлестіктерде аймақтың барлық малының 85 %-ы, отбасының 70 %-ын, халықтың 70 %-ын құрады (БӨАМАБ. 1-қ. 1-т. 697-іс. 2-п).

Сондай-ақ, 1957 жылы 23-ші қаңтар күні ЕДХ-ның Атқару әкімшілігі мүшелерінің № 4/9 шешімімен төменде көрсетілген бірлестіктер көптеп құрылды.

Кесте 3. Жаңа құрылған бірлестіктер тізімі (БӨАМАБ. 1-қ. 1-т. 604-іс. 1-2-п).

№	Сұмын атауы	Бірлестік атауы	Бақ	Отбасы саны	Мүшелер	Мүлік (б. мал)
1	Дэлүүн	Октябрь 39	1, 2, 8	122	278	5 301
2		Урагшаа	4, 5, 9	155	372	3 110
3		Хунтын мандал	10	32	66	1 200
4	Толбонуур	Алтын Өлке	2, 3	150	320	4 900
5		Жаңа нұр	10, 11, 4	125	260	5 429
6		Алтан булаг	1	70	150	2 060
7	Ойгор	Достық шың	--	65	133	2 588
8	Цагааннуур	Партизан	3	18	--	285
9	Буянт	Ялалтын оргил	2	32	82	2 504
10	Алтанцөгц	Цагаан Түнгийн билчир	5	27	63	240

Жоғарыда аталған 6 сұмын аумағында жаңадан құрылған 10 бірлестікте орта есеппен 80 отбасы, 180 мүше және шамамен 2 800 бас мал шоғырланған. Бұл көрсеткіштер бірлестіктердің бастапқы кезеңде салыстырмалы түрде іріленген құрылым ретінде қалыптасқанын көрсетеді. Сонымен қатар, аталған бірлестіктерге моңғол және қазақ тілдерінде, революциялық-социалистік сипаттағы атаулар берілгені байқалады.

1957 жылдың қарашасында малшыларды бірлестікке ілесу бастамасын қолдап, белсенділігін арттыру мақсатында Партия комитетінің пленум отырысы болды. Отырыста, «Ауыл шаруашылығы бірлестігінің қазіргі жағдайы және партия ұйымының мақсаттары» деген мәселе талқыланды. Пленумде алдағы мақсаттар анықталып, бірлестіктердің орталықтарын орналастырып ретке келтіру, ортақ дәулетті арттыру арқылы мүшелерді қоғамдық еңбекке біркелкі тарту, халық шаруашылық иелеріне бірлестіктің артықшылықтарын түсіндіру, үлгілік ережелерді өмірде жүзеге асыру, партия ұйымдары арқылы бірлестіктің өндірістік қызметіне терең араласып жұмыстау және партия мүшелерінің көшбасшылық қабілетін арттыруды маңызды деп танылды.

Осы шаруалар аясында бірлестікке кіруге ниетті малшыларды жан-жақты қолдау көрсету арқылы оларды қамту, көптеп үгіт нәсихат жұмысын партия ұясы қызметкерлері белсенді түрде жүргізді. Құзырлы орган (№ 9/24) шешімімен 1957 жылы 7-ші наурыз күні төмендегі бірлестіктер жаңадан құрылды.

Кесте 4. Жаңадан құрылған бірлестіктер және олардың мал мен адам саны (БӨАМАБ. 1-к. 1-т. 651-іс. 4-п).

№	Сұмын атауы	Бірлестіктің атауы	Бақ	Отбасы саны	Мүшелер	Мүлік (мал)
1	Алтанцөгц	Нар мандах	1, 6	25	65	761
2	Ногооннуур	Талап	3, 5	48	119	624
3	Буянт	Мөнх хайрхан	4, 5	19	40	525
4	Цагааннуур	Достық	6	66	137	63

Жоғарыдағы Алтанцөгц, Ногооннуур, Буянт, Цагааннуур сұмындары аумағында құрылған бірлестіктердің әрқайсысына орташа есеппен 40 отбасы, 90 мүше және 493 бас мал тиесілі екені байқалады. Бұл көрсеткіштер аталған бірлестіктердің ауқымы шағын, экономикалық әлеуеті төмен болғанын аңғартады. Дегенмен 1955–1957 жылдары жеке шаруашылық иелерінің бірлестікке қамтылу қозғалысы жаңа деңгейге көтерілгенін айта кеткен жөн.

Атап өтсек, 1953 жылы «ортақ 5 141 бас мал мен 321 мүшесі бар 11 бірлестік болса, 1957 жылы ортақ 277 833 бас мал, 11 828 мүшесі бар 36 бірлестік құрылып (Алданыш, 1975: 6), бірлестік саны 3,2 есе, мүшелер саны 36 есе, ортақ меншіктегі мал саны 54 есе өсті. Яғни, аймақтың барлық отбасы және жеке шаруашылық иесінің 63,5 %-ы, барлық малдың 68,6 %-ы бірлестікке қаптылып, бірлестіктің ортақ меншігінде малдың 27,5 %-ы тиесілі болды.

Жаппай ұжымдастыру қозғалысының өрбуі (1958–1959).

1958 жылы наурыз айында шақырылған МХРП-ның XIII съезі халық шаруашылығы мен мәдениетін дамыту туралы үш жылдық (1958–1960) жоспарын бекітті. Съезде барлық ауыл шаруашылығы салаларының түбегейлі дамуына тек социалистік қайта құру арқылы ғана қол жеткізуге болады деп есептеді. Сонымен қатар барлық ауыл шаруашылығы бірлестіктерін шаруашылық және ұйымдастыру тұрғысынан нығайтумен қатар, «алдағы үш жылда халықтық шаруа қожалығының көпшілігін ерікті негізде ұжымдық біріктіру орынды» деп шешті. Осылайша, бүкіл ел көлемінде жаппай ұжымдастыру науқаны басталды. Бұл науқан Моңғолия тарихында «Нэгдэлжих хөдөлгөөн» немесе «Бірлестіктендіру қозғалысы» деген атпен орын алды.

Аймақтық Партия комитетінің 1958 жылғы қыркүйек айындағы екінші пленумында МХРП-ның Орталық Комитеті және Министрлер Кеңесінің ауыл шаруашылық бірлестігін одан әрі нығайтып дамыту туралы № 101/102 қаулысының жүзеге асыру мәселесі қаралып талқыланды. Пленум еңбекші қауымды ұжымдастыру қозғалысына шақыру мәселесі көтерілді.

Халық бірлестікке отбасы, туыс-туған және бақ, сұмын болып ілескенімен басқа аймақтардан қарағанда асығыс, жылдам ерікті қағидатты бұзған жағдайлар болды. Мысалы, 1958 жылы халық шаруашылығының ұжымдастыру деңгейі Бұлғын аймағында 50 %, Баянхонгор аймағында 56% болса Баян-Өлгийде 66 %-ға жетті. Сондықтан ұжымдастыру қозғалысы үгіт-насихат және қысым көрсету, бірлестік құруды талап ету сынды іс әрекет арқылы жүзеге асырыла бастады.

«Жаппай бірлестіктендіру» туралы партия мен үкіметтің саясатын «Социалистік қоғам құрудың жарқын жолы», «халық шаруашылығының дамытудың тиімді жолы» деп түсіндірілді. Бұл саясатқа моңғол халқы, сонын ішінде қазақтар қауымы айтарлықтай еш қарсылық жасамағаны байқалады. 1937 жылдардағы саяси репрессия кезіндегі секілді ел арасында қалған келеңсіз жайттар аз болғанға ұқсайды. Әрине атадан жалғасқан малын үкіметке, ортақ меншікке өткізіп беру оңай емес. Бірақ үкіметтің қазақ қауымына ұстанған оң саясаты мен жан жақты көмегі халықтың Партия саясатына деген сеніміне ие болды. Осылайша қазақтар ұжымдастыру науқаны кезінде елдің басқа аймақтарындағы сияқты малын өткеруден бас тарту, үкімет адамдарына әр-түрлі қарсылық көрсетіп бір сөзбен айтқанда у-шу шығармады.

Тек кейбір ұсақ-түйек келеңсіз жағдайлар ел арасында кездескенін айта кеткен жөн. Атап айтқанда, ұжымдастыру науқаны барысында халық арасында түрлі сипаттағы алып-қашпа әңгімелер мен қауесеттер кеңінен тарала бастады. Соның салдарынан кейбір малшылар мал-мүлкін ұжымға толықтай өткізудің алдында оны әдейі ысырапқа ұшыратып, мал басын қысқартуға барған жағдайлар да тіркелген. Мұндай құбылыстар Цэнгэл және Толбо сұмын аумағында орын алғаны деректерде көрсетіледі (Жүкей, 2008: 158).

Сонымен қатар, мал басы көп кейбір ауқатты малшылар мемлекет алдында міндетті түрде тапсыруға тиіс алым-салық міндеттемелерінен жалтару мақсатында ұжымға кіруді сылтау етіп, малын ортақ меншікке өткеру жағдайлары да орын алған. Бұл олардың мал басының едәуір бөлігін ұжымға өткізу арқылы мемлекет алдындағы міндеттерін жеңілдетуге ұмтылуымен түсіндіріледі. Алайда олар малды ортақ меншікке өткеру барысында көбіне өздерінің кәрі, арық-тұрақ, сапасы төмен малдарын өткізгені байқалады.

Жоғарыдағы оқиғаларға байланысты МХРП-ның Орталық комитеті 1959 жылдың қаңтарында партияның барлық ұйымдарына және мүшелеріне арнайы хат жолдады. Хатта көптеген малшылар мен жеке шаруашылық иелері ұжымдық шаруашылыққа қосылып жатқанына байланысты туындаған кейбір қайшылықтар мен қиыншылықтардың нақты себебін ашып түсіндірумен қатар, дұшпандық ниеті бар адамдар бірлестіктің беделін түсіру мақсатында түрлі қауесет таратып, саналы түрде халықтың малын ысырапқа ұшыратып, жайылымдарды бүлдіру, қоғамдық мүлікті заңсыз пайдалану сияқты әділетсіз әрекеттер жасағанын атап көрсеткен. Сондай-ақ хатта осы құбылыстармен күресудің және ұжымдық шаруашылықтың мәнін малшылар мен еңбекшілерге дұрыс түсіндірудің маңызы ерекше екені көрсетілген.

Осыған байланысты аймақтық Партия комитетінің пленумында былай делінген: «Бірлестіктердің нығаюы мен дамуын дұшпандық ниеттегі тұлғалар қызғанып отыр. Бірлестіктердің дамуы мен гүлденуінің негізін қалаған ортақ мүлікті пайдалану, бірлестікке қарсы сөз тарату, «бірлестікке қосылып тұрмыс жақсармас» деп халықты бірлестіктен алыстатуға тырысу, бірлестік мүлкін ұрлау сияқты таптық күрестің дұшпандық әрекеттері байқалуда» дей келе үгіт-насихат жұмыстарын күшейту міндеті қойылды.

1957 жылдың күзіне қарай бүкіл ел көлемінде ұжымдастырылмаған аймақ, сұмын, бақ іс жүзінде қалмағанымен, бірлестік мүшелері ел халқының небәрі үштен бірін, яғни 34,4 %-ын ғана құраған. 1957 жылдың соңына дейін ұжымдастыру деңгейі 50 пайыздан асқан аймақтар саны екеу (Баян-Өлгий және Баянхонгор) болды. Мемлекет бойынша орташа көрсеткіштен жоғары деңгейде ұжымдастырылған аймақтар қатарына Булган, Ховд, Увс, Өмнөговь және Өвөрхангай аймағы енді. Ал орташа көрсеткіштен төмен деңгейде ұжымдастырылған аймақтар саны онға жеткен. Ең төмен көрсеткіш Сүхбаатар аймағында тіркелсе, ең жоғары көрсеткіш Баян-Өлгий аймағында байқалған (Дэлгэржаргал, 2023: 44).

1958 жылдың соңынан 1959 жылдың бірінші маусымына дейін ұжымдастыру қозғалысы бүкіл өлкені қамтыған барлық халықтық қозғалыс ретінде өрбіді. Осы науқанға жеке шаруашылық иелері, сондай-ақ бақ пен сұмын халқы бірлесе отырып қосыла бастады. 1959 жылдың бірінші маусымында аймақтағы жеке шаруашылық иелерінің 90-100 %-ы ұжымдастырылып, бүкіл ел бойынша бұл көрсеткіш 97,9 %-ға жеткен (Минис, 1988: 317).

МХРП-ның Орталық комитетінің Саяси Бюросы 1959 жылы 18-ші сәуірде Баян-Өлгий аймағы құрылғанының 20 жылдық мерейтойын атап өту туралы № 134 қаулы қабылдады (БӨАМАБ. 1-қ. 1-т. 794-іс. 1-п). Қаулыға сәйкес, аймақтың 20 жылдық мерейтойына орай «елдің халық шаруашылығы мен мәдениетін дамытуға арналған 3 жылдық жоспар»-ына берілген міндеттер мерзімінен бұрын орындалуы тиіс екені аймақтық Партия комитетіне жүктелді. Сонымен қатар, осы іске аймақтың барлық халқын белсенді қатыстыру және жұмылдыру міндеті қойылды. Бұған жеке шаруашылық иелерін ұжымдастыру қозғалысын күшейту, малшыларды түгелімен бірлестікке қамту ісін маңызды деп атап өтті.

МХРП-ның Орталық комитетінің IV пленумында «Халық шаруашылығын ұжымдастыру нәтижелері және ауыл шаруашылығы бірлестіктерінің шаруашылық ұйымдастыру тұрғысынан нығайту жөніндегі кейбір маңызды шаралар туралы» Министрлер Кеңесінің төрағасы Ю.Цэдэнбалдың баяндамасын тыңдап, талқылады. Пленумында: «Социалистік революцияның ең күрделі мақсаттарының бірі болған шағын өндірушілерді социалистік даму жолына қосу міндетін шешкенін» зор қуанышпен жариялады (Цэдэнбал, 1967: 326).

Баян-Өлгий аймағының еңбекшілері 1959 жылдың мамырында ауыл шаруашылығы бірлестігіне 100 %-ға қамтылып (БӨАМАБ. 1-қ. 1-т. 842-іс. 9-п), ортақ меншікке барлық малдың 66 %-ы енгізіліп, ұжымдастыру қозғалысы Баян-Өлгий аймағында жеңіске жеткенін белгіледі.

Ел көлемінде 1958 жылдың соңында 727 шағын бірлестік болса, 1959 жылы олар 389 ірі бірлестікке біріктірілді. 1959 жылдың соңына қарай жеке шаруашылық иелерінің 99,3 %-ы, барлық малдың 73,8%-ы ұжымдастырылды (Цэдэнбал, 1959: 8–9). Хэнтий және Бұлғын сияқты аймақтарда кейбір бірлестіктердің мал басының көп бөлігі жеке меншікте болуынан 1959 жылдың шілдесінде жеке малды қайта ортақ меншікке алуға бағытталған қозғалыс болды. Сол уақытта Баян-Өлгий аймағындағы жалпы малдың көп бөлігі бірлестіктердің ортақ меншігіне өтіп, ал ауыл шаруашылығы бірлестіктеріне тиесілі мал саны артты.

1960 жылы ортақ меншікте 780 313 мал бар, бір бірлестікте орта есеппен 381 отбасы, 1000 адам, еңбекке қабілетті 650 мүшесі және 39 500 мал болды (БӨАМАБ. 1-қ. 1-т. 842-іс. 12-п). Бірлестік ережесінде мүшелердің күнделікті еңбек міндеттемесі, сондай-ақ мүшелердің әр отбасыға тиесілі жеке мал саны «таулы аймақтарда 50-ден кем емес, гоби аймақтарда 75-тен» аспауға белгіленіп жаңадан бекітілді.

Сондықтан мемлекет егістік алқабы аз, таулы жерлерді ескере отырып, Баян-Өлгий аймағы малшыларының отбасына тиесілі жеке малының санын гоби (шөлді) аймаққа сай 75 бас малға дейін бекітті. Төменде жеке малды қайта ортақ меншікке алу кезінде қалған малдың мөлшерін сұмындар бойынша көрсеттік.

Кесте 5. Жеке малы бар отбасы саны – 1959 жыл (БӨАМАБ. 1-қ. 1-т. 949-іс. 37-п).

Сұмындар атауы	Малсыз	1-10	11-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-75	75-тен жоғары	Жеке мал %			
											- 30	1- 50	1-70	1-ден жоғары
Цагааннуур	2	9	48	4	01	1	9	7	2	-	7,2	8,1	8,5	,2
Ақ арал	-	-	0	4	7	5	7	2	7		9,2	3,7	3,4	4,8
Булган	-		6	8	2	0	6	4			8,3	4,2	6,3	,3
Дала көл														

				5	3	9	2	39	-	-	-	7,0	0,2	7,8	
	Алтанцөгц		2	10	3	08	3	3	3	7		4,6	2,3	9,6	8,8
	Бугат		6	05	2	6	9	3	9	1		6,8	8,7	8,4	,3
	Алтай	-		5	7	3	0	8	6	8		1,5	4,3	2,0	3,4
	Буянт	-		8	7	8	2	1	6	-	-	6,6	0,0	2,2	
	Баяннуур		1	9	7	60	6	9				6,6	1,5	1,0	7
0	Толбо		0	9	6	3	8	4	5	8		6,2	2,0	2,2	9,5
1	Цагаангол		5	4	6	8	0	7	7	2	-	1,7	2,4	1,3	6,3
2	Ховд		0	5	9	0	3	2	7	8		5,9	7,8	4,2	1,6
3	Цэнгэл		4	0	1	1	4	9	0			9,3	5,2	8,9	,3
4	Ногооннуур		2	1	8	4	4	8	0			0,7	0,3	8,5	,7
5	Улаанхус	0	3	4	4	1	6	6	9	0	-	5,9	8,8	2,3	,8
6	Баян-Энгэр	3		3	0	6	7	5	9	4	-	2,4	5,2	9,6	3,6
7	Дэлүүн	-		9	2	5	0	22	07	5	-	2,9	1,8	1,8	,5
8	Хужирт	-		1	4	0	9	6	0	4	-	2,6	6,6	4,6	,6
9	Сагсай		7	0	5	8	8	2	3	4	-	9,6	7,2	5,7	,2
0	Ойгор		2	9	3	1	5	02	7	3		2,3	1,6	9,1	,8
	Барлығы	9	35	171	143	491	422	448	086	32		1,4	4,3	8,8	,2

Кестедегі статистикалық көрсеткіштерге сүйенсек, Цагааннуур, Алтанцөгц сұмыны және Бугат сұмыны аумақтарында жеке меншік мал санының төмен екені байқалады. Бұл сұмындарда 1–30 бас малы бар отбасылар басым үлеске ие. Ал керісінше, Толбо сұмыны мен Цагаангол сұмыны аумақтарында 71 бастан жоғары малы бар отбасылар басқа сұмындармен салыстырғанда басымдыққа ие екені анықталды.

Бірлестік мүшелерінің меншігіндегі жалпы мал саны 311 638 болып, жалпы малдың 29%-ын құрайды, орта есеппен әр шаруашылыққа 38 басты мал тиесілі болды. Ауыл шаруашылығы бірлестіктерінің мүшелерінің жеке меншігінде қалған мал тек қосалқы қызмет атқарып, тұрмыстық негізгі қажеттіліктер ортақ меншік арқылы қамтамасыз етілді.

Кесте 6. 1959 жылдың басында ортақ меншікке тиесілі малды 1959 жылдың соңындағы малмен салыстырғанда – өсімі (БӨАМАБ. 1-қ. 1-т. 841-іс. 3-п).

	Бірлестіктің атауы	1959/01/01-дегі бар мал	1959 жылы ортақ меншіктегі мал	1960/01/01-дегі мал саны	%
1	Алтайн оргил	27623	17360	49821	117
2	Еңбекші ауыл	25119	8828	40278	125
3	Мандах	10704	7719	20094	115
4	Нар мандах	17321	6775	27534	119
5	Партизан	20812	7224	35140	134
6	Туяа	5318	5723	12684	130
7	Улаан хад	21694	8202	35025	123
8	Ялалтын оргил	30404	7180	43683	120

1959 жылдың басында 8 бірлестікке тиесілі ортақ мал саны жыл соңына қарай едәуір артқан. Атап айтқанда, Еңбекші ауыл бірлестігі, Партизан бірлестігі және Туяа бірлестігі

шаруашылықтарында ортақ мал басының айтарлықтай өсуі байқалады. Баян-Өлгий аймағының мал шаруашылығында 1940 жылдан 1959 жылға дейін мал негізінен халық шаруашылығы басым болды. Бірақ мал жеке меншіктен ортақ меншік болумен қатар ұжымдастыру қозғалысына малшылар кеңінен қамтылған дәуір болды. 1960 жылы аймақта ауылшаруашылық бірлестіктер негізінен қалыптасып, ірі шаруашылықтар болып ұлғайды. Сол кезден бастап аймақтың мал табыны мемлекеттің, ортақ меншіктің және азаматтардың меншігіне айналды.

1940–1959 жылдары Баян-Өлгий аймағы мал шаруашылығында жеке шаруашылық иелері негізгі рөл атқарған, сол кезде мал жеке меншіктен ұжымдық ортақ меншігіне өтіп, бірлестіктендіру қозғалысына барлық жеке шаруашылық иелері қатысқан кезең болды. 1960 жылы аймақтағы ауыл шаруашылығы бірлестіктері негізінен қалыптасып, ірі шаруашылықтар болып ұлғайды. Осы уақыттан бастап аймақтың малы мемлекет, ұжымдық ортақ және жеке меншікке бөлінді.

Сұмын-бірлестік жүйесінің құрылуы. Елдегі ұжымдастыру қозғалысы өрбіп, халық шаруашылығының көпшілігі ауыл шаруашылығы ұжымдарына қамтылғанын ескере отырып, партия мен мемлекеттік басқаруды ауыл шаруашылығы бірлестіктеріне және олардың мүшелеріне жақындату, басқаруды тиімді ету қажеттігі туындады.

Бұл шараны жүзеге асырудың 1) партия мен мемлекеттік ұйымдарды ауыл шаруашылығы бірлестіктеріне жақындату және басқаруды тиімді ету, 2) әкімшілік шығындарды азайту, 3) болашақта бірлестіктердің орталықтарын тұрақтандыруға айтарлықтай жеңілдету, 4) шағын бірлестіктерді біріктіру арқылы бірлестіктердің әлеуетін арттыру қатарлы маңызы болды. Сол себепті жергілікті билік жоғары органдарға қазіргі сұмын мен бақтың құрылымын өзгерту туралы ұсыныстарды бірнеше рет жолдауына байланысты еңбекшілердің пікіріне сүйене отырып бақтарды таратып, шоғырланған сұмын мен бірлестік құру туралы шешім қабылданды. Оған сұмын бірлестік басшысының міндетін бір адам атқаратын болды.

1957 жылдан бастап ауыл шаруашылық бірлестігін кезең-кезеңімен отырықтандыру саясаты қабылданды. Алғашқы кезекте Социализмын зам, Ялалт, Туяа, Цэцэг және Мандах қатарлы бірлестіктің отбасы мен мал саны, шабындық пен егістік алқаптары, бірлестікке қызмет көрсететін машина станциясына жақын орналасуы сияқты алғышарттар ескеріліп жоғарыдағы 5 бірлестікті отырықты болғызу шешімі қабылданды.

1959 жылдың басында МХРП-ның Орталық комитетінің Саяси Бюросы «Сұмын мен бақ құрылымын өзгертіп сынау туралы» №38 қаулысын қабылдады (БӨАМАБ. 1-қ. 1-т. 722-іс. 26-п). Бұл қаулыны орындау мақсатында аймақтық Партия комитеті және ЕДХ-ның Атқару әкімшілігі қаулысымен барлық сұмын мен бақтар таратылды.

Баян-Өлгий аймағының Партия комитеті мен аймақтық ЕДХ-ның Атқару әкімшілігі 1958 жылғы 4 сәуірдегі МХРП-ның Орталық комитеті мен Министрлер кеңесінің №76/81 қаулысына сәйкес Баян-Өлгий аймағының өтінішін қабылдап, аймақтың шаруашылық және мәдениетін дамыту, кезең-кезеңімен орналастыру мәселесін талқылады. Отырыста, «Қазіргі және келешектегі жағдайларды зерттегенде, болашақта жаңа бірлестік құрудың қажеті жоқ екені, ал қазіргі бірлестіктердің кейбіреулері шағын, нақты орналасқан жоқ көшпелі сипатта екені мәлім. Сол себепті 32 бірлестікті барлық сұмындардағы жер жағдайын, шабындық, егістік, жайылым, қосалқы өнеркәсіпті дамыту мүмкіндіктерін, жол қатынасы мен нарықты, халықтың тұрақты қоныстануын және болашақтағы шоғырлану үрдісін ескере отырып, 21 бірлестікке қысқарту» мәселесі қаралды.

Осы жұмыс аясында сұмындар мен бірлестіктерді 20 жерге шоғырландыру жоспары жасалып, шағын бірлестіктерді қысқарту, үлгілік ережелерді жаңартып бекіту, ережеде көрсетілген мөлшерден асқан малды қайта ортақ меншікке алу сияқты жұмыстар 1958 жылғы қараша айынан бастап жүргізіліп, 1959 жылғы 25 қаңтарда негізінен аяқталды.

Шағын бірлестіктерді қысқарту, бірлестік орталықтарын көпжақты талаптарды ескере отырып дұрыс орналастыру жөніндегі ұсыныстар партия мен мемлекеттің белсенді қызметкерлер және еңбекшілерден көптеп түсті. Қазіргі бірлестік–сұмын орталықтарын

орналастырып отырған 20 орын табиғи жағдайлар, жол қатынасы және адамдардың қоныстану жағдайына толық сәйкес деп бағаланды (БӨАМАБ. 1-қ. 1-т. 722-іс. 2-п).

Аймақтық ЕДХ-ның Атқару әкімшілігінің № 8/31 шешімімен 1959 жылдың 25-ші ақпанында бақ пен сұмын құрылымын қайта құруға байланысты сұмдарды атауы мен орталығын халықтың пікірін ескере отырып төмендегідей ұйымдастырды (БӨАМАБ. 1-қ. 1-т. 722-іс. 37-38-п).

Кесте 7. Баян-Өлгий аймағында 1959 жылғы ақпан айында жүргізілген әкімшілік жаңа құрылымға сәйкес құрылған сұмындардың тізімі (БӨАМАБ. 1-қ. 1-т. 722-іс. 32-33-п).

№	Сұмын атауы	Сұмын орналасқан жердің атауы	Бұрынғы немесе жаңа құрылған	Бірлестіктің атауы
1	Алтанцөгц	Цагаан Түнгэ	Бұрынғы	Социализмын зам
2	Алтай	Хар бут	Жаңа	Ялалтын оргил
3	Баяннуур	Шар цэх	Бұрынғы	Цэцэгт
4	Баян-Энгэр	Хашаат	Жаңа	Жаңа нұр
5	Ақ арал	Хотон хар	Жаңа	Туяа
6	Булган	Тулайт	Жаңа	Уриа
7	Буянт	Шар тохой	Бұрынғы	Мандах нар
8	Дэлүүн	Дэлүүн	Бұрынғы	Октябрь
9	Дала көл	Хүйсэн	Жаңа	Алтай өлке
10	Ногооннуур	Бөхмөрөн	Бұрынғы	Хөдөлмөр
11	Ойгор	Согоог	Бұрынғы	Алтайн хөгжил
12	Улаанхус	Улаанхус	Бұрынғы	Кең өлке
13	Толбо	Толбонуур	Бұрынғы	Улаан хад
14	Ховд	Үерт	Жаңа	Мандах
15	Хужирт	Ёлт	Бұрынғы	Салтанат
16	Цагаангол	Жеті өткел	Бұрынғы	Алтайн оргил
17	Цагааннуур	Цагааннуур	Бұрынғы	Партизан
18	Цэнгэл	Харганын билчээр	Жаңа	Саруул зам
19	Бугат	Хар ус	Жаңа	Жаргалын зам
20	Сагсай	Уужим	Жаңа	Еңбекші ауыл
21	Хотын хороо	Өлгий	Бұрынғы	--

Жаңа құрылымға сәйкес құрылған сұмындардың 12-і бұрынғы орнына шоғырланса, 9-ы жаңа жерге орналасты. Бірлестіктер саны недәуір қысқартылды. Сондықтан, сұмын–бірлестіктер 204-тен 715 отбасы, 20 952-ден 72 360 бас малды, 998-ден 3 060 адамды қамтитын 20 сұмын немесе бірлестік болып ұлғайды. Жәнеде 103 бригададан тұратын 120–200 отбасын қамтитын құрылымда ұйымдастырылды. Аймақ көлемінде бұрынғы құрылым бойынша ұйымдастырылған 81 бақ, хорин әкімшілігі және сауда–өнімінің 24 агенттік таратылды.

Жаңа құрылым бойынша қысқартылған бірлестіктер жайында тоқталсақ, жергілікті өзін өзі басқару органы шешімі бойынша 1959 жылы 22-ші қаңтарда Алтанцөгц сұмынындағы Мандах зам, Нар мандах және Социализмын зам бірлестіктері біріктіріліп, Социализмын зам деп аталып, Баяннуур сұмынындағы Цэцэг және Алтангадас бірлестіктері біріктіріліп, «Цэцэг» бірлестігі деп аталып сұмын орталығына шоғырландырылды.

Сондай-ақ 1959 жылы 5-ші наурызда Буянт сұмынындағы Жаргалын зам және Алтанцөгц сұмынындағы Амьдралын зам бірлестіктері біріктіріліп, «Жаргалын зам» бірлестігі деп аталды да, Алтанцөгц сұмынындағы Хар ус өлкесіне орналастыруға лайық деп танылды. Толбо сұмынындағы Алтай өлке және Дэлүүн сұмынындағы Шинэ Алхам бірлестігі біріктіріліп, «Алтай өлке» бірлестігі деп аталумен қатар Дэлүүн сұмынындағы Хүйсэн деген жерге шоғырландырылды.

1959 жылы 12-ші наурызда Еңбекші ауыл және Ялалт бірлестіктерінің барлық мүшелері мен жалпы хорооның өтінішін ескере отырып, Еңбекші ауыл және Ялалт бірлестіктері біріктіріліп, «Еңбекші ауыл» бірлестігі деп аталып Турганның Нарийн ус алқабына шоғырландырылды (БӨАМАБ. 1-қ. 1-т. 711-іс. 7, 11, 26-п).

Кесте 8. Баян-Өлгий аймағының әкімшілік жаңа құрылымына сәйкес құрылған сұмындардың жер көлемі (БӨАМАБ. 1-қ. 1-т. 949-іс. 45-п).

	Сұмын атауы	Барлығы (гектар жер)	Жайылым	Шабындық жер	Егістік	Орман	Игерілмеген жер
1	Алтанцөгц	81,134	70,4	2,4	160	112	8062
2	Бугат	2054	1,8	72	25	37	120,0
3	Баяннуур	136,04	115,0	4,3	0,14	0,7	15,9
4	Олоннуур	41,95	31,9	4,0	57	4,0	2,0
5	Ногооннуур	169,05	153,4	4,1	50	2,5	9,0
6	Ховд	155,4	152,3	5,0	0,1	10,0	8,0
7	Цагааннуур	37,9	29,3	0,3	42	50	8,2
8	Ойгор	393,0	320,0	20	20	--	33,0
9	Цагаангол	372,317	281,1	7,8	17	1,1	92,3
10	Цэнгэл	194,42	173,3	5,3	20	1,0	14,9
11	Улаанхус	187,586	181,327	700	15	133	5411
12	Сагсай	186,446	180,403	700	85	150	5202
13	Буянт	273,0	2,1	66	--	--	570
14	Алтай	160,0	90,0	270	--	--	69730
15	Хужирт	203,238	186	18	20	4,2	13,0
16	Булган	148,570	130,000	750	70	2960	18570
17	Дэлүүн	352,560	301,518	4,8	--	--	46,242
18	Дөрөө нуур	256,560	225,357	50	12	10	31,181
19	Толбо	173,2	146,9	0,3	--	--	26,0
20	Баян-Энгэр	157,71	120,3	10	--	--	34,4
	Дүн	3682135	2829045	40686	706	26052	785646

Жоғарыдағы кестеде көрсетілгендей, Баян-Өлгий аймағы аумағында шабындық пен егістік алқаптар аз. Өзен сулары бар болғанымен, аймақтың таулы болуына байланысты су көздері көбіне тереңде орналасқан. Осы жағдайларға байланысты жайылымға қолайлы жерлердің көлемі шектеулі деп бағалауға болады. Қытай Халық Республикасымен шектесетін Цагаангол, Цэнгэл, Сагсай, Алтай, Хужирт сұмын және Булган сұмын аумақтарының оңтүстік бөліктері ішінара орманды болып келеді. Осыны ескерсек, жалпы сұмындар көлемінде игерілмеген жерлердің үлесі айтарлықтай жоғары. Сонымен қатар, барлық сұмын аумақтарының халық санына сәйкес салыстырмалы түрде тең бөлінгені байқалады.

Ұжымдастыру қозғалыстың жеңуі, халық шаруашылығы мен ауыл шаруашылығы бірлестіктеріне жалпы қосылуы жергілікті әкімшілік құрылымында тиісті өзгерістер енгізуді талап етті. Үкімет бұны еңбекшілердің өтініші бойынша қолданылған тәжірибе арқылы дәлелденген деп таныды. 1959 жылғы 5 тамыздағы МХР-ның Ұлы хуралы Президиумының №129 жарлығымен Баян-Өлгий аймағы 21 сұмынмен ұйымдастырылды. Осылайша мемлекеттік басқарманың алғашқы деңгейдегі бірлігі сұмын, бақ құрылымы өзгертіліп, сұмын әкімшілігі мен бірлестік басқармасы біріктіріліп «сұмын – бірлестік әкімшілігі» құрылды. Бақтар таратылып, олардың орнына ауыл шаруашылығы бірлестік бригадалары жұмыс істейтін болды.

Жаңа әкімшілік құрылым бойынша құрылған сұмын-бірлестігіне 1 557 мініс ат, 13 түйе, 8 ат өртеңі, бақ сұмындардағы 466 463 төгрөгтің ғимарат-конторасы, 141 905 төгрөгтің мүлік-жабдықтары, барлығы 884 313 төгрөгтің мүлкі арнайы акт арқылы аударылып берілді (БӨАМАБ. 1-қ. 1-т. 662-іс. 69-п).

Осы өзгерістің нәтижесінде тек сұмын деңгейінде әкімшілік және қоғамдық ұйымдардан 161 қызмет орны қысқартылып, жалақы қоры 298 613 төгрөг, әкімшілік-шаруашылық шығындары 168 955 төгрөг, барлығы 467 868 төгрөгпен 1959 жылғы бюджеттен үнемделді.

Сонымен қатар 1959 жылғы бюджеттен аймақ орталығының әкімшілігі, партия, халық және мәдени-ағарту ұйымдарынан 36 қызмет орны қысқартылып, оның жалақы қоры 61 000 төгрөг, әкімшілік-шаруашылық шығындары 41 918 төгрөгпен үнемделді.

Барлығы 102 918 төгрөг үнемдегенді қосқанда, аймақ деңгейінде барлығы 197 қызмет

орны қысқартылып, жалақы қоры 359 613 төгрөг, әкімшілік–шаруашылық басқа шығындар 210 873 төгрөг, барлығы 570 486 төгрөг 1959 жылғы бюджеттен үнемделді.

Кесте 9. Жергілікті әкімшілік органдарының қызмет орындары төменде көрсетілген тәртіппен өзгертілді. (БӨАМАБ. 1-к. 1-т. 662-іс. 69-70-п).

№	Бастапқыдағы қызмет орыны		Қазіргі ұйымдастыру бойынша қызмет орыны	
	Лауазым	Қызмет орындары саны	Лауазым	Қызмет орындары саны
1	Сұмын бастығы	11	Сұмын бірлестік бастығы	20
2	Орынбасар	11	Сұмын бастығының орынбасары	1
3	Бас хатшы	11	Сұмын бас хатшысы	20
4	Есепші	11	Есепші	19
5	Шаруашылық қызметкері	11	Клуб, қызыл бұрыш меңгерушісі	13
6	Бақ, хорин бастығы	81	Ат өртеңінің қызметкері	8
7	Ат өртеңі (ылау) қызметкері	54		
8	Қызыл бұрыш меңгерушісі, клуб қызметкері	13		
9	Бірлестіктің бастығы	36		
	Барлығы	238		81

Кестеде көрсетілген деректерге сәйкес, жалпы 238 қызмет орны 81-ге дейін қысқартылған. Нәтижесінде ат-өртеңі (ылау) қызметкері, қызыл бұрыш меңгерушісі, клуб қызметкері және бірлестік бастығы сияқты бірқатар лауазымдар қысқартылып, штаттық құрылымнан алынып тасталған.

Жаңа ұйымдастыру кезінде аймақтық Партия комитеті мен Атқару әкімшілігі бірлестіктердің әкімшілік-шаруашылық шығындарын қайта қарап, қысқарту жұмыстарын ұйымдастырды. Нәтижесінде аз ғана адамдар, яғни ауыл-үйлер біртекті жұмыстарды қатар атқарып келген бригадалар біріктіріліп, бірлестіктің орынбасары, есепші, санақшы сияқты бірнеше қызмет орны қысқартылды. Бұл бірлестіктің мүшелеріне берілетін еңбек күнін төлеу мөлшерін көбейту мүмкіндігін берді.

Сондай-ақ партияның алғашқы шақыруымен бірлестіктерге барып жұмыс істеген бірлестік бастықтарының ішінен сұмын бастығына сайланған адам 7, бірлестік бастығынан сұмын бастығы болып сайланған 12, ал сұмын әкімшілігі мен Партия комитеті бастығы арасынан 8 адам сұмын–бірлестігі бастығы болып сайланды.

1963 жылы бірлестіктердің экономикалық қуатын нығайту, өндіріс қуатын ұлғайтып, арттыру мақсатында бұрынғы 20 бірлестікті қайта біріктіріліп, қысқартылып 12 бірлестік болып құрылды. Осы 12 бірлестіктің әрқайсысында орта есеппен 600 отбасы, 70 мың бас мал және 2,8 миллион төгрөг кіріс болды (Құрметқан, 1997: 121). Осылайша 12 сұмын 12 бірлестікке қысқартылып ұйымдастырылып, 1990 жылы нарықтық қоғамға көшіп бірлестіктер тарағанға дейін өмір сүрді.

Қорытынды. 1954–1959 жылдары Баян-Өлгий аймағы мысалында қарастырылған халық шаруашылығын ұйымдастыру саясаты Моңғолияның экономикасындағы ең ірі құрылымдық өзгерістің бірі болды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, бұл үдеріс қысқа мерзім ішінде жеке шаруашылықтарды толықтай дерлік ұжымдық жүйеге біріктіріп, ауыл шаруашылығы өндірісінің меншік формасын, басқару механизмін және әлеуметтік құрылымын түбегейлі өзгертті.

Ұжымдастырудың негізгі нәтижесі ретінде 1958–1959 жылдары аймақтағы жеке шаруашылықтардың басым бөлігі ауыл шаруашылығы бірлестіктеріне тартылып, мал шаруашылығы ортақ меншікке шоғырландырылды. Бұл тек экономикалық өзгеріс ғана емес, сонымен бірге ауылдық қоғамның әлеуметтік ұйымдасуына, еңбек қатынастарына және әкімшілік басқару жүйесіне терең ықпал етті. Нәтижесінде «сұмын–бірлестік» атты жаңа әкімшілік-шаруашылық модель қалыптасып, мемлекеттік басқару мен өндірістік құрылым бір жүйеге біріктірілді.

Зерттеу Баян-Өлгий аймағындағы ұжымдастыру үдерісінің бірқатар ерекшеліктерін айқындады. Біріншіден, аймақтың этникалық құрамы мен дәстүрлі көшпелі шаруашылығы ұжымдастырудың жүзеге асу формасына әсер етіп, насихаттық-ұйымдастырушылық әдістердің басым болуына жағдай жасады. Екіншіден, ұжымдастыру нәтижесінде бірлестіктер санының артуымен қатар, олардың іріленуі және орталықтандырылуы байқалды. Үшіншіден, әкімшілік құрылым қайта ұйымдастырылып, артық басқару буындары қысқартылды, бұл мемлекеттік шығындарды азайтуға және басқару жүйесін орталықтандыруға бағытталды.

Қорытындылай келе, Баян-Өлгий аймағындағы 1954–1959 жылдардағы ұжымдастыру үдерісі тек экономикалық реформа емес, сонымен қатар саяси-әкімшілік және әлеуметтік өзгерту ретінде бағаланады. Оның нәтижесінде қалыптасқан «сұмын–бірлестік» жүйесі ұзақ уақыт бойы Моңғолияның ауыл шаруашылығын басқарудың негізгі үлгісі болып қызмет етті және 1990-жылдардағы нарықтық өзгерістерге дейін сақталды.

Sources

SADBOA — State Archive Department of Bayan-Olgii Aimag

Дереккөздер

БӨАМАБ — Баян-Өлгий аймағының мемлекеттік архив бөлімі

References

Aldanysh, 1975 — *Aldanysh T.* Bayan-Ölgii aimgiin KhAA-n negdliin түүкhees [From the History of Agricultural Cooperatives in Bayan-Ölgii Province]. Ölgii: Aimag Printing House, 1975. P. 61. (In Mong.).

Baljinnyam D., Shagdar Ya., 1979 — *Baljinnyam D., Shagdar Ya.* Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын Khөдөө аж ахуйн negdel [Agricultural Cooperatives of the Mongolian People's Republic]. Ulaanbaatar: State Publishing House, 1979. P. 164. (In Mong.).

History of the MPR, 1955 — Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын туух [History of the Mongolian People's Republic]. Mongolian Academy of Sciences, USSR Academy of Sciences, ed. Perlee Kh., Shagdar Ts. Ulaanbaatar: State Publishing House, 1955. P. 542. (In Mong.).

History of the MPR, 1966, 1968, 1969 — Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын туух [History of the Mongolian People's Republic] (Vol. 3). Mongolian Academy of Sciences, ed. Shirendev B., Natsagdorj Sh., Perlee Kh. Ulaanbaatar: State Publishing House, 1966, 1968, 1969. Pp. 499, 565, 790. (In Mong.).

Dash, 1971 — *Dash M.* Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын Khөдөө аж ахуй 50 jild [Fifty Years of Agriculture in the Mongolian People's Republic]. Ulaanbaatar: State Publishing House, 1971. P. 174. (In Mong.).

Delgerjargal, 2023 — *Altantugs N., Delgerjargal P., Tordalai R., Chinzorig B.* Sum-negdliin togtoltsoo: malchin örkhe-negdel-uls [The Soum-Cooperative System: Herder Household-Cooperative-State]. Ulaanbaatar: Soyombo Printing, 2023. P. 432. (In Mong.).

Jadamba, 1958 — *Jadamba S.* Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын khөдөө аж ахуй-n negdlүүdiin khөгjiltiin зарим асуудлууд [Some Issues in the Development of Agricultural Cooperatives in the MPR]. Ulaanbaatar: State Publishing House, 1958. P. 112. (In Mong.).

Jükey, 2008 — *Jükey Sh.* XX ғасырдағы Моңғолия қазақтары [Kazakh People of Mongolia in the 20th Century]. Ulaanbaatar: Sorhon Tsagaan, 2008. P. 319. (In Kaz.).

Jükey, 2000 — *Jükey Sh.* Bayan-Ölgii aimgiin MAKHn-yn baiguullagiiin түүkh [History of the MPRP Organization in Bayan-Ölgii Aimag]. Ulaanbaatar: Urakh Erdem, 2000. P. 163. (In Mong.).

Islam, 1980 — *Islam K.* Моңғолия қазақтарының тарихы [History of the Kazakhs of Mongolia]. Ölgii, 1980. P. 241. (In Kaz.).

Kurmethan, 1997 — *Kurmethan M.* Моңғолия-дағы Қазақ субетносның қалыптасуы мен дамуы [Formation and Development of the Kazakh Subethnos in Mongolia]. Ulaanbaatar–Almaty: Choijal Print, 1997. P. 221. (In Kaz.).

Lümbén, 1975 — *Lümbén B.* BNMAU-d Ardyn khuvii aj akhuitnyg socialist yosoор khorshooloson түүkhen замнал [Historical Process of Socialist Collectivization of Private Herding Economy in the MPR]. Ulaanbaatar: State Publishing House, 1975. P. 151. (In Mong.).

MPRP Congress, 1955 — Mongol Ardyn Khuvisgalt Namyn XII ikh khurlyn material [Materials of the 12th Congress of the Mongolian People's Revolutionary Party], 1955. Ulaanbaatar: State Publishing House, 1955. P. 60. (In Mong.).

Minis, 1988 — *Minis A.* Mongol Ardyn Khuvisgalt Namyn туух [History of the MPRP]. Ulaanbaatar: State Publishing House, 1988. P. 225. (In Mong.).

History of Mongolia, 2003 — Mongol Ulsyn түүkh [History of Mongolia], bot. V, ed. Tsend-Ochir D. Ulaanbaatar: Admon Printing Co., 2003. P. 502. (In Mong.).

Minis & Sarai, 1960 — *Minis A., Sarai A.* Bayan-Ölgii aimgiin қазақ ард түмені түүкhees [From the History of the Kazakh People of Bayan-Ölgii Aimag]. Ulaanbaatar: State Publishing House, 1960. Pp. 80, 120. (In Mong.).

Tüménjargal, 1972 — *Tüménjargal D.* Mongol Ardyn Khuvisgalt Nam ardyn khuviiin aj akhuitnyg socialist yosoор khorshoolokh zoriltыg kheregiuulsen n' [Implementation of the MPRP Policy on Socialist Collectivization of Private

Herding Economy]. Ulaanbaatar: State Publishing House, 1972. P. 172. (In Mong.).

Tsedendbal, 1967 — *Tsedendbal Yu.* Iltgel, ügүүлэл, khelseen üg. «Ardyn aj akhuitnyg khorshoollon negtgesen ajlyn dün» [Collected Speeches and Articles. “Results of Collectivization of Private Herding Households”]. Vol. 2. Ulaanbaatar: State Publishing House, 1967. P. 541. (In Mong.).

Tsedendbal, 1959 — *Tsedendbal Yu.* Mongol Ardyn Khuvisgalt Namyn Töv khoroon 1959 ony 12-r saryn IV бүгд khurald tavisан илтгэл [Report at the IV Plenum of the Central Committee of the MPRP, December 1959]. Ulaanbaatar: State Publishing House, 1959. P. 156. (In Mong.).

Zardykhаn, 2003 — *Zardykhаn Kh.* Nulimstai on jiluudiin namtar [Biography of Tearful Years]. Transl. Akhmet Zh., Zhamliikha Sh. Ulaanbaatar: T&U Print, 2003. P. 199. (In Mong.).

Әдебиет

Алданыш, 1975 — *Алданыш Т.* Баян-Өлгий аймгийн ХАА-н нэгдлийн түүхээс. Өлгий: Аймгийн хэвлэх үйлдвэр, 1975. 61 х.

Балжинням Д, Шагдар Я, 1979 — *Балжинням Д., Шагдар Я.* БНМАУ-ын Хөдөө аж ахуйн нэгдэл. Улаанбаатар: Улсын хэвлэлийн газар, 1979. 164 х.

БНМАУ-ын түүх, 1955 — Бүгд Найрамдах Монгол Ард улсын түүх. ШУА., СССР ШУА, ред. Пэрлээ Х., Шагдар Ц. Улаанбаатар: Улсын хэвлэлийн газар, 1955. 542 х.

БНМАУ-ын түүх, 1966, 1968, 1969 — Бүгд Найрамдах Монгол Ард улсын түүх (III том). ШУА, ред. Ширэндэв Б., Нацагдорж Ш., Пэрлээ Х. Улаанбаатар: Улсын хэвлэлийн газар, 1966, 1968, 1969. 499, 565, 790 х.

Даш, 1971 — *Даш М.* БНМАУ-ын Хөдөө аж ахуй 50 жилд. Улаанбаатар: Улсын хэвлэлийн газар, 1971. 174 х.

Дэлгэржаргал, 2023 — *Алтантөгс Н., Дэлгэржаргал П., Төрдалай Р., Чинзориг Б.* Сум-нэгдлийн тогтолцоо: малчин өрх-нэгдэл-улс. Улаанбаатар: Соёмбо принтинг, 2023. 432 х.

Жадамба, 1958 — *Жадамба С.* БНМАУ-ын хөдөө аж ахуйн нэгдлүүдийн хөгжилтийн зарим асуудлууд. Улаанбаатар: Улсын хэвлэлийн газар, 1958. 112 х.

Жүкей, 2008 — *Жүкей Ш.* XX ғасырдағы Моңғолия казактары. Улаанбаатар: Сорхон Цагаан, 2008. 319 б.

Жүкей, 2000 — *Жүкей Ш.* Баян-Өлгий аймгийн МАХН-ын байгууллагын түүх. Улаанбаатар: Урлах эрдэм, 2000. 163 х.

Ислам, 1980 — *Ислам Қ.* Моңғолия казактарының тарихы (Монголын Казахуудын түүх). Өлгий: 1980. 241 б.

Зардыхан, 2003 — *Зардыхан Х.* Нулимстай он жилүүдийн намтар. Орч. Ахмет Ж., Жамлийхаа Ш. Улаанбаатар: T&U принт, 2003. 199 х.

Құрметқан, 1997 — *Құрметқан М.* Моңғолиядағы Қазақ субэтнoсының қалыптасуы мен дамуы. Улаанбаатар-Алматы: Чойжал принт, 1997. 221 б.

Лүмбэн, 1975 — *Лүмбэн Б.* БНМАУ-д Ардын хувийн аж ахуйтныг социалист ёсоор хоршооллосон түүхэн замнал. Улаанбаатар: Улсын хэвлэлийн газар, 1975. 151 х.

МАХН, 1955 — Монгол ардын хувьсгалт намын XII их хурлын материал 1955. Улаанбаатар: Улсын хэвлэлийн газар, 1955. 60 х.

Минис, 1988 — *Минис А.* МАХН-ын түүх. Улаанбаатар: Улсын хэвлэлийн газар, 1988. 225 х.

Монгол улсын түүх, 2003 — Монгол улсын түүх (боть V), ред. Цэвээндорж Д. УБ., Admon принтинг ХХК, 2003. 502 х.

Миніс, Сарай, 1960 — *Миніс А., Сарай А.* Баян-Өлгий аймгийн казах ард түмний түүхээс. Улаанбаатар: Улсын хэвлэлийн газар, 1960. 80, 120 х.

Түмэнжаргал, 1972 — *Түмэнжаргал Д.* МАХН ардын хувийн аж ахуйтныг социалист ёсоор хоршооллох зорилтыг хэрэгжүүлсэн нь. Улаанбаатар: Улсын хэвлэлийн газар, 1972. 147 х.

Цэдэнбал, 1967 — *Цэдэнбал Ю.* Илтгэл, үгүүлэл, хэлсэн үг. «Ардын аж ахуйтныг хоршооллон нэгтгэсэн ажлын дүн» (II боть). Улаанбаатар: Улсын хэвлэлийн газар, 1967. — 541 х.

Цэдэнбал, 1959 — *Цэдэнбал Ю.* «МАХН-ын Төв хорооны 1959 оны 12-р сарын IV бүгд хуралд тавьсан илтгэл». Улаанбаатар: Улсын хэвлэлийн газар, 1959. 156 х.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 2, pp. 532-546, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_2_532-546

SOVIET INTERPRETATION OF THE “EDIGE” EPIC IN THE 1920–1930S: MARXIST PREFACES AND APPROACHES OF THE KAZAKH INTELLECTUALS

Ualiyev Talapker Askarovich^{1*}, *Sabitov Zhaxylyk Muratovich*²

¹Research Institute for Jochi Ulus Studies of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan
(15B, Pushkin Str., Astana 010000, Republic of Kazakhstan); Sh. Ualikhanov Kokshetau University (020000, 76 Abai Str., Kokshetau, Republic of Kazakhstan).

Senior Lecturer.

 <https://orcid.org/0000-0002-0738-7338>. E-mail: tarikhname10@gmail.com

²PhD, Acting Director of Research Institute for Jochi Ulus Studies, Committee of Science, Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan
(15B, Pushkin Str., Astana 010000, Republic of Kazakhstan);

 <https://orcid.org/0000-0001-7186-156X>. Email: zh.sabitov@gmail.com

*Corresponding author

© Ch. Ch. Valikhanov IHE, 2026

© Ualiyev T., Sabitov Zh. 2026

Abstract. *Introduction.* The article analyzes the process of reinterpreting the content and image of Edige within the framework of Soviet ideological policy of the 1920s–1930s, as well as the transformation of the epic’s semantic function in academic discourse. The relevance of the research lies in the fact that the Marxist-class evaluation of the epic, the transformation of the hero’s image, and the mechanisms for adapting national cultural heritage to the ideological demands of the Soviet period remain insufficiently explored in modern historiography. *Goals and objectives.* The main goal is to identify the features of the interpretational transformation of Edige during the Soviet era and to determine the ideological mechanisms of influence through a comparative analysis of prefaces and textual commentaries in the works of K. Satpayev, M. Auezov, and S. Seifullin. The objectives of the study are as follows: (1) to define the characteristics of Marxist vocabulary in early publications; (2) to trace the influence of editorial policy on the perception of the epic; (3) to compare the degree and forms of ideological adaptation in the approaches of each author. The source base includes publications of the 1920s–1930s, party documents, folklore collections, and literary-critical works. The methodological framework is based on historical-chronological and comparative approaches, discourse analysis, and textual interpretation. *Results.* The study establishes that scholarly assessments of the Edige epic during the Soviet period were far from uniform: K. Satpayev interpreted the epic in a formally neutral manner, presenting Edige as a “people’s bi (judge)” in accordance with Marxist paradigms; M. Auezov largely ignored the Marxist canon, viewing the epic primarily as a cultural-historical heritage; S. Seifullin openly employed Marxist terminology in his prefaces, interpreting the epic within the Soviet ideological framework. *Conclusion.* These differences reflect the internal methodological pluralism of Soviet folkloristic discourse.

Keywords: Edige epic, Golden Horde, Soviet ideology, Marxist discourse, preface, interpretation, folkloristics, historiography, image of Edige.

Acknowledgment. This article was prepared within the framework of the grant project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan entitled «Study of the Ethno-Political and Socio-Economic History of the Ulus of Jochi in the 13th–15th Centuries» (Project Registration Number BR24992878).

For citation: Ualiyev T., Sabitov Zh. Soviet interpretation of the “edige” epic in the 1920–1930s: marxist prefaces and approaches of the kazakh intellectuals // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 2. Pp. 532-546. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_532-546

1920–1930-ЖЫЛДАРДАҒЫ «ЕДІГЕ» ЖЫРЫНЫҢ КЕҢЕСТІК ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ: МАРКСИСТІК АЛҒЫСӨЗДЕР ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҰСТАНЫМДАРЫ

Уалиев Таланкер Асқарұлы¹, Сабитов Жақсылық Мұратұлы^{2*}

¹Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты

(15Б, Пушкин көшесі, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы); Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті

(76, Абай көшесі, 020000, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы),

Сеньор-лектор;

 <https://orcid.org/0000-0002-0738-7338>. E-mail: tarikhname10@gmail.com

²PhD, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты директорының міндетін атқарушы

(15Б, Пушкин көшесі, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы);

 <https://orcid.org/0000-0001-7186-156X>. E-mail: zh.sabitov@gmail.com

* Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Уалиев Т.А., Сабитов Ж.М. 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақала 1920-1930-жылдардағы кеңестік идеологиялық саясат жағдайында «Едіге» жырының мазмұны мен бейнесінің жаңаша түсіндіріліп, ғылыми дискурста жаңа мағынаға ие болу үдерісін талдауға арналған. Тақырыптың өзектілігі эпостың марксистік-таптық тұрғыдан бағалануы, батыр бейнесінің өзгеріске ұшырауы, сондай-ақ ұлттық мұраны идеология талабына икемдеу механизмдерінің қазіргі тарихнамада толық ашылмауымен анықталады. *Мақсаты мен міндеттері.* Негізгі мақсат – «Едіге» жырының кеңестік кезеңдегі интерпретациялық трансформациясын саралау және Қ. Сәтбаев, М. Әуезов, С. Сейфуллин еңбектеріндегі алғысөздер мен мәтіндік тұжырымдарды салыстырмалы талдау негізінде идеологиялық ықпал тетіктерін айқындау. Осыған сәйкес міндеттер қойылды: 1) алғашқы басылымдардағы марксистік лексиканы анықтау; 2) редакциялық саясаттың эпосқа әсерін көрсету; 3) әрбір автордың жырды идеологиялық талаптарға сәйкестендіру деңгейі мен тәсілдерін салыстыру. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу дереккөздері ретінде 1920-1930 жж. басылымдар, партиялық құжаттар, фольклор жинақтары мен әдеби-сын еңбектер қолданылды. Талдау тарихи-хронологиялық, салыстырмалы, дискурс-талдау және мәтіндік интерпретация әдістеріне негізделді. *Нәтижелер мен қорытындылар.* Зерттеу нәтижелері «Едіге» жырына қатысты көзқарастардың біркелкі болмағанын көрсетті: Қ. Сәтбаев эпосты марксистік парадигмаға бейтарап, формалды түрде жақындастырып, Едіге бейнесін «халықтық би-шешен» ретінде сипаттады; М. Әуезов марксистік канонды елемей, эпосты мәдени-тарихи құндылық ретінде талдады; С. Сейфуллин еңбектерінің алғысөздерінде марксистік терминологияны айқын қолданып, жырды кеңестік идеология талаптарына сәйкес түсіндірді.

Бұл айырмашылық кеңестік фольклортану арасындағы ішкі әдіснамалық плюрализмді аңғартады.

Түйін сөздер: «Едіге» жыры, Алтын Орда, кеңестік идеология, марксистік дискурс, алғысөз. Интерпретация, фольклортану, тарихнама, Едіге бейнесі.

Алғыс. Бұл мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «XIII–XV ғасырлардағы Жошы Ұлысының этносаяси және әлеуметтік-экономикалық тарихын зерттеу» тақырыбындағы гранттық жобасы аясында орындалды (тіркеу нөмірі BR24992878).

Дәйексөз үшін: Уалиев Т.А., Сабитов Ж.М. 1920–1930 жылдардағы «Едіге» жырының кеңестік интерпретациясы: марксистік алғысөздер және қазақ зиялыларының ұстанымдары // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. 532-546 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_532-546

СОВЕТСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЭПОСА «ЕДИГЕ» В 1920–1930-Е ГОДЫ: МАРКСИСТСКИЕ ПРЕДИСЛОВИЯ И ПОДХОДЫ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ

Уалиев Талапкер Аскарлович¹, Сабитов Жаксылык Муратович²*

¹Научный институт изучения Улуса Джучи Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан
(15Б, ул. Пушкина, 010000, Астана, Республика Казахстан); Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова
(76, ул. Абая, 020000, Кокшетау, Республика Казахстан),
Сеньор-лектор;

 <https://orcid.org/0000-0002-0738-7338>. E-mail: tarikhname10@gmail.com

²PhD, и.о. Директора Научного института изучения Улуса Джучи Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан
(15Б, ул. Пушкина, 010000, Астана, Республика Казахстан);

 <https://orcid.org/0000-0001-7186-156X>. E-mail: zh.sabitov@gmail.com

* Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026
© Уалиев Т.А., Сабитов Ж.М. 2026

Аннотация. Введение. Статья посвящена анализу процесса нового осмысления содержания и образа «Едиге» в условиях советской идеологической политики 1920–1930-х гг., а также приобретения эпосом иной смысловой нагрузки в научном дискурсе. Актуальность темы определяется тем, что марксистско-классовая оценка эпоса, трансформация образа героя и механизмы адаптации национального наследия к идеологическим требованиям советской эпохи до сих пор недостаточно раскрыты в современной историографии. *Цель и задачи исследования.* Основная цель — выявить особенности интерпретационной трансформации «Едиге» в советский период и определить идеологические механизмы влияния на основе сравнительного анализа предисловий и текстовых комментариев в трудах К. Сатпаева, М. Ауэзова и С. Сейфуллина. В соответствии с целью поставлены задачи: 1) определить особенности марксистской лексики в ранних публикациях; 2) проследить влияние редакционной политики на восприятие эпоса; 3) сопоставить степень и способы идеологического соответствия в подходах каждого автора. Источниковую базу исследования составили публикации 1920–1930-х гг., партийные документы, фольклорные сборники и литературно-критические работы. Методологическая основа включает историко-хронологический, сравнительный, дискурсивный анализ и текстовую интерпретацию. *Результаты.* Установлено, что оценки эпоса «Едиге» в советской науке были

неоднозначными: К. Сатпаев интерпретировал эпос в формально-нейтральном ключе, представляя Едиге как «народного бия» в соответствии с марксистской парадигмой; М. Ауэзов игнорировал марксистский канон, рассматривая эпос прежде всего как культурно-историческую ценность; С. Сейфуллин в предисловиях открыто оперировал марксистской терминологией, трактуя жыр в рамках советской идеологии. *Заключение.* Эти различия свидетельствуют о внутреннем методологическом плюрализме в советском фольклористическом дискурсе.

Ключевые слова: эпос «Едиге», Золотая Орда, советская идеология, марксистский дискурс, предисловие, интерпретация, фольклористика, историография, образ Едиге

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации грантового проекта Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему «Изучение этнополитической и социально-экономической истории Улуса Джучи в XIII-XV веках» (регистрационный номер BR24992878).

Для цитирования: Уалиев Т.А., Сабитов Ж.М. Советская интерпретация эпоса «Едиге» в 1920–1930-е годы: марксистские предисловия и подходы казахской интеллигенции // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. С. 532-546. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_532-546

Кіріспе. Кеңестік идеологияның қалыптасу кезеңінде қазақ фольклоры мен эпикалық мұрасы саяси-мәдени трансформацияның күрделі үдерісінен өтті. Бұл үдеріс тек әдеби мұраларды жинақтау мен зерттеумен ғана шектелмей, ұлттық жад пен мәдени сәйкестікті қайта құрастыру стратегиясының маңызды бөлігіне айналды. Осы тұрғыдан алғанда «Едіге» жырының кеңестік оқылуы — марксистік идеологияның ұлттық мәдени мұраға қалай әсер еткенін, академиялық дискурстың қандай механизмдер арқылы саяси-идеологиялық бақылауға алынғанын көрсететін айқын мысал.

1920–1930-жылдардағы «мазмұны жағынан пролетарлық, түрі жағынан ұлттық» деген сталиндік формула қазақ гуманитарлық ғылымының дамуына шешуші әсер етті. Бұл формула тек жалпы бағдар ғана емес, нақты әдіснамалық талаптарды қамтитын директива болды. Әдебиет пен фольклор зерттеулері таптық күрестің айнасы ретінде қарастырылып, кез келген шығарма «пролетарлық» немесе «феодалдық-буржуазиялық» мазмұнға ие болуы тиіс еді. Осы жағдайда «Едіге» жыры ерекше қызығушылық тудырды — онда халықтық батырдың әділетсіз хан билігіне қарсы күресі бейнеленген, бұл марксистік тарих тұжырымдамасына оңай сәйкестірілді.

Алайда бұл идеологиялық оқылудың қалыптасуы біркелкі әрі қарама-қайшылықсыз болған жоқ. Қаныш Сәтбаев, Мұхтар Әуезов, Сәкен Сейфуллин сияқты қазақ зиялыларының еңбектері идеологиялық талаптар мен ұлттық мұраны сақтау арасындағы күрделі теңгерімді көрсетеді. Олардың зерттеулері әр кезеңде әртүрлі бағаланып, кейде мадақталып, кейде тәркіленіп, тіпті авторлардың өздерінің трагедиялық тағдырына себеп болды. Осы еңбектердегі алғысөздердің рөлі айрықша мәнге ие — олар тек кіріспе мәтіндер емес, идеологиялық «паспорт» қызметін атқарып, шығарманың саяси «дұрыстығын» растауға тиіс болды.

Осы зерттеу «Едіге» жырының кеңестік интерпретациясының қалыптасу тарихын, оның академиялық дискурстағы орнын, сондай-ақ қазақ зиялыларының идеологиялық қысым жағдайында ұлттық мұраны сақтау стратегияларын қарастырады. Бұл тарих тек әдебиеттану мәселесі ғана емес, сонымен бірге саяси билік пен ғылыми білімнің, мәдени жад пен идеологиялық бақылаудың өзара әсерін түсінуге мүмкіндік беретін маңызды тарихи-мәдени феномен болып табылады.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер. Зерттеу жұмысының эмпирикалық негізін 1920–1930-жылдардағы қазақ гуманитарлық ғылымының қалыптасу кезеңіне қатысты дереккөздер құрайды. Олардың ішінде Қ. Сәтбаевтың «Ер Едіге» (1927) еңбегі, С. Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті» оқулығы (1932) және оның редакциясымен жарық көрген «Батырлар жыры жинағы»

(1934), сондай-ақ М. Тынышпаевтың «Мырза Едіге батыр» мақаласы (Алаш көсемсөзі, 2011) бар.

Бұдан бөлек, партиялық-мемлекеттік құжаттар да маңызды дереккөз ретінде қарастырылды: И.В. Сталиннің 1925 жылғы КУТВ студенттері алдында жасаған баяндамасы (Сталин, 1947), РКП(б) ОК Саяси бюросының 1925 жылғы қаулысы (Постановление, 1999), және 1934 жылы 16 мамырда жарияланған БКП(б) Орталық Комитеті мен КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің «КСРО мектептерінде Отан тарихын оқыту туралы» қаулысы (О преподавании..., 1934).

Сонымен қатар, алғысөздер мен редакциялық мақалалар, мерзімді басылымдардағы материалдар, кейінгі кезеңдердегі қайта басылымдар мен архивтік деректер пайдаланылды. Бұған тәркіленген еңбектердің қалпына келтірілген нұсқалары да кіреді. Мысалы, Қ. Сәтбаевтың «Ер Едіге» кітабының 1995 жылғы қайта басылымы (Ер Едіге, 1995), С. Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті» кітабының 1964 жылғы басылымы, М. Әуезовтің «Әдебиет тарихы» еңбегінің 1991 және 2014 жылдары жарық көрген қайта басылымдары (Әуезов, 1991; Әуезов, 2014), сондай-ақ өмірбаяндық деректер зерттеудің дереккөздік базасын толықтырды.

Зерттеу барысында тарих ғылымына тән бірнеше әдіс қолданылды. Тарихи-салыстырмалы әдіс әр кезеңдегі «Едіге» жырының зерттелу ерекшеліктерін салыстыруға, идеологиялық ұстанымдардың трансформациясын анықтауға мүмкіндік берді. Тарихи-генетикалық әдіс эпостың кеңестік дискурстағы бейнесінің қалыптасу жолын, оның идеологиялық негіздерін және ғылыми дәстүрдегі эволюциясын айқындауға қолданылды. Тарихи-типологиялық әдіс эпостың әртүрлі интерпретацияларын салыстыра отырып, олардың ортақ және ерекше белгілерін анықтауға бағытталды. Деректанулық әдіс пайдаланылған дереккөздердің түпнұсқалық сипаты, сенімділігі мен идеологиялық шарттылығын бағалауға мүмкіндік берді.

Сонымен қатар, гуманитарлық зерттеулерде кеңінен қолданылатын қосымша әдістер пайдаланылды. Герменевтикалық әдіс мәтіндерді терең түсіндіруге, авторлардың ойларын, метафораларын және риторикалық тәсілдерін ашуға бағытталды. Бұл әдіс зерттеушілердің идеологиялық қысым жағдайында ұлттық мұраны сақтап қалу жолдарын түсіндіруге мүмкіндік берді. Контент-талдау әдісі ғылыми еңбектер мен алғысөздердегі марксистік терминологияның («таптық күрес», «үстем тап», «пролетарлық мазмұн») қолданылу жиілігі мен құрылымын талдауға қолданылды. Бұл тәсіл мәтіндердің идеологиялық бағдарын сандық және сапалық тұрғыдан айқындауға мүмкіндік берді.

Талқылау. Едіге жыры өзінің бай әрі көпқырлы зерттеу дәстүрімен ерекшеленетіні белгілі. Дегенмен, кеңестік кезеңдегі «Едіге жырының интерпретациясына қатысты мәселелер отандық әрі шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде әр кезеңде әртүрлі деңгейде қарастырылғанымен, бұл бағытта кешенді тарихнамалық зерттеу жұмыстарының әлі де толық жүргізілмегенін аңғару қиын емес. XX ғасырдың 1920-1930 жылдары Едіге жырының оқылуы (интерпретациясы) кеңестік мәдени саясатқа тәуелді болды: зерттеулерде таптық категориялар негізгі өлшемге айналып, батыр бейнесі «феодалдық-бекшіл» және «халықтық-пролетарлық» модельдер арасындағы идеологиялық сүзгіден өтті. Дегенмен осы үдерістің кезеңдік сипаты мен мәтіндік трансформациялары ғылымда толық ашылған жоқ.

Тарихи-фольклорлық мектеп эпостың генезисі мен сюжеттік құрылымын зерттеуде жетекші орын алды. Академик В.М. Жирмунский ұсынған тарихи-салыстырмалы әдіс кейінгі зерттеулерге бағыт беріп, Едіге жыры нұсқаларының типологиялық ұқсастықтарын анықтауға үлес қосты (Жирмунский, 1974). С. Қасқабасов жырдағы «ғажайып туу» мотивін талдап, оның әлемдік эпикалық кодтармен байланысын айқындады (Қасқабасов, 1984), алайда кеңестік кезеңдегі эпостың идеологиялық тұрғыдан қайта пайымдалуын арнайы мәселе ретінде көтермеді. Е. Мағауин «Едіге» жырының III. Уәлиханов нұсқасын талдап, мәтіндік дәстүрдің деректік құндылығын көрсетті (Мағауин, 1993; Мағауин, 1995), бірақ эпостың кеңестік

идеология контекстіндегі трансформацияны өз зерттеуіне арқау еткен жоқ. Осы топтағы еңбектер эпостың фольклорлық табиғатын ашқанымен, жырдың марксистік оқылым моделі мен образдық (бейнелік) өзгеру себептерін арнайы талдамайды.

Кеңестік жылдардағы эпосқа көзқарас көбіне саяси конъюнктураға тәуелді болды. 1944 жылғы 9 тамыздағы БКП (б) қаулысы «Едіге» сияқты халықтық эпосқа идеологиялық шектеу қойып, зерттеу бағытын ұзақ уақыт тежеді. Осыған байланысты кейінгі зерттеу еңбектерінде авторлар кеңестік саясаттың Едіге жырына ықпалын талдаған кезде, негізінен аталған қаулының мазмұнына, тарихи жағдайларына және оның салдарына басымдық берді (Асанұлы, Әуелбаев 2016). Мәселен, А. Шакиева «Особенности освещения истории Улуса Джучи в «Историях Казахской ССР» в 1940-1950-х годах» атты мақаласында соғыс жылдарында Едігенің жағымды бейнесін құрастыру бойынша қазақстандық тарихшылардың, жазушылардың, ақындар мен филолог-ғалымдардың пропагандалық іс-шаралары мен еңбектерін талдап, «Қазақстан тарихф» (1943) томының тағдырына ықпал еткен факторлардың бірі ретінде қарастырады (Шакиева, 2023).

Шетелдік зерттеулер халықаралық контексте маңызды бағдар береді. А. Беннингсеннің «The Crisis of the Turkic National Epics, 1951–1952: Local Nationalism or Internationalism?» атты мақаласы (Benningesen, 1975) кеңестік кезеңдегі эпостық дәстүрге идеологиялық бақылау мәселесін алғаш көтерген батыс зерттеулерінің бірі болып саналады. Автор «Алпамыш», «Манас» қатарында «Едіге» жырының да ұзақ уақыт бойы цензураға ұшырап, ғылыми айналымнан шеттетілгенін атап көрсетеді. Беннингсен эпостың тарихи-мәдени маңызын мойындай отырып, оны кеңестік биліктің «ұлтшылдық» ретінде бағалағандықтан, қабылдамағанын дәлелдейді. Ғалым жырды қарастыруда дерекке сүйеніп, идеологиялық тыйымдар мен саяси қысымның фольклорлық мұраның таралуына және зерттелуіне қалай әсер еткенін көрсетеді.

Девин ДеУис исламизация мен билік легитимациясы мәселесін қарастырып (DeWeese, 1994), көшпелілер саяси мәдениетін интерпретациялауда зор үлес қосты. Ол Баба Түкті Шашты Әзиз бейнесін исламдық қасиеттілік пен саяси биліктің заңдастырылуының түйінді символы ретінде талдап, Едіге тұлғасын исламизацияланған саяси мәдениеттің эпикалық көрінісі ретінде түсіндіреді. Бұл тұрғыдан ДеУис Едіге жырының идеологиялық мазмұнын исламдық құндылықтармен сабақтастыра қарастырып, көшпелі қоғамдағы билік пен діннің өзара байланысын айқындады.

Карл Райхль (Reichl, 2007) Едіге жырының каракалпак нұсқасын этнографиялық тұрғыдан зерттеп, оның мәтіндік және музыкалық ерекшеліктерін реконструкциялады. Жумабай Базаровтың орындауына сүйене отырып, Райхль Едігенің эпикалық бейнесін этникалық жад пен тарихи сана тұрғысынан қарастырады.

Алайда бұл еңбектерде «Едіге» жырының кеңестік репрезентациясы арнайы нысан болмай, зерттеулер дипломатия, билік дискурсы, мәдени жады мәселелеріне көбірек бағытталған. Сондықтан идеологиялық қайта оқылым және образ трансформациясы тұрғысынан эпосты талдау — отандық тарихнамада да, батыс ғылымында да жеткілікті зерттелмеген сала болып табылады.

Осылайша, қолда бар әдебиеттерді талдау нәтижесі көрсеткендей, «Едіге» жырының фольклорлық табиғаты, сюжет желісі, көпнұсқалылығы мен текстологиялық ерекшеліктері ғылыми еңбектерде жан-жақты зерттелгенімен, оның кеңестік кезеңдегі идеологиялық қайта мағыналануы және марксистік дискурсқа бейімделу үдерісі жеке әрі кешенді түрде жүйелі зерттеу нысаны болмаған. Отандық зерттеулер көбіне 1944 жылғы БКП (б) қаулысының әсерін қарастырып, кейінгі кезеңдегі тыйымдар мен саяси бақылауды талдаумен шектеледі, ал 1920-1930-жылдардағы алғашқы интерпретациялық трансформацияның алғышарттары, «феодалдық-бекшіл» бейнеден «пролетарлық-идеялық» образға өтудің риторикалық механизмдері және бұл өзгерістің қазақ зиялылар (Қ. Сәтбаев, С. Сейфуллин, М. Әуезов) еңбектерінде көрініс табу сипаты әлі де терең зерттелмеген. Шетелдік ғалымдар еңбектері эпостың тарихи-мәдени контекстін, исламдану және этникалық жады мәселелерін жан-жақты ашқанымен, кеңестік репрезентация мәселесіне арнайы назар аудармайды.

Сондықтан бұл мақала аталған ғылыми олқылықты толтыруға бағытталып, 1920-1930-жылдардағы басылымдар, алғысөздер, марксистік терминология қолданысы мен дискурс элементтерін талдау арқылы «Едіге» жырының кеңестік идеологиялық контексте қайта бейімделу механизмдерін реконструкциялауды мақсат етеді.

Зерттеу нәтижелері. Кеңестік кезеңдегі «Едіге» жырын зерттеу тарихы күрделі әрі қайшылықты сипатқа ие болғаны белгілі. Бұл, бір жағынан, кеңестік тарихнамалық дәстүрдің ішкі трансформацияларымен, екінші жағынан, тарихи ғылымнан тыс факторлардың — ең алдымен саяси-идеологиялық ықпалдың әсерімен айқындалады. Идеологиялық тұрғыдан шартталған (детерминацияланған) тарихи білімді құрастыру жағдайында «Едіге» жырын тек фольклорлық мұраның бір бөлігі ретінде ғана емес, сонымен қатар ұлттық өзіндік сананың және мәдени сәйкестіктің маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастыруға ұмтылған қазақстандық зерттеушілердің еңбектері айрықша мәнге ие болды.

XX ғасырдың басында қазақ баспасөзінің дамуына байланысты қазақ әдебиеті қарқынды түрде кеңейіп, жарияланған жанрлар арасында фольклор елеулі орын алды. Кеңес өкіметі орнағаннан кейін большевиктер марксистік идеяларды халықтық дәстүрлер элементтерімен ұштастырған жаңа кеңестік ұлттық мәдениетті қалыптастыру үдерісіне белсенді түрде кірісті. Осы үдерістің маңызды кезеңдерінің бірі 1925 жылғы 18 мамырда КУТВ студенттері алдында И.В. Сталиннің «Шығыс халықтары университетінің саяси міндеттері туралы» атты баяндамасы болды. Бұл баяндамасында ол алғаш рет кеңестік республикаларда ұлттық мәдениетті қалыптастырудың мақсаттарын айқындап, оны «мазмұны жағынан пролетарлық, ал түрі жағынан ұлттық» деп сипаттады (Сталин, 1947: 138). Бұл баяндама, сондай-ақ сол жылдың 18 маусымында қабылданған РКП(б) ОК Саяси бюросының «Партияның көркем әдебиет саласындағы саясаты туралы» Қаулысы аталған міндеттерді жүзеге асырудағы маңызды кезеңдерге айналды. Қаулыда ел мәдени революция кезеңіне аяқ басқаны және онда әдебиеттегі таптық күрестің мәніне ерекше назар аударылатыны атап көрсетілді. Құжатта: «қоғамдағы таптық күрес қалай тоқтамаса, дәл солай ол әдебиет майданында да тоқтамайды» деп белгіленді (Постановление, 1999: 54). Әдебиеттегі күрестің сипаты енді кеңес өкіметін орнатқанға дейінгі жағдайдан өзгеше екені көрсетілді: «егер билікті басып алуға дейін пролетарлық партия таптық күресті өршітіп, қоғамды жарылысқа бағыттаса, пролетариат диктатурасы кезеңінде партия алдында шаруалармен тіл табысу және оларды біртіндеп қайта өңдеу; буржуазиямен белгілі бір ынтымақтастыққа жол беру және оны баяу ығыстыру; техникалық және басқа да интеллигенцияны революцияға қызмет еткізу және оны идеологиялық тұрғыдан буржуазиядан тартып алу мәселелері тұр» (Постановление, 1999: 54).

Әдебиет іс жүзінде идеологиялық күрестің қуатты қаруы ретінде жарияланды. Құжатта былай делінеді: «Вышесказанным в общем и целом определяются задачи критики, являющейся одним из главных воспитательных орудий в руках партии. Ни на минуту не сдавая позиции коммунизма, не отступая ни на йоту от пролетарской идеологии, вскрывая объективный классовый смысл различных литературных произведений, коммунистическая критика должна беспощадно бороться против контрреволюционных проявлений в литературе, раскрывать сменовеховский либерализм и т.д.» (Постановление, 1999: 56).

Аталған қаулыдан кейін жергілікті ғалымдар жаңа идеологиялық ұстанымдарды жүзеге асыруға белсенді кірісті, бұл ұлттық мәдениетті, соның ішінде эпос пен фольклорды зерттеуге айтарлықтай ықпал етті. Егер революцияға дейінгі кезеңде Қазақстанда және Ресей империясының шет аймақтарында фольклорды жинау мен зерттеу ісі негізінен Петербург, Мәскеу, Қазан және империяның басқа ғылыми орталықтарынан шыққан ғалымдардың қолында болса, революциядан кейінгі 1920-жылдары фольклорға және ұлттық тарихи аңыздарға, соның ішінде «Едіге» эпосына деген қызығушылық едәуір артты. Материалдарды жинау ісі ұлттық ғалымдардың және жаңа республикалық мәдениет орталықтарының қолына өтті (Жирмунский, 1974: 353).

Осы үдерістер аясында Қазақстанда К. Сәтбаев тұлғасының төңірегінде интеллектуалдық бастама қалыптаса бастады. Бұл топ «Едіге» эпосын жаңа идеологиялық шындық контексінде

қайта пайымдауға ұмтылып, оған тек халық ауыз әдебиетінің ескерткіші ретінде ғана емес, сонымен қатар таптық күрестің көрінісі ретінде мән берді. Эпоста Едіге «қарасүйек» — қарапайым әлеуметтік топтан шыққан, Алтын Орда (Жошы ұлысы) мемлекетінің хандар билігіне қарсы тұрып, халықтың мүддесін қорғаушы ретінде бейнеленеді. Мұндай түсіндіру оны марксистік тарих тұжырымдамасына енгізуге мүмкіндік берді, онда халық батыры феодалдық езгіге қарсы күрестің символына айналады. «Ел қамын жеген Едіге» эпитеті кеңестік дискурста оның бейнесін идеологиялық тұрғыдан қабылданған формула ретінде орнықты. Бұл топтың мүшелері — жазушылар, ақындар, ғалымдар — Едіге бейнесін кеңінен насихаттаумен айналысып, ғылыми мақалалар мен әдеби шығармалардан бастап, театр қойылымдары мен көпшілікке арналған оқылымдарға дейінгі түрлі мәдени репрезентация формаларын қолданды. Олардың қызметі Едігені социалистік нарратив аясында халықтық күрестің бейнесін сомдай алатын тұлға ретінде бекітуге бағытталды (Сабитов, 2023). Айта кетерлігі, 1930-жылдары жарық көрген батырлық эпостар жинақтарында редакциялық құрылым әрдайым Едіге эпосынан басталды. Мұндай құрылым сол кезеңдегі мәдени және идеологиялық иерархияда аталған эпостың басым мәртебесін көрсетеді. Бұл жағдай бұған дейінгі басылымдармен, мысалы, Ә.А. Диваевтың 1922 жылғы жинағымен салыстырғанда айқын контраст түзеді, онда «Мырза Едіге батыр» эпосы соңғы бөлімге орналастырылған болатын (Диваев, 1922).

Бұл «ұлттық қаһарман» коммунистік идеология аясында «позитивті кейіпкер» ретінде бейнелеуге ыңғайлы болды. Біріншіден, ол Шыңғыс әулетінен шықпаған, «қара сүйектен», яғни қарапайым халықтан шыққан, сондықтан тектілік аристократияға жатпайды. Екіншіден, ол Алтын Орданың кейбір хандарына қарсы болған. Оны феодалдарға қарсы күрескер, езілген таптың (қарапайым халықтың) құқықтарын қорғаушы ретінде көрсетуге болатын еді. Үшіншіден, ол қазақ халқы арасында кеңінен танымал, бір аттас эпостың басты кейіпкері ретінде белгілі болды. Бұл эпос қазақтардың ең көп тараған эпостарының бірі еді.

Дегенмен «Мазмұны бойынша пролетарлық, түрі бойынша ұлттық мәдениет құру» науқанына дейін Едіге бейнесі жағымды кейіпкер ретінде әрдайым бағаланды деп айтуға келмейді. Мысалға, 1924 жылы Сана журналының №2-3 санында М. Тынышпаев «Мырза Едіге батыр» атты еңбегінде Едігенің жағымсыз бейнесін әшкерелейді. Мақала атауының астындағы «Ертегідегі Едіге мен тарихтағы Едіге» атты тақырыпшасы оқырмандарды тарихи Едіге мен эпостағы («ертегідегі») Едіге арасында айырмашылық бар екеніне алдын-ала меңзегендей көрініс қалдырады. М. Тынышпаев аталмыш еңбекте Едігені авантюрист-ойыншы ретінде көрсетеді: «...Токтамыс орнынан тұра алмастай жығылған соң, Алтын Орданы билеу деген Едігеге қиын көрінбейді, содан Темір жібергісі келмесе де оны алдап (*Едіге кімді алдамаған* – Т.У. ерекшеленіп алынды) Алтын Ордаға қайтты» (Алаш көсемсөзі, 2011: 221). М. Тынышпаев Жошы ұлысы мемлекетінің әлсіреп құлдырауына «бірінші себепкер әуел Едігенің өзі, екінші – Әмір Темір» деп айып тағады (Алаш көсемсөзі, 2011: 221). Тағы бір жерде «...Жошы ұлысының көзімен қарағанда бұ жұртқа жаманшылық істегендердің арасында Едігеден асқаны жоқ» деп кесіп айтады (Алаш көсемсөзі, 2011: 224).

Кеңестік гуманитарлық ой-пікірдің қалыптасқан дәуірі ғылымнан белгіленген идеологиялық шеңберлерді ұстануды талап етті. Кеңестік марксистік ғылым аясында оқырманның алдын ала айқындалған, «дұрыс» мәтіндік қабылдауын қалыптастыруға ерекше назар аударылды. Осыған байланысты ғылыми басылымға жазылған алғысөз айрықша мәнге ие болып, біртіндеп оқырман қабылдауын идеологиялық тұрғыдан бағдарлауға бағытталған тұрақты ғылыми ритуал түріне айналды. Ол жай ғана кіріспе емес, үстем методология мен саяси конъюнктураға сәйкес мәтінді қабылдаудың шеңберін (фреймін) айқындайтын өзіндік интерпретация құралына айналды. Ғылыми басылымдардың алғысөздерінде шығарманың артықшылықтары да, кемшіліктері де көрсетіліп, акценттер ресми бағытқа қатаң сәйкестікпен қойылды. Саяси-әлеуметтік курстың үлгісіндей, ғылыми салада да априори жалғыз ғана жол — кеңестік марксистік әдіснама (методология) жолы мойындалды, ол баламалы интерпретациялар мен тәсілдерге мүмкіндік бермеді: «Воспитательно-направляющая роль предисловия..., подобная роли самой партии в повседневной жизни страны, зародилась еще в

самое раннее время, когда советская наука только делала свои первые шаги и элементарно не имела достаточного количества научной и учебной продукции, чтобы обеспечить потребности собственной системы образования – а без этого было затруднительно дальнейшее развитие самой науки» (Крих, Метель, 2014: 30).

Әдетте мұндай алғысөздерде авторлар кеңестік марксизмнің ғылыми салада әрқашан баламалы бағыттардан — батыс буржуазиялық ғылымынан, батыс марксизмінен және басқа ағымдардан — озық тұрғанын дәлелдеуге ұмтылды. Бір жағынан, бұл кеңестік тарихшылар мен теоретиктердің интеллектуалдық жаттығуларына қолайлы орта қалыптастырды. Екінші жағынан, мұндай орта белгілі бір қауіп-қатерлермен байланысты болды. Партиялық доктрина жиі әрі күтпеген жерден бағытын өзгерткендіктен, кез келген пікір — ол мадақтау болсын немесе сын болсын — өткенде автордың өзіне қарсы қолданылуы мүмкін еді. Сондықтан тарихшылардың кәсіби өмір сүруі мен мансаптық жолы үшін күресі олардан айрықша дағдылар мен интуицияны талап етті: «...дар скользить на грани поругания и прославления становился важнейшим умением в наборе советских интеллектуальных канатоходцев» (Крих, Метель, 2014: 31). Бұл жағдайды кейіннен қазақ ғалымдары айқын көрсетті: олар академиялық ортада әртүрлі өміршендік стратегияларын қалыптастырып, тарихи-мәдени идеяларды (ғылыми мәтіндер: мақалалар, монографиялар және т.б.) рұқсат етілген дискурс аясында жеткізудің жолдарын тапты.

Бұл тұрғыда 1927 жылы жарық көрген екі басылым айрықша мәнге ие болды. Олар қазақ гуманитарлық ойының дамуына елеулі оқиға ретінде енді және зерттеушілердің тарих пен мәдениет мәселелеріне деген қызығушылығын көрсетті. Мәскеуде Қаныш Сәтбаевтың «Ер Едіге» атты кітабы жарық көрді — қазақ тілінде араб графикасымен басылған, 3000 дана таралыммен шыққан басылым. Сол жылы Қазақ ССР-інің астанасы Қызылордада Мұхтар Әуезовтің «Әдебиет тарихы» атты еңбегі жарияланды, ол қазақ әдеби дәстүрін жүйелеуге жасалған алғашқы талпыныс болды. Бұл еңбектерді тек хронологиялық жақындық ғана емес, сонымен бірге авторларының өмірбаяндары да біріктірді — олар «Алаш» қозғалысының бұрынғы қатысушылары болып, жаңа кеңестік шындық жағдайында ұлттық мәдени мұраны сақтап, дамытуға ұмтылды. Кітаптардың тағдыры да идеологиялық ахуалдың құбылмалылығын айқын көрсетті: Сәтбаевтың еңбегі 1951 жылға дейін қоғамдық қолданыста сақталып, партиялық бағыттың өзгеруімен алынып тасталды, ал Әуезовтің кітабы болса, шыққан жылы — 1927 жылы-ақ айналымнан алынды. Ақырында, екі кітапқа қатысты цензуралық шектеулердің себебі алғысөз мазмұны болды, ол идеологиялық органдардың пікірінше марксистік парадигма канондарына сәйкес келмеді.

Қ. Сәтбаевтың «Ер Едіге» кітабының кіріспе бөлімінде марксистік идеялар әлі айқын көрініс таппайды — тек олардың жұмсақ, көзге әрең шалынатын сұлбасы байқалады. Бұл толық түсінікті жайт: сол кезеңде кеңестік ғылымның негізгі постулаттары мен қағидаттары әлі түпкілікті қалыптаспаған еді. Алғысөзінде Қ. Сәтбаев эпостағы Едігенің жағымды бейнесін халық шығармашылығының туындысы ретінде көрсетуге ұмтылады және Едіге бейнесін «хандар — билер» дихотомиясы аясында қарастырады, халық жадында билердің дәстүрлі түрде хандардан жоғары бағаланғанын ерекше атап өтеді. Дәйек ретінде ол мынадай тұжырымды келтіреді: «Ханда қырық кісінің ақылы болса, биде қырық кісінің ары білімі бар, ... «Батамен ер көгереді» дегендей, сондықтан қазақ сияқты көшпелі елде қашан да ханнан гөрі бидің қадір «киесі» басым болады» (Ер Едіге, 1995: 21). Қ. Сәтбаевтың пайымдауынша, Едігенің бойынан батырлық қасиеттен гөрі би-шешендік пен даналық сипаттары басым болғандықтан, қазақ халқының оны басты батыр ретінде тануы заңды құбылыс. Ол бұл ойды былайша түйіндейді: «Бірақ батыр деген Ақбарақ – екіншісі бірі табады, би деген ақ шарифат, елуден біреу туады... Сондықтан ел сыны да бір ауыздан: «Ел билеген Едігем деп әлпештеп, «Қазақ ерінің әуелгісі де Едіге, ақыры да Едіге» деп хан көтеріп отыр» (Ер Едіге, 1995: 27).

Ғалым Едігенің халықтық бейнесін халықты қанап келген, әділетсіз әрі әлсіз хандар бейнесіне қарсы қоя келе: «Сондықтан, Тоқтамыс хан мен Едіге бидің тартысы да сайып келгенде «ханнан билік кетіп, биге мәдет жету» мен «хан қашып, бидің қууымен»

тиянақталады. Мұнан егерде, хан мен би екі бөлініп таразының екі басына түсе қалса, ел ниеті қашанда бидің жағына ауып отыратындығы көрінеді. Әңгіменің ішіндегі ең маңызды пікір осы деуге болады», - деп мәтіндегі ең басты ойын әдемі, әсерлі, шебер жеткізеді (Ер Едіге, 1995: 22).

Егер, Қ. Сәтбаев өз кітабында таптық тақырыпты белгілі бір мақсатта (Едігені ұлттық батыр ретінде канонизациялау үшін) ғана пайдаланса, жазушы М.Әуезов өзінің «Әдебиет тарихы» оқулық құралында (1927 жыл) бұл тақырыпқа тек формалді ғана қараған сияқты - таптық күрес тақырыбы сөзбасының «Мемлекет негізі құрылған дәуір» деген кіші бөлімінде ғана екі шағын абзац жолмен ғана шектеледі (Әуезов, 1991: 15). Оның үстіне, Қ. Сәтбаев әділ билерді, батырларды хандарға қарсы қойып қарастырса, М. Әуезов кітаптың негізгі бөлімінде еркін көсіліп, хан, батыр-билерді бір бірлікте, бір санатта («ел сүйеніші») қарастырады. «Сондықтан ол замандағы елдің сүйеніші кім? Сүйеніші қол бастаған батыры, ел бастаған ханы мен биі болған. Ел қиялында жүретін елдің шын қадірлі басшысы осы үш мінездің үшеуіне кім бірдей жетік болса, сол деп саналған. Сондықтан толық жақсы әрі батыр, әрі би әрі ел билеген хан болу керек. Бұл уақыт батырдың ең қадірлі болған заманы» (Әуезов, 1991: 56-57).

М. Әуезов осы еңбегінде батырлар жырын талдай отыра, оларды «екі жікке» бөледі. «Алғашқы жікке кіретін ұлы батырлар: туысы бөлек, орны басқа, ел қиялындағы баға – жоғары болған, ер рудың басшысы, әрі ел іргесін бермейтін елдің ұлы қамқоры, ханы қатарлы болғандар». Екінші жікке – кіші батырлар кіреді, және олардың ұлы батырлардан басты айырмашылығы – тылсым күштердің араласуынсыз жаратылуында («әншейін қоңыр қазақша туады») жатыр (Әуезов, 1991: 57).

М. Әуезовтің қазақ әдебиетін зерттеудегі олқылықты толтыруға бағытталған және қазақ халқы тарихындағы алғашқы оқу-әдістемелік сипаттағы еңбек ретінде қарастырылған монографиясы күрделі әрі қайшылықты тағдырға ие болды. Күтілген ғылыми үміттер жүзеге аспады: кітап баспадан шыққаннан кейін бірден қоймада ұсталып, оның таралуына ресми түрде тыйым салынды. Мұндай шешімнің негізінде АПО (үгіт-насихат бөлімі) қызметкері Әбдірахман Байділдиннің қорытындысы жатты. Ол өз пікірінде М. Әуезовтен еңбегіне марксистік ілім қағидаларына сәйкес алғысөз қосуды талап еткен болатын: «Насколько мне известно, из бесед с ним, он требует изменения названия, заменив настоящий заголовок «История казахской литературы» - «Материалы к истории», и считает необходимым исправить мое вступление, одновременно находит необходимым снабдить марксистским предисловием» (Пірәлі, 2015: 125-126).

М. Әуезов кітаптың тәркіленуінің шынайы себебін айқын түсінді. Ол бұл жағдайдың негізінде идеологиялық фактор жатқанын және оның ең алдымен өзінің өткендегі саяси ұстанымдарымен, ұлттық «Алаш» қозғалысының жас жетекшілерінің бірі болған кезеңімен байланысты екенін атап көрсетті. Жазған хатында Әуезов еңбектің абсолютті ғылыми деңгейге таласпайтынын, сонымен қатар 3–4 жыл бұрын жазылған бұл кітаптың тек бастапқы ғылыми ізденіс пен тәжірибелік кадам екенін мәлімдеді: «С тех пор в отношении методологических принципов исследования у меня произошли весьма, существенные перемены во взглядах. Теперь я сторонник социально-политического метода исследования литературы. Тогда я применял смешанные методы и, главным образом, придерживался метода культурно-исторического». М. Әуезов өзінің еңбегінің тағдырына аландаушылық білдіреді. Ол кітаптың бір жылдан бері Казгиз қоймасында жатқаны, жарық көруі не көрмеуі белгісіз екені және қызметкерлердің ешқайсысы әлі күнге дейін алғысөз жазуға кіріспегені туралы атап өтеді. Бұл күмәндер негізсіз емес еді. Әуезов жақсы хабардар болғандай, қоймада ұсталған кітаптар үш жылға дейін сақталып, кейін жойылуға тиіс болатын (Пірәлі, 2015: 126). Кітаптың жарық көруін ұзақ күткен ауыр күндерден кейін үшінші жылы репрессиялық саясат қарқынды түрде күшейе түсті. М. Әуезов Ташкентте тұтқындалды, ал еңбектің таралуына тыйым салу туралы қорытынды жазған А. Байділдин 1929 жылы ОГПУ қызметкерлері тарапынан ұсталып, бір жылдан соң Мәскеуде атылды (Пірәлі, 2015: 126). Мұндай жағдайда кітаптың сақталуы мүмкін емес еді. Дегенмен, классиктің сөзімен айтқанда, «қолжазбалар

жанбайды» — бір данасы және баспаға дайындалған машинкамен терілген нұсқасы ғажайып түрде сақталып қалды (Әуезов, 2014: 365). Кеңестік кезеңде жазушы Ғ. Мүсірепов бұл еңбекті өзінің кітапханасында сақтап, оның мұқабасын алып тастап, орыс тіліндегі басқа кітаптың ішіне орналастырған.

М. Әуезовтің «Қазақ әдебиеті» еңбегі алғаш рет жарық көргеннен кейін арада 58 жыл өткен соң, 1985 жылы жазушы шығармаларының 16-томы құрамында қайта басылып шықты. Бұл басылым елеулі редакциялық түзетулерге ұшырады. Атап айтқанда, батырлық эпостарға қатысты бөлімдер жинаққа толық енгізілмей қалды. Олардың қатарында «Едіге жыры» мен «Шора батыр жыры» және басқа да материалдар бар еді (Әуезов, 2014: 365).

Алайда марксистік тұрғыда жазылған «дұрыс» алғысөздің өзі ғалымға қауіпсіздік пен тыныш академиялық мансапты қамтамасыз ете алмады. Бұл жағдай С. Сейфуллиннің 1932 жылы жарық көрген «Қазақ әдебиеті» («Казахская литература») еңбегіне қатысты. Аталған кітап қазақ әдебиеті жөніндегі алғашқы ғылыми еңбек ретінде бағаланды. Кітап марксистік бағыттағы алғысөзбен және автордың кіріспе сөзімен жарық көріп, жоғары пікірлерге ие болғанымен, бұл С. Сейфуллинді кейінгі саяси қуғын-сүргіннен қорғап қала алмады. Еңбектің алғысөзін Қазақстан Халық ағарту комиссариаты жанындағы әдістемелік кеңестің төрағасы, ҚазПИ доценті М. Жолдыбаев жазған болатын (Сейфуллин, 1964: 441).

С. Сейфуллин 1929 жылы өзінің «Қазақ әдебиеті» еңбегінің мәтініне кіріскен кезде, М. Әуезовтің бұған дейінгі жағдайына ұқсас қиындыққа тап болды. Нақтырақ айтқанда, ғылыми әдебиеттердің жетіспеушілігі зерттеу жұмысын күрделендірді. Бұған қоса, М. Әуезовтің еңбегі сол кезеңде тәркіленіп, қолжетімсіз күйге түскендіктен, С. Сейфуллин зерттеуін қайтадан бастауға мәжбүр болды.

Жазушы, ақын Сәкен Сейфуллин бұл еңбекке кірісер алдында бұқара халық, оқырмандардың көмегіне жүгінеді. 1929 жылы ол «Еңбекші қазақ» газеті арқылы ашық хат жазып, қазақтың ескі сөз, ертегі, жыр, шежіре мұраларын жинап, университетке жіберуін сұраған болатын (Сейфуллин, 1964: 441-442). Осы жылдары жазушы ҚазПИ-де ұстаздық (доцент) қызмет етіп, әдебиет саласында студенттерге арналған оқу-құрал тапшылығымен кезігеді. «Қазақ әдебиеті» оқулығының кіріспесінде (сөз басында) ол «...бүгінге дейін қазақ әдебиеті туралы жазылған арнаулы еңбек жоқ» және «...Ескі «ел әдебиеті» туралы ештеңе жоқтығы былай тұрсын, сол ескі ел әдебиетінің жинақтары да жоқ» деп қалыптасқан жағдайды суреттейді (Сейфуллин, 1964: 7). Хаттың соңында С. Сейфуллин өзінің үй мекенжайын көрсеткен. «Қазақ әдебиеті» еңбегі 1931 жылғы 8 наурызда аяқталып, 1932 жылы 10 мың дана тиражбен жарық көрді. Кітаптағы есімдерге жасалған сілтемелер мен алғыс сөздердің санына қарағанда, С. Сейфуллин зерттеу барысында елеулі көлемде материал жинақтағаны байқалады. Олардың қатарында қазақ эпостары мен аңыздарының түпнұсқа қолжазбалары, сондай-ақ қарапайым жазбалар да болған.

Сөз басында С. Сейфуллин әдебиет дәуірлерінің кезеңдерінің периодизациясын белгілеп («билер дәуірі» мен «патша дәуірі»), «хандар, сұлтандар, батырлар, билер, байлар табының әкімшілік құрған замандарын жалпы қысқартып айтқанда, билер дәуірі деуді жөн көрдім» дейді (Сейфуллин, 1964: 8). Осы кіріспе бөлімде автор хандар мен билерге қатысты коннотациясы бойынша таза марксистік «үстем тап» сөз тіркесін жиі қолданыды. Сөз басы соңында С. Сейфуллин кітаптың басты лейтмотивін келесі сөздермен береді: «Ескіліктегі үстем тап, қысқасынан айтқанда, билер табы болғандықтан, барлық әдебиет сол әкімшілік жүргізген үстем таптың санасымен шығып, үстем тап өз дәуірінің «тұрмыс қаймағын» бұздырмау ретінде мықты құрал болған» (Сейфуллин, 1964: 8). Жалпы, кітапта автор өткен тарихта әдебиет атаулы дүние үстем тап өкілінің құралы болды деген сөздерді жиі келтіріп, өз заманынан тиісті паралельдер мен аналогиялар іздеп, советтік әдебиет енді пролетариат табының саяси-идеологиялық құралы болуы тиіс деген ойларға меңзейді.

1934 жылы С. Сейфуллиннің көлемді еңбегі – «Батырлар жыры жинағы» жарық көрді. Жинақта эпикалық шығармалардың ішінде «Едіге жыры» бірінші орынға қойылған. Кітаптың кіріспе сөзін «Қазақстан баспасынан» айдарымен Тайыр Жароков (кітапта – Тайыр Жароқұлы) жазды. Бұл жыл кеңестік ғылым үшін айрықша өзгерістер кезеңі болды. Дәл осы уақытта

сталиндік-советтік ғылыми доктрина өзінің түпкілікті шекараларын айқындап, тарихи ғылым жаңа идеологиялық бағытқа көшті. 1934 жылғы 16 мамырда қабылданған БКП(б) Орталық Комитеті мен КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің «КСРО мектептерінде Отан тарихын оқыту туралы» қаулысы (О преподавании..., 1934) тарих ғылымын жаңа арнаға бұрып, кейінгі зерттеулер мен білім беру саясатының бағытын айқындады. Аталған құжат тарихты оқытудағы идеологиялық бағдарларды бекітіп қана қоймай, өңірлік басқару органдары мен мәдени-идеологиялық майдан өкілдерінің қызметіне де елеулі ықпал етті. Кітаптың кіріспесінде қолданылған риторика сипатына қарағанда, бұл қаулының сол кезеңде (1933–1934 жж.) Казгослитиздаттың редакторы қызметін атқарған Т. Жароков дайындаған мәтіннің идеялық мазмұнына айтарлықтай әсер еткені байқалады (Сейфуллы, 1934: 3-4).

Дегенмен, әдебиетті таптық күрес қаруы ретінде санаған С. Сейфуллиннің еңбектерінде ғылыми-теориялық пайымдар, авторлық көзқарастар мүлде жоқ деуге болмайды. Керісінше, оның бірқатар тұжырымдары бүгінгі ғылым үшін де өзектілігін жоғалтпаған. Мәселен, жазушы-ғалым «Қобыланды батыр» жырын талдай отырып, Қобыландыны тарихи тұлға, Тоқтамыс хан дәуірінде өмір сүрген кейіпкер ретінде қарастырады (Сейфуллин, 1964: 346). Бұл тұжырым қазіргі отандық тарихнамада да қолдау тауып отырғанын ескерсек, С. Сейфуллин өз кезегіндегі ғылыми деңгейі үшін озық қорытынды жасағанын байқау болады (Сабитов, Каратаев, Толегенулы, 2025: 954). Мысалға, жазушы-ғалым Қобыланды жырын талдай отыра, Қобыланды батырдың тарихта болған адам, Тоқтамыс ханмен бір заманда өмір сүрген адам деп сол кездегі ғылым деңгейі үшін озық қорытынды жасайды. Сонымен қатар, ол 1932 жылы 10 мың данамен жарыққа шыққан «Қазақ әдебиеті» еңбегінде жазушы ноғайлы дәуірінің жырлары, соның ішінде Едіге жыры ноғайлықтармен қазақтарға тарады деген П.М. Мелиоранский, П.А. Фалев ұсынған тұжырымды жоққа шығарады (Сейфуллин, 1964: 298). Жазушы: «Қалың түркі елдерін билеп, бүлдірген хандармен қатар, ноғайлы елін билеген, бүлдірген Едіге батырдың балаларын: атақты Ормамбет биді – қазақтың ескі ауыз әдебиеті өзінікі қылып жырлайды. Қазақтың ескі ауыз әдебиетінің маңызды жұрнақтары ноғайлы елінікі болып әңгімеленеді. Онысы – қазақтың өзі ол заманда ноғай елі болғандық» (Сейфуллин, 1964: 32-33), дей келе, қазақ пен ноғай халықтарының ішкі тарихи байланыс-бірлігі жайлы меңзейді.

Басқаша сөзбен айтсақ, Ноғайлы жырлары тек ноғай халқының мұрасы ғана емес, ол осы жырларды дүниеге әкелген, және сол дәуірде «ноғайлы» деп аталған Жошы Ұлысы халқына ортақ рухани жәдігер. «Өйткені Ноғайлы атқа бәрі де ортақ болған. Бұл ертегі-әңгімелер сол Қырым, Қазан, Моңғол рулары — бәрі бір ел болып — Ноғайлы атанып, Ноғайлы болып жүргендегі қазіргі қазақ батырды ертек-әңгіме қылған жырлар» (Сейфуллин, 1964: 14). Сонымен қатар, автор «ескі ақындардың сөзінде ноғай, қазақтың айырымы бар ме?» деген риторикалық сұрақ қойып, оған кіші жүздің Мұрат ақының толғауынан бірнеше мысал келтіріп жауап береді:

Мен қарға бойлы Қаз туған,
Қайғыланып асып барамын,
Ноғайлы қазақ елімнен... (Сейфуллин, 1964: 320).

...Жаудың да келер шамасы,
Қоныстың бәрін жоғалтқан,
Ноғайлы, қазақ надан жұрт,
Бірлігінің кемісі... (Сейфуллин, 1964: 321).

Жазушы үшін, ноғайлы мен қазақ арасында айырмашылық жоқ. Ол шүбәсіз қорытынды жасайды: «Мұрат ақынның жырларында - «ноғайлы», «қазақ» деген сөз бір-ақ елдің аты және ноғайлы батырлары мен билері – қазіргі қазақ елінің бұрынғы өз адамдары. Бұл тарихи сөз...» (Сейфуллин, 1964: 321).

Бір қызығы, дәл осындай ой-тұжырым С. Сейфуллиннің саяси-идеологиялық антагонисті М. Әуезовтің еңбегінде де кезігеді. 1939 жылы ол «Литература и искусство Казахстана» журналының сандарында шыққан «Эпос и фольклор казахского народа» атты мақаласында эпоста қазақ пен ноғайлы ұғымдарының жақындығы туралы жазады. «Герои этих былин еще не именуются «казахами», былины называют их «выходцами из Ногайлы». Объясняется это тем, что в истоках своих эти песни воспроизводят эпоху, когда самостоятельный казахский политический союз еще не образовался и когда роды, составившие позже этническую основу казахского народа, фигурировали еще в составе Золотой Орды, Крымского и Казанского ханств, политических союзов и среднеазиатских ханств под общим, более популярным именем «ногайлы» (Әуезов, 2004: 55).

Бір жылдан кейін (1940 жылы) жазушы, аудармашы Л.С. Соболевтың редакциясымен шыққан «Песнь степей» атты қазақ халық ауыз әдебиетінің әр түрлі жанрлары бойынша шығармалар жинағында М. Әуезовтің мақаласында («Казахский эпос и дореволюционный фольклор») жырдың қашан және кіммен шығарылғанын анықтау мүмкін еместігін айта келе, жырдың алғашқы нұсқалары қазақ халқының өзінің саяси бірігу кезеңіне дейін «Ноғайлы» деген жалпы атаумен белгілі болған кезінде жазылған болуы керек деп түйіндейді: «...Но из того, что герои их еще не казахи, а «выходцы из Ногайлы», можно заключить, что первоначальные варианты героических поэм восходят к эпохе, когда самостоятельный казахский политический союз еще не образовался, когда роды, составившие этническую основу казахского народа, фигурировали еще в составе Золотой Орды, Крымского и Казанского ханств под общим, более популярным именем «Ногайлы» (Ауэзов, 1940: 11).

Қазақ эпосының генезисіне қатысты М. Әуезов (алаштық бағыт) пен С. Сейфуллин (кеңестік бағыт) еңбектеріндегі ой-тұжырымдардың өзара үндестігі қазақ халқының тарихында Ноғайлы кезең туралы түсініктің кеңестік дәуірге дейін-ақ ғылыми ортада орныққанын көрсетеді. Кеңестік кезеңде зиялы қауым екі қарама-қарсы идеологиялық лагерьге бөлінгенімен, С. Сейфуллин тәрізді зерттеушілер марксистік әдіснаманы ұстанғанымен, олардың ғылыми еңбектеріндегі тұжырымдар, әсіресе батырлар жырына қатысты пайымдары, сталиндік «мазмұны пролетарлық, түрі ұлттық» формуласына қарама-қарсы сипат алды. Нақтырақ айтқанда, бұл еңбектерде түрі пролетарлық болып көрінгенімен, мазмұны ұлттық болып шықты. Мұндай жағдай қазақ эпикалық дәстүрін зерттеуде ұлттық тарихи жад пен мәдени мұраны сақтап қалуға бағытталған ғылыми ұмтылыстың басым болғанын айғақтайды.

Қорытынды. Едіге жырының кеңестік кезіндегі ғылыми интерпретациясы қазақ гуманитарлық ойының идеологиялық қысым жағдайында қалай қалыптасқанын айқын көрсетеді. Эпостың ғылыми айналымға енуі, оның тарихи-әдеби табиғатын тану жолындағы пікірталастар мен түрлі әдіснамалық ұстанымдар зерттеушілердің саяси жағдайға бейімделуімен, кейде оған қарсы тұруымен жүрді. Осы тұрғыдан алғанда Қ. Сәтбаев, М. Әуезов және С. Сейфуллин еңбектерінің кіріспелері кеңестік ғылыми дискурс қалыптасу кезеңіндегі әртүрлі әдіснамалық және идеологиялық үлгілерді көрсетеді.

Сөйтіп, «Едіге» жырын зерттеу тарихы – тек әдеби мұраның ғылыми талдануы ғана емес, сонымен бірге қазақ зиялыларының күрделі саяси жағдайдағы ғылыми әрекетінің, ұлттық жадты сақтап қалу жолындағы интеллектуалдық стратегияларының көрінісі. Эпостың әр кезеңдегі интерпретациясы мемлекет пен ғылым, идеология мен ұлттық дәстүр арасындағы күрделі қарым-қатынастардың қыр-сырын ашып, қазақ әдебиеттануының кеңестік кезеңдегі эволюциясын түсінуде маңызды әдіснамалық бағдарға айналады.

References

Asanuly, Auelbaev, 2016 — *Asanuly Zh., Auelbaev M. Er Edigenin tarikhy: monografiya* [The History of Er Edige: A Monograph] Almaty: «Nursat» baspasy, 2016. 190 p. (In Kaz.).

- Auezov, 1940 — *Auezov M.* «Kazakhskiy epos i dorevolutsionnyy fol'klor»/ Pesn' stepey. Antologiya kazakhskoy literatury ["Kazakh Epic and Pre-Revolutionary Folklore" / Song of the Steppes. An Anthology of Kazakh Literature]. Ed. Sobolev L., Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo «Khudozhestvennaya literatura», 1940. 587 p. (In Russ.).
- Auezov, 1991 — *Auezov M.* Adebiet tarikhy: Zhogary oqu oryndarynyn studentterine arnalgan [History of Literature: For students of higher education institutions] Almaty: Ana tili, 1991. 240 p. (In Kaz.).
- Auezov, 2004 — *Auezov M.* Shygarmalarynyn elu tomdyq tolyq zhinagy: maqalalar, zertteuler, p'esalar, librettolar 1936-1939 [A complete collection of works in fifty volumes: articles, studies, plays, librettos 1936-1939] / M. Auezov. Almaty: Zhibek zholy, 2004 Vol. 14. 376 p. (In Kaz.).
- Auezov, 2014 — *Auezov M.* Shygarmalaryn elu tomdyq tolyq zhinagy [A complete collection of works in fifty volumes]. Almaty: «Daur», «Zhibek zholy», 2014. Vol. 4: Zertteuler, oqulyqtar, adebi nusqalar. 1924-1930. 456 p. (In Kaz.).
- Bennigsen, 1975 — *Bennigsen, A.A.* The Crisis of the Turkic National Epics, 1951–1952: Local Nationalism or Internationalism? // Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes. 1975. Vol. 17, No. 2/3: Russian and Soviet Central Asia. Pp. 463–474.
- DeWeese, 1994 — *DeWeese D.A.* Islamization and native religion in the Golden Horde: Baba Tukles and conversation to Islam in historical and epic tradition. The Pennsylvania State University. 1994. 638 p.
- Divayev, 1922 — *Divayev A.* Myrza Edige batyr // Batyrlar. Zhetinshi zhinaq [Myrza Edige Batyr // Batyrs. 7th Collection]. Tashkent: Turkistan respublikasynyn baspasoz shygarushy magkamasy, 1922. 25 p. (In Kaz.).
- Er Edige, 1995 — *Er Edige* [Er Edige] / Comp. G.O. Batyrbekov. Almaty: Gylym, 1995. 152 p. (In Kaz.).
- Krikh, Metel', 2014 — *Krikh S.B., Metel' O.V.* Sovetskaya istoriografiya drevnosti v kontekste mirovoy istoriograficheskoy mysli [Soviet historiography of antiquity in the context of world historiographic thought]. Moscow: LENAND, 2014. 256 p. (In Russ.).
- Magauin, 1993 — *Magauin E.M.* Edige: khalyq eposy [Edige: a folk epic] / Ed. and afterwords by E. Magauin. Almaty: Ayqap, 1993. 76 p. (In Kaz.).
- Magauin, 1995 — *Magauin Edige Mukhtaruly.* «Edige» zhyrynyn tarikhilygy zhane korkemdik erekshelekteri [The historicity and artistic features of the poem "Edyge"]. Candidate's Dissertation Abstract (Philology). Almaty, 1995. 27 p. (In Kaz.).
- O prepodavanii..., 1934 — *O prepodavanii grazhdanskoy istorii v shkolakh SSSR:* postanovlenie TsK VKP(b) i Soveta Narodnykh Komissarov SSSR [On the teaching of civil history in schools of the USSR: Resolution of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) and the Council of People's Commissars of the USSR] // Pravda. 1934. 16 May №133 (6019). (In Russ.).
- Postanovlenie, 1999 — *Postanovlenie Politbyuro TsK RKP(b) «O politike partii v oblasti khudozhestvennoy literatury»* // Vlast' i khudozhestvennaya intelligentsiya. Dokumenty TsK RKP(b) — VKP(b), VChK — OGPU — NKVD o kul'turnoy politike. 1917–1953 [Resolution of the Politburo of the Central Committee of the RCP(b) "On the Party's Policy in the Field of Fiction" // Power and the Artistic Intelligentsia. Documents of the Central Committee of the RCP(b) - All-Union Communist Party (Bolsheviks), the Cheka - the OGPU - the NKVD on Cultural Policy. 1917–1953] / Ed. A. N. Yakovlev; Comp. A. Artizov, O. Naumov. Moscow: MFD, 1999. 872 p. (In Russ.).
- Pirali, 2015 — *Pirali G.* «Mukhtar Auezov Leningradta». Data. Oqiga. Tagdyr (1923-1928 zhzh.) ["Mukhtar Auezov in Leningrad". Date. Event. Fate (1923-1928)]. Almaty: «Eltanym baspasy», 2015. 152 p. (In Kaz.).
- Qasqabasov, 1984 — *Qasqabasov S.A.* Qazaqtyn khalyq prozasy. Almaty: Gylym. 1984. 272 p. (In Kaz.).
- Reichl, 2007 — *Reichl, K.*, Edige, A Karakalpak Oral Epic – as Performed by Jumabay Bazarov. Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia Academia Scientiarum Fennica, 2007, 498 p.
- Sabitov, 2023 — *Sabitov Zh. M.* Zolotaya Orda dlya kazakhov – eto to zhe samoe, chto i raspad SSSR For Kazakhs, the Golden Horde is the same as the collapse of the USSR]. [e-resource]. YouTube, 2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-7JT6lxJJtY&t=319s> (access date: 10.12.2025). (In Russ.).
- Sabitov, Karataev, Tolegenuly, 2025 — *Sabitov Zh., Karataev A., Tolegenuly B.* Predstaviteli kazakhskikh plemen v epose «Manas» [Representatives of the Kazakh tribes in the "Manas" epic] // Asian Journal "Steppe Panorama". 2025. Vol. 12. No 4. Pp. 946–959. (In Russ.).
- Seyfullin, 1932 — *Seyfullin S.* Qazaq adebiyeti. 1-kitap. Biler dauirinin adebiyeti [Kazakh literature. Book 1. Literature of the Biy era]. Qyzylorda: Qazmembas, 1932. 234 p. (In Kaz.).
- Seyfullin, 1964 — *Seyfullin S.* Shygarmalar. 6-tom. Qazaq adebiyeti [Works. Volume 6. Kazakh Literature]. Almaty: Qazaqtyn Memlekettik Korkem adebiet baspasy, 1964. 455 p. (In Kaz.).
- Seypollayly, 1934 — *Seypollayly S.* Batyrlar zhyrlarynyn zhinagy. Ekinshi zhinaq [A collection of poems about batyrs. 2nd collection]. Semey: Qazaqstan baspasy. 1934. 421 p. (In Kaz.).
- Shakieva, 2023 — *Shakieva A.S.* Osobennosti osveshcheniya istorii Ulusa Dzhuchi v «Istoriyakh Kazakhskoy SSR» v 1940–1950-kh godakh [Features of the coverage of the history of the Ulus of Jochi in the "Histories of the Kazakh SSR" in the 1940s–1950s] // Zolotoordynskoe obozrenie. 2023. Vol. 11. № 1. Pp. 220–241. (In Russ.).
- Stalin, 1947 — *Stalin I.V.* Zadachi KUTV v otnoshenii sovetskikh respublik Vostoka // I.V. Stalin Sochineniya. Tom 7. 1925. OGIZ [Tasks of the KUTV in relation to the Soviet republics of the East // I.V. Stalin. Works. Vol. 7. 1925. OGIZ]. Moscow: State Publishing House of Political Literature, 1947. 424 p. (In Russ.).
- Zhirmunskiy, 1974 — *Zhirmunskiy V.M.* Tyurkskiy geroicheskiy epos [Turkic heroic epic]. Leningrad: Nauka. Leningrad branch, 1974. 727 p. (In Russ.).

Әдебиеттер тізімі

- Асанұлы, Әуелбаев, 2016 — *Асанұлы Ж., Әуелбаев М.* Ер Едігенің тарихы: монография. Алматы: «Нұрсәт» баспасы, 2016. 190 б.
- Ауэзов, 1940 — *Ауэзов М.* «Казахский эпос и дореволюционный фольклор»/ Песнь степей. Антология казахской литературы. Под редакцией Леонида Соболева. Государственное издательство «Художественная литература», Москва, 1940. 587 с.
- Әуезов, 1991 — *Әуезов М.* Әдебиет тарихы: Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған. Алматы: Ана тілі, 1991. 240 б.
- Әуезов, 2004 — *Әуезов М.* Шығармаларының елу томдық толық жинағы: мақалалар, зерттеулер, пьесалар, либреттолар 1936-1939/ М. Әуезов. – Алматы: Жібек жолы, 2004 Т. 14. 376 б.
- Әуезов, 2014 — *Әуезов М.* Шығармаларың елу томдық толық жинағы. Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. 4-том: Зерттеулер, оқулықтар, әдеби нұсқалар. 1924-1930. 456 б.
- Диваев, 1922 — *Диваев А.* Мырза Едіге батыр // Батырлар. Жетінші жинақ. Ташкент: Түркістан республикасының баспасөз шығарушы мағамасы, 1922. 25 б.
- Ер Едіге, 1995 — *Ер Едіге.* /Құрастырушысы Ғ.О. Батырбеков – Алматы: Ғылым, 1995. 152 б.
- Жирмунский, 1974 — *Жирмунский В.М.* Тюркский героический эпос. Ленинград: Наука. Ленинградское отделение, 1974. 727 с.
- Крих, Метель, 2014 — *Крих С.Б., Метель О.В.* Советская историография древности в контексте мировой историографической мысли. Москва: ЛЕНАНД, 2014. 256 с.
- Қасқабасов, 1984 — *Қасқабасов С.А.* Қазақтың халық прозасы. Алматы: Ғылым. 1984. 272 б.
- Мағауин, 1993 — *Мағауин Е.М.* Едіге: халық эпосы / Текстологиясын қарап, баспаға әзірлеген, алғы сөзін, соңғы сөзін жазған Е. Мағауин. Алматы: Айқап, 1993. 76 б.
- Мағауин, 1995 — *Мағауин Едіге Мұхтарұлы.* «Едіге» жырының тарихилығы және көркемдік ерекшеліктері. 10.01.09 – фольклористика. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы, 1995. 27 б.
- О преподавании..., 1934 — *О преподавании гражданской истории в школах СССР:* постановление ЦК ВКП(б) и Совета Народных Комиссаров СССР //Правда 1934 16 мая №133 (6019).
- Постановление, 1999 — *Постановление Политбюро ЦК РКП(б) «О политике партии в области художественной литературы»* // Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б) — ВКП(б), ВЧК — ОГПУ — НКВД о культурной политике. 1917–1953 / под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. А. Артизов, О. Наумов. Москва: МФД, 1999. 872 с.
- Пірәлі, 2015 — *Пірәлі Г.* «Мұхтар Әуезов Ленинградта». Дата. Оқиға. Тағдыр (1923-1928 жж.). Алматы: «Елтаным баспасы», 2015. 152 б.
- Сабитов, 2023 — *Сабитов Ж. М.* Золотая Орда для казахов – это то же самое, что и распад СССР [Электронный ресурс]. YouTube, 2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-7JT6IхJtY&t=319s> (дата обращения: 10.12.2025).
- Сабитов, Каратаев, Толегенулы, 2025 — *Сабитов Ж., Каратаев А., Толегенулы Б.* Представители казахских племен в эпосе «Манас» //AsianJournal“SteppePanorama”. 2025. Т. 12. No 4. С. 946–959.
- Сейполлаұлы, 1934 — *Сейполлаұлы С.* Батырлар жырларының жинағы. Екінші жинақ. Семей: Қазақстан баспасы. 1934. 421 б.
- Сейфуллин, 1932 — *Сейфуллин С.* Қазақ әдебиеті. 1-кітап. Билер дәуірінің әдебиеті. Қызылорда: Қазмембас, 1932. – 234 б.
- Сейфуллин, 1964 — *Сейфуллин С.* Шығармалар. 6-том. Қазақ әдебиеті. Алматы: Қазақтың Мемлекеттік Көркем әдебиет баспасы, 1964. – 455 б.
- Сталин, 1947 — *Сталин И.В.* Задачи КУТВ в отношении советских республик Востока // И.В. Сталин Сочинения. Том 7. 1925. ОГИЗ. Москва: Государственное издательство политической литературы. 1947. 424 с.
- Шакиева, 2023 — *Шакиева А.С.* Особенности освещения истории Улуса Джучи в «Историях Казахской ССР» в 1940–1950-х годах // Золотоордынское обозрение. 2023. Т. 11, № 1. С. 220–241.
- Bennigsen, 1975 — *Bennigsen, A.A.* The Crisis of the Turkic National Epics, 1951–1952: Local Nationalism or Internationalism? // Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes. 1975. Vol. 17, No. 2/3: Russian and Soviet Central Asia. Pp. 463–474.
- DeWeese, 1994 — *DeWeese D.A.* Islamization and native religion in the Golden Horde: Baba Tukles and conversation to Islam in historical and epic tradition. The Pennsylvania State University. 1994. 638 p.
- Reichl, 2007 — *Reichl, K.,* Edige, A Karakalpak Oral Epic – as Performed by Jumabay Bazarov. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia Academia Scientiarum Fennica, 2007. 498 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 2, pp. 547-564, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTH / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_2_547-564

FROM THE HISTORY OF THE CONFISCATION OF BAYS HOUSEHOLDS IN NORTHERN KAZAKHSTAN (1928)

Marat Utegenov^{1*}, Shagban Bektasov², Aliyeva Sevinj Israfil³

¹Sh. Ualikhanov Kokshetau University
(76 Abai Str., 020000, Kokshetau, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-7748-0925> E-mail: utegenov.marat02@gmail.com

*Corresponding author

²Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov
(76 Abai Str., 020000, Kokshetau, Republic of Kazakhstan)
PhD student, Research Fellow
 <https://orcid.org/0009-0008-9109-2794> E-mail: shagbanbektasov@gmail.com

³Baku Engineering University
(120 Hasan Aliyev Str., AZ0101, Khirdalan, Republic of Azerbaijan)
Doctor of Historical Sciences, Professor
 <https://orcid.org/0000-0003-0374-8551> E-mail: sevincaliyeva2000@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2026

© Utegenov M., Bektasov Sg., Aliyeva S.2026

Abstract

Introduction. The article analyses the regional implementation of the 1928 campaign to confiscate bai households in the Petropavlovsk and Akmola okrugs. While Soviet historiography long interpreted this campaign as a measure of social justice, contemporary scholarship reassesses it as an integral component of broader repressive policy. *Goals and objectives.* The goal of the study is to determine the role of local authorities in implementing repressive policy through a comparative analysis of the confiscation of bai households in the Akmola and Petropavlovsk okrugs. To achieve this aim, the political and ideological foundations of confiscation, the structure and activity of okrug and district commissions, the mechanisms of agitation and propaganda, and the socio-economic consequences of the campaign were examined. The source base includes the funds of the AP RK, CSA RK, and SA NKR. *Results.* Archival evidence demonstrates that, although the campaign was formally legalised, economic criteria were frequently distorted in practice. Local authorities made extensive use of the notion of "social danger," expanding the scope of repression through such methods as the artificial consolidation of households, the reclassification of territorial categories, and the disregard of actual kinship ties. The real economic impact of confiscation on agriculture proved to be limited (less than 0.5% of the region's total livestock). *Conclusion.* The experience of confiscation in the Petropavlovsk and Akmola okrugs demonstrates the repressive nature of Soviet social-engineering policies toward Kazakh society. This campaign is assessed as a significant

historical stage that paved the way for subsequent collectivisation, famine, and mass political repression.

Keywords: confiscation of bays households, deportation, Petropavlovsk, Akmola, repressive policy, local authorities

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of program-targeted funding of the Science Committee of the Ministry of higher education and science of the Republic of Kazakhstan under the title "BR24993057 Fundamental research of the main basic categories and subcategories of victims of political repression in Kazakhstan and the processes of their full vindication."

For citation: Utegenov M., Bektasov Sg., Aliyeva S. From the history of the confiscation of bays households in northern Kazakhstan (1928)// Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 2. Pp. 547-564. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_547-564

СОЛТУСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАЙ ШАРУАШЫЛЫҚТАРЫН ТӘРКІЛЕУ ТАРИХЫНАН (1928)

Марат Утегенов^{1*}, Шағбан Бектасов², Алиева Севиндж Исрафилқызы³

¹Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
(76, Абай көшесі, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
 <https://orcid.org/0000-0002-7748-0925> E-mail: utegenov.marat02@gmail.com
Автор-корреспондент

²Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
(76, Абай көшесі, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы)
PhD докторант, ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0009-0008-9109-2794> E-mail: shagbanbektasov@gmail.com

³Баку инженерлік университеті
(120, Хасан Алиев көшесі, Хырдалан қ., AZ0101, Әзербайжан Республикасы)
тарих ғылымдарының докторы, профессор
 <https://orcid.org/0000-0003-0374-8551> E-mail: sevincaliyeva2000@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТАЭ, 2026
© Утегенов М., Бектасов Ш., Алиева С. 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақала 1928 жылы Қазақстанда жүргізілген бай шаруашылықтарын тәркілеу науқанының аймақтық деңгейде іске асырылу ерекшеліктерін, нақтырақ айтқанда Петропавл және Ақмола округтеріндегі жергілікті билік органдарының қызметі мен қолданған әдістерін талдауға арналған. Кеңестік тарихнамада бұл науқан ұзақ уақыт бойы әлеуметтік әділеттілік шарасы ретінде бағаланса, қазіргі зерттеулер оны репрессиялық саясаттың құрамдас бөлігі ретінде қайта қарастыруда. Мақалада қарастырылған тәркілеу механизмдерінің нақты жүзеге асырылуы және оның салдарлары заманауи ғылыми тұжырымдамаларға негізделген. *Зерттеудің мақсаты* – Ақмола және Петропавл округтеріндегі бай шаруашылықтарын тәркілеу үдерісін салыстырмалы талдау арқылы жергілікті биліктің репрессиялық саясатты іске асырудағы рөлін анықтау. Осы мақсатқа жету үшін тәркілеудің саяси-идеологиялық негіздері, округтік және аудандық комиссиялардың құрылымы мен қызметі, үгіт-насихат тетіктері, сондай-ақ тәркілеу нәтижелерінің әлеуметтік-экономикалық салдары қарастырылды. *Зерттеу нәтижелері* архивтік деректер негізінде: СҚО, Ақмола облыстарының архивтері, ҚР ОМА - тәркілеу науқанының формалды түрде заңдастырылғанымен, іс жүзінде экономикалық критерийлердің жиі бұрмаланғанын көрсетеді. Жергілікті билік органдары «әлеуметтік қауіптілік» ұғымын кеңінен қолданып,

шаруашылықтарды жасанды біріктіру, аумақтық санаттарды өзгерту және туыстық байланыстарды есепке алмау сияқты әдістер арқылы репрессия ауқымын кеңейткен. Сонымен қатар, тәркілеудің ауыл шаруашылығына нақты экономикалық әсері шамалы болғаны анықталды. *Қорытынды.* Мақалада Петропавл мен Ақмола округтеріндегі тәркілеу тәжірибесі кеңестік биліктің қазақ қоғамына қатысты әлеуметтік-инженерлік саясатының репрессиялық сипатын айқын көрсетеді. Бұл науқан кейінгі ұжымдастыру, ашаршылық және жаппай саяси қуғын-сүргіндерге жол ашқан маңызды тарихи кезең ретінде бағаланады.

Түйін сөздер: Бай шаруашылықтарын тәркілеу, жер аудару, Петропавл округі, Ақмола округі, репрессиялық саясат, жергілікті билік органдары

Алғыс. Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің «BR24993057 Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының негізгі базалық санаттары мен кіші санаттарын іргелі зерттеу және оларды толық ақтау процестері» тақырыбындағы *бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру* аясында даярланды.

Дәйексөз үшін: Утегенов М., Бектасов Ш., Алиева С. Солтүстік Қазақстандағы бай шаруашылықтарын тәркілеу (1928 ж.) тарихынан// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. 547-564 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_547-564

ИЗ ИСТОРИИ КОНФИСКАЦИИ БАЙСКИХ ХОЗЯЙСТВ В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ (1928)

Утегенов Марат^{1*}, Бектасов Шагбан², Алиева Севиндж Исрафил гызы³

¹Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова

(76, ул. Абая, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-7748-0925> E-mail: utegenov.marat02@gmail.com

* Автор-корреспондент

²Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова

(76, ул. Абая, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан)

PhD докторант, научный сотрудник

 <https://orcid.org/0009-0008-9109-2794> E-mail: shagbanbektasov@gmail.com

³Бакинский инженерный университет

(120, ул. Гасана Алиева, г. Хырдалан, AZ0101, Азербайджанская Республика)

доктор исторических наук, профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-0374-8551> E-mail: sevincaliyeva2000@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Утегенов М., Бектасов Ш., Алиева С. 2026

Аннотация. Введение. Статья посвящена анализу особенностей реализации на региональном уровне кампании по конфискации хозяйств баев, проведенной в Казахстане в 1928 году, а именно – деятельности и методов местных органов власти в Петропавловском и Акмолинском округах. В советской историографии данная кампания долгое время оценивалась как мера социальной справедливости, тогда как современные исследования пересматривают ее как составную часть репрессивной политики. В этом ракурсе основной фокус статьи сосредоточен на практической реализации механизмов конфискации и ее последствиях. *Цель и задачи исследования* – определить роль местной власти в осуществлении репрессивной политики путем сравнительного анализа процесса конфискации хозяйств баев в Акмолинском и Петропавловском округах. Для достижения этой цели рассмотрены фонды архивов ЦГА РК, ГА СКО, ГА Акмолинской области, изучены политико-идеологические основы конфискации, структура и деятельность окружных и районных комиссий, механизмы агитационно-

пропагандистской работы, а также социально-экономические последствия конфискации. *Результаты* исследования, основанные на архивных данных, показывают, что, хотя кампания по конфискации была формально узаконена, на практике экономические критерии часто искажались. Местные органы власти широко использовали понятие «социальной опасности», расширяя масштабы репрессий за счет таких методов, как искусственное объединение хозяйств, изменение территориальных категорий и игнорирование родственных связей. Кроме того, было установлено, что реальное экономическое влияние конфискации на сельское хозяйство оказалось незначительным. *Выводы.* В статье отмечается, что опыт конфискации в Петропавловском и Акмолинском округах наглядно демонстрирует репрессивный характер социально-инженерной политики советской власти в отношении казахского общества. Данная кампания оценивается как важный исторический этап, открывший путь к последующей коллективизации, голоду и массовым политическим репрессиям.

Ключевые слова: Конфискация байских хозяйств, выселение, Петропавловский округ, Акмолинский округ, репрессивная политика, местные органы власти

Благодарность. Статья подготовлена в рамках ПЦФ Комитета Науки МНВО РК по теме «BR24993057 Фундаментальные исследования основных категорий и подкатегорий жертв политических репрессий в Казахстане и процессов их полной реабилитации».

Для цитирования: Утегенов М., Бектасов Ш., Алиева С. Из истории конфискации байских хозяйств в северном Казахстане (1928 г.)// Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. С. 547-564. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_547-564

Кіріспе. XX ғасырдың 20-30-жылдары кеңестік билік пен БК(б) партиясы тарапынан қазақ ұлтына қатысты жүргізілген мемлекеттік саясат утопиялық әлеуметтік инженерия әрекеті деп тануға болады. Осы кезеңде қазақтың көшпелі қоғамын жоғарғы билік көздеген пішімде түбегейлі өзгертіп, кеңестік құрылыстың мүддесіне қызмет жасайтын азамат қалыптастыру жолында іс-әрекет жасаған өлкелік және жергілікті партиялық және кеңестік билік органдарының міндеті қоғамды жоспарлы түрде қайта құруға бағытталған болатын.

1925 жылы Қазақ өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы болып тағайындалған Ф.И. Голощекин байды кеңестік билікке қарсы негізгі әлеуметтік күш ретінде анықтап, оны жоюды республикалық биліктің алдында тұрған міндет деп таныды (Голощекин, 1931: 238). 1925–1928 жылдың бірінші жартысына дейінгі аралықта бұл саяси ұстаным мемлекеттік билік бағытына айналып, оны жүзеге асыруға қажетті дайындық жұмыстары жүргізілді. 1928 жылдың екінші жартысында Қазақстанның барлық аймағында жүзеге асырылған қазақ байларының шаруашылығын тәркілеп, өздерін жер аудару науқаны кезінде, ресми деректерге сәйкес, 700-ге жуық адам жазаланды («Саяси қуғын-сүргін, 2022б: 389). Кеңестік кезеңде тәркілеу «қанаушы тапқа» қарсы әділетті күрес ретінде бағаланса, тәуелсіздік жылдарында бұл саясат репрессиялық сипаттағы шара ретінде қайта бағаланды.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі келесі факторға негізделеді. Біріншіден, 1928 жылғы тәркілеу науқаны – кейінгі жаппай ұжымдастыру мен ашаршылыққа апарған репрессиялық саясаттың бастауы болғандықтан, оның механизмдерін терең зерттеу тарихи жадыны қалпына келтіру үшін маңызды. Екіншіден, бұл науқанның аймақтық деңгейде қалай жүзеге асырылғаны әлі де толық зерттелмеген. Қазіргі тарихнамада тәркілеу мәселесі негізінен жалпы республикалық көлемде қарастырылып, жекелеген округтердегі ерекшеліктер назардан тыс қалуда. Осы тұрғыдан зерттеу барысында архив құжаттары негізінде Ақмола, Петропавл округтеріндегі жергілікті биліктің байлардың мал-мүлкін кәмпескелеу науқанын жоспарлау, іске асыру барысындағы әрекеті, және осы науқанның салдарлары аймақтық деңгейде талданды.

Зерттеудің нысаны – Петропавл, Ақмола округтеріндегі 1928 жылғы бай шаруашылықтарын тәркілеу науқаны және жергілікті билік органдарының осы науқанды жүзеге асырудағы қызметі мен әдістері.

Зерттеу мақсаты – Ақмола, Петропавл округтеріндегі бай шаруашылықтарын тәркілеу барысын салыстырмалы талдау арқылы жергілікті биліктің репрессиялық саясатты жүзеге асырудағы рөлін анықтау.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Зерттеудің деректік негіздерін ҚР Президенті архиві, Қазақстан республикасының Орталық Мемлекеттік Архиві, Солтүстік Қазақстан мемлекеттік архиві, сонымен қатар Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары, байлардың мал-мүлкін тәркілеуге тікелей қатысқан тұлғалар жарыққа шығарған басылымдар құрады. Жекелеп айтатын болсақ, Зерттеу барысында Қазақстан Республикасының Президенті архивінің 141-қорында сақталған № 2064 «Материалы по конфискации хозяйств баев, полуфеодалов по Акмолинскому округу» ісіндегі құжаттар қолданылды. ҚР Орталық Мемлекеттік Архивінің № 135 қоры тәркілеуге ұшыраған тұлғалардың жеке істері сақталған. Петропавл округінің атқару комитетінің істері СҚМА-інің № 195 қорында жинақталған.

2021–2024 жылдары Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөнінде мемлекеттік комиссиясының материалдары 52 томдық басылым болып жарыққа шықты. Осы басылымның 2-томында байлардың мал-мүлкін тәркілеуге қатысты барлық республика көлемінде құжаттар жинақталса, 23-томында Ақмола өңірінің, 32-томда Петропавл округіндегі осы науқанға қатысты деректер келтірілген.

Қосымша дереккөз ретінде зерттеліп отырған аудандарда тәркілеу шараларын тікелей басқарған тұлғалардың шағын көлемдегі басылымдары қолданылды. Петропавл округіне қатысты жинақталған еңбек ретінде М. Қайыпназаровтың «Кәмпеске туралы» атты еңбегін атауға болады (Қайыпназарұлы, 1928). Осыған ұқсас атаумен белгілі басылымды Ақмола округіндегі «кәмпескелеу» науқанын қадағалауға келген өлкелік билік уәкілі С. Сапарбеков те жазған (Сапарбекұлы, 1929). Бұл басылымдардың құндылығы – саяси науқанды басқарып, басы-қасында болған лауазымды шенеуніктердің саяси іс-шараны өз деңгейінде сипаттап, баға беруімен ерекшеленеді.

Зерттеудің әдістемелік негізін тарихи-хронологиялық, тарихи-салыстырмалы әдістер, микротарихи зерттеу және архив құжаттарын талдау мен синтездеу сияқты тәсілдер құрады; тарихи-хронологиялық әдіс бай шаруашылықтарын тәркілеу жөніндегі мемлекеттік шешімдердің қабылдануынан бастап, олардың тікелей жүзеге асырылуына дейінгі оқиғалар тізбегін қалпына келтіруге мүмкіндік берсе, тарихи-салыстырмалы әдіс Ақмола және Петропавл округтеріндегі байлардың мал-мүлкін тәркілеу науқанының жалпы және жеке белгілерін салыстыра көрсетуге, микротарихи зерттеу жеке шаруашылық істерін терең қарастырып, репрессияны кеңейту тетіктері мен әкімшілік озбырлықты ашуға, ал архив құжаттарын талдау және синтездеу деректерді жүйелі түрде жинақтап, тарихи контекстке енгізуге мүмкіндік берді.

Талқылау. 1920-шы жылдардың соңындағы бай шаруашылықтарын тәркілеу – ғылыми тұрғыдан едәуір зерделенген тақырып. Кеңес тарихшылары бұл құбылысты көбіне жалпылама сипаттады. Олар науқан қарсаңындағы қазақ ауылының ахуалын марксистік ілімге сүйене отырып талдап, «бай» деп аталған әлеуметтік топты кертартпа, қанаушы тап ретінде көрсетті. Кеңестік уақыт кзіндегі зерттеулерде науқанның барысы, әдетте, тәркіленген шаруашылықтардың саны, алынған мүлік көлемі, кедейлер мен ұжымшарларға бөлінген мал мөлшері сияқты статистикалық деректерді келтірумен шектелді. Ал өлкелік және жергілікті билік органдарының іс-әрекеті зерттеу нысанына айналмады. Идеологиялық шектеулерге қарамастан, кеңестік кезеңдегі зерттеулер құнды деректерді ғылыми айналымға енгізді.

Аталған еңбектер ішінде А.П. Кучкиннің «Советизация казахского аула 1926–1929 гг.» (1962) монографиясын атап өтуге болады. Еңбектің VI тарауы бай шаруашылықтарын тәркілеу мәселесіне арналған. Автор тәркілеу науқанының саяси-идеологиялық негіздемесін, республика бойынша жүзеге асырылу барысын таптық-идеологиялық тұрғыдан талдайды (Кучкин, 1962). Кучкин Ақмола, Петропавл және басқа округтердегі үгіт-насихат жұмыстарын

салыстырмалы түрде қарастырғанымен, тәркілеуді «бай-жартылай феодалдарға қарсы әділетті күрес» аясында түсіндіріп, оның құрбандарын тек «қанаушы тап» өкілдері ретінде ғана таниды.

А.Б. Тұрсынбаевтың «Победа колхозного строя в Казахстане» (1957) монографиясы тәркілеу науқанын ұжымдастыруға өту жолындағы маңызды кезең ретінде ұсынады. Автор тәркілеуді «бай-жартылай феодалдарды тап ретінде жою» үдерісі ретінде сипаттап, оны жергілікті бұқараның қолдауымен жүзеге асырылған тарихи қажеттілік деп бағалайды (Тұрсынбаев, 1957). Алайда шаруашылықтарды жасанды біріктіру, отбасылардың күшпен жер аударылуы, жергілікті комиссиялардың әкімшілік озбырлықтары тәрізді мәселелер еңбекте талдау нысаны қатарына енгізілмейді.

Аймақтық тарихнамада Б.Г. Горвицтің «Северо-Казахстанская область в годы мирного социалистического строительства (1921–1941 гг.)» (1957) еңбегі тікелей Петропавл округіндегі тәркілеу науқаны қамтылған. Автор Бейнетқор ауданындағы кедей жиналыстарын, «Қосшы» одағының рөлін, кедей-батрақ конференцияларын егжей-тегжейлі баяндап, тәркілеуді жергілікті бұқараның белсенді қолдауымен жүзеге асырылған шара ретінде ұсынады (Горвиц, 1957). Бірақ бұл еңбек те кеңестік тарихнамаға тән негізгі шектеулерден арыла алмаған: жергілікті билік әрекетіндегі заңсыздықтар, «әлеуметтік қауіптілік» ұғымын кеңінен қолдану назардан тыс қалған.

Тәуелсіздік кезеңінде байлардың мал-мүлкін тәркілеу мәселесі ұжымдастыру, ашаршылық, саяси қуғын-сүргін және депортациялар сынды түйінді тақырыптармен бірге белсенді зерттеле бастады. Бұл бағытта М. Қозыбаев, Ж. Әбілхожин, Қ. Алдажұманов (Козыбаев и др., 1992), М. Қойгелдиев (Койгелдиев, 2009), Т. Омарбеков сынды ғалымдар маңызды үлес қосты. Олардың еңбектері бұрын жабық болған архив қорларына сүйенуімен және кеңестік тарихнамада елеусіз қалған мәселелерді көтеруімен ерекшеленеді.

Аталған зерттеушілер арасында Т. Омарбековтың «20–30-жылдардағы Қазақстан қасіреті» еңбегінде тәркілеу науқаны жан-жақты қарастырылған (Омарбеков, 1997). Тарихшы кеңестік тарихнаманың қалыптасқан тұжырымдарын сыни тұрғыдан қайта қарап, нақты статистикалық деректерге сүйене отырып, байлардың қазақ қоғамындағы үлес салмағының шамалы болғанын, олардың шаруашылықтарының салыстырмалы түрде қарапайым сипатта болғанын көрсетеді. Автордың пікірінше, дәстүрлі қазақ ауылында антагонистік таптық қайшылықтар орын алмаған, ал марксистік таптық теорияны көшпелі қоғамға қолдану жасанды сипатта болды. Еңбектің ерекше құндылығы – тәркіленгендердің арыз-шағымдарының алғаш рет ғылыми айналымға енгізілуі. Сонымен қатар автор тәркіленген мал-мүлікті қайта бөліске салу саясатының экономикалық тиімсіздігін нақты есептеулер арқылы дәлелдейді.

1928 жылғы бай шаруашылықтарын тәркілеудің қазіргі тарихнамасы оның әлеуметтік-экономикалық, саяси және демографиялық салдарларын қамтитын көпқырлы ғылыми дискурсты қалыптастырады. Маңызды еңбектердің бірі – С.А. Жакишеваның «Элиминация байских хозяйств в Казахстане на рубеже 20–30-х гг. XX в.: новые подходы, методы и технологии» атты монографиясы (Жакишева, 2021). Автор контент-талдау, математикалық-статистикалық тәсілдер және цифрлық технологиялар секілді пәнаралық әдістерді кеңінен қолданады.

Байлардың мал-мүлкін тәркілеу мәселесінің тұжырымдамалық негізін жаңаша қарастыруда З.Е. Қабылдиновтың «Баи Казахстана - опора казахского народа» атты мақаласын атап өткен дұрыс (Кабулдинов, 2022). Автор байларды дәстүрлі қазақ қоғамының экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз еткен, мал шаруашылығын ұтымды жүргізудің көп ғасырлық тәжірибесін жинақтаған әлеуметтік топ ретінде сипаттайды. Мақалада тәркілеу науқанының заңнамалық негізі – БОАК Президиумының 1928 жылғы 14 наурыздағы қаулысынан бастап, 30 тамыздағы нұсқаулыққа дейінгі құжаттар жүйелі түрде талданған.

Бай шаруашылықтарын тәркілеуге арналған аймақтық зерттеулер де назар аударарлық. Мәселен, Рашит Оразовтың «Жетісу: қазақ байларын тәркілеудің барысы мен салдары» мақаласында Жетісу өңіріндегі тәркілеу науқанының жергілікті халыққа әсері зерделенеді

(Оразов, 2015). Қазақстандағы 1928 жылғы тәркілеудің қазіргі тарихнамасы бұл үдерістің әлеуметтік-экономикалық және саяси қырларын талдауға бағытталған. Осы бағыттағы маңызды зерттеулердің бірі – Г.Қ. Кенжебаев, З.Е. Қабылдинов және Т.А. Рысқұловтың «1928 жылдың ақпан–тамыз айларында Қазақстанның ірі бай шаруашылықтарын тәркілеуді жүргізу бойынша Қазөлкекомның дайындық жұмысы» атты мақаласы (Кенжебаева және басқалары, 2024). Бұл мақала 1928 жылғы қазақ байларын тәркілеу науқанының дайындық кезеңіне (ақпан–тамыз) арналған деректанулық зерттеу болып табылады. Ол орталық партиялық-кеңес органдарының шешім қабылдау механизмін қайта құра отырып, бұл саясаттың тек экономикалық емес, сонымен қатар дәстүрлі элитаны жоюға бағытталған саяси-идеологиялық сипатын ашып көрсетеді. Посткеңестік сыни тарихнама ағымдарын жалғастыратын бұл жұмыс, тәркілеудің жергілікті деңгейдегі іске асырылуын зерттейтін еңбектермен өзара толықтырылып, репрессиялық аппараттың жұмысын жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді.

Өңірлік зерттеулер қатарында А. А. Сейтқасымовтың «1920–1950 жылдардағы Ақмола, Көкше-Есіл, Атбасар өңіріндегі саяси қуғын-сүргін» монографиясын атауға болады (Сейтқасымов, 2025). Автор Ақмола облыстық архиві мен ҚР ҰҚК арнайы архивінің құпиясы ашылған құжаттарына сүйене отырып, кәмпеске науқанының жергілікті деңгейде қалай жүргізілгенін микротарих деңгейінде зерттейді. Еңбектің құндылығы – тәркіленгендердің жеке арыз-шағымдары мен сот істерін алғаш рет ғылыми айналымға енгізуінде.

Петропавл округіндегі тәркілеу науқанының тағы бір қыры А.Ф. Ибраева, Ә.С. Темірханова және Б.Ж. Қабдөшевтің «Алаш зиялылары және байлардың шаруашылығын тәркілеу мәселелері» атты мақаласында ашылған (Ибраева және басқалары, 2023). Авторлар Алаш қайраткерлерінің – М. Тынышпаев, М. Дулатов және басқалардың – тәркілеу науқанына қарсы ұстанымын архив құжаттары негізінде талдайды. Зерттеушілер тәркіленетін шаруашылықтардың мал санының шекті нормасын арттыру арқылы репрессия ауқымын тарылтуға тырысқан қазақ зиялыларының әрекеттерін нақты мысалдармен дәлелдейді. Бұл еңбек тәркілеу науқанына қазақ қоғамының саяси белсенді бөлігінің көзқарасын ашуымен ерекшеленеді.

Шетелдік ғалымдардың еңбектері де бұл тақырыптың халықаралық деңгейде зерттеліп отырғанын көрсетеді. Атап айтқанда, И. Огайонның «Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928–1945 г.г.)» монографиясында 1928 жылғы тәркілеу науқаны кеңестік «әлеуметтік инженерияның» құралы ретінде сипатталады (Огайон, 2009). Автор тәркілеу комиссияларының жұмысын, кедей-батрақтарды науқанға тарту механизмдерін және рулық құрылымның таптық саясатқа кедергі келтіргенін нақты мысалдармен дәлелдейді. Огайон тәркілеудің негізгі мақсаты экономикалық теңдік орнату емес, дәстүрлі элитаның саяси және әлеуметтік беделін жою болғанын көрсетеді.

Р. Киндлердің «Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане» монографиясы тәркілеу науқанын талдауымен ерекшеленеді (Киндлер, 2017). Киндлер «Кіші Қазан» деп аталған бұл науқанды кейіннен бүкіл халыққа қолданылатын репрессиялық әдістердің «бас репетициясы» ретінде қарастырады. Киндлер биліктің әрекетіне әлеуетті қауіп болып саналған адамдарды, бұрынғы патша әкімшілігінің қызметкерлерін, қазақ элитасының өкілдерін жазалау болды. Сонымен қатар, автор «таптық күрес» атымен рулар арасындағы қақтығыстар жүргізілген деп санайды.

Тарихнамаға жаңа деректерді Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссия материалдары, соның ішінде Солтүстік Қазақстан, Ақмола облыстары бойынша басылымдар енгізіп отыр (Саяси қуғын-сүргін, 2022а, ә). Бұл жинақта тәркілеудің өңірлік қырларын ашатын құнды архив құжаттары қамтылған.

Қорытындылай келе, бай шаруашылықтарын тәркілеу мәселесіне арналған қазіргі зерттеулер архив деректерінің кең қорын пайдалана отырып, математикалық-статистикалық талдау мен пәнаралық тәсілдерді белсенді қолданады. Бұл осы тарихи үдерісті және оның Қазақстан үшін ұзақ мерзімді салдарларын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Нәтижелер. 1927 жылы 15-27 қарашада өткен Қазақстан өлкелік БК(б)П комитетінің VI конференциясында бай шаруашылықтарын тәркілеуге қатысты шешім қабылданды. Ал 1928 жылдың ақпан айында бай шаруашылықтарын рәсімдейтін заңнамалық құжаттар жобаларын дайындау жөніндегі комиссия құрылды (Зулкашева, 2013: 345). 1928 жылдың 25 ақпанында БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің хатшылығы «байларды экспроприациялау туралы декретті өңдеу жөніндегі комиссияны ұйымдастыру туралы» шешім қабылдады. Бұл шешімге сәйкес, Ораз Исаев, Нығмет Нұрмақов және Садықбек Сапарбеков құрамындағы комиссияға экспроприация туралы декрет жобасын дайындау тапсырылды (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 1827а-іс. 153-п.). Бұның өзі тәркілеу науқанының заңнамалық негізін дайындау жұмысы республикалық деңгейде ерте басталып, науқанның жоспарлы сипатын айқын көрсетеді.

Осы дайындық жұмыстарының нәтижесінде 1928 жылғы 27 тамызда ҚазАКСР Орталық атқару комитеті (бұдан әрі – ОАК) және Халық комиссарларының кеңесінің (ХКК) «Бай шаруашылықтарын тәркілеу туралы» қаулысы қабылданды. Тәркілеу және жер аудару науқанына қатысты іс-шараларды реттейтін орталық және округтік комиссиялар құрылды.

Тәркілеу науқанының жоспарлы сипатын және оның тек экономикалық емес, саяси-репрессиялық мәнін ашатын ең айқын дереккөздердің бірі 1928 жылдың 14 тамызындағы Петропавл округтік комитетінің жергілікті партиялық ұйымдарға жіберген құпия нұсқаулығы болып табылады (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2064-іс. 68-69-п.). Бұл құжат ресми декрет (27 тамыз) шығарылғанға дейін, яғни 13 күн бұрын жасалған. Онда науқанның негізгі мақсаты ретінде мүлкін тәркілеуден гөрі «ауылдағы саяси агенттер — атқамінерлерді анықтау» көрсетіледі. Нұсқаулықта экономикалық белгілермен (мал саны) қоса, жекелеген адамдардың «әлеуметтік қауіптілік» дәрежесін анықтау критерийлері берілген: ақсақалдар сотына қатысу, рулық күрестегі рөлі, Кеңес сайлауына ықпал ету, саудагерлік. Бұл тізімдер тек бай-шаруа ретінде емес, дәстүрлі қоғамда беделді, әлеуметтік беделі бар тұлғаларды нысаналағанын дәлелдейді.

Петропавл округіндегі құпия нұсқаулықпен қатар, Ақмола округінде де ресми декрет шығарылғанға дейін дайындық жұмыстары жүргізілгенін архив құжаттары растайды. 1928 жылдың 14 тамызында Ақмола округтік атқару комитетінің Президиумы «тәркілеуді түсіндіру жөнінде» арнайы қаулы қабылдаған (АҚМА. 106-қ. 1-т. 85-іс. 305-п.). Бұл құжат науқанның алдын ала жоспарланғанын және жергілікті биліктің оған белсенді дайындалғанын көрсетеді.

Бұл құжат алдағы репрессиялардың ауқымын жоққа шығарып, репрессияның тек ірі байларға бағытталатынын баяндайтын үгіт-насихаттық құрал қызметін атқарды. Алайда құпия да, жария да болған осы екі құжаттың ортақ мәні ұйымдастыру шараларын (комиссиялар құру, жиналыстар өткізу) жоспарлау болатын. Ақмола округтік атқару комитеті құжатының негізінде бұқараны жариялылық арқылы тыныштандыру және тәркілеуге қатысты «қауесет тарату» сияқты кез келген қарсылық түрінің алдын алуға бағытталған екіұдайлы ұстаным жатты.

1928 жылғы 28 тамызда БК(б)П-ның Петропавл округтік комитеті бюросының қаулысымен округтік комиссия құрылды, оның төрағасы болып округтік атқару комитеті төрағасының орынбасары Оразғали Бураев тағайындалды (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2068-іс. 21-п.). Комиссия құрамына округтік БМСБ (Біріккен мемлекеттік саяси басқарма - авторлар) бөлімінің бастығы Ю.Ю. Валиниэк, округтік жер басқармасының өкілі Бекенев, «Қосшы» одағы округтік бөлімшесінің өкілі Желтаев, Жер және орман қызметкерлері кәсіподағының (Рабземлес) өкілі Кадырбаев кірді. Сонымен қатар, округтік прокурор Саттығұлов енгізілді.

Ал 1 қыркүйекте Ақмола округінде де партия комитеті бюросының шешімімен дәл осындай округтік комиссия құрылып, оның төрағасы ретінде округтік атқару комитеті төрағасы Ыдырыс Көшкінов тағайындалды (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2064-іс. 63-п.). Комиссия құрамына округтік БМСБ бөлімінің бастығы И. Ф. Калашников, округтік жер басқармасы өкілі Бектұрғанов, «Қосшы» одағының округтік бөлімшесінің төрағасы М. Есжанов, кәсіподағының өкілі Ахметов, сондай-ақ кеңесші дауыспен округ прокуроры Құлымбетов кірді.

Бай шаруашылықтарын тәркілеу және иелерін жер аудару шараларын бақылау және үйлестіру мақсатында ҚазАКСР-дің Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар

Кеңесі әр округке арнайы уәкілдерін жіберді. Ақмола округіне Қазақ өлкелік партия комитетінің үгіт, насихат және баспасөз бөлімі меңгерушісі Садықбек Сапарбеков, Петропавлға БК(б)П Қазақ өлкелік бақылау комиссиясы партиялық алқасының жауапты хатшысы Хамза Жүсіпбеков аттандырылды (Зулкашева, 2013: 393).

Бай шаруашылықтарын тәркілеу және жер аудару туралы қаулы жарияланғаннан кейін округтік билік тарапынан бұл шараны іске-асырудың нақты жоспары қабылданды. Мысалы, Петропавл округінде Х. Жүсіпбеков бастаған топтың жоспарына сәйкес «кәмпеске» науқаны төрт кезеңге бөлінген (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2068-іс. 54-55 пп.). Осы кезеңдерді іске асыру үшін нақты іс-шаралар қарастырылған: бірінші кезеңде өкілдерді аудандар мен ауылдарға жіберу, аудандық комиссиялар құру, тәркіленетін және жер аударылатын шаруашылықтардың тізімін бекіту ұйымдастыру жұмыстары қарастырылған. Екінші кезеңде үгіт-насихат жұмыстары: кедейлер мен батрақ жиналыстары, аудандық кедей-батрақ конференциялары, тәркілеу мәселесін аудан активтері мен ауылдық, деревнялық ұяшықтарда талқылау кірген. Үшінші кезең барысында тәркілеу жұмыстары іске асырылуы тиіс болған. Төртінші кезеңде тәркілеу нәтижелері бекітілуі тиіс еді. Бұл халықты атқарылған істер туралы хабардар ету арқылы жүзеге асырылады деп саналды.

Петропавл округіндегі қазақ аудандарына тәркілеу науқанын ұйымдастыру үшін округтің арнайы уәкілдері жіберілді. Көкшетау ауданына Ысқақов, Бейнетқор ауданына М. Қайыпназаров, Қызылту ауданына Каспақбаев, Еңбекшілдерге Бекенов, Октябрь ауданына Жүсіпов, Тонкерей ауданына Қожмұхаметов, Қызыласкер ауданына Данияров уәкіл ретінде тағайындалған (Саяси қуғын-сүргін, 2022а: 48.). Ақмола округінде округ уәкілі ретінде Нұра ауданына Жолдасбаев, Қорғалжынға Бектұрғанов, Атбасарға Айтмамбетов, Еркіншілік ауданына Нұртазин, Азат ауданына Қазбеков, Асанқайғы ауданына Ишанов пен Мухеев, Ақмола ауданына Мәмбеев жіберілген (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2064-іс. 63-64-пп.).

Аталған уәкілдер аудандық комиссияларды ұйымдастырып, олардың төрағалары болып тағайындалды. Комиссия құрамына округтік уәкілден бөлек, екі адам аудандық атқару комитетінен, аудандық жер басқармасының меңгерушісі, «Қосшы» одағынан және «Рабземлес» кәсіподағынан бір-бір өкіл енгізілді. Аудандық комиссиялар тәркілеу іс-шараларын БМСБ мен милицияның көмегімен тікелей жүзеге асырды.

Билік үгіт-насихат жұмысына ерекше мән беріп, өз әрекеттеріне идеологиялық негіздеме мен заңдылық беру мақсатында халықты жұмылдыруға тырысты. Бұл әлеуметтік инженерияның классикалық әдісі болды. Кеңестік билік қазақ қоғамының дәстүрлі құндылықтар жүйесін бұзып, оның орнына таптық антагонизмге негізделген жаңа әлеуметтік сананы қалыптастыруға тырысты. Үгіт-насихат арқылы «бай» ұғымы «халық жауы» деңгейіне көтеріліп, туыстық, рулық байланыстар әлеуметтік зұлымдық ретінде көрсетілді. Осылайша билік қазақ ауылының ішкі ынтымағын бұзып, оны өзара қарсыластық пен сенімсіздік ахуалына түсіруді мақсат етті.

Округтегі жергілікті билік органдары бұл шешімді жүзеге асыру мақсатында қазақ ауылдарында үгіт-насихат шараларын ұйымдастырды. Бұл шаралар кедейлер жиналысы, батрақтар конференциясы түрінде өтті. Оған «Қосшы» одағы, коммунистік және комсомолдық ұяшықтар мен кәсіподақ ұйымдары белсенді қатысты.

Ақмола округінде кедей-батрақ шаруалар арасында үгіт-насихат жұмыстарын жүргізіліп, С. Сапарбековтың айтуынша «округтің ішінде 608 жерде жиылыс болды. Ол жиылыстарға жалпы қатысқандардың саны 36 мың 86 адам, мұның 6,817-сі әйел. 8-аудандық конференцияға 1,537 кедей, батырақ өкілдері қатысты» (Сапарбекұлы, 1929:10).

М. Қайыпназаровтың есебіне сәйкес, Петропавл округінде байларды тәркілеу мақсатын түсіндіру үшін 399 жиналыс өткізіліп, оған 58 440 адам қатысқан. Олардың ішінде 10 037 әйел, 3 595 батрақ, 31 916 кедей және 11 889 орта шаруалар болған (Қайыпназарұлы, 1928: 4).

Мұндай жаппай шаралар туралы сандық деректер күмән тудырса да, мұндай есептер жұмыс жүргізген қызметкерлердің белсенділігін көрсету үшін дайындалуы мүмкін. Осындай ойды зерттеуінде И. Огайон да алға тартады: «Тәркілеу жөніндегі Комиссияның қорларында жиналыстарға қатысушылар саны мен дауыс беру нәтижелерінің жүйелі әрі қатаң түрде

есепке алынбауы республика көлемінде халықтың жалпы белсенділігі туралы тұжырым жасауға мүмкіндік бермейді» (Огайон, 2009: 68).

Архив деректеріне сүйенсек, өлкелік билік тарапынан Ақмола округіне тәркілеу науқаны барысында бірінші категория бойынша 37, екінші категория бойынша 8 шаруашылықты, ал Петропавл округіне сәйкесінше 19 және 5 шаруашылықты жазалу туралы жоспар түсірілген (ҚР ОМА. 5-қ. 21-т. 15-іс. 66-п.).

1928 жылдың 7 қыркүйегінде Петропавл округтік партия комитетінің хатшылығы Қызылордадан келген 24 шаруашылық тізімін бекіте отырып, Өлкелік комитеттен тағы 9 шаруашылықты қосымша қосуды сұраған (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2068-іс. 70-п.). Бұл жергілікті биліктің репрессия ауқымын кеңейтуге ұмтылғанын көрсетеді.

1928 жылғы 21 қыркүйекте Петропавл округтік атқару комитеті, «Ірі бай шаруашылықтарын тәркілеу және иелерін жер аудару туралы» қаулы қабылдады. Қаулыға сәйкес, 34 шаруашылық Петропавл округі аумағынан тыс жерге, ауыл шаруашылығына қатысты барлық мүлкі тәркіленіп, жер аударылуға тиіс болды (Саяси қуғын-сүргін, 2022ә: 49-50). Дәл осындай қаулы Ақмола округтік атқару комитеті тарапынан 1928 жылдың 26 қыркүйегінде қабылданды (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2064-іс. 52-п.). Бұл қаулыда шаруашылығы тәркіленіп, жер аударылатын 46 адамның тізімі берілген.

Петропавл және Ақмола округтік атқару комитеттерінің тәркілеу туралы қаулыларын салыстыру жергілікті биліктің бұл науқанды жүзеге асырудағы тәсілдерінің әртүрлі болғанын көрсетеді. Петропавл округінің 1928 жылғы 21 қыркүйектегі қаулысы таза әкімшілік-құқықтық құжат сипатында болып, тәркіленетін шаруашылықтардың тізімін және жер аудару тәртібін ғана қамтыса, Ақмола округінің 26 қыркүйекте қабылданған қаулысы кең идеологиялық негіздемемен толықтырылған. Ақмола қаулысында «жартылай феодалдық қалдықтар», «қанау» сияқты айыптаушы терминология белсенді қолданылып, әр тәркіленуші адамға жеке сипаттама берілген. Бұл айырмашылық округтік биліктің науқанға деген көзқарасының әртүрлілігін және қаулылардың әртүрлі аудиторияға бағытталғанын көрсетеді.

Петропавл округтік атқару комитетінің қаулысында көрсетілген адамдар мен олардың отбасылары Ақтөбе округіне жер аударылуы тиіс деп белгіленді. Құжатта жер аударылғандар 15 қазаннан кешіктірмей, екі апта мерзім ішінде өз еркімен қоныс аудару керек екендігі ескертіліп, бұл мерзімнен кейін жер аудару шараларын БМСБ және милиция күштеп жүргізілетіні айтылған. Қаулыда «жоғарыда аталғандардан басқа ешқандай шаруашылықтар ҚазАКСР ОАК мен ХКК-нің 27.VIII.1928 жылғы қаулысына сәйкес тәркілеуге және жер аударуға жатпайды» делінген. Бұл тек нақты тізімдегі шаруашылықтардың ғана тәркілеуге және жер аударуға жататынын көрсетсе керек.

Архивтік құжаттарды талдау тәркіленетін шаруашылықтар тізімін қалыптастыру принциптерінің айқын болмағанын көрсетеді. Бұл мәселе бірнеше деңгейде байқалады. Біріншіден, округтік атқару комитеттерінің қаулыларымен бекітілген тізімдерге кейіннен елеулі өзгерістер енгізілгені назар аударады. Мәселен, Петропавл округтік атқару комитеті президиумының 1928 жылғы 2 қазандағы отырысында Сәдуақас Әбдукәрімов тізімнен шығарылып, оның орнына Қызылту ауданынан Мұхамедрахим Шаймерденов енгізілген. Сол отырыста Зайнула мен Сәдуақас Балғожиндерді жер аударудан босату туралы Өлкелік комиссияға өтініш жолданған (СҚМА. 195-қ. 1-т. 14-іс. 46-п. с.). Ұқсас жағдай Ақмола округінде де орын алған: мұнда Әлжан Молдабаев, Мұстафин Мұхтар, Сейдалин Нұрахметтің орнына Өтебаев Байдалы, Ахметов Қасым, Мұстафин Дәулетбек енгізілген (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2326-іс. 40-п.). Мұндай ауыстырулар тәркіленетін шаруашылықтарды іріктеу критерийлерінің объективтілігіне күмән келтіреді. Егер критерийлер нақты әрі тұрақты болса, бір тұлғаны екіншісімен алмастыру қалай мүмкін болды?

Екіншіден, өлкелік уәкіл Х. Жүсіпбековтің 1928 жылғы 13 қазандағы хатында тәркілеу есебін жүргізуге байланысты елеулі кемшіліктер көрсетілген. Атап айтқанда, ол тәркіленген 34 шаруашылықтың 19-ының мал саны бірінші санатқа енгізу үшін жеткіліксіз болғанын, алайда олардың «әлеуметтік қауіптілік» белгісі бойынша тәркіленгенін мойындаған. Оның мәліметтері бойынша, округтік есеп пен аудандық комиссиялар деректері арасында 30-35 %

айырмашылық болған, ал Орталық комиссияның санақ парақтарында көптеген шаруашылықтардың мал саны туралы деректер мүлде көрсетілмеген. Бұл жағдай тәркілеу шешімдерінің нақты экономикалық көрсеткіштерге емес, өзге факторларға негізделгенін аңғартады (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2068-іс. 116–119-пп.).

Үшіншіден, тәркіленгендердің шағымдарында өздерінен де ірі мал иелерінің тәркілеуге ілікпегені жөніндегі мәліметтер жиі кездеседі. Мысалы, 1928 жылғы 18 желтоқсанда БК(б)П ОК Бас хатшысы И.В. Сталинге жолданған Петропавл округінен жер аударылған 14 адамның ұжымдық шағымында республикалық оқу-ағарту қызметкерлері кәсіподағының төрағасы Әбдірахман Байділдиннің әкесі, 12 жыл болыс билеуші, 18 жыл халық соты болған Байділда Құлмұхамедовтың тәркіленбегені атап көрсетілген. Сол шағымда 200 жылқысы, 150 ірі қарасы, 200 қойы бар, 15 жыл болыс билеуші қызметін атқарған Ахмет Саутбековтың да тәркілеуге тартылмағаны айтылған (ҚР ОМА. Р-135-қ. 1-т. 379-іс. 1–4-пп.).

Петропавл округінде тәркілеуге ұшыраған Ебіл Қаймулиннің Бүкілодақтық Коммунистік партияның Бақылау комиссиясына шағымында Әбдірахман Байділдин және оның әкесі Байділда Құлмұхамедов туралы атап кеткен. Дегенмен, осы шағымнан нәтиже шықпаған. Қазақстан бақылау комиссиясы 1929 жылғы наурызда Байділдинге тағылған барлық айыптауларды жоққа шығарып, мұнда «анық жала жабу сөз болып отырғанын» атап көрсеткен (Киндлер, 2017: 130–131).

Ақмола округінен Құсайын Шүлембаев өз кезегінде 1929 жылғы шағымында 72 бас малы үшін тәркіленгенін, ал 400 бас малы және Ақмола қаласында 10 000 сомдық үйі бар Молдабаевтардың тәркілеуден тыс қалғанын көрсеткен (ҚР ОМА. 135-қ. 1-т. 11-іс. 10–12-пп.). Құсайын Шүлембаевтың шағымында революцияға дейін болыс болған Асқар Ақтыбаев, Сәлмен Әуесов, Мақан Ақтыбаев и Исабай Шүкіниев есімдерін келтіре отырып, олардың тізімге енгенін де алға тартады.

Жалпы алғанда, келтірілген деректер тәркілеу науқаны барысында шаруашылықтарды іріктеу тетігінің ашық әрі объективті болмағанын, ал тізімдерді қалыптастыру кезінде экономикалық критерийлермен қатар рулық, жеке және саяси факторлардың да ықпал еткен болуы мүмкін екенін көрсетеді.

«Ірі бай шаруашылықтарын тәркілеу және иелерін жер аудару туралы» қаулы жарияланғаннан кейін аудандық атқару комитеттері жер аударылушыларға тәркілеу мен жер аудару туралы құжаттарды табыстауға міндеттелді. Мысалы, Петропавл округтік атқару комитеті төрағасының қолы қойылған арнайы куәлік берілген. Бұл куәлікте тәркілеу мен жер аударуға негіз болған құжаттар, жер аударылатын отбасы мүшелерінің саны, олардың аты-жөндері мен туыстық дәрежесі, жер аудару мерзімі көрсетілген. Бұл куәлік Ақтөбе округтік атқару комитетіне тапсыру үшін қажет болған.

Ауылдарда бай мүлкін тәркілеу кезінде көмек көрсету комиссиялары құрылды. Бұл комиссиялар кедейлерді жұмылдырудың маңызды тетігіне айналды және экспроприация үдерісін бақылауды күшейтті. 15-25 адамнан тұратын бұл комиссиялар кедейлер жиналыстарында сайланып, тәркіленген мүлікті күзету, есепке алу, бөлу және жергілікті қарсылықпен күресу сияқты көптеген міндеттерді атқарды. М. Қайыпназаровтың деректеріне сәйкес, Петропавл округінде осындай 35 комиссия құрылып, олар шамамен 700 адамды қамтыған (Қайыпназарұлы, 1928: 4). Ал Ақмола округінде 26 ауылдық комиссия құрылып, құрамына 576 адам, соның ішінде 529 кедей мен батрақ, 45 коммунист, 78 комсомол мүшесі кірген (ҚР ПА. 141-қор. 1-т. 2064-іс. 41-п.).

Жергілікті билік тізімге іліккен шаруашылықтарға қатысты репрессиялық шараларды жүзеге асыру үшін 27 тамыздағы Декреттің 1-бабын пайдаланды. Бұл бапқа сәйкес, шаруашылықтың тәркілеп, өздерін жер аударуға көшпелі аудандарда — ірі қараға шаққанда 400 бастан астам малы бар мал өсірушілер; жартылай көшпелі аудандарда — 300 бастан астам; отырықшы аудандарда — 150 бастан астам малы бар тұлғалар жатқызылады. Сонымен қатар, «жеке жағдайда отырықшы аудандар бойынша Қазақ АКСР Халық Комиссарлары Кеңесіне аталған норманы 100 басқа дейін төмендету құқығы беріледі» (Зулкашева, 2013: 744).

Петропавл округіндегі өлкелік билік өкілі Х. Жүсіпбековтің өзі мойындағандай,

19 шаруашылықтың мал саны бойынша бірінші топқа кіру үшін жеткіліксіз болса да, оларды 1-бапқа қатысты «2-ші ескертпе» негізінде тәркілеуге ұсынған. Яғни, мал басы белгіленген нормадан аз болса, тәркіленетін әр шаруашылыққа қатысты Қазақ АССР Халық Комиссарлары Кеңесінің жеке қаулысы қабылдануы тиіс болатын.

Дегенмен, тәркілеп, жер аударуға «заңды кейіп» беру үшін жергілікті билік тәркіленіп, жер аударылатын «байдың» туыстарының шаруашылығын сол «байдың» атына жаздырды, ал бұл амал бірнеше отбасын тәркілеп, жер аударуға себеп болды. Петропавл округіндегі шаруашылығы тәркіленген Рахымжан Шектібаевтың немере інісі Ахмет Айтжанов, Нұралы Шөлтіков пен оған үш-төрт атадан қосылатын Жанайдар Әмрин мен Жанғазы Қошанов немесе Кенжеғарин Шоқымның туыстары, Ақмола округінде Мырзахмет Оразбаев пен оның ұлы, Олжабай Нұралин мен оның ұлы Шайсұлтан Олжабаев секілді тәркілеуге ұшырағандар өздерінің Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетіне жазған арыздарында осындай заңды бұрмалаулар туралы атап кеткен.

Рахымжан Шектібаев пен немере інісі Ахмет Айтжановтың шаруашылықтары тәркіленіп, өздері жер аударылуы жергілікті биліктің озбырлығына мысал бола алады. Өз арызында Айтжанов КСРО БОАК Президиумына жазған арызында шаруашылығының дербестігін 1917, 1924–1928 жж. салық төлемі туралы түбіртектермен дәлелдеген. Оның есебіне сәйкес, тәркілеу жүргізілген сәтте оның жеке шаруашылығында 179 бас, ал Рахымжанның шаруашылығында 109 бас мал болған. Соған қарамастан, жергілікті комиссия аталған екі шаруашылықты бір «бай» шаруашылығы ретінде жасанды түрде біріктіріп, малдың жалпы санын 288 басқа жеткізген және осылайша норманың орындалғанын алға тартып, тәркілеу мен жер аудару шараларын жүзеге асырған. Аталған жағдай біздің зерттеу барысында айқындалған негізгі тетіктердің бірі — «шаруашылықтарды жасанды біріктіру» әдісінің классикалық үлгісі болып табылады (Ашаршылық, 2023: 313–317).

Шайсұлтан Олжабаевтың арызына сәйкес 1928 ж. қыркүйек айының басында аудандық және округтік атқару комитеттерінің шешімімен, уәкіл Нұртазиннің қатысуымен милиция күші арқылы оның отбасы және шаруашылығы әкесінің ауылына күштеп көшірілген. Мүлкі әкесінікі деп танылып, тәркілеуге жатқызылып, өзі бай ретінде танылған әкесі Олжабай Нұралинмен бірге жер аударылатындар тізіміне енгізілген. Шайсұлтанның шаруашылығы 1922 жылы жеке бөлініп шыққанын растайтын құжаттар, соның ішінде салық төлеу түбіртектері есепке алынбаған.

Репрессиялық шараларды қолданудың тағы бір әдісі – жартылай көшпелі ауданда тәркіленетін шаруашылықты отырықшы ауданында тәркіленетін шаруашылық санатына көшіру болды. Осы шара шаруашылықты отырықшы деп тануға мүмкіндік беріп, мал басының нормасын 300 бастан 150-ге, ал жергілікті билік шешімімен 100 басқа дейін қысқартуға жол ашты. Бұл репрессиялық шара Петропавл округіндегі Баймағамбет пен Хасанбай Майкөтов, Садуақас Тоғжанов шаруашылықтарына қатысты қолданылды. 1928 жылғы 27 қазанда осы «байларды» тәркілеу жөніндегі Орталық комиссия Петропавл округтік комиссиясының өтінішін мақұлдап, аталған шаруашылықтарды тәркілеуге жататын тізімге енгізіп, ХКК-нің бекітуіне жолдаған.

Петропавл округінде тәркілеуге ұшыраған бай шаруашылықтарынан 9357 бас мал, ірі малға шаққанда 4686 бас тәркіленген (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2068-іс. 80-п.). Оның 3399-ы – 1148 кедей және батрақ шаруашылыққа таратылды, 1287 бас – 103 ұжымшарларға берілген. Ақмола округінде тәркілеу науқанында жазаға ұшыраған байлардан ірі малға шаққанда 7949,5 бас мал алынған. Кедей деп танылған 2538 жеке шаруашылыққа 5022 жылқы, 676 ірі қара, 97 түйе және 4176 қой ешкі үлестірілген (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2064-іс. 34-п.). Сонымен қатар, 59 ұжымдастырылған шаруашылыққа 1660 жылқы, 1267 қой-ешкі, 282 ірі қара берілген (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2064-іс. 36-п.). Ақмола округіндегі Азат ауданында байлардан тәркіленген асыл тұқымды мал есебінен кеңестік шаруашылық ұйымдастырылып, бұл кеңшарға 431 бас мал берілген (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2064-іс. 25-п.).

1-Кесте –Ақмола, Петропавл округтерінде тәркіленген малды үлестіру көрсеткіштері
(ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2064-іс. 1-п.; 34–39-пп.; 141-қ. 1-т. 2068-іс. 80-п.

[Table 1 – Indicators of the Distribution of Confiscated Livestock in the Akmola and Petropavl Districts
(AP RK F. 141. Inv. 1. C. 2064. P. 34–39.; F. 141. Inv. 1. C. 2068. P. 80.)]

Аудан атауы	Тәркіленген шаруашылықтар	Жалпы мал саны (бас)	Ірі малға шаққанда (бас)	Жеке шаруашылықтар саны	Ұжым- шарлар саны	Ұжым- шарларға берілген малдың орташа саны (бас)	Жеке шаруашылықтарға берілген малдың орташа саны (бас)
Ақмола округі							
Атбасар	6	1 971	928	217	13	16,5	3,2
Ақмола	9	3 056	1 596	421	32	15,2	2,6
Асанқайғы	8	1 559	817	226	10	8,4	3,3
Азат	3	1 441	849	412	7	37,6	1,4
Еркіншілік	6	2 709	1 404	683	12	26,2	1,6
Нұра	2	547	302	98	8	8,3	2,4
Қарағанды	5	1 968	1 074	295	7	24,5	3,0
Қорғалжын	7	1 977	980	186	11	24,9	3,8
Ақмола округі бойынша	46	15 228	7 950	2 538	100	19,4	2,4
Петропавл округі							
Еңбекшілдер	3	614	312	67	17	10,0	3,3
Көкшетау	7	4 668	2 064	416	34	18,5	3,5
Қызылту	9	1 997	1 178	337	2	20,0	— ²
Бейнетқор	4	802	310	161	20	3,0	1,5
Октябрь	2	375	244	53	18	5,5	3,0
Төңкеріс	4	614	361	74	5	21,3	3,6
Қызыләскер	3	487	217	40	7	11,7	3,4
Петропавл округі бойынша	32¹	9 557	4 686	1 148	103	12–13	3,4
Екі округ бойынша барлығы	78	24 785	12 636	3 686	203	15,8	2,7

Ескерту:

¹ 2 бай шаруашылығының мүлкін үлестіру ісі архив құжаты жасалған кезде аяқталмаған (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2068-іс. 80-п.).

² Архивтік есепте дерек берілмеген.

1-кесте деректеріне сәйкес, Ақмола округінде бір ұжымшарға орта есеппен 19,4 бас ірі мал берілсе, Петропавл округінде бұл көрсеткіш небәрі 12–13 басты құраған. Тәркіленген малды жеке кедей шаруашылықтарына үлестіруде керісінше үрдіс байқалады. Петропавл округінде мұндай шаруашылықтарға 3,4 бас, ал Ақмолада 2,4 бас мал берілген. Бұл Ақмола округінде жергілікті билік тәркіленген мүлікті негізінен ұжымшар құрылысын нығайтуға бағыттағанын, ал Петропавл округінде бөлініс салыстырмалы түрде теңгерімді сипат алғанын көрсетеді.

Екі округте де тәркіленген малды үлестірген кезде ұжымшарлардың жеке шаруашылықтармен салыстырғанда бірнеше есе көп мал алғанын көруге болады. Ақмола округінде ұжымшарға берілген мал саны жеке шаруашылыққа берілген мал санынан 8,1 есе көп болса, Петропавл округінде ұжымшарға тиесілі мал жеке шаруашылықтың алған малынан

3,7 есе көп болған. Бұл тәркілеудің көздегені әлеуметтік теңдік емес, ұжымдық шаруашылық инфрақұрылымын қалыптастыру болғанын сандық тұрғыдан дәлелдейді.

2-Кесте - Тәркіленген малдың округтегі жалпы малға қатынасы
(Дереккөз: ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2068-іс. 80-п.; Конъюнктурный обзор народного хозяйства Петропавловского округа Казакстана за 1928–1929 год. Петропавловск: Изд. Окргплана, 1930. 48 с; ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2064-іс. 34–39-пп.; Первый расширенный пленум Акмолинского окрисполкома: Стенографический отчет заседаний 2–4 января 1928 г. Акмолинск, 1928. 48 с.)

[Table 2 – The ratio of confiscated livestock to the total livestock in the district
(Source: AP RK. F. 141. Inv. 1. C. 2068. P. 80; Kon'iunkturnyi obzor narodnogo khoziaistva Petropavlovskogo okruga Kazakhstana za 1928–1929 god [Conjunctural Review of the National Economy of the Petropavlovsk District of Kazakhstan for 1928–1929]. Petropavlovsk: Okrplan Publ., 1930. 48 p.; AP RK. F. 141. Inv. 1. C. 2064. P. 34–39; Pervyi rasshirennyi plenum Akmolinskogo okrispolkoma: Stenograficheskii otchet zasedanii 2–4 ianvaria 1928 g. [The First Extended Plenum of the Akmola District Executive Committee: Stenographic Report of the Sessions of January 2–4, 1928]. Akmolinsk, 1928. 48 p.)]

Округ	Тәркіленген мал (ірі малға шақ.)	Округтегі барлық мал (мың бас)	Үлесі (%)
Петропавл	4 686	736,7	0,64
Ақмола	7 950	2 051	0,39

2-кесте тәркілеу науқанының ауыл шаруашылығы мал қорына тигізген сандық әсерін бағалауға мүмкіндік береді. Петропавл округінде тәркіленген 4 686 бас (ірі малға шаққанда) округтегі жалпы мал қорының небәрі 0,64 %-ын, Ақмола округінде 7 950 бас — 0,39 %-ын ғана құрады. Бұл көрсеткіштер тәркілеу науқанының ауыл шаруашылығын қайта құру құралы ретіндегі тиімділігінің шектеулі болғанын дәлелдейді.

Екі округ арасындағы үлес айырмашылығы (Петропавлда шамамен 1,6 есе жоғары) аймақтық деңгейдегі тәркілеу қарқындылығының біркелкі болмағанын көрсетеді. Бұл айырмашылық, бір жағынан, екі округтегі жалпы мал қорының айырмашылығымен (Ақмолада үш есе көп), екінші жағынан – Петропавл округінде «әлеуметтік қауіптілік» ұғымының кеңінен қолданылуымен түсіндіріледі. Жоғарыда айтылғандай, өлкелік уәкіл Х. Жүсіпбековтің өзі мойындағандай, Петропавл округінде тәркіленген 34 шаруашылықтың 19-ының мал саны нормадан төмен болғанымен, тәркіленген. 2-кестенің сандық көрсеткіштері 1928 жылғы тәркілеу науқанының басты мақсаты экономикалық қайта бөлу емес, саяси-әлеуметтік құрылымды өзгерту болғанын тағы бір рет растайды.

Осы деректерді жалпыреспубликалық көрсеткіштермен салыстырғанда, Т. Омарбеков атап көрсеткендей, әр малсыз қожалық орта есеппен 8-9 бас малға ғана ие болды, ал агроном М.Г. Сириустың есептеулері бойынша бір мал шаруашылығы қожалығының қалыпты өмір сүруі үшін кем дегенде 55 бас ірі қара керек еді (Омарбеков, 1997: 101–102). Бұл тәркілеу науқанының экономикалық тиімсіздігін тағы да дәлелдейді.

Петропавл округінде мүлікпен қатар, 34 бай шаруашылығынан едәуір мөлшерде жылжымайтын мүлік пен ауылшаруашылық құралдары тәркіленген (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2068-іс. 99-п.). Атап айтқанда, 29 ағаш үй, 17 қыстақ және 27 киіз үй тәркіленген, бұл олардың отырықшы және көшпелі тұрмыс салтын қатар ұстанғанын көрсетеді. Сонымен бірге, 27 шөп шабатын машина, 27 атпен сүйретілетін тырма, 5 шөп шабатын арба, 14 соқа, 3 ат молотилкасы және 1 байлау машинасы алынған — бұл байлардың ауылшаруашылық жабдықталуы жоғары болғанын дәлелдейді. Сонымен қатар, 71 жеңіл арба, 39 шана мен жеңіл арба, 8 желпуіш машинасы және 22 тырма тәркіленген. Бұған қоса, 59 кілем тәркіленіп, олардың тұрмыстық және сән-салтанат бұйымдары болғанын көрсетеді. Ал Ақмола округінде тәркілеу барысында «бай» шаруашылықтарынан 38 киіз үй, 16 ағаш үй, 45 саман үй, 63 қора, 2 монша, 70 кілем тәркіленген (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2064-іс. 40-п.). Шаруашылық заттары мен еңбек құралдарынан 19 шөп шабатын машина, 10 соқа ұжымшарларға берілген (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2064-іс. 38-п.).

Тәркілеу науқаны барысында жергілікті партия, комсомол, «Қосшы» одағы, кәсіподақ

және кеңес органдарының қызметкерлері арасында науқанға деген көзқарас біркелкі болмады. Архивтік деректер мен сол кездің басылымдарындағы ақпаратқа сәйкес, бірқатар коммунистер мен кеңес қызметкерлерінің тәркілеуге ашық немесе жасырын түрде қарсылық көрсеткенін дәлелдейді. Бұл саяси қарсылықтың нақты көріністері де болды. Бейнетқор ауданындағы батрақтар одағының төрағасы Тұрлыбаев тәркілеуге қарсы шығып, ауылға жіберілгенде бармаған. Сол аудандағы 1-ауылдан үш коммунист Бектемір балалары деген байды жақтап арыз берсе, 8-ауылдан төрт коммунист Мәлік Ыдырысовты қорғап арыз жазған. Қызылту ауданындағы 1919 жылдан бері партия мүшесі болған жауапты қызметкер Темірболат Телжанов тәркіленген байларды ашық жақтаған.

Ауылдық кеңес төрағалары мен «Қосшы» одағының мүшелері де бірқатар жағдайларда байларды қорғауға тырысты. Мысалы, Бейнетқор ауданы 5-ауылдық кеңес төрағасы Мусин жоғарыда аталған Саутбековтың тәркілеуге ілінбеуі үшін арыз берген. Сол аудандағы 7-ауылдық кеңес төрағасы Шәріпов Есемберді Тақамбетовтың ұлына шаруашылығы бөлек екендігі жөнінде куәлік берген.

С. Сапарбековтың басылымында да Ақмола округінде де осыған ұқсас жағдайлар келтірілген. Атбасар ауданында бір партия мүшесі Өтебайұлы деген байдан «екі құлынды бие алып, бай 200-дей малымен Торғайға қашқанда оған көмектесіп, партия органдарына хабарламай ат терлетіп шығарып салған» (Сапарбекұлы, 1929: 28).

Тәркілеу науқаны жергілікті деңгейде біртұтас қолдауға ие болмағанын, партия мен кеңес аппаратындағы бір бөліктің рулық-туыстық байланыстар мен жеке мүдделерге сүйеніп әрекет еткенін көрсетті. Дегенмен, мұндай қарсылықтар жеке көріністер деңгейінде қалды.

Науқан партия, комсомол, «Қосшы» одағы мен кәсіподақ үшін маңызды сынақ болды. 1928 жылғы қазан–қараша айларында өткен І Петропавл және І Ақмола округтік конференциялары науқан қорытындыларын талқылап, жергілікті ұйымдардың қызметін бағалады. Петропавл округтік конференциясы тәркілеуді партия ұйымдары үшін «үлкен революциялық іс-әрекет» деп бағалап, ауылдық ұйымдардың байшылдықпен күрес тәжірибесін жинақтағанын атап өтті (Резолюции Первой Петропавловской, 1929), алайда байшылдықты қолдаған «тұрақсыз және бөгде элементтердің» барын да көрсетті.

«Қосшы» одағы мен кәсіподақтар жекелеген мүшелер белсенділік танытқанымен, кейбір жерлерде ұйым ретінде әрекет ете алмады. Ақмола округінде кей аудандарда байлар қолтаңба жинап, Қосшы одағы мен ауылдық кеңес басшылары олардың пайдасына куәліктер берген. Қорғалжын ауданында бір партия мүшесі тәркілеуге ілінбеген байларға көмектескенін жариялап, кейін мал жасырғаны үшін партиядан шығарылды. Азат пен Атбасар аудандарында Қосшы одағы мен комсомол ұйымы ұйымдасқан күш ретінде көріне алмады.

Жалпы алғанда, партия конференциялары ұйымдардың «таптық сынақтан өткенін» мойындағанымен, олардың қатарында «бөгде элементтердің» барын көрсетті. Ұйымдар науқанға ұжымдық түрде толық қатыса алмай, кейбір басшылар байлардың мүддесін қорғап, ақтау құжаттарын берген. Бұл ауылдағы кеңестік биліктің әлеуметтік базасының әлсіздігін және рулық-туыстық қатынастардың таптық ұстанымнан басым екенін аңғартты.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу Петропавл және Ақмола округтеріндегі 1928 жылғы бай шаруашылықтарын тәркілеу науқанының аймақтық деңгейде жүзеге асырылу ерекшеліктерін архивтік деректер негізінде жүйелі түрде ашып көрсетуге мүмкіндік берді. Алға қойылған міндеттерге сәйкес зерттеу нәтижелері бірнеше маңызды тұжырым жасауға негіз болды.

Біріншіден, тәркілеу науқанының саяси-идеологиялық негіздемесін талдау оның тек экономикалық сипаттағы шара емес, дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын түбегейлі қайта құруға бағытталған әлеуметтік-инженерлік жоба болғанын көрсетті. 1928 жылыдың 14 тамызында Петропавл округтік комитеті ресми декреттен 13 күн бұрын жасаған құпия нұсқаулығы науқанның алдын ала мұқият жоспарланғанын және оның басты нысаны мүлік емес, «ауылдағы саяси агенттер — атқамінерлер» болғанын тікелей дәлелдейді.

Екіншіден, округтік және аудандық комиссиялардың құрылу тәртібі мен қызметін талдау бұл құрылымдардың орталық директиваларды механикалық түрде орындаушы емес, репрессия ауқымын кеңейтуге белсенді ықпал етуші субъект ретінде әрекет еткенін айқындайды. Екі округте де төрт сатылы ұйымдастыру жоспары қабылданып, уәкілдер институты және ауылдық деңгейдегі көмек комиссиялары бір үлгіде құрылды.

Үшіншіден, екі округтің тәжірибесін салыстырмалы талдау жергілікті биліктің әрекет ету тәсілдеріндегі айырмашылықтарды анықтады. Петропавл округінің әкімшілік қаулылары құқықтық-әкімшілік сипатта болса, Ақмола округінің құжаттарында идеологиялық риторика кеңінен қолданылды.

Тәркіленген малды қайта бөлуде де айырмашылық байқалады. Ақмола округінде ұжымшарларға басымдық берілсе (бір ұжымшарға орта есеппен 19 бас), Петропавл округінде тәркіленген малды үлестіруде ұжымшарлар мен жеке шаруашылықтар арасында салыстырмалы теңгерім сипат алды (12–13 бас). Бұл айырмашылықтар жергілікті биліктің дербес шешім қабылдау кеңістігінің болғанын дәлелдейді.

Төртіншіден, зерттеу барысында жергілікті билік органдарының заңнаманы өз мүддесіне қарай бұрмалау тетіктері айқындалды: шаруашылықтарды жасанды біріктіру (Ахмет Айтжанов пен Рахымжан Шектібаев ісі), аумақтық санаттарды өзгерту (Майкөтовтер мен Тоғжанов ісі), туыстық байланыстарды есепке алмау және «әлеуметтік қауіптілік» ұғымын кеңінен қолдану. Өлкелік уәкіл Х. Жүсіпбековтің өзі мойындаған фактіге сәйкес, Петропавл округінде тәркіленген 34 шаруашылықтың 19-ының мал саны белгіленген нормадан төмен болған. Бұл экономикалық критерийлердің екінші дәрежелі мәнге ие болғанын көрсетеді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы — бұған дейін ғылыми айналымға енгізілмеген архивтік құжаттар негізінде Петропавл және Ақмола округтеріндегі тәркілеу науқанының алғаш рет салыстырмалы микротарихи талдау жасалуында. Мақалада ұсынылған тұжырымдар тәркілеу саясатын біркелкі, орталықтан басқарылатын үдеріс ретінде қарастыратын дәстүрлі көзқарасты толықтырып, жергілікті билік субъектілерінің дербес рөлін көрсетеді.

Бұл тақырыптың келешектегі зерттелу перспективалары ретінде Қазақстанның басқа округтеріндегі тәркілеу науқанының салыстырмалы талдауын, тәркіленген тұлғалардың кейінгі тағдырын зерделеуді және тәркілеу мен 1930-шы жылдардағы ұжымдастыру, ашаршылық үдерістері арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды нақтылауды атап өтуге болады.

Sources

AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
SANKR — State Archive of the North Kazakhstan Region
CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Дереккөздер

ҚР ПА — Қазақстан Республикасы Президент архиві
СҚМА — Солтүстік Қазақстан Мемлекеттік архиві
ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві

References

- Asharshylyq. Golod, 2023 — Asharshylyq. Golod. 1928–1934: qūzhattyq shezhire. Qūzhattar zhinaghy [Famine. 1928–1934: Documentary Chronicle. Collection of Documents] / Comp.: D. Aitmaghambetov et al.; Ex. ed. E. Sydyqov. Almaty: Keremet media, 2023. Vol. 8. 597 p. (In Kaz.).
- Goloshchekin, 1930 — *Goloshchekin F. I. Partiinoe stroitel'stvo v Kazakhstane: sbornik rechei i statei (1925–1930 gg.)* [Party Construction in Kazakhstan: a Collection of Speeches and Articles (1925–1930)] / Gen. ed. P. M. Ryskov. Moscow; Alma-Ata: RSFSR State Publishinh House, 1930. 344 p. (In Russ.).
- Gorvits, 1957 — *Gorvits B.G. Severo-Kazakhstanskaia oblast' v gody mirnogo sotsialisticheskogo stroitel'stva (1921–1941 gg.)* [North Kazakhstan Region during the Years of Peaceful Socialist Construction (1921–1941)] // Severo-Kazakhstanskaia oblast' v 1917–1957 gg.: sbornik statei [North Kazakhstan Region in 1917–1957: Collection of Articles] / Ed. Iu. A. Dolgopiatov, K. L. Meleshko. Alma-Ata: Kazakh State Publishing House, 1957. (In Russ.).
- Ibraeva, Temirkhanova, Qabdöshev, 2023 — *Ibraeva A. Gh., Temirkhanova A. S., Qabdöshev B. Zh. Alash ziyalylyry zhāne bailardyn sharaūashylyghyn tärkileu мәseleleri (Soltüstik Qazaqstan öniri mysalynda)* [The Alash Intelligentsia and Issues of Confiscating Bai Farms (A Case Study of the North Kazakhstan Region)] // «edu.e-history.kz» Electronic Scientific Journal. 2023. Vol. 10. No. 2. Pp. 225–240. (In Kaz.).

Kabul'dinov, 2022 — *Kabul'dinov Z. E.* Bai Kazakhstana — opora kazakhskogo naroda [The Bais of Kazakhstan are the Pillar of the Kazakh People] // Materialy Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii (20–50 gody XX veka). Vol. 15: Severnyi Kazakhstan i Alash. Sbornik dokumentov i materialov [Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repressions (the 1920s–50s). Vol. 15: Northern Kazakhstan and Alash. Collection of Documents and Materials] / Comp: A. G. Ibraeva, S. Z. Malikova, Zh. E. Nurbaev, G. Zh. Sultangazy; ed. E. T. Karin. Astana, 2022. Pp. 112–131. (In Russ.).

Kenzhebaev, Kabyldinov, Ryskulov, 2024 — *Kenzhebaev G. K., Kabyldinov Z. E., Ryskulova T. A.* Podgotovitel'naia rabota Kazkraikoma po provedeniiu konfiskatsii krupnykh baiskikh khoziaistv Kazakhstana v periode fevralia–avgusta 1928 g. [Preparatory Work of the Kazakh Regional Committee for the Confiscation of Large Bai Farms in Kazakhstan during the Period of February–August 1928] // Vestnik KazNPU imeni Abaia. Seriya «Istoricheskie i sotsial'no-politicheskie nauki» [Bulletin of Abai KazNPU. "Historical and Socio-Political Sciences" Series]. 2024. Vol. 4. No. 83. Pp. 7–18. (In Russ.).

Kindler, 2017 — *Kindler R.* Stalinskie kochevniki: vlast' i golod v Kazakhstane [Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan]. Moscow: ROSSPEN, 2017. 381 p. (In Russ.).

Kozybaev, Abylkhozhin, Aldazhumanov, 1992 — *Kozybaev M. K., Abylkhozhin Zh. B., Aldazhumanov K. S.* Kollektivizatsiia v Kazakhstane: tragediia krest'ianstva [Collectivization in Kazakhstan: The Tragedy of the Peasantry]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1992. 256 p. (In Russ.).

Koigeldiev, 2009 — *Koigeldiev M. K.* Stalinizm i repressii v Kazakhstane 1920–1940-kh godov [Stalinism and Repressions in Kazakhstan in the 1920s–1940s]. Almaty: Daik-Press, 2009. 448 p. (In Russ.).

Kuchkin, 1962 — *Kuchkin A.P.* Sovetizatsiia kazakhskogo aul. 1926–1929 gg. [Sovietization of the Kazakh Aul. 1926–1929]. Moscow: Academy of Sciences of the USSR, 1962. 432 p. (In Russ.).

Ohayon, 2009 — *Ohayon I.* Sedentarizatsiia kazakhov SSSR pri Staline: kollektivizatsiia i sotsial'nye izmeneniia (1928–1945) [Sedentarisation of the Kazakhs of the USSR under Stalin: Collectivisation and Social Change (1928–1945)] / Transl. from Fr. A. T. Rakisheva. Almaty: Sanat, 2009. 416 p. (In Russ.).

Omarbekov, 1997 — *Omarbekov T.* 20–30 zhyldardaghy Qazaqstan qasireti: Kömekshi oqy qūraly [The Tragedy of Kazakhstan in the 1920s–30s: A Tutorial]. Almaty: Sanat, 1997. 160 p. (In Kaz.).

Orazov, 2015 — *Orazov R. E.* Zhetisu: qazaq bailaryn tärkileudyn barynymen saldary [Zhetysu: The Course and Consequences of Confiscating Kazakh Bai Farms] // Otan tarihy [History of the Motherland]. 2015. No. 1. Pp. 100–117. (In Kaz.).

Qaiypnazarūly, 1928 — *Qaiypnazarūly M.* Kānpeske naūqannyn qorytyndysy [Results of the Kandepeske Campaign]. Qyzylzhar, 1928. 19 p. (In Kaz.).

Rezoliutsii VI Vsekazakskoi, 1928 — Rezoliutsii VI Vsekazakskoi kraevoi partkonferentsii [Resolutions of the 6th All-Kazakh Regional Party Conference]. Kzyl-Orda, 1928. 40 p. (In Russ.).

Rezoliutsii Pervoi Petropavlovskoi, 1929 — Rezoliutsii Pervoi Petropavlovskoi okruzhnoi partiinoi konferentsii (26 oktiabria – 3 noiabria 1928 g.) [Resolutions of the First Petropavlovsk Okrug Party Conference (October 26 – November 3, 1928)]. Petropavlovsk: 1-ia gostip., 1929. 58 p. (In Russ.).

Saparbekūly, 1929 — *Saparbekūly S.* Kānpeske qorytyndysy [Results of Kanpeske]. Qyzylorda: Qazaqstan baspasy, 1929. 36 p. (In Kaz.).

Saiasy qūghyn-sūrgin, 2022a — Saiasy qūghyn-sūrgin qūrbandaryn tolyq aqtaū zhōninghegi Memlekettik komissianyn materialdary (XX ghasyrdyn 20–50 zhyldary) [Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repressions (the 1920s–50s of the 20th Century)] / Gen. ed. E. T. Karin. Nūr-Sūltan: Dáúir, 2022. Vol. 2. 547 p. (In Kaz.).

Saiasy qūghyn-sūrgin, 2022b — Saiasy qūghyn-sūrgin qūrbandaryn tolyq aqtaū zhōninghegi Memlekettik komissianyn materialdary (XX ghasyrdyn 20–50 zhyldary). Vyp. 32: Politicheskii repressii v Severo-Kazakhstanskoi oblasti (1920–1950-e gg.) [Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repressions (the 1920s–50s of the 20th Century). Is. 32: Political Repressions in the North Kazakhstan Region (the 1920s–50s)] / Ed. E. T. Karin. Astana, 2022. 383 p. (In Russ.).

Saiasy qūghyn-sūrgin, 2022v — Saiasy qūghyn-sūrgin qūrbandaryn tolyq aqtaū zhōninghegi Memlekettik komissianyn materialdary (XX ghasyrdyn 20–50 zhyldary). Vol. 2 / zhalpy red. E. T. Karin. Nūr-Sūltan: Dáúir, 2022. 547 p. (In Kaz.).

Әдебиеттер

Ашаршылық. Голод, 2023 — Ашаршылық. Голод. 1928–1934: құжаттық шежіре. Құжаттар жинағы / құраст.: Д. Айтмағамбетов және басқалар; жауапты ред. Е. Сыдықов. Алматы: Керемет медиа, 2023. Т. 8. 597 б.

Голощекин, 1930 — *Голощекин Ф.И.* Партийное строительство в Казахстане: сборник речей и статей (1925–1930 гг.) / под общ. ред. П. М. Рыскова. Москва; Алма-Ата: Гос. изд-во РСФСР, 1930. 344 с.

Горвиц, 1957 — *Горвиц Б.Г.* Северо-Казахстанская область в годы мирного социалистического строительства (1921–1941 гг.) // Северо-Казахстанская область в 1917–1957 гг.: сборник статей / редакторы Ю.А. Долгопятов, К.Л. Мелешко. Алма-Ата: Казахское государственное издательство, 1957.

Жакишева, 2021 — *Жакишева С.А.* Элиминация байских хозяйств в Казахстане на рубеже 20–30-х гг. XX в.: новые подходы, методы и технологии. Алматы: Қазақ университеті, 2021. 222 с.

Зулкашева, 2013 — *Зулкашева А.С.* и др. (сост.) Трагедия казахского аула. 1928–1934: Сборник документов. Алматы: Раритет, 2013. Т. 1: 1928 – апрель 1929. 743 с.

Ибраева, Темірханова, Қабдөшев, 2023 — *Ибраева А.Ф., Темірханова Ә.С., Қабдөшев Б.Ж.* Алаш зиялылары және

байлардың шаруашылығын тәркілеу мәселелері (Солтүстік Қазақстан өңірі мысалында) // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 2. 225–240-бб.

Кабульдинов, 2022 — *Кабульдинов З.Е.* Баи Казахстана — опора казахского народа // Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века). Т. 15: Северный Казахстан и Алаш. Сборник документов и материалов / сост.: А. Г. Ибраева, С. З. Маликова, Ж. Е. Нурбаев, Г. Ж. Султангазы; под общ. ред. Е. Т. Карина. Астана, 2022. С. 112–131.

Кенжебаева, Кабылдинова, Рыскулова, 2024 — *Кенжебаева Г.К., Кабылдинова З.Е., Рыскулова Т.А.* Подготовительная работа Казкрайкома по проведению конфискации крупных байских хозяйств Казахстана в период февраля–августа 1928 г. // *Вестник КазНПУ имени Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки»*. 2024. Т. 4. № 83. С. 7–18.

Киндлер, 2017 — *Киндлер Р.* Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане. Москва: РОССПЭН, 2017. 381 с.

Козыбаев, Абылхожин, Алдажуманов, 1992 — *Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С.* Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алма-Ата: Казахстан, 1992. 256 с.

Койгелдиев, 2009 — *Койгелдиев М.К.* Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920–1940-х годов. Алматы: Дайк-Пресс, 2009. 448 с.

Кучкин, 1962 — *Кучкин А.П.* Советизация казахского аула. 1926–1929 гг. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1962. 432 с.

Қайыпназарұлы, 1928 — *Қайыпназарұлы М.* Кәмпеске науқанының қорытындысы. Қызылжар, 1928. 19 б.

Огайон, 2009 — *Огайон И.* Седентаризация казахов СССР при Сталине: коллективизация и социальные изменения (1928–1945) / пер. с фр. А. Т. Ракишева. Алматы: Санат, 2009. 416 с.

Омарбеков, 1997 — *Омарбеков Т.* 20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекші оқу құралы. Алматы: Санат, 1997. 160 б.

Оразов, 2015 — *Оразов Р.Е.* Жетісу: қазақ байларын тәркілеудің барысы мен салдары // *Отан тарихы*. 2015. № 1. Б. 100–117.

Резолюции VI Всеказакской, 1928 — Резолюции VI Всеказакской краевой партконференции. Кзыл-Орда, 1928. 40 с.

Резолюции Первой Петропавловской, 1929 — Резолюции Первой Петропавловской окружной партийной конференции (26 октября – 3 ноября 1928 г.). Петропавловск: 1-я гостип., 1929. 58 с.

Сапарбекұлы, 1929 — *Сапарбекұлы С.* Кәмпеске қорытындысы. Қызылорда: Қазақстан баспасы, 1929. 36 б.

Саяси қуғын-сүргін, 2022а — Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20–50 жылдары) / жалпы ред. Е. Т. Карин. Нұр-Сұлтан: Дәуір, 2022. Т. 2. 547 б.

Саяси қуғын-сүргін, 2022ә — Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20–50 жылдары). Вып. 32: Политические репрессии в Северо-Казахстанской области (1920–1950-е гг.) / ред. Е. Т. Карин. Астана, 2022. 383 с.

Саяси қуғын-сүргін, 2022б — Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20–50 жылдары). Т. 2 / жалпы ред. Е. Т. Карин. Нұр-Сұлтан: Дәуір, 2022. 547 б.

Сейтқасымов, 2025 — Сейтқасымов А. А. 1920–1950 жылдардағы Ақмола, Көкше-Есіл, Атбасар өңіріндегі саяси қуғын-сүргін. Тарихы. Зерттелуі. Тағылымы. Көкшетау: Мир печати, 2025. 528 б.

Социально-экономические преобразования, 1965 — Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921–1929 гг.). Алма-Ата: Наука, 1965. 280 с.

Турсунбаев, 1957 — *Турсунбаев А.Б.* Победа колхозного строя в Казахстане. Алма-Ата: Казахское государственное издательство, 1957. 280 с.

Seitqasymov, 2025 — Seitqasymov A. A. 1920–1950 zhyldardaghy Aqmola, Kökshe-Esil, Atbasar öñirindegi saiasy qūghyn-sürgin. Tarihy. Zerttelýi. Taghylymy. [Political Repressions in the Aqmola, Kökshe-Esil, Atbasar Regions in 1920–1950. History. Study. Lessons.] Kökshetau: Mir pechati, 2025. 528 p. (In Kaz.)

Sotsial'no-ekonomicheskie preobrazovaniia, 1965 — Sotsial'no-ekonomicheskie preobrazovaniia v aule i derevne Kazakhstana (1921–1929 gg.) [Socio-Economic Transformations in the Village and Aul of Kazakhstan (1921–1929)]. Alma-Ata: Nauka, 1965. 280 p. (In Russ.)

Tursunbaev, 1957 — *Tursunbaev A. B.* Pobeda kolkhoznogo stroia v Kazakhstane [The Victory of the Collective Farm System in Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazakhskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1957. 280 p. (In Russ.)

Zhakisheva, 2021 — *Zhakisheva S. A.* Eliminatsiia baiskikh khoziaistv v Kazakhstane na rubezhe 20–30-kh gg. XX v.: novye podkhody, metody i tekhnologii [The Elimination of Bai Farms in Kazakhstan at the Turn of the 1920s-1930s: New Approaches, Methods and Technologies]. Almaty: Qazaq universiti, 2021. 222 p. (In Russ.)

Zulkasheva, 2013 — *Zulkasheva A. S. et al. (comp.)* Tragediia kazakhskogo aul. 1928–1934: Sbornik dokumentov [The Tragedy of the Kazakh Aul. 1928–1934: Collection of Documents]. Almaty: Raritet, 2013. Vol. 1: 1928 – aprel' 1929. 743 p. (In Russ.)

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ / ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 2, pp. 565-579, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_2_565-579

**PETROGLYPHIC COMPLEXES IN THE CHU-ILI MOUNTAINS:
NATURAL ENVIRONMENT; SOURCES OF RAW MATERIALS
AND MANUFACTURING TECHNIQUES**

*Rinat Kalimoldaevich Sharipov¹, Dosbol Suleymenovich Baigunakov²,
Azamat Abubakirovich Nurshanov^{3*}*

¹Al-Farabi Kazakh National University
(71 Al-Farabi Ave., 050040, Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctoral student of Faculty of history
 <https://orcid.org/0009-0007-8023-0373>, E-mail: sharipovrinat1982@mail.ru

²Al-Farabi Kazakh National University
(71 Al-Farabi Ave., 050040, Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor, Dean of the Faculty of History.
 <https://orcid.org/0000-0003-3741-9721>, E-mail: dosbol_bs@mail.ru

^{3*}Gylym Ordasy (28, Shevchenko St., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
PhD, Deputy Director for Scientific and International Activities.
 <https://orcid.org/0000-0003-1955-644X>, E-mail: nurshanov.azamat@gmail.com
Corresponding author

© Valikhanov IHE, 2026
© Sharipov R.K., Baigunakov D.S., Nurshanov A.A. 2026

Abstract. Introduction. This article examines certain aspects of the study of petroglyphs in the Shu-Ile Mountains, the specific features of the influence and the distinctive role of the landscape and the rock types on which the rock carvings were made. Within the framework of historical and cultural heritage, methodological approaches to the identification and scholarly investigation of diverse subjects are analyzed. The studied region of the Shu-Ile Mountains is not only valuable for its geomorphological diversity, but also represents a region of particular geological and historical-cultural significance in southeastern Kazakhstan, as, against the background of rock carvings, it contains historical information about the cultural and spiritual life of ancient settlers. Petroglyphs in these areas are mainly found on granite, quartzite, sandstone, and other hard rocks. *Goals and objectives.* To study and introduce into scientific circulation the features of the physical-chemical and geological properties of the rocks on which the rock images are located, to demonstrate the historical significance of the images, and to analyze their role in historical science. *Results.* The petroglyphs found in the Shu-Ile Mountain region serve as evidence of the developed material culture of Late Bronze Age tribes and require more thorough scientific research. The main studied monuments are located in the Tanbaly and Almaly complexes, which provide expanded information and an understanding of the everyday life, occupations, spiritual culture, and worldview of the ancient inhabitants of these places. The discovered petroglyphs can provide scientific data from the Bronze Age up to the ethnographic period of the Kazakhs. Each generation left and supplemented material

and spiritual culture with its own creativity, leaving traces on the stones. In addition, it was precisely the archaeological landscape of these places that contributed to the historical and cultural development of the region. *Conclusions.* The collected material makes it possible to observe the mutual influence of one ancient culture on another; their distinctiveness and differences need to be classified and grouped. However, such studies are still insufficient for a clear identification of ancient groups of petroglyphs.

Keywords: Shu-Ile, Tamgaly, Almaly, petroglyphs, granite, quartzite, architecture, mudstone, basalt

For citation: Sharipov R.K., Baigunakov D.S., Nurshanov A.A. Petroglyphic complexes in the chuli mountains: natural environment; sources of raw materials and manufacturing techniques // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 2. Pp. 565-579. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_565-579

ШУ-ІЛЕ ТАУЛАРЫНДАҒЫ ПЕТРОГЛИФТІК КЕШЕНДЕР: ТАБИҒИ ОРТАСЫ, ШИКІЗАТ КӨЗДЕРІ ЖӘНЕ ЖАСАЛУ ТЕХНИКАСЫ

Ринат Қалимолдаұлы Шарипов¹, Досбол Сүлейменұлы Байғұнақов²,
Азамат Әбубәкірұлы Нұршанов^{3*}

¹ Өл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
(71, Өл-Фараби даңғылы, 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих факультетінің PhD докторанты
 <https://orcid.org/0009-0007-8023-0373>, E-mail: sharipovrinat1982@mail.ru

² Өл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
(71, Өл-Фараби даңғылы, 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих факультетінің деканы
 <https://orcid.org/0000-0003-3741-9721>, E-mail: dosbol_bs@mail.ru

^{3*} Ғылым ордасы
(28-үй, Шевченко көшесі, 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD, директордың ғылыми және халықаралық қызмет жөніндегі орынбасары.
 <https://orcid.org/0000-0003-1955-644X>, E-mail: nurshanov.azamat@gmail.com
корреспондент автор

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Шарипов Р. К., Байғұнақов Д. С., Нұршанов А. А. 2026

Аннотация. *Kipicne.* Бұл мақалада Шу-Іле тауларындағы петроглифтерді зерттеудің кейбір аспектілері, сондай-ақ жартас суреттері қашалып салынған ландшафт пен тас жыныстарының ерекшеліктері мен олардың ықпалы қарастырылады. Тарихи-мәдени мұра аясында әртүрлі сюжеттерді анықтау және ғылыми тұрғыда зерттеу әдістемелері талданады. Зерттеліп отырған Шу-Іле таулары өңірі тек геоморфологиялық алуан түрлілігімен ғана емес, сонымен қатар Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы ерекше геологиялық әрі тарихи-мәдени маңызы бар аймақ болып табылады. Себебі бұл өңірдегі жартас суреттері арқылы ежелгі қоныстанушылардың мәдени және рухани өмірі туралы құнды тарихи мәліметтер алуға болады. Бұл жерлердегі петроглифтер негізінен гранит, кварцит, құмтас және басқа да қатты жыныстарға қашалып салынған. *Зерттеудің мақсаты.* Жартас суреттері орналасқан тас жыныстарының физика-химиялық және геологиялық қасиеттерінің ерекшеліктерін зерттеп, оларды ғылыми айналымға енгізу, сондай-ақ петроглифтердің тарихи маңызын ашып, олардың тарих ғылымындағы рөлін талдау. Шу-Іле таулары аймағынан табылған петроглифтер қола дәуірінің соңғы кезеңіндегі тайпалардың дамыған материалдық мәдениетінің айқын дәлелі болып табылады және терең әрі жан-жақты ғылыми зерттеуді

кажет етеді. Негізгі зерттелетін ескерткіштер Таңбалы және Алмалы кешендерінде шоғырланған. Бұл кешендер ежелгі тұрғындардың күнделікті өмірі, шаруашылығы, рухани мәдениеті мен дүниетанымы туралы кең көлемде мәлімет береді. Табылған петроглифтер қола дәуірінен бастап қазақтардың этнографиялық кезеңіне дейінгі уақыт аралығын қамтитын ғылыми деректер ұсына алады. Әрбір ұрпақ өз дәуірінің материалдық және рухани мәдениетін толықтырып, оны жартас беттеріне бейнелеу арқылы із қалдырып отырған. Сонымен қатар, бұл өңірдің археологиялық ландшафты ауданның тарихи-мәдени дамуына ерекше ықпал еткен. *Қорытынды.* Жиналған материалдар бір ежелгі мәдениеттің екіншісіне өзара ықпалын, олардың ерекшеліктері мен айырмашылықтарын байқауға мүмкіндік береді. Дегенмен, петроглифтердің ежелгі топтарын нақты жіктеп, жүйелеу үшін мұндай зерттеулер әлі де жеткіліксіз.

Түйін сөздер: Шу-Іле, Таңбалы, Алмалы, петроглифтер, гранит, кварцит, аргиллит, базальт, ландшафт

Дәйексөз үшін: Шәрипов Р.К., Байғұнақов Д.С., Нұршанов А.А. Шу-Іле тауларындағы петроглифтік кешендер: табиғи ортасы; шикізат көздері және жасалу техникасы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. 565-579 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_565-579

ПЕТРОГЛИФИЧЕСКИЕ КОМПЛЕКСЫ В ЧУ–ИЛИЙСКИХ ГОРАХ: ПРИРОДНАЯ СРЕДА, ИСТОЧНИКИ СЫРЬЯ И ТЕХНИКА ИЗГОТОВЛЕНИЯ

*Ринат Калимолдаевич Шарипов¹, Досбол Сулейменович Байгунаков²,
Азамат Абубакирович Нуршанов^{3*}*

¹ Казахский национальный университет им. Аль-Фараби
(71, пр. Аль-Фараби, 050040, Алматы, Республика Казахстан)

Докторант исторического факультета

 <https://orcid.org/0009-0007-8023-0373>, E-mail: sharipovrinat1982@mail.ru

² Казахский национальный университет им. Аль-Фараби
(71, пр. Аль-Фараби, 050040, Алматы, Республика Казахстан)

Декан исторического факультета

 <https://orcid.org/0000-0003-3741-9721>, E-mail: dosbol_bs@mail.ru

^{3*} Ғылым ордасы,

(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

PhD, заместитель директора по научной и международной деятельности.

 <https://orcid.org/0000-0003-1955-644X>, E-mail: nurshanov.azamat@gmail.com

автор корреспонденции

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Шарипов Р.К., Байгунаков Д.С., Нуршанов А.А. 2026

Аннотация. Введение. В данной статье рассматриваются некоторые аспекты изучения петроглифов в горах Шу-Иле, особенности влияния и своеобразная роль ландшафта и каменных пород, на которых были высечены наскальные изображения. В рамках историко-культурного наследия проанализированы методические приемы выявления и научного изыскания многообразных сюжетов. Исследуемый регион Шу-Илийских гор не только ценен своими геоморфологическим разнообразием, но представляет собой регион особого геологического и историко-культурного значения на юго-востоке Казахстана, так как имеет на фоне наскальных изображений историческую информацию о культурной и духовной жизни древних поселенцев. Петроглифы в этих местах встречаются в основном на граните, кварците, песчанике и других твёрдых породах. *Цель и задачи исследования.* Изучить и ввести в научный оборот особенности физико-химических, геологических свойств пород, на

которых расположены наскальные изображения, показать историческое значение рисунков, проанализировать их роль в исторической науке. *Результаты.* Петроглифы, найденные в районе гор Шу-Или, служат свидетельством развитой материальной культуры племён позднего бронзового века и требуют более тщательного научного исследования. Основные изучаемые памятники расположены в комплексах Тамгалы и Алмалы, которые дают расширенную информацию и представление о повседневной жизни, занятиях, духовной культуре и мировоззрении древних обитателей этих мест. Найденные петроглифы могут дать научные сведения начиная с эпохи бронзы и до этнографического периода казахов. Каждое поколение оставляло и дополняло своим творчеством материальную и духовную культуру, оставляя следы на камнях. Кроме того, именно археологический ландшафт этих мест способствовал историко-культурному развитию района. *Выводы.* Собранный материал позволяет наблюдать взаимовлияние одной древней культуры на другую, их своеобразие и различия необходимо классифицировать и группировать. Однако таких исследований пока недостаточно для четкого выделения древних групп петроглифов.

Ключевые слова: Шу-Иле, Танбалы, Алмалы, петроглифы, гранит, кварцит, аргиллит, базальт, ландшафт

Для цитирования: Шарипов Р.К., Байгунаков Д.С., Нуршанов А.А. Петроглифические комплексы в чу-илийских горах: природная среда, источники сырья и техника изготовления // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. С. 565-579. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_565-579

Кіріспе. Ежелгі дәуірде адамдар тау жоталары мен беткейлерінде, асуларда орналасқан құз-жартастарға, шыңдарға, жартастар шоғырына суреттер салғандығы белгілі. Олар қазіргі таңда табиғат нысандарымен астасып, мәдени-тарихи ерекшелігі айқын көрінетін бедерлі орындарға айналып отыр. Мұндай табиғи-тарихи орындар Шу-Іле тауларында көптеп кездеседі. Осы аймақтағы жартас суреттері немесе петроглифтер көне кезеңдегі қауымдардың табиғи ортада жасаған бейнелік ақпаратын әспеттейді, тың дереккөзі бола алады әрі әлемдік тарихнамада ерекше археологиялық үлгі ретінде жоғары бағаланады. Көпшілік жағдайда мамандар жартас суреттерінің желісіне, жекелеген бедерлердің тарихи маңызына тоқталып, оны қоршаған ортамен, табиғи жайтармен немесе геологиялық жыныстармен өзара қиыстырып зерделей қоймайды. Негізінен алғанда, мұндай жартастағы шимай суреттер өз кезегінде жергілікті геологиялық жағдайлармен тығыз сабақтасып, табиғи тас материалдардың қасиеттерін шебер пайдалану арқылы қалыптасқан көркемдік дәстүрдің айқын куәсі болып табылады. Сол себепті оларды өзге салғасыра зерделеу бүгінгі күні өзекті тақырыптар қатарына кіреді.

Жартастағы кескіндердің ұзақ сақталуына табиғи орта факторлары мен тас жыныстарының физикалық ерекшеліктері әсер еткендігі анық. Осы себепті олар тек көркемдік тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар әртүрлі тарихи кезеңдердегі дүниетанымдық және мәдени кодтарды жеткізетін маңызды деректер кешені ретінде қарастырылуын орынды деп санаймыз. Осыған орай, Шу-Іле аймағындағы суреттердің археологиялық мәні – олардың нақты ландшафтта немесе геологиялық ортада орналасуымен қатар, белгілі мәдени-тарихи кезеңдерімен салыстыруға мүмкіндік беретін материалдық база қалыптастыруында деген пікірдеміз. Соңғы жылдары бұл өңірдегі петроглифтер ғылыми тұрғыдан жүйелі түрде зерттелінуде. Қазіргі далалық зерттеулер археологиялық деректерге ғана емес, сондай-ақ тау жыныстарының құрамын, олардың өзгеру динамикасын және климаттық жағдайлардың әсерін қоса қарастыратын геологиялық талдауларға сүйенеді. Мұндай көпқырлы зерттеу тәсілі суреттердің жасалған уақыты, олардың технологиялық ерекшеліктері мен тарихи мәнін анықтауға мүмкіндік береді.

Айта кету керек, Шу-Іле тауларындағы бейнелер қола дәуірінен бастап кейінгі кезеңдерге дейінгі қоғамдардың рухани өмірі, мифологиялық түсініктері және әлеуметтік құрылымдары туралы деректер береді. Өңірдегі петроглифтер мәдениеттердің өзара

ықпалын, көркемдік дәстүрлердің өзгерісін және аймақтағы көне қауымдастықтардың дүниетанымдық қабаттарын зерделеуге мүмкіндік беретін маңызды ескерткіштер қатарында.

Зерттеу әдістері мен әдістемесі. Жұмыстың методологиялық негізін тарихи және жалпығылыми зерттеу әдістерінің өзара жиынтығы құрайды. Ең алдымен тарихилық, жүйелілік принциптері басшылыққа алынып, тарихи-генетикалық және тарихи-салыстырмалы әдістерге кеңінен ден қойылды. Тарихилық принципі арқылы тарихи шындыққа қол жеткізуге ұмтылыс жасалып, тарихи-генетикалық және тарихи-салыстырмалы әдістер арқылы осы уақытқа дейін жүргізілген ізденістер барысы, өткені, жартас суреттері ескерткіштерін құжаттау, тарихын қалпына келтіру, ғалымдардың мәдени-хронологиялық атрибуцияларға қатысты ұстанымдарын айқындау, т.б. жайттар нықтыланды. Жұмыста деректанулық талдау кеңінен қолданылады. Ол тасқа түскен бедерлердің деректанулық әлеуетін көрсетіп қана қоймайды, сонымен қатар шикізат көздеріне, табиғи жағдайларға және ландшафттануға қатысты сауалдарды айқындауға да септігін тигізді.

Дегенмен, жұмыста дәстүрлі археологиялық зерттеулерге қолданылатын барлық әдіс-тәсілдер қамтылды. Олардың арасынан мақаланың ерекшелігіне, мақсаты мен міндеттеріне орай бірқатарына жеке-жеке тоқтап кетуге де болады. мәселен, зерттеу жұмысы бірнеше кешенді әдістерді қамтыған, олардың қатарында далалық археологиялық экспедициялар, петрографиялық талдау, сондай-ақ стилистикалық және хронологиялық салыстырмалы зерттеулер бар.

1. Далалық археологиялық жұмыстар. Зерттеудің негізгі бөлігі 2024 жылы «Таңбалы» мұражай-қорығы ұйымдастырған экспедиция барысында жүзеге асырылды. Барлау жұмыстары кезінде Алмалы кешенінің аумағында маршруттық түсірімдер жасалып, петроглифтердің орналасу ерекшеліктері мен геоморфологиялық сипаттары жазбаша және фотограмметриялық түрде тіркелді. Әрбір петроглиф тобы үшін GPS координаталары белгіленіп, олардың морфологиялық сипаттары (беткейдің бедері, көлбеулік, беткі қабаттың күйі) талданды.

2. Петрографиялық талдау. Петроглифтер орналасқан жыныстардың түрін анықтау үшін визуалды зерттеу жүргізілді, олардың дені: аргиллитті құмтас, базальт және метаморфтанған туфтар секілді шикізаттар. Оларды зерделеуде тығыздық, түйіршіктілік, түс ерекшеліктері және патинаның болуы сияқты негізгі белгілері мен қасиеттері бағаланды. Бұл зерттеу петроглиф салынған жыныстың құрылымдық ерекшелігі мен оның өңдеуге икемділігі арасындағы байланысты анықтауға мүмкіндік берді.

3. Техника-технологиялық талдау. Петроглифтердің салыну әдістері олардың беткі морфологиясы арқылы талданды. Негізгі үш әдіс анықталды. Олар: соққы (пикетаж) әдісі, ол бұдыр бет пен анық емес жиектері бар бейнелерге қолданылған; қырнау (сызып салу) әдісі: жіңішке және айқын контурлы сызықтармен ерекшеленетін суреттерге тән; гравировка (терең ою): тастың үстіңгі қабаты алынған композициялар, күрделі суреттерге арналған. Ғылыми әдебиеттерге қарағанда әрбір әдіс петрографиялық материалға байланысты далалық ізденістерде кеңінен қолданыс тапқан: мысалы, жұмсақ аргилиттерде пикетаж, ал қатты базальтта гравировка басым болған.

4. Стилистикалық және хронологиялық талдау. Петроглифтерді мерзімдеу және мәдени-тарихи контексте орналастыру үшін салыстырмалы стилистикалық әдіс қолданылды. Бейнелердің тақырыптық мазмұны (андар, адам бейнелері, таңбалар) мен орындалу стилі бұрынғы хронологиялық шкалалармен (қола дәуірі, ерте темір дәуірі, орта ғасырлар) салыстырылды. Бұл тәсіл әр дәуірдегі петроглифтер эволюциясын бақылауға мүмкіндік берді.

5. Эпиграфикалық зерттеу. Алмалы кешеніндегі руникалық және согдиялық жазулар, сондай-ақ таңбаларды зерттеу үшін эпиграфикалық әдіс қолданылды. Жазулар мен таңбалардың типологиясын анықтау арқылы аймақтың көшпелі элитасының әлеуметтік-тарихи дамуын қалпына келтіруге мүмкіндік туды.

Жоғарыда ұсынылған әдістер кешені Шу-Іле тауларындағы петроглифтерді тек техникалық тұрғыдан ғана емес, мәдени және тарихи контексте жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді.

Талқылау. Тас дәуірінен бері келе жатқан жартас суреттері ғажайып тарихи дереккөздерінің бірі болып табылады. Мұндай өнер туындыларында әр заманның мәдениеті, оларды қалдырған адамдардың дүниетанымы, қоршаған ортаға деген көзқарастары, күнделікті тыныс тіршілігі көрініс табады. Сондықтан да петроглифтер адамзат қоғамындағы даму заңдылықтары тарихын түсінуге молынан септігін тигізеді. Әлемдік тарихнамадағы осындай алуан түрлі деректемелер қоры Қазақстан аумағынан да көптеп табылып, зерделеніп келеді. Солардың бірі – Таңбалы тас археологиялық кешені. Ол – Орталық Азиядағы ең ірі және маңызды кешендердің бірі. Аталған тарихи-мәдени кешен б.з.д. XIV–XIII ғ. мен XIX–XX ғғ. соңына дейінгі кезеңді қамтитын жүзге жуық әртүрлі нысандарды (қоныстар, қорымдар, тас қазбалар, культтік құрылыстар мен петроглифтерді) біріктіреді. Кешеннің кеңістіктік құрылымы қола дәуірінен бастап қалыптасқан культтік және тұрғын аймақтардың айқын функционалдық бөлінуін көрсетеді. Әрқелкі нысандардың бір аймақта шоғырлануы ең алдымен оның тарихи-географиялық тұрғыдан өмір сүруге қолайлы болуынан екендігі бәсеңден белгілі.

Мәселе бойынша осы уақытқа дейін тек бірен-саран ғылыми еңбектер жарыққа шықты деуге болады: *Дьяконов М.М. (Дьяконов, 1956)*, Шер Я.А. (Шер, 1980, Маргулан А.Х. (Маргулан, 1986), Самашев З., Жетібаев Ж. (Самашев, Жетібаев, 2005), Қуандықов Б., Байпаков К., Құрманқұлов Ж. (Қуандықов, Байпаков, Құрманқұлов (2011).

Мұның өзі қарастырылып отырған тақырыптың көкейкестілігін тағы бір рет айқындай түседі.

Аталған кешен Қазақстандағы алғашқы кәсіби археологтардың бірі А.Г. Максимова тарапынан 1950–1960 жылдары зерттелінген. Археолог А.Г. Максимова басқарған археологиялық экспедиция Таңбалы мен Қаракұдық II қорымдарын, сондай-ақ Таңбалы 1–3 және Ащысу қорымдарын қатарынан бірнеше жыл бойы қазып зерттеген болатын. Ерекше мәнге ие ескерткіштердің бірі б.з.д. XIII–X ғасырлармен мерзімделетін Қаракұдық II қорымы болып табылады. Мұнда қайтыс болған ересек адамдар мен жас балаларға арналған цисталар мен тас жәшіктер, ішінара кенотафтар аршылған. Қорымдағы бір тас жәшік қабырғасынан Таңбалыдағы ең ерте петроглифтерінің бірі – текенің бейнесі шекілген. Жақын аймақтан сақ дәуіріне жататын үш культтік қоршау анықталған, олардың бірінде сирек кездесетін «бұғы тасы» орнатылған. Мұндай бұғы тастары Моңғолия мен Алтай жерінде кеңінен кездеседі, ол ежелгі көшпелі тайпалардың алыс аймақтарға қоныс аударғанын, мәдени ықпалын көптеп таратқандығын да нақты көрсетеді. Айта кететін бір жайт, ерте темір дәуірі мен орта ғасыр қорғандарынан табылған заттар саны шектеулі, олардың дені, негізінен, керамика мен металл бұйымдардан тұрады. Осы кешендегі «мұртты» қорған өзіне ерекше назар аудартады, алайда әлі күнге дейін оның нақты функциялық мәні пікір-сайыс туғызып келеді. Сонымен қатар бүгінгі таңда Қаракұдық II қорымы оңтүстік өңірдегі алғашқы рет толыққанды зерттелінген андроновтық ескерткіштердің бірі болып саналады (Максимова, 1958: 53).

Таңбалы каньоны кешеннің культтік орталығы болып табылады. Мұнда бес ірі петроглифтік топ шоғырланған. Каньон маңында көлемді некрополь орналасқан. Тұрғын аймақ перифериялық бөлікте орналасып, онда маусымдық және тұрақты қоныстар, мал қоралары мен өзге де шағын мәдени кешендер анықталған. Аймақтағы көне қоныстар негізінен биік, күнгей беткейлерге орналасқан және мұның өзі сол замандардағы қауымдардың табиғи жайттарды ескергендігін, онымен етене жақын болғандығын нақты айғақтайды. Сонымен қатар зерттеушілер мұндағы қоныстардың көбіне қысқы маусымда пайдаланылғандығын жорамалдап отыр (Максимова, 1958: 55).

Аталып отырған табиғи-тарихи аймақтағы қола дәуірінің жеті қорымы (Таңбалы 1, 2, 4–7 және Қаракұдық 2) андроновтық мәдени қауымдастық өкілдеріне тиесілі. Жерлеу

құрылыстары тас жәшіктер мен цисталардан тұрады, керамикасы мен әшекейлері Орталық Қазақстан мен Жетісудың андроновтық нұсқаларымен үйлеседі (Құрманқұлов, Байгунаков 2008:32). Бұл материалдар аймақ халқының миграциялық және диффузиялық жолмен қалыптасқанын көрсетеді.

Мұндағы петроглифтер шоғыры кешеннің ең маңызды және көлемді бөлігін құрайды. Бейнелер пикетаж және гравировка әдістерімен жасалған (Samashev, Aitkali 2022:182). Хронологиялық тұрғыдан олар қола дәуірінен бастап XX ғасыр ортасына дейінгі кезеңді қамтиды: орта қола, кейінгі қола, ерте сақ, ерте темір дәуірі, түркі, жоңғар және қазақ кезеңдері.

Ең ірі топ – «Таңбалы типі» петроглифтері. Олар әдетте 5 мм шамасындағы тереңдікте нүктелі оймышпен орындалады, сонымен қатар қашалып түсірілген көптеген бейнелерде натурализм жоғары деңгейде байқалады. Бұл топта зооморфты бейнелер (бұқа, жылқы, құлан, теке, қасқыр, ит, т.б.) және антропоморфты кейіпкерлер (күнбасты құдайлар, шоқпар ұстағандар, «киінгендер», адоранттар, т.б.) кездеседі. Бейнелердің пропорциялары, қимыл-қозғалысы және композициялық шешімдері олардың біртұтас көркемдік дәстүрін көрсетеді. Мұндай сипаттар көбіне Жетісудың орталық және оңтүстік бөліктеріне тән болып келеді. Ал екінші топ – кейінгі қола дәуіріне жататын бейнелер. Олардың басым бөлігі Ешкіөлмес және Алтай жеріндегі шимай суреттермен сабақтас екендігі кеңінен байқалады (Марьяшев, Горячев 2002: 264), (Горячев, Сараев, Егорова, (2023), (Үшінші сирек топ – Моңғолияның «бұғы тас» стиліндегі бейнелер (Bayarsaikhan, 2021:47). Хронологиялық тұрғыдан ең ерте кезге жататын суреттер б.з.д. XIV–XIII ғасырлармен мерзімделеді. Төменгі мерзім Таңбалы I қорымындағы алакөлдiк-бішкүлдiк кешендермен байланысты болып келеді, яғни бұл бейнелер кейінгі дәуірлерде де жаңартылып немесе үстінен қайта салынған болуы мүмкін. Мамандар тарапынан жоғарғы мерзім петроглифтердің стратиграфиясына сәйкес анықталған, бұл туралы Рогожинскийдің зерттеулері дәлелдейді: стильдік ерекшеліктер мен стратиграфиялық қабаттар петроглифтердің хронологиялық шкаласын белгілеуге мүмкіндік береді (Zheleznyakov, Sapataev, Biver, 2020). Сонымен қатар, соңғы зерттеулер Моңғолия мен Қазақстандағы аналогтық бейнелерді салыстыра отырып, суреттердің Қола дәуірінің мәдени контекстінде пайда болғанын көрсетеді (Damchaabadgar, Basandorj, Natsag, 2023; Jamsranjav Houle, 2024). Таңбалы типіндегі суреттер б.з.д. XII–X ғасырларға жататын кейінгі қола дәуірі петроглифтерімен және ерте сақ кезеңіндегі «бұғы тас» стиліндегі суреттермен үндеседі (Bayarsaikhan, 2021: 47). Мұның өзі олардың қысқа уақыт аралығында жасалғанын және де мәдени тұрғыдан өзара екі дәуір өкілдерінің тарихи-генетикалық байланыста болғандығын нақты көрсетеді. Ал тарихи-археологиялық нысандағы IV топ ерекше мәнге ие, шекіліп түсірілген сюжеттері мен жекелеген бейнелеріне қарағанда ол кешеннің негізгі көркемдік-семантикалық орталығы болып табылады. Әсіресе мұндағы күнбасты бейнелер мен күрделі композициялар ежелгі дүниетанымның маңызды көрінісінен молынан ақпарат береді дей аламыз.

Жартас суреттерінің қашалып түсірілуіне оның табиғи жай-күйі, ландшафты және құз-жартас жыныстарының алуан түрлілігі өзіндік әсерін тигізген. Каньонның табиғи құрылымы тік беткейлерден, арынды шатқалдардан, сатылы террасалар мен тар өткелдерден тұрады. Мұның өзі петроглифтердің белгілі бір кеңістіктікте орналасуына әсерін тигізген. Мыңжылдықтар бойы осы нысандардағы биіктеу келген тегістіктерге орналастырылған мәдени-тарихи паннолар табиғи галерея әсерін де қалдырады.

Техногендік үдерістер нәтижесінде кешеннің кейбір бөліктері қиратылғандығын да айта кеткен жөн. XIX–XX ғасырларда Таңбалы аймағында қазақ қыстаулары көбейді және тың игеру кезеңінде де қоныс аударушылар ағылып келді. Адамдардың көбеюі мен шаруашылықтың қарқынды жүруі нәтижесінде бірқатар нысандар бұзылып, петроглифтері бар тастар құрылысқа пайдаланылды. Дегенмен кейіннен Таңбалы киелі орын ретінде сақталып қалды, мұнда ұзақ жылдар бойы жергілікті халық тарапынан дұға жасау, құрбандық шалу және таңбалар қалдыру дәстүрі жалғасып жатты. XX ғасыр соңында жүргізілген ғылыми зерттеулер нәтижесінде ғана кейіннен петроглифтер мемлекеттік қорғауға алынды.

Тағы да бір айта кететін жайт, Шу-Іле тауларындағы жартас беттеріндегі суреттерді салуға арналған тау жыныстарының ерекшеліктері болып табылады. Ғылыми зерттеулерге қарағанда, Таңбалы, Таңбалы-Тас, Қаратау және басқа да жоталарда екі негізгі типке бөлінеді (Мушкетов, 1906). Біріншісі, аргиллитті құмтастар – ұсақ түйіршікті, құрамында саз және құм бар жұмсақ құрылымды жыныс. Бетінде қара қошқыл патина (табиғи тотығу қабаты) қалыптасады, бұл қабатты ойып сурет салуға мүмкіндік береді және бейнелер ұзақ уақыт сақталады. Екіншісі, базальт пен метаморфтанған туфтар. Олар – қатты, тығыз құрылымды вулкандық жыныстар. Бұл тастардағы патина қалың және тұрақты, сондықтан ортағасырлық және кейінгі кезеңдердің суреттері жақсы сақталған.

Сонымен қатар, жартас суреттерінің техникасы және қолданылған құралдар ерекше көзге түседі (Нурғалиева, 2024). Негізгі әдіс – патинаны соққы арқылы қашап, ашық қабатты көрсету. Ал негізгі қолданылған құралдар – тас немесе металл балғалар мен қашаулар. Кей суреттер сызып, қырнап салынған, сызық тереңдігі шамамен 1–2 мм, диаметрі 10–15 см-ге жетеді.

Сондай-ақ, атмосфералық және түстік ерекшеліктерін де атап кеткен абзал. Патина – жартастың бетінде табиғи қара қабық, сурет салынғанда астындағы ашық қабат көрінеді, уақыт өте қайта тотығып, сурет қоңырланады. Ең ерте суреттер – қою қара немесе қызғылт-қоңыр, кейінгілері – ашық сары, сұр түсте кездеседі.

Петроглифтерді салу әдістері де назар аударуға лайық. Шу-Іле тауларындағы петроглифтерді зерттеген ғалымдардың айтуынша (Рогожинский, Тишин, 2018: 77), олар бірнеше негізгі тәсілмен орындалған: а) соққы әдісі (пикетаж): тасты қатты құралмен үнемі соғып немесе қашау арқылы бейнелеу (Rogozhinskiy 2024: 12). Көбіне беті бұдыр, шеттері анық емес. Бұл әдіс ерте қола дәуірінен бастап кең таралған; ә) қырнау (сызып салу): қатты үшкір құралмен жартас бетіне сурет сызу немесе қырып салу, бейнелер жіңішке әрі айқын көрінеді; б) гравировка (терең ою): тастың үстіңгі қабаты алынып, композиция осылай айқындалған. Бұл әдіс жоғары шеберлікті талап етеді. Ежелгі шеберлер петроглифтерді салу үшін шақпақтас, кварц, мыс немесе қола құралдарын пайдаланған. Шу-Іле тауларындағы жартас беті көбіне гранитоид немесе магмалық тау жыныстарынан тұрады, бетінде уақыт өте пайда болған патина суреттердің анық көрінуіне ықпал етеді (Рогожинский, 2020: 37–48).

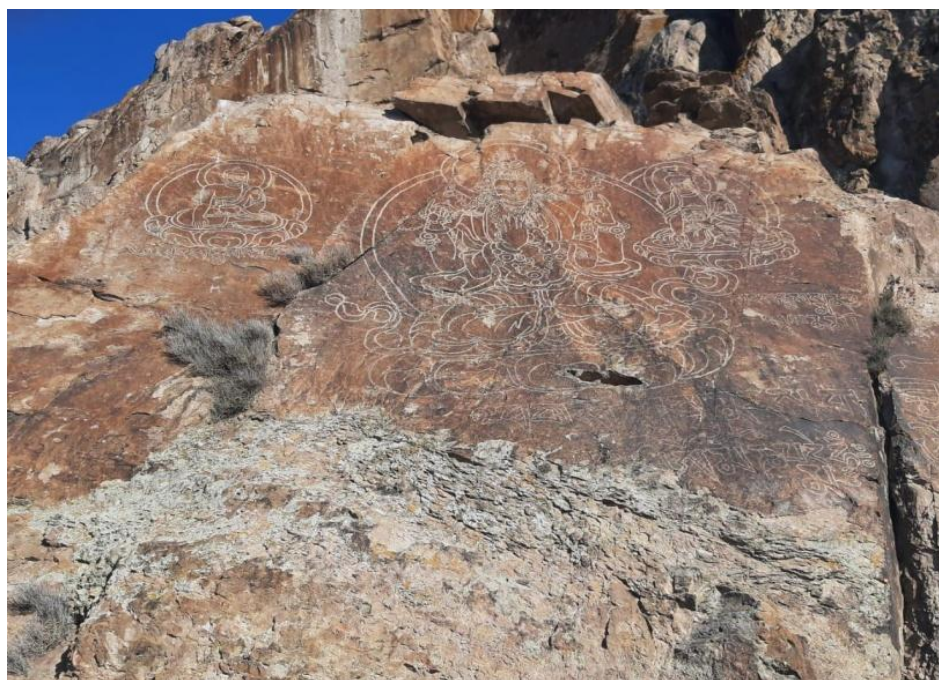
Шу-Іле тауларындағы жартас суреттеріне тән стиль және техникадағы өзгерістерді де қаперге алуға болады. Мысалы, қола дәуірінің шимайлары: аңшылық көріністерден тұрады, ал суреттер көбіне соғу әдісімен шекіле бастайды; темір дәуірі: композициялар күрделене түседі де, бұрынғы сурет салу техникасы жетілдіріледі; орта ғасырлар: адамдар мен салт атты жауынгерлер бейнелері көбейіп, сызу әдісі басым болды (Rogozhinskiy, Tishin 2018:79). Бір айта кететін нәрсе, техникалық жетілу қоғамның даму деңгейі мен құралдардың сапасына байланысты өзгеріп отырған.

Осы аралықтағы Шу-Іле тауларындағы жартас суреттерінің негізгі хронологиясы және шикізат көздері былайша өрбітіледі: Қола–ерте темір дәуірлерінде аргиллитті құмтастарға салынған аң стиліндегі бейнелер жиі кездеседі, ал орта ғасырларда базальт пен туфқа салынған буддалық жазулар, антропоморфты бейнелер (Таңбалы–Тас) кеңінен тарай бастайды. Жаңа және қазіргі заманға тән бедерлер қатарына халықтық жазбалар, ою-өрнектер, ту-тайпа таңбалары, туристік жазулар және т.б. жатады (Rogozhinsky, 2024; Esin, Magail, Yeruul-Erdene, Gantulga, 2017).

Сурет салынған жартастардың қасиеттеріне де тоқтала кеткен абзал. Әдетте, қатпарлы құмтастар (аргиллит) – жұмсақ, өңдеуге ыңғайлы, сулы және желді климатта жақсы сақталады, қабаты бірнеше деңгейлі болып келеді (сур. 1). Ал базальт пен туф – қатты, ұруды қажет етеді, уақыт өте қараяды, бейнелер анық көрінеді, сақталу мерзімі 500–700 жыл шамасында (сур. 2). Мұның өзі жартас суреттері сынды археологиялық нысандарды келесі буынға жеткізудің қоғам алдындағы көкейкестілігін де көрсетеді.

Сурет 1. Таңбалы шатқалы Бұқа үстіндегі күн басты бейнесі (<https://tanbaly.kz/kz/petroglyphs>)
Fig 1. Sun-headed deity on a bull. Tamgaly Petroglyphs (<https://tanbaly.kz/kz/petroglyphs>)

Сурет 2. Таңбалы тас шатқалы Будда бейнесі (<https://tanbaly.kz/kz/petroglyphs>)
Fig 2. The image of Buddha in the Tamgaly Tas tract (<https://tanbaly.kz/kz/petroglyphs>)

Зерттеу нәтижелері. 2024 жылы «Таңбалы» музей-қорығы ұйымдастырған экспедиция далалық маусымда археологиялық барлау жұмыстарын жүргізді. Зерттеу негізгі аумағы Қарабастау ауылынан оңтүстікке қарай 8–10 км қашықтықта, шығысында Алмалы өзені мен батысында Қызылқайнар өзенінің аралығында (шамамен 15 км) орналасқан, 50 шаршы км-ден астам аласа таулы жерді қамтыды. Бұл аймақта әр дәуірге жататын археологиялық ескерткіштер, соның ішінде петроглифтер, қоныстар мен қорымдар ең көп шоғырланған – Алмалы өзенінің алқабы. Сол себептен бұл өңірдегі ескерткіштер біртұтас палеомәдени ландшафт немесе «Алмалы кешені» деп қарастырылды, дегенмен кешеннің нақты шекарасы мен құрамына кіретін барлық нысандар әлі толық зерттелмеген.

Алмалы өзені аңғарындағы алғашқы археологиялық барлау 2018–2019 жылдары Рогожинский жетекшілігімен, Орталық Азиядағы петроглифтерді зерттейтін халықаралық жоба (PCAS) аясында жүзеге асырылған (Rogozhinskiy, 2024; Рогожинский, Тишин, 2018). Бұған дейін, Таңбалы шатқалына жақын орналасуына қарамастан, бұл өңірде зерттеу жүргізілмеген болатын. 2000-жылдардың басында Шу-Іле тауларының оңтүстігінде жүргізілген зерттеулер барысында Күлжабасы, Аққайнар сияқты ірі петроглифтік орындар ашылғанымен, Алмалыдағы нысандар зерттелмей қалған.

Алмалы аумағында археологиялық барлау жұмыстарын бастауға 1909 жылы Жетісудағы табиғат зерттеушісі, биолог В.Е. Недзвецкийдің жазбалары түрткі болды (Недзвецкий, 1909). Ол Шу-Іле тауларының оңтүстік-шығыс бөлігін зерттеген сапарында Алмалының жартастары арқылы жүріп, кейіннен өз еңбегінде аталып отырған өңірдің бірқатар ерекшеліктеріне тоқтала кеткен. Ол Алмалыны қолдан жасалған арықтар мен жабайы алма бақтары бар, сол дәуірде Ботпай болысының болыс басқарушысының резиденциясы орналасқан мекен деп сипаттаған. Сондай-ақ, «Алмалы» топонимі құрғақ әрі су тапшылығына ұшыраған Шу-Іле тауларында сирек кездесетінін атап, аймақтың табиғи және тарихи-мәдени маңыздылығына назар аударған.

Соңғы жылдардағы далалық зерттеулер Алмалы аңғарында әртүрлі дәуірлерге жататын көптеген ескерткіштер шоғырланғаны анықталды. Бұл аласа таулы ландшафта қола дәуірінен Жаңа заманға дейінгі кезеңдерге тиесілі қоныстар, қорғандар мен петроглифтер кездеседі. Алғашқы зерттеулердің нәтижесінде Алмалыда, Шу-Іле тауларының басқа аймақтарымен салыстырғанда, Жаңа заман кезеңіне тиесілі ескерткіштердің ерекше шоғырланғаны байқалды. Ең бастысы – көптеген петроглифтер, тибет және моңғол жазулары бар таулы қоныстар. Сондай-ақ XVII–XVIII ғғ. араб, тибет және ойрат жазуларымен, әртүрлі граффиттермен белгіленген бақылау-бекініс орындары табылды. Мұнда XIX ғасырдың бірінші жартысына жататын қазақ төрелерінің (Шыңғыс әулеті) және Ұлы жүздің дулат тайпасының таңбалары да кездеседі. Бұл аймақ көшпелілердің Шу мен Іле аңғарларын байланыстыратын маңызды жолдарды бақылаған орталығы болған болуы ықтимал.

Алдын ала зерттеу нәтижелері Алмалы кешенінің археологиялық ескерткіштерінің алуан түрлі екенін көрсетті. Қазіргі уақытта анықталған тарихи-мәдени нысандар мемлекеттік қорғауға алынбаған және жергілікті атқарушы органдардың тарихи-мәдени мұра объектілерінің алдын ала тізіміне енгізілмеген. Сондықтан археологиялық зерттеудің басты мақсаты – тарихи-мәдени нысандарды тіркеу және зерттеу, олардың бастапқы деректерін (географиялық координаттар, атауы, типологиясы, мерзімі, техникалық жай-күйі, фотосуреттер) жинау. Бұл деректер болашақта Жамбыл ауданы (Алматы облысы) аумағындағы «жергілікті немесе республикалық маңызы бар ескерткіштер тізіміне енгізу үшін қажет.

2024 жылғы далалық жұмыстың негізгі мақсаты – Алмалы археологиялық ландшафты аумағында тарихи-мәдени нысандар туралы бастапқы мәлімет жинау және ауданның археологиялық картасын жасау болды. Жаяу және автокөлікпен жүргізілген барлау маршруттары Шолақжартастар шатқалының батысына қарай, Қопа станциясы – Қаншеңгел ауылы бағытында жүргізіліп, Алмалы кешенінің шығыс және орталық бөліктерін (шамамен 40 шаршы км) қамтыды. Ескерткіштерді зерттеу және құжаттау жұмыстары «Таңбалы» музей-қорығы қызметкерлері мен экспедиция қатысушылары тарапынан жүзеге асырылды (Geological Survey of Kazakhstan, 2025).

Далалық ізденістер барысында Алмалы кешенінен шамамен 150 археологиялық нысан тіркелді: 50 шақты қоныс және тұрақтар, 13 қорғанды қорым, 60-тан астам петроглифтік орындар (Рогожинский, Калдыбаева (2024), 11 эпиграфикалық ескерткіштер (Ожерельев, Сала, Деом и др. 2025).

Зерттелген аумақта әртүрлі типтегі ескерткіштердің белгілі бір рельеф және жер бедерімен байланысы байқалады, олар функционалдық-типологиялық топтарға бөлінген. Мысалы, ірі қорғанды қорымдар (10 немесе одан көп тас-топырақ үйінділерінен) аласа таулар шекарасындағы жазықтарда орналасады. Жекелеген қорғандар тізбектері Алмалы мен

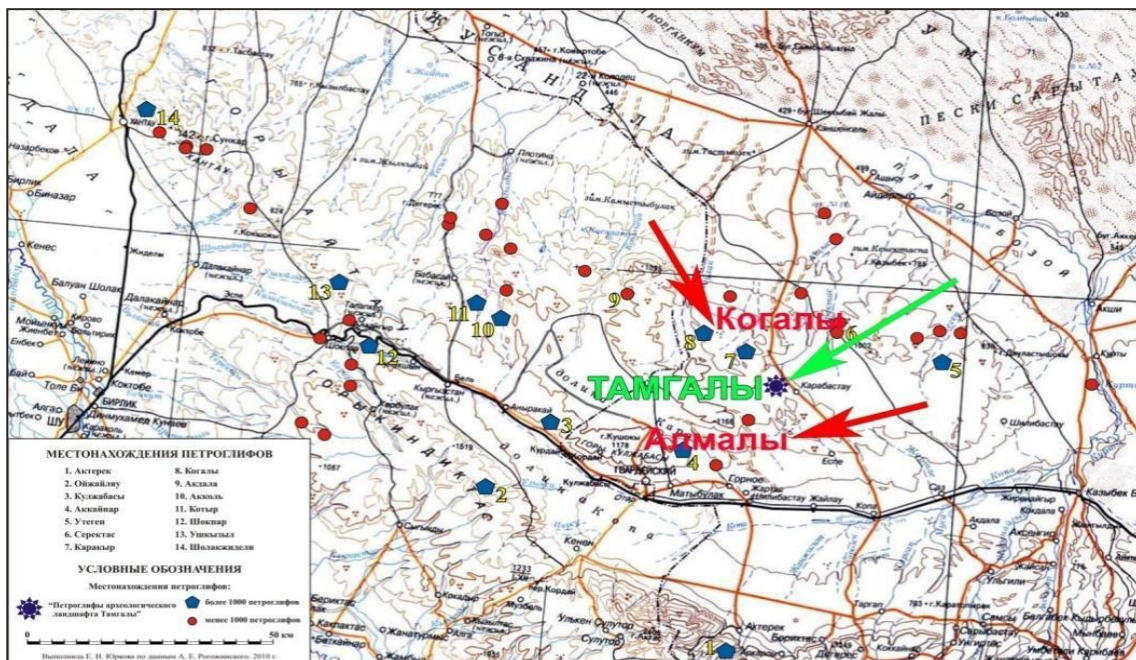
Қызылқайнар аңғарларында немесе көне террасаларда кездеседі. Көп бөлігі шағын қорған топтары мен жеке қорғандардан тұрады, олар әдетте жота асулары мен шындарға орналастырылған. Қорымдардың алдын ала анықталған мерзімі ерте темір дәуірі мен орта ғасырларды қамтиды.

Ал қоныстар көбінесе таулы ландшафта орналасқан, көбіне эрозиялық аңғарлар мен өзен аңғарларының террасаларына сәйкес келеді. Қоныс алаңдары оңтүстік немесе оңтүстік-батысқа бағытталған, тау аңғарларының беткейлері арқылы желден қорғалған, бұл олардың көбінесе маусымдық (қыстау) болғанын көрсетеді. Геоморфологиялық белгілер мен қоныс бетінде кездескен әр дәуірлік археологиялық олжалар олардың көпқабатты екенін, яғни екі-үш дәуірдің мәдени қабаттарын қамтитынын дәлелдейді.

Тау шатқалдары мен биік жоталардан құралған күрделі рельефте қоныстар аз болса да, олардың барлығы көпқабатты. Қоныс маңындағы тастарда, жота бойларында, негізгі шыңдардың оңтүстік және батыс беткейлерінде Алмалы кешенінің ең көп петроглифтері шоғырланған. Мұнда сақ дәуірі мен көне түркі кезеңінің ең көрнекті жартастық өнер туындылары табылған. Сонымен қатар, тұрақ мандарында, асулар мен шыңдарда орта ғасырлық және жаңа дәуірдегі таңбалар мен жазбалар да жиі кездеседі.

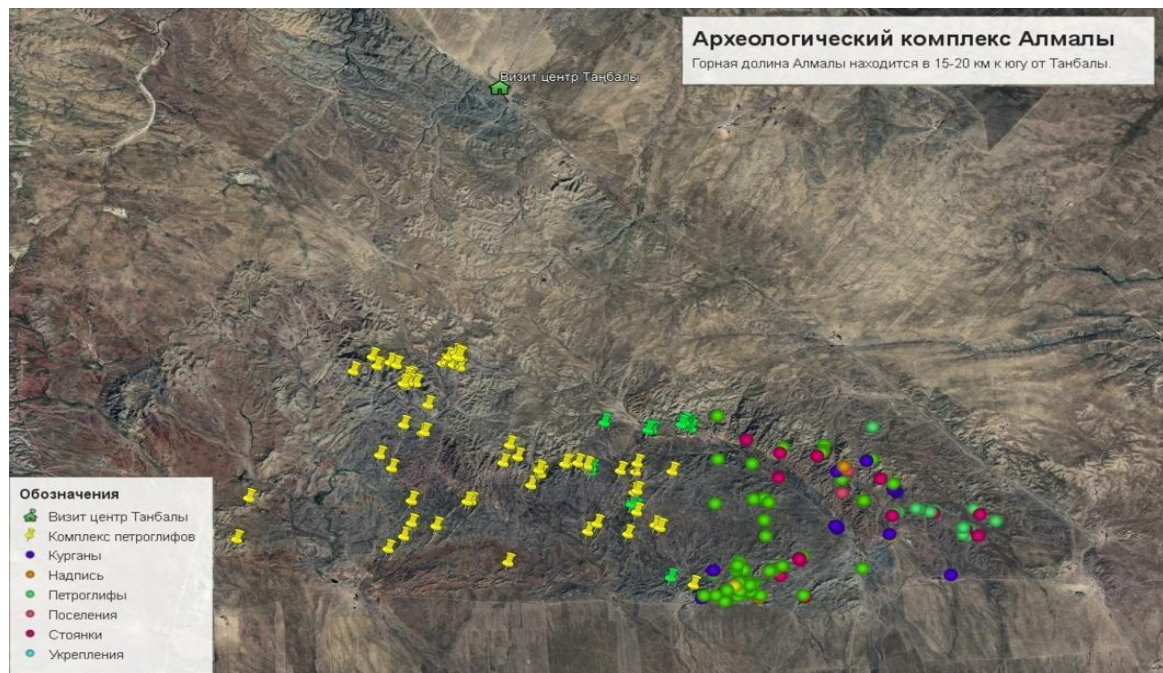
Кешеннің шеткі аймақтарында біртұтас елді мекендік топография байқалады – бұл орталық бөлікті жартылай шеңбермен қоршап, Алмалы өзенінің оң жағалауы мен 896,7 м биіктегі тау арасындағы аңғарға бөлінген. Буферлік аумақта кейбір жеке тастар мен шағын топтарда көркемделмеген петроглифтер кездеседі, сирек жеке қорғандар бар. Солтүстік-батыста – Қарашақыл тауы мен Қызылқайнар өзенінің жоғарғы ағысы – әртүрлі тарихи кезеңдердің ескерткіштері ең көп шоғырланған аудан ретінде ерекшеленеді.

Тау шыңында және етегінде Алмалы (сур. 3) кешеніндегі ең ірі петроглиф шоғыры – 2000-нан астам сурет анықталған. Ерекшелігі – олар құмтас емес, жылтыратылған және патинамен жабылған алевролит тастарға қашалған. Мұздан қалған малтатас жыныстар таудың басы мен баурайын толық жабады. Бұл минералдық жағынан мінсіз тастарда қола дәуірі мен сақ кезеңінің шеберлері жүздеген жоғары сапалы жартастық гравюралар жасаған, әсіресе аң стилінде бейнеленген жануарлар жиі кездеседі (сур. 4).

Сурет 3. Алмалы шатқалының картасы (<https://tanbaly.kz/kz/petroglyphs>)

Fig 3. Almaly Gorge map (<https://tanbaly.kz/kz/etroglyphs>)

Сурет 4. Алмалы шатқалының картасы (<https://almaly.kz/kz/petroglyphs>)

Fig 4. Almalay Gorge map (<https://almaly.kz/kz/petroglyphs>)

Қорытынды. Қорыта айтқанда, Таңбалы мен Алмалы кешендерінде орналасқан ескерткіштер Шу-Іле тауларын бірнеше мыңжылдықтар бойы мекендеген қауымдардың тыныс-тіршілігінен, күнделікті қаракеттерінен, заттай және рухани мәдениетінен, дүниетанымынан хабардар ететін қызықты мәдени-тарихи шағын аудандар болып табылады. Таңбалы өңіріндегі археологиялық нысандар өткен ғасырдың екінші жартысынан бергі уақытта біршама жақсы зерттелінді деуге болады. Ал Алмалы өңірін мекендеген ілкі қауымдардың мәдениетін зерттеу енді ғана басталды. Мұндағы ескерткіштер кешені әр алуандығымен ерекшелінеді. Олар түрлі мәдени-тарихи кезеңдерді қамтиды. Кешендер арасында петроглифтердің көптеп кездесуі рухани мәдениетті зерделеудің мүмкіндіктерін арттыра түседі. Сонымен қатар аталған екі кешен де белгілі бір археологиялық ландшафтты құрайды. Әсіресе Алмалы мәдени-тарихи ауданының ерекше қыры, мұнда көшпелі мәдениеттің әртүрлі әрі жарқын ескерткіштерінің бір аумақта шоғырлануы болып табылады. Ол қола дәуірінен бастап қазақ этнографиялық кезеңіне дейінгі тарихи дамуды айшықтайды. Алайда, ең басты назар аударатын жайт – бұл өңірдегі көне түркі кезеңіне жататын көптеген қоныстар мен тұрақтардың болуы, олардың ішінде Батыс Түрік қағанаты, түркештер мен қарлұқ билеушілерінің тиындарынан белгілі көшпелі элитаның таңбалары бар ескерткіштердің жиі кездесуі. Сонымен қатар, Алмалыда көне түркі руникалық және соғдылық эпиграфикаға жататын өкілдік (репрезентативті) ескерткіштердің молдығын да ерекше атап өткен жөн.

Таңбалы мен Алматы петроглифтері орналасқан аймақ бір қарағанда табиғи жағынан өзара ұқсас болып келеді. Алайда оларды бір-бірінен ерекшелеп тұрған тау бөктері деуге болады. Оларды ерекшелейтін табиғи-ландшафттық тұрғыда орналасуы ғана емес, сонымен қатар жартас суреттеріндегі сюжеттер мен ірілі-кішілі суреттердің баяны, шикізат көздері мен жасалу техникасы деуге болады. Әсіресе шикізат көздері өзара ұқсас. Сондай-ақ жасалу техникасында да өзара бірегейліктер байқалады.

Қазіргі таңда Қазақстанда белгілі болған археологиялық нысандар арасынан алмалылық петроглифтер ерекшелігі бірден байқалады. Келешекте олардың ғылыми айналымға еніп, отандық археология тарихнамасының қомақты бір бөлігін құрауы сөзсіз. Алмалы археологиялық ландшафтының тарихи-мәдени маңызы келешекте нақты ашылады деп күтілуде. Осынау ғасырлар қойнауынан келе жатқан тарихи дереккөзін сурет бедерлерінен

анық көрінетін болады. Сонымен қатар мұндағы бейнелердің әр заманда өзгерістерге ұшырауын адам баласының дүниетанымының өзгеруімен түсіндіруге болады. Қазақ руларының таңбалары түркі дәуірінен, тіпті одан бұрынғы кезеңдермен жалғасып жатқан рухани және заттай құндылықтарымыздың бірі болып табылады. Тіпті кейбір таңбалар түркі заманындағы келбетін жоғалта қоймаған жоқ. Оларды талдау келешектегі ізденістерге арқау болары сөзсіз.

Шу-Іле тауларындағы петроглифтер жай ғана жартастағы суреттер емес, олар – ежелгі адамдардың тілі, тарихы мен руханиятының көрінісі. Бүгінде бұл құнды мұраны зерттеу әрі сақтау ғылыми жұртшылық пен қоғам алдындағы маңызды міндеттердің бірі. Мақала Қазақстан Республикасы Жоғары білім және ғылым министрлігінің "Қазақстанның қолжазба мұрасы: реестрлеу, реставрациялау, ғылыми каталогтау, цифрландыру және кешенді кодикологиялық зерттеулер" жобасы шеңберінде орындалды (BR28712621).

References

- Bayarsaikhan, 2021 — Bayarsaikhan J. Fish depictions in the deer stones // *Turkic Studies Journal*, 2021. 3(2). Pp. 44–53. (In Eng.).
- Damchaabadgar, Basandorj, Natsag, 2023 — Damchaabadgar S., Basandorj B.-O., Natsag B. The newly discovered deer stones from the Uvs aimag // *Studia Archaeologica*. 2023. 42(1). Pp. 40–48. (In Eng.).
- Dyakonov, 1956 — Dyakonov M.M. *Iskusstvo Sredney Azii. Vseobshchaya istoriya iskusstv* [The art of Central Asia. Universal Art History]. Vol. I.M.: Iskusstvo, 1956. 1080 p. (In Russ.).
- Esin, Magail, Yeruul-Erdene, Gantulga, 2017 — Esin Y., Magail J., Yeruul-Erdene C., Gantulga J. Paint on Deer Stones of Mongolia // *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*. 2017. 45(3). Pp. 79–89. (In Eng.).
- Geological Survey of Kazakhstan, 2025 — *Geological Survey of Kazakhstan. (2018-2023)*. U.S. Geological Survey. Reston, Virginia, 2025. 24 p. (In Eng.).
- Goryachev, Saraev, Egorova, 2023. — Goryachev A.A., Saraev V.V., Egorova T.A. Issledovaniya arkheologicheskikh pamyatnikov epokhi paleometalla v Almatinskoy oblasti v 2022 godu. [Investigations of archaeological sites of the Paleometallic epoch in the Almaty region in 2022] // *Margulan readings 2023: proceedings of the International scientific and practical conference (Almaty, March 30 – 31, 2023)*. In 2 volumes. Almaty: Margulan Institute of archaeology. 2023. Vol. 1. Pp. 70–77. (In Russ.).
- Jamsranjav, Houle, 2024 — Jamsranjav, B., Houle, J.-L. Deer stones in the territory of Zuunkhangai sum, Uvs aimag. // *Studia Archeologica*. 2024. 45(2). Pp. 69–92. (In Eng.).
- Kuandykov, Baypakov, Kurmankulov, 2011 — Kuandykov, B., Baypakov, K., Kurmankulov, Zh. Kazakhstan Respublikasynyn tarikhi zhane madeni eskertkishterinin zhinagy. Kyzylorda oblysy [Collection of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. Kyzylorda region]. Almaty: Aruna, 2011. 504 p. (In Kaz.).
- Kurmankulov, Baygunakov, 2008 — Kurmankulov, Zh.K., Baygunakov, D.S. Kazakstannyn kola dauiri (zerttelu tarikhy men negizgi maseleri) [The Bronze Age of Kazakhstan (history and main issues of research)]. Almaty: KIE, 2008. 192 p. (In Kaz.).
- Maksimova, 1958 — Maksimova A.G. Dnevnik Yuzhno-Kazakhstanskoy arkheologicheskoy ekspeditsii 1958 g. [Diary of the South Kazakhstan archaeological expedition of 1958] // *Archive materials of the Margulan Institute of Archeology*. F. 2. C. 2. P. 55. (In Russ.).
- Margulan, 1986 — Margulan A.H. *Kazakhskoye narodnoye prikladnoye iskusstvo* [Kazakh folk applied art]. Vol. 1. Alma Ata: Oner, 1986. 256 p. (In Russ.).
- Maryashev, Goryachev, 2002 — Maryashev A.N., Goryachev A.A. Naskalnyye izobrazheniya Semirechia [Rock paintings of Semirechye]. Almaty, 2002. 234 p. (In Russ.).
- Musketov, 1906 — Musketov I.V. *Turkestan. Geologicheskoye i orograficheskoye opisaniye po dannym. sobrannym vo vremya puteshestviy s 1874 g. po 1880 g.* [Turkestan. Geological and orographic description based on data collected during travels from 1874 to 1880]. Saint Petersburg, 1906. Vol. 2. 30 p. (In Russ.).
- Nurgalieva, 2024 — Nurgalieva A.B. Tau zhynystary m en mineraldardyn zhiktelui // *Geography of zhane tabigat*. 2024. № 3. Pp. 27–29. (In Kaz.).
- Nedzvetsky, 1909 — Nedzvetsky V.E. Ob ekskursii V.E. Nedzvetskogo po obsledovaniyu v geograficheskoy i estestvenno-istoricheskoy otnoshenii gornogo khrebta. Razdelyayushchego dolinu reki Kopa ot nizhney chasti Iliyskoy doliny [On the excursion of V.E. Nedzvetsky on the geographical and

historical survey of the mountain range separating the valley of the Kopa River from the lower part of the Ili Valley]. Verny, 1909. Vol. 514. Pp. 82–103. (In Russ.).

Necklaces, Sala, Deom, etc. 2025 — Necklaces D.V., Sala R., Deom J.-M., etc. Kompleks paleoliticheskikh mestonakhozhdeniy Karashagyl v Chu-Iliyskikh gorakh [The complex of Paleolithic]

Karashagyl localities in the Chu-Ili Mountains (Southern Balkhash region)] // Brief reports from the Institute of Archaeology. 2025. Pp. 7–21. (In Russ.).

Rogozhinsky, Tishin, 2018 — Rogozhinsky A.E., Tishin V.V. Kompleks runicheskikh nadpisey i tamga-petroglifov doliny Almaly v Semirechye [Complex of runic inscriptions and tamga-petroglyphs of the Almaly valley in Semirechye] // Scientific notes of the Tomskaya Pisanitsa Museum-Reserve. Kemerovo: Kuzbassvuzizdat, 2018. Pp. 77–91. (In Russ.).

Rogozhinsky, 2020 — Rogozhinsky A.E. Naskalnaya zhivopis Semirechia: novyye otkrytiya i dalekiye drevniye svyazi [Rock art of the Semirechye: new discoveries and distant ancient connections] // Current issues of the study of history, international relations and cultures of the East. Almaty, 2020. Pp. 37–48. (In Russ.).

Rogozhinsky, Kaldybayeva, 2024 — Rogozhinsky A.E., Kaldybayeva G.A. Kazakhskiy tamga-petroglify Chu-Iliyskogo mezhdurechia: datirovka. lokalizatsiya. identifikatsiya [Kazakh Tamga-petroglyphs of the Chu-Ili interfluve: dating, localization, identification] // Archaeological news. Institute of the History of Material Culture of the Russian Academy of Sciences, Saint Petersburg, 2024. Pp. 186–200. (In Russ.).

Rogozhinsky, 2024 — Rogozhinsky A.E. Pamyatniki rannesrednevekovykh kochevnikov Semirechia: lokalizatsiya i tipologiya [Monuments of Early Medieval nomads of Semirechye: localization and typology] // Margulan readings — 2024. International scientific and practical conference proceedings. Bayanaul, Pavlodar, 23–25 May, 2024 Almaty. 2024. Pp. 63–77. (In Russ.).

Samashev, Zhetibaev, 2005 — Samashev Z., Zhetibaev Zh. Kazakh petroglyphs (kone tamyri men sabaktastygy). Almaty: Il-Tech-Kitap, 2005. 132 p. (In Kaz.).

Samashev, Aitkali 2022 — Samashev Z., Aitkali A. Preliminary results of the research into the sites of the Xianbei period in the Kazakh Altai // Theory and practice of archaeological research. 2022. Vol. 34. Pp. 177–194. (In Eng.).

Zheleznyakov, Sapatayev, Biver, 2020 — Zheleznyakov B., Sapatayev S., Biver J. Tamgaly (Kazakhstan), Petroglyphs within the Landscape // Encyclopedia of Global Archaeology Chapter: Living reference work entry Publisher: Springer International Publishing. 2020. p. 10484–10489. (In Eng.).

Sher, 1980 — Sher Ya.A. Petroglify Sredney i Tsentralnoy Azii [Petroglyphs of Central and Central Asia]. Moscow: Nauka, 1980. 163 p. (In Russ.).

Әдебиеттер

Bayarsaikhan, 2021 — Bayarsaikhan J. Fish depictions in the deer stones. //Turkic Studies Journal, 2021. 3(2). С. 44–53.

Damchaabadgar, Basandorj, Natsag, 2023 — Damchaabadgar S., Basandorj B.-O., Natsag B. The newly discovered deer stones from the Uvs aimag. // Studia Archaeologica. 2023. 42(1). P. 40–48.

Дьяконов, 1956 — Дьяконов М.М. Искусство Средней Азии. Всеобщая история искусств. Том I. М.: Искусство, 1956. 1080 с.

Esin, Magail, Yeruul-Erdene, Gantulga, 2017 — Esin Y., Magail J., Yeruul-Erdene C., Gantulga J. Paint on Deer Stones of Mongolia. // Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia. 2017. 45(3). P. 79–89.

Geological Survey of Kazakhstan, 2025 — Geological Survey of Kazakhstan. (2018–2023). U.S. Geological Survey. Reston, Virginia, 2025. 24 p.

Горячев, Сараев, Егорова, 2023. — Горячев А.А., Сараев В.В., Егорова Т.А. Исследования археологических памятников эпохи палеометалла в Алматинской области в 2022 году. // Margulan readings 2023: proceedings of the International scientific and practical conference (almaty, March 30 – 31, 2023). In 2 volumes. Almaty: Margulan Institute of archaeology. 2023. Vol. 1. P. 70–77.

Jamsranjav, Houle, 2024 — Jamsranjav, B., Houle, J.-L. Deer stones in the territory of Zuunkhangai sum, Uvs aimag. // Studia Archaeologica. 2024. 45(2). P. 69–92.

Қуандықов, Байпаков, Құрманқұлов, 2011 — Қуандықов, Б., Байпаков, К., Құрманқұлов, Ж. Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы. Қызылорда облысы. Алматы: Аруна, 2011. 504 с.

Құрманқұлов, Байгунаков, 2008 — Құрманқұлов, Ж.Қ., Байгунаков, Д.С. Қазақстанның қола дәуірі (зерттелу тарихы мен негізгі мәселелері). Алматы: КИЕ, 2008. 192 б.

Максимова, 1958 — Максимова А.Г. Дневник Южно-Казахстанской археологической экспедиции 1958 г. // Материалы архива института археологии имени А.Х. Маргулана. Ф. 2. Д. 2. Л. 55.

Маргулан, 1986 — *Маргулан А.Х.* Казахское народное прикладное искусство. Том 1. Алма-Ата.: Өнер, 1986. 256 с.

Марьяшев, Горячев, 2002 — *Марьяшев А.Н., Горячев А.А.* Наскальные изображения Семиречья. Алматы, 2002. 234 с.

Мушкетов, 1906 — *Мушкетов И.В.* Туркестан. Геологическое и орографическое описание по данным, собранным во время путешествий с 1874 г. по 1880 г. СПб, 1906. Т.2. 30 с.

Нургалиева, 2024 — *Нургалиева А.Б.* Тау жыныстары мен минералдардың жіктелуі // География және табиғат. 2024. №3. 27–29 бб.

Недзвецкий, 1909 — *Недзвецкий В.Е.* Об экскурсии В. Е. Недзвецкого по обследованию в географическом и естественно-историческом отношении горного хребта, разделяющего долину реки Копы от нижней части Илийской долины. Верный, 1909. Т.514. С. 82-103.

Ожерельев, Сала, Деом и др. 2025 — *Ожерельев Д.В., Сала Р., Деом Ж.-М.* и др. Комплекс палеолитических местонахождений Карашагыл в Чу-Илийских горах (Южное Прибалхашье). // Краткие сообщения Института археологии. 2025. С. 7–21.

Рогожинский, Тишин, 2018 — *Рогожинский А.Е., Тишин В.В.* Комплекс рунических надписей и тамга-петроглифов долины Алмалы в Семиречье // Ученые записки музея-заповедника «Томская писаница». Кемерово: Кузбассвузиздат, 2018. С. 77–91.

Рогожинский, 2020 — *Рогожинский А.Е.* Наскальная живопись Семиречья: новые открытия и далекие древние связи // Актуальные вопросы изучения истории, международных отношений и культур стран Востока. Алматы, 2020. С. 37–48.

Рогожинский, Калдыбаева, 2024 — *Рогожинский А.Е., Калдыбаева Г.А.* Казахские тамга-петроглифы Чу-Илийского междуречья: датировка, локализация, идентификация // Археологические вести. Институт истории материальной культуры РАН. СПб., 2024. С. 186–200.

Рогожинский, 2024 — *Рогожинский А.Е.* Памятники раннесредневековых кочевников Семиречья: локализация и типология. // Марғұлан оқулары — 2024. Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Баянауыл, Павлодар, 23—25 мамыр 2024 ж. Алматы. 2024. 63–77 бб.

Самашев, Жетібаев, 2005 — *Самашев З., Жетібаев Ж.* Қазақ петроглифтері (көне тамыры мен сабақтастығы). Алматы: Иль-Тех-Кітап, 2005. 132 б.

Samashev, Aitkali 2022 — *Samashev Z., Aitkali A.* Preliminary results of the research into the sites of the Xianbei period in the Kazakh Altai. // Теория и практика археологических исследований. 2022. Т. 34. С. 177–194.

Zheleznyakov, Sapatayev, Biver, 2020 — *Zheleznyakov B., Sapatayev S., Biver J.* Tamgaly (Kazakhstan), Petroglyphs within the Landscape. // Encyclopedia of Global Archaeology Chapter: Living reference work entry Publisher: Springer International Publishing. 2020. P.10484–10489.

Шер, 1980 — *Шер Я.А.* Петроглифы Средней и Центральной Азии. Москва: Наука, 1980. 163 с.

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ / ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 13. Is. 2, pp. 580-603, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2026_13_2_580-603

THE IMAGE OF A SNAKE AMONG THE TURKIC-MONGOLIAN PEOPLES

Sholakhov Murat^{1*}, Nabiev Rinat²

¹L.N. Gumilyev Eurasian National University
(1 Satpayev Str., 01000, Astana, Republic of Kazakhstan)
Doctoral candidate in Historical Sciences
 <https://orcid.org/0009-0003-6468-9812>. E-mail: muri777@mail.ru
*Correspondent author

²Bulgarian Islamic Academy
(1A Kul Gali Street, Bolgar, Republic of Tatarstan, Russian Federation)
Doctor of Historical Sciences
 <https://orcid.org/0000-0002-5534-3145>. E-mail: rinat.Nabiev@kpfu.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2026
© Sholakhov M., Nabiev R., 2026

Abstract. *Introduction.* The image of the snake is one of the most ancient and universal symbols present in the cultures of the peoples of Eurasia. Among Turko-Mongolian peoples, it occupied a significant place in mythological, folkloric, and religious representations. The symbolism of the snake was formed under the influence of archaic beliefs associated with shamanism, totemism, and the cult of nature. Of particular interest is how the image of the snake was perceived in oral traditions, beliefs, taboos, and zoomorphic representations of Turko-Mongolian peoples. Written sources, ethnographic materials, and folklore data make it possible to trace the main forms of understanding the snake in traditional culture. *Goals and objectives.* The goal of the article is to analyze the image of the snake among Turko-Mongolian peoples. The main objectives include identifying representations of the snake in written and ethnographic sources, determining its place in mytho-ritual practices, and conducting a comparative analysis of the most common interpretations of this image. *Results.* The study established that the image of the snake had an ambivalent character and could be perceived as a sacred, dangerous, or forbidden creature. It was revealed that in some cases the significance of the snake was noticeably exaggerated in folk superstitions and archaic beliefs formed under the influence of shamanism and totemism. *Conclusion.* The image of the snake among Turko-Mongolian peoples reflected not only ancient mythological ideas but also persistent superstitious attitudes in which the sacred role of animals was often exaggerated.

Keywords: snake image, Turko-Mongolian peoples, symbolism, mythology, shamanism, totemism, superstitions, folklore, ethnographic data, zoomorphic representations

Acknowledgments. This work was carried out with the support of the project “Writing an Illustrated Biographical Encyclopedia on the History of Kazakhstan” (BR24993173).

For citation: Sholakhov M. G. The image of the snake in the Ulus of Jochi // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 2. Pp. 580-603. (In Rus.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_580-603

ТҮРКІ-МОҢҒОЛ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ЖЫЛАН БЕЙНЕСІ

Шолахов Мұрат^{1*}, Набиев Ринат²¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Сәтбаев көшесі 1, 01000 Астана, Қазақстан Республикасы)

Докторант

 <https://orcid.org/0009-0003-6468-9812> E-mail: muri777@mail.ru

* Корреспондент автор

²Болгар ислам академиясы

(Кул Ғали көшесі 1А, Болгар, Татарстан Республикасы, Ресей Федерациясы)

тарих ғылымдарының докторы

 <https://orcid.org/0000-0002-5534-3145> E-mail: rinat.Nabiev@kpfu.ru

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

© Шолахов М., Набиев Н., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Жылан бейнесі – Еуразия халықтарының мәдениетіндегі ең көне және әмбебап символдардың бірі. Түркі-моңғол халықтарының мифологиялық, фольклорлық және діни түсініктерінде оның орны ерекше болған. Оның семантикасы (мағынасы) шаманизммен, тотемизммен, анимизммен және табиғатқа табынумен байланысты архаикалық сенімдердің әсерінен қалыптасты. Ауызша дәстүрдегі, тыйымдар жүйесіндегі, наным-сенімдердегі және зооморфтық түсініктердегі жылан бейнесінің қабылдануы айрықша қызығушылық тудырады. Жазбаша дереккөздер, этнографиялық материалдар мен фольклорлық деректер дәстүрлі мәдениеттегі жылан бейнесін түсінудің негізгі нысандарын анықтауға ғана емес, сонымен қатар ырым-тыйымдарды, олардың пайда болуы мен халық арасында тұрақты түрде сақталып қалуының себеп-салдарлық байланыстарын талдауға мүмкіндік береді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Мақаланың мақсаты – түркі-моңғол халықтарындағы жылан бейнесіне кешенді талдау жасау. Негізгі міндеттерге жазбаша, этнографиялық және фольклорлық дереккөздердегі жылан туралы түсініктерді анықтау, оның мифологиялық-ритуалдық тәжірибелердегі орнын айқындау, осы бейнемен байланысты ырым-тыйымдарды қарастыру, сондай-ақ архаикалық дүниетаным контекстінде олардың қалыптасу себептері мен шарттарын талдау жатады. *Нәтижелер.* Жылан бейнесінің күрделі әрі қарама-қайшы сипатқа ие болғаны анықталды. Ол сакральды (қасиетті), қауіпті, тыйым салынған және бір мезгілде символдық маңызы бар тіршілік иесі ретінде қабылданды. Шаманизмнің, тотемизмнің, табиғат құбылыстарынан қорқудың және түсініксіз оқиғаларды мифологиялық үлгілер арқылы түсіндіруге ұмтылудың әсерінен қалыптасқан халықтық ырымдарда – жыланның кей жағдайда айтарлықтай асыра аңыздалғаны айтылатыны анықталды. *Қорытындылар.* Түркі-моңғол халықтарындағы жылан бейнесі тек көне мифологиялық түсініктерді ғана емес, сонымен қатар дәстүрлі ойлау ерекшеліктерімен, табиғатты қасиеттеумен және қоршаған ортаны символдық тұрғыдан түсіндіру қажеттілігімен шартталған тұрақты ырымшыл көзқарастарды да бейнеледі.

Түйін сөздер: жылан бейнесі, түркі-моңғол халықтары, символика, мифология, шаманизм, тотемизм, ырымшылдық, фольклор, этнографиялық деректер, зооморфтық түсініктер

Алғыс білдіру. Жұмыс «Қазақстан тарихы бойынша иллюстрацияланған биографиялық энциклопедияны жазу» жобасының қолдауымен орындалды (BR24993173).

Дәйексөз үшін: Шолахов М. Г., Набиев Р. Р. Түркі-моңғол халықтарындағы жылан бейнесі // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. 580-603 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_580-603

ОБРАЗ ЗМЕИ У ТЮРКО-МОНГОЛЬСКИХ НАРОДОВ

Шолахов Мурат Гарифоллаевич^{1*}, Набиев Ринат Ахматгалиевич²¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(ул. Сатпаева 1, 01000, Астана, Республика Казахстан)

докторант

 <https://orcid.org/0009-0003-6468-9812> E-mail: muri777@mail.ru

*Корреспондирующий автор

²Болгарская исламская академия

(ул. Кул Гали 1А, Болгар, Республика Татарстан, Российская Федерация)

доктор исторических наук

 <https://orcid.org/0000-0002-5534-3145> E-mail: rinat.Nabiev@kpfu.ru

© ИИЭ Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Шолахов М., Набиев Н., 2026

Аннотация. *Введение.* Образ змеи относится к числу наиболее древних и универсальных символов, представленных в культурах народов Евразии. У тюрко-монгольских народов он занимал значительное место в мифологических, фольклорных и религиозных представлениях. Его семантика формировалась под влиянием архаических верований, связанных с шаманизмом, тотемизмом, анимизмом и культом природы. Особый интерес представляет восприятие змеи в устной традиции, системе запретов, поверьях и зооморфных представлениях. Письменные источники, этнографические материалы и фольклорные данные позволяют не только выявить основные формы осмысления змеи в традиционной культуре, но и проанализировать суеверные представления, а также причинно-следственные связи их возникновения и устойчивого воспроизводства в народной среде. *Цель и задачи исследования.* Целью статьи является комплексный анализ образа змеи у тюрко-монгольских народов. Основные задачи включают выявление представлений о змее в письменных, этнографических и фольклорных источниках, определение ее места в мифо-ритуальных практиках, рассмотрение суеверий, связанных с данным образом, а также анализ причин и условий их формирования в контексте архаического мировоззрения. *Результаты.* Установлено, что образ змеи имел сложный и противоречивый характер. Он воспринимался как сакральное, опасное, запретное и одновременно символически значимое существо. Выявлено, что в ряде случаев значение змеи заметно преувеличивалось в народных суевериях, сложившихся под влиянием шаманизма, тотемизма, страха перед природными явлениями и стремления объяснить непонятные события через мифологические модели. *Заключение.* Образ змеи у тюрко-монгольских народов отражал не только древние мифологические представления, но и устойчивые суеверные установки, возникновение которых было обусловлено особенностями традиционного мышления, сакрализацией природы и потребностью символически объяснять окружающий мир.

Ключевые слова: образ змеи, тюрко-монгольские народы, символика, мифология, шаманизм, тотемизм, суеверия, фольклор, этнографические данные, зооморфные представления

Благодарности. Работа выполнена при поддержке проекта «Написание иллюстрированной биографической энциклопедии по истории Казахстана», BR24993173.

Для цитирования: Шолахов М. Г., Набиев Р. Р. Образ змеи среди тюрко-монгольских народов // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 2. С. 580-603. (На Рус.). DOI: 10.51943/2710-3994_2026_13_2_580-603

Введение. Образ змеи относится к числу наиболее древних и распространенных символов, присутствующих в мифологических и религиозных представлениях народов Евразии. В различных культурах он мог символизировать подземный мир, сакральную силу,

плодородие, опасность или связь между различными уровнями космоса. У тюрко-монгольских народов змея также занимала заметное место в системе традиционных верований, фольклорных сюжетов и символических представлений. В народных преданиях и поверьях она могла выступать как сакральное или запретное существо, связанное с определенными табу, легендами и ритуальными представлениями.

Формирование подобных представлений происходило в условиях архаического мировоззрения кочевых обществ, где важную роль играли шаманистические и тотемистические элементы. В рамках этих верований животным нередко приписывались особые сверхъестественные свойства, что способствовало формированию различных мифологических образов и суеверных представлений. При этом в ряде случаев значение отдельных животных, включая змею, могло заметно преувеличиваться в народной традиции. В более поздние исторические периоды на интерпретацию образа змеи также оказали влияние мировые религии, прежде всего ислам и буддизм, что привело к определенной трансформации традиционных представлений. Письменные источники, этнографические материалы и фольклорные данные позволяют проследить особенности восприятия змеи в культуре тюрко-монгольских народов и определить ее место в системе их символических представлений.

В современной научной литературе образ змеи в традиционной культуре тюрко-монгольских народов рассматривался преимущественно фрагментарно и в рамках отдельных этнографических или фольклористических исследований. На материале монгольских народов функции змеи в обрядовой культуре и мифологических представлениях анализировались в работе Л. Дампиловой и Е. Сундуевой (Дампилова, Сундуева, 2020), где этот образ связывается с хтонической символикой, водной стихией и шаманскими представлениями. Отдельные аспекты змеиной символики в мировоззрении монгольских народов рассматривались также в исследованиях Е.В. Ванькаевой (Ванькаева, 2018). В тюркской традиции сходные сюжеты изучались на материале отдельных народов: в частности, С.С. Макаров анализировал серпентоморфные образы в якутском эпосе олонхо в контексте демонологии тюрко-монгольских народов, В.А. Бурнаков исследовал змеиные мотивы в хакасском фольклоре (Бурнаков, 2020), а А.Ф. Илимбетова рассматривала роль змеи в мифоритуальной традиции башкир (Илимбетова, 2014). В алтайском эпическом материале символика змеи изучалась С.Б. Сарбашевой (Сарбашева, 2021). Вместе с тем, указанные работы посвящены, главным образом, локальным традициям и не ставят задачи комплексного анализа образа змеи в более широком историко-культурном контексте тюрко-монгольского мира. В отношении казахской традиции и тем более интеллектуальной среды Золотой Орды данная проблематика остается разработанной недостаточно, что делает ее перспективным направлением дальнейших исследований. Указанный сюжет описывается преимущественно на уровне фиксации мотивов, функций и культовых представлений, без их достаточного критического разграничения. Исследователи нередко ограничиваются перечислением, где именно встречается образ змеи, какую роль он играет в обряде, мифе или фольклоре, однако далеко не всегда проводят источниковедческий и методологический анализ, позволяющий отделить мифологический пласт от более поздних интерпретаций, фольклорную символику – от исторической реальности, а архаические представления – от книжных или религиозных наслоений. Иными словами, в этой историографии сравнительно редко ставится вопрос о внутренней структуре самого образа змеи, его генезисе и границах между мифом, ритуалом и социально-историческим контекстом.

Основной проблемой, безусловно, является чрезмерная мифологизация образа змеи, вследствие чего затрудняется разграничение достоверных фактов и мифологических представлений. Лишь обращение к биологическим особенностям змей и анализу их поведенческих моделей позволяет более точно выявить их возможную медицинскую значимость и другие научно интерпретируемые аспекты. В условиях тюрко-монгольских культурных трансляций образ змеи мог подвергаться искажениям, включая **как усиление негативных характеристик, так и гиперболизацию положительных черт**. Также к использованию лингвистических данных при изучении образа змеи следует подходить с

осторожностью, поскольку лингвистика не всегда позволяет однозначно реконструировать культурные и исторические значения данного образа. Интерпретация языкового материала требует его сопоставления с историческими, этнографическими и биологическими данными, что позволяет избежать односторонних выводов.

Материалы и методы исследования. В работе использованы историко-аналитический, сравнительно-исторический, этнографический, культурологический, фольклористический, биологический и анатомо-сравнительный методы. Историко-аналитический метод позволил изучить письменные источники и научную литературу о представлениях тюрко-монгольских народов о змее. Сравнительно-исторический и сравнительно-типологический методы применялись для сопоставления змеинообразного образа в различных тюркских и монгольских традициях, а также для выявления сходств и различий между реальными особенностями змеи и ее фольклорными интерпретациями. Этнографический и фольклористический методы использовались при анализе мифов, легенд, поверий, запретов и обрядов, связанных со змеей. Биологический и анатомо-сравнительный методы позволили рассмотреть реальные особенности строения, поведения и образа жизни змеи и сопоставить их с народными представлениями. Культурологический метод дал возможность определить влияние шаманизма, тотемизма, ислама, буддизма и других религиозных традиций на формирование символики змеи.

Обсуждение. В. Вельяминов-Зернов записал и обнародовал наиболее популярные легенды о Коркыте. Легенда гласит, что Коркыта, обойдя все четыре стороны света, повсюду сталкивался с неизбежной смертью. В конце концов, он перебрался на берега Сырдарьи, где и скончался от укуса змеи (Коныратбаев, 2022: 102). Другого тюркоязычного хана кипчаков, Тугорхана, связывают с образом Тугарина Змея – главного противника Руси того времени (Hapgood, 1886: 345). Христианизация Руси во многом повлияла на формирование негативного восприятия образа змеи в культурной традиции. Особенно ярко это проявилось в развитии иконописи, где змея нередко изображалась как символ зла или как образ поверженного дьявола, побежденного святыми или архангелом. Такие визуальные сюжеты закрепляли устойчивое представление о змее как о воплощении опасности и враждебных сил в религиозном сознании. С точки зрения исторического анализа подобные изображения следует рассматривать как часть религиозной символики и средневекового мировоззрения, направленного на усиление образа врага в духовной традиции, а не как отражение реальных биологических или поведенческих характеристик животного.

О.И. Прицак и И.Г. Добродомов полагают, что название кипчакской крепости Шарукань происходит от имени Шарукан – половецкого хана, проживавшего в бассейне Северского Донца. По их версии, в алтайских языках это новое слово «дракон» или «змей», что, в свою очередь, могло привести к образованию таких топонимов, как «Чешуев» и «Змеев» (Прицак 1982: 335; Добродомов 1982: 81–83).

Согласно преданиям, еще до периода Улуса Джучи, в Караханидском государстве Айша Биби умерла от укуса змеи (Ошанов, 2014: 179). В Узбекистане действительно обитают ядовитые змеи, укусы которых могут быть смертельными. В Средней Азии самой ядовитой змеей является среднеазиатская гюрза. Территория Караханидов входила в ареал обитания этого ядовитого вида змей.

Одна из народностей Улуса Джучи, ногайцы, укусы змей лечили девясилом (андысом) (Гимбатова, 2019: 27). Кроме того, в условиях засухи ногайцы совершали обряд: они убивали змею и клали ее вверх брюхом у колодца, чтобы вызвать дождь (Зульпукарова, Сефербеков, 2016: 92).

В арабско-персидских источниках кимаки называли себя «каи», что на монгольском обозначает змея. Вероятно, тюркские соседи дали им имя "уран" еще до миграции и во время пребывания в Восточном Казахстане – это также означало «змей», но уже в контексте тюркских языков. Таким образом, кимаки были известны как народ змеев (Ахинжанов, 1989:

с. 146). Из этого следует формирование этнонима «уранкай», где оба компонента отражают связь с образами и символами змей (Ахинжанов, 1995: 116). Алтайские легенды о кыпчаках говорили, что они вышли «из нутра ядовито-желтой змеи». Отсюда можно полагать, что кимаки, помимо монгольского тотемного имени каи, также имели тюркское – илан – змея. М. Кашгари о племени каи писал, что у них «...свой язык. Вместе с тем хорошо знают тюркский» (Акерев, 2012: 127). Ошибка заключается в лингвистической интерпретации «каи» как «змеи» на монгольском языке. На монгольском языке слово «змея» – это «могой», а «каи» или «кай» никак не переводится как «змея». Это лингвистически некорректно. Термин «кай/кай» встречается как этноним в тюркских и монголоязычных источниках, но не имеет значения «змея» в этих языках. Это – типичный пример гиперэтимологизации, когда схожесть звучания интерпретируется как семантическая связь без лингвистического обоснования. «В отличие от *могой*, слово *кай* у А.П. Статейнова не связано со змеиной семантикой: оно объясняется как древнекетское «лось, лосиная», с вариантом толкования «крутобережная» (Статейнов, 2008: 224). «Монгольское *могой* означает «змея»; соответствующие топонимы связываются либо с местностью, изобилующей змеями, либо с извилистой формой русла, напоминающей змею, причем сам автор считает первое объяснение более вероятным» (Статейнов, 2008: 292). Кроме прямых названий от слова «змея», в книге есть и **описательная тюркская модель**, где змеиная семантика передается через **извилистую форму**. Так, **Шыйлаш-Хол** в Туве объясняется через значение «**извиваться, виться, изгибаться**», а сам автор толкует этот ороним-гидроним как «**озеро с извилистыми берегами. Змея-озеро**» (Статейнов, 2008: 460). В топонимии и гидронимии тюрко-монгольских народов образ змеи встречается достаточно широко и отражен в географических названиях разных регионов Евразийской степи. У тюрко-монгольских народов названия, связанные со змеей, встречаются в разных типах географических объектов. Это могут быть населенные пункты, то есть село, аул или местность, гидронимы, то есть река, ручей или озеро, а также оронимы, то есть гора, хребет или возвышенность. Например, у казахов название Жыланды может относиться к селу, реке, озеру или горе. В Казахстане зафиксированы и реки с этой основой, например – Жыландысай. Название **Жыландысай** или подобные ему, вероятно, возникло потому, что в данной местности было много змей. В целом у казахов наименование местности часто зависело от наиболее заметных природных особенностей территории. Если в определенном месте в большом количестве обитали те или иные животные, это нередко отражалось в топониме. Поэтому названия со змеиным компонентом, скорее всего, указывали на местность, где змеи встречались особенно часто. У кыргызов Жыланды и Жыланды-Кокту относятся к селению или местности, также существует река Жыланды. У азербайджанцев *İlanlı* обычно обозначает село или местность, а *İlandağ* в Азербайджане является горой, буквально «Змеиная гора». У турок формы типа *Yılanlı* тоже могут обозначать село, остров, местность или гору. Подобные названия обычно обозначают «место, где много змей», либо отражают древние мифологические представления о змее как о сакральном или опасном существе степного ландшафта. В географической номенклатуре встречаются названия типа Могой Голь в Монголии с районе Селенге («Змеиная река»), Могой, Могоёнок, а также ряд локальных оронимов и гидронимов с этим корнем.

Тотемизм был характерен как для тюркских, так и для монгольских народов. У башкирского племени кипчак, в частности у подрода елан (с тюрк. – «змея»), которое также фиксируется у татар и ногайцев, отмечается прочная ассоциация со змеей как тотемным животным (Ушницкий, 2012: 354). Генетические исследования демонстрируют, что у представителей племени елан (жылан, змея), а также у башкирского рода уран, преобладают гаплогруппы N2a, N, N3b, N3a4 (Балановская и др., 2017: 98) – типичные для финно-угорских народов, таких как финны и эстонцы. Это позволяет предположить, что элементы тотемизма были присущи не только тюркам и монголам, но и финно-угорским племенам, принимавшим участие в этногенезе населения Улуса Джучи. Финно-угорские компоненты подверглись тюркизации в процессе культурного взаимодействия и ассимиляции в рамках Улуса Джучи в болгарском компоненте.

В отчете китайского посла Ван Яньдэ говорилось о некоем племени дачун – «великие змеи», соседствующем с киданями (Акерев, 2012: 127). Точно неизвестно, откуда такое название. Однако в описании в их понимании варварских народов китайские авторы нередко могли применять зооморфные метафоры. Дачун, вероятно, не было крупным народом, это либо малочисленная группа в составе более крупного союза, либо условное китайское обозначение, отражающее восприятие, а не реальную этническую идентичность.

В монгольских мифах и народных поверьях культ змеи занимает особое место. В этой культуре существует табуированное имя – уруту хайраг (Лейсиг, 1960: 914). Как подчеркивают исследователи, подобные табу отражают глубокое уважение к змее как к существу, обладающему потусторонней силой, способному как на защиту, так и на разрушение. Этот феномен также свидетельствует о том, что в традиционном монгольском сознании змея была связана не только с опасностью, но и с возможностью трансформации, исцеления и передачи сакральных знаний. Таким образом, культ змеи в монгольской культуре представляет собой многослойное и противоречивое явление, в котором переплетаются элементы страха, почитания и магического мышления. Исследование Л.С. Дампиловой показывает, что в традиционном мировоззрении монгольских народов образ змеи обладает многослойной символикой и сочетает защитные, посреднические и сакральные функции (Дампилова, Сундуева, 2020: 1173–1174).

В алтайском эпическом материале символика змеи рассматривалась С.Б. Сарбашевой, которая показала, что данный образ относится к числу сакрализованных и табуированных персонажей традиционной культуры алтайцев (Сарбашева, 2021: 118, 121). Исследовательница отмечает, что в алтайских сказаниях змея связана с представлениями о переходе между мирами, с хтонической сферой и с архаическими моделями мифологического мышления (Сарбашева, 2021: 122–123). По ее наблюдению, змеиные образы в эпосе имеют сложную внутреннюю типологию и могут выступать как положительными, так и отрицательными персонажами, сохраняя при этом функцию посредника, перевозчика и знака подземного мира (Сарбашева, 2021: 126–128).

Изучение змеиного культа у древних тюркских и монгольских народов представляет собой важный инструмент для реконструкции и прослеживания трансформации образа змеи в их мифологии, религиозных представлениях и культурной символике. Через анализ архаических верований можно выявить глубинные слои коллективного сознания, в которых змея предстает не только как тотемное животное, но и как посредник между мирами, носитель сакральной силы или предвестник перемен.

Махмуд аль-Кашгари в своем труде «Диван лугат ат-турк» («Свод тюркских языков») фиксирует термин «uk yılan» (أُقْ يِلَان), который переводится как «змея, нападающая на человека» (al-Kashgari, 2005: 76). Этот лексический пример свидетельствует как о семантической устойчивости тюркской зоологической терминологии на протяжении веков, так и о длительном культурном восприятии змеи как агрессивной и опасной угрозы. Американский исследователь **Д. Морган**, адъюнкт-профессор религии и философии в Wilson College, рассматривает змею не только как объект естественной истории, но и как один из наиболее мифологизированных символов мировой культуры. По ее наблюдению, представления о змеях на протяжении длительного времени сохраняли выраженный пласт антинаучных и псевдомедицинских интерпретаций. Народные поверья, магические объяснения и различные способы «лечения» змеиных укусов нередко подменяли реальные данные биологии и токсикологии (Morgan, 2008: 3, 7–10, 84–85, 89). У тюрко-монгольских народов подобные представления о змее в значительной степени основывались не на реальных знаниях, а на мифах, суевериях и ложных представлениях, наделявших ее мнимыми сакральными и лечебными свойствами.

Результаты. В эпоху Улуса Джучи змеи играли важную роль в экосистеме, выступая естественными врагами мышей, которые потенциально могли быть переносчиками чумы. Исследования показали, что повышение температуры всего на один градус может привести к 50 %-му росту распространения чумы среди песчанок – основных переносчиков инфекции среди степных грызунов (Стенсет, 2006: 13310–13115). Змеи питаются мышами, крысами и

другими мелкими животными, предотвращая их чрезмерное размножение. Без змей популяция грызунов может выйти из-под контроля, что приведет к повреждению сельскохозяйственных культур и распространению болезней. Таким образом, змеи могли служить естественными регуляторами численности грызунов, замедляя распространение чумы в XIV в. на территории Улуса Джучи.

Малый ледниковый период (МЛП) оказал значительное влияние на многие виды животных, включая змей. Как холоднокровные животные, змеи зависят от температуры окружающей среды для регулирования метаболизма, активности и размножения. Вот основные аспекты влияния МЛП на змей:

1. Сокращение ареалов обитания. Во время МЛП климатические условия стали холоднее, что привело к сужению ареалов обитания змей, особенно в северных и горных регионах. Многие виды змей мигрировали в более теплые районы, где условия были благоприятнее для их выживания.

2. Снижение численности популяций. Суровые зимы и сокращение теплых сезонов ограничивали доступность пищи (например, мелких млекопитающих, амфибий и птиц). Это привело к снижению численности популяций змей, так как они не могли накапливать достаточное количество энергии для выживания и размножения. Возможно, змеи мигрировали в более теплые части территории Улуса Джучи.

3. Изменения в активности. Укороченный теплый сезон ограничивал время, в течение которого змеи могли охотиться, размножаться и накапливать энергию. В более холодных регионах змеи дольше оставались в состоянии спячки, что влияло на их репродуктивный цикл и общий уровень активности.

4. Эволюционные изменения. Видовые адаптации: Виды, обитавшие в условиях пониженных температур, могли развивать адаптации, такие как способность выживать при более низких температурах или изменять поведение (например, более продолжительная спячка). Изоляция популяций могла привести к генетическим изменениям, влияющим на устойчивость к холоду. Все эти положения основаны на гипотезах, однако они не позволяют точно реконструировать последовательную эволюцию змей и их адаптацию к холодному климату на генетическом уровне, а также определить характер их модификационных изменений, поскольку это требует эмпирического наблюдения и дополнительных исследований.

5. Изменение экосистем. МЛП изменил экосистемы, что сказалось на доступности пищи для змей. Например: снижение численности амфибий и рептилий в холодных регионах влияло на хищников, включая змей. Изменение растительности влияло на количество укрытий, необходимых для терморегуляции и защиты. Вымирание или локальное исчезновение видов. Некоторые виды змей, которые не смогли адаптироваться к новым условиям, могли полностью исчезнуть в определенных регионах Улуса Джучи. Также гельминты способствуют возникновению болезни и гибели молодых и взрослых популяций змей (Шакарбоев и др., 2000: 61). Также змеи уязвимы перед клещами.

Влияние Ледникового периода также повлияло на поведение змеи *Natrix helvetica*, N. *Natrix* Центральной Европы. Последние исследования доказали, что змеи данного вида на континенте смогли даже выжить в Ледниковый период (Kindler, 2018: 11).

Согласно поверьям крымских татар, у каждого дома есть своя хранительница – змея – «юрт йыланы». Убивать, беспокоить ее нельзя, она оберегает дом. Отголоски культа змеи звучат в обряде вызывания дождя во время засухи. По представлениям крымских татар змея, подвешенная к дереву за хвост, мучимая жаждой, молится своему змеиному царю и вызывает дождь (Сеферова, 2017: 76).

У сибирских татар змея имела не только отрицательный, но и сакральный смысл. Выражение «кара елан» употреблялось по отношению к подлому, коварному и неблагодарному человеку, а иногда – к женщине-сплетнице. Вместе с тем существовало поверье о Белой Змее (Ак Елан) как царице змей, убивать которую строго запрещалось. По преданию, близ деревни Кипо-Кулары души погибших девушек и жителей переселились в

змей, поэтому это место считалось особым. Белую Змею описывали как змею светлого цвета с небольшой короной на голове, собирающую других змей раз в год. Согласно рассказам, человек, убивший ее, был наказан: змеи окружили его дом, и он умер от голода (Козлова, 2015: 290).

Монголы и тюрки почитали белый цвет, воспринимая его как символ святости и чистоты. Все белое считалось сакральным, что отражалось в выражениях, таких как «белая вещь» и «белое молоко» (ак сүт). Белый цвет в традиционной культуре казахов воспринимался как сакральный, символизируя чистоту, благословение и божественное начало. На этом фоне особую выразительность приобретает резкая поэтическая критика, обращенная казахским поэтом Махамбетом Утемисулы против Жангир-хана. В одной из самых известных строк он заявляет: «Хан емессің – ылаңсың, қара шұбар жылансың», что в литературном переводе может быть интерпретировано как: «Ты не хан – ты смута, ты черная пятнистая змея». В этом образе змея предстает не просто как символ коварства или зла, но как архетип разрушительной и токсичной власти, способной обольщать, отравлять и порабощать народ. Эпитет цвета «қара шұбар» – «черная пятнистая» – усиливает восприятие змеи как существа опасного, зловещего и морально уродливого. Подобное изображение обладает глубокой семантической нагрузкой, трансформируя мифологический образ змеи в метафору политической деспотии и нравственного падения.

У калмыков змея сильно почиталась: «встреча со змеей носит у калмыков знаковый характер... Встреча со змеей – хорошее предзнаменование, сулящее изменение в образе жизни человека. О таком говорили как о удачливом человеке, что в его доме с этих пор расселится «кишг» – счастье» (Басангова, 2019: 75). Буряты, если увидят змею, то подносят ей белую пищу, т.е. молочную, таким образом иллюстрируя почтительное отношение (Козлова, 2015: 291). Калмыки, как хранители монгольских традиций, также взаимодействовали с тюркоязычными мусульманами и могли перенять от них некоторые обычаи, также как и монголы могли оказывать культурное влияние на тюрков. Аналогично в казахской традиции существует обычай, связанный со змеями, который нашел отражение в пословице: «Жыланды көрсен, ақ күй» – «Если увидишь змею, вылей на нее белое» (Қондыбай, 2004: 488). Согласно этнографическим данным, этот ритуал предполагал следующие действия: при проникновении змеи в жилище следовало поставить перед ней миску с молочным продуктом (молоком, кумысом или айраном), аккуратно полить немного жидкости на ее голову и затем выпроводить пресмыкающееся из дома, избегая убийства. Данный обычай имеет глубокую символическую основу. В тюрко-монгольской традиции понятие «ак» (белое) ассоциируется с сакральной чистотой и мирными намерениями. Молочные продукты традиционно рассматривались как священные дары. Ритуал отражает архаичные анимистические представления, согласно которым змея могла быть связана с духами предков или природными богами.

Каракалпаки верили в то, что змея (*Coluber tyria* α) понимает человеческую речь. Если змея ужалила человека, заклинатель (дуахан) прибегал к чтению заклятий, после чего виновница сама приползала и умирала. Если белая змея приползала к дому, ее голову полагалось намазать кислым молоком (кефиром) и мукой, так как верили, что змея будет охранять богатство и благополучие дома (Есбергенова, 2021: 150). У туркмен существует сказка о царе змей, чьим самым любимым напитком было молоко (Соегов, 2022: 88).

По традиции у монголов, когда змея проникает в юрту, прибегают к особому ритуалу: ее обильно кропят молоком и аккуратно выносят на палке подальше от жилища. Часто такую миссию поручают детям, поскольку считается, что змеи избегают мест, где живут маленькие дети, опасаясь их прикосновений и игр, которые могут быть восприняты как мучение (Ванькаева, 2018: 75–76).

В исламской традиции также не поощряется убийство змеи, находящейся в доме. Абдуллах (ибн ‘Умар, да будет доволен Аллах ими обоими,) сказал: «Однажды, когда я гонялся за змеей, чтобы убить ее, Абу Любаба сказал мне: “Не убивай ее!” Я сказал: “Но ведь убивать змей велел Посланник Аллаха, да благословит его Аллах и приветствует!” Он сказал: “Поистине, потом он запретил убивать змей, живущих в домах”» (Передатчик этого хадиса

сказал): «(Такие змеи называются) “аль-‘авамир”» («Мухтасар Сахих аль-Бухари», № 1329).

Аш-Шафи’и обосновал дозволенность убийства змей наличием в них вреда, указав, что их уничтожение разрешено только в случае угрозы для человека, находящегося в ихраме. Если же змея не представляет опасности, то ее убийство недопустимо. Этот принцип отражает общее правило исламской юриспруденции, согласно которому причинение вреда живым существам оправдано лишь при необходимости защиты от угрозы. Данная позиция зафиксирована в источнике «Файдуль-Къадир» (3/454), где подчеркивается обусловленность дозволенности убийства критерием вреда (Файдуль-Къадир» (3/454).

А. Брэм пишет про казака, принесшего ему змею, которая была представлена как ядовитая, но зоолог догадался, что это был безвредный уж (*Elaphis dione* Pall) (Брэм, 2024: 129).

Белый цвет у казахов означал чистоту, невинность, символ родовитости, почета, признание, принадлежность аристократическому роду (Елибаева 2012: 64). Можно предположить, что животные белого цвета имели сакральное значение и удачу. В татарском мифе существует ак елан, белая змея. Ак Елан предстаёт Змеиным падишахом, правящим Змеиным царством. В других он – сама мудрость и справедливость (Нагаева, 2024: 52). У тамьянских башкир Абзелиловского района РБ был известен устный рассказ о том, как белая змея, встряхнувшись телом, перевоплощается в правоверного мусульманина и отправляется в Саудовскую Аравию поклоняться святым местам (Әбйәлил дәфтәре, 2010: 64). Под белой змеей народности улуса Джучи имели ввиду джинна-мусульманина. Наиболее раннее упоминание, свидетельствующее о наличии культа змей у башкир, содержится в записях Ахмеда ибн-Фадлана, секретаря посольства багдадского халифа ал-Муктадира, отправленного в 922 г. к правителю волжских булгар Алмушу. В своем описании языческих верований башкир ибн-Фадлан отмечает: «Некоторые из них утверждают, что у них существует двенадцать господ: господь зимы, господь лета, господь дождя, ... а господь, пребывающий на небесах, является высшим среди них... Мы наблюдали, как одна из групп поклоняется змеям, другая – рыбам, еще одна – журавлям... Они говорят: “Эти журавли – наш господь”» (Гарустович, 2014: 141). Культ змеи ослабевал среди тюркоязычных народов вследствие последующей исламизации.

Передают со слов Абу-с-Саиба, что однажды он зашел домой к Абу Са’иду аль-Худри (да будет доволен им Аллах) и застал его за молитвой. Он сказал: «Просите Аллаха, чтобы Он простил вашего друга! Воистину, в Медине живут джинны, которые приняли Ислам, и если вы увидите кого-нибудь из них (в облике змеи), то в течение трех дней просите его покинуть ваш дом, а если после этого (змея) покажется вновь, то убивайте ее, ибо это – шайтан!» (Хадис от Муслим). «Жылан өлтіру – сауапты іс» («Убийство змеи – благое дело») (Кулкенев, 2021: 333). Данная поговорка отражает вероятное усиление негативной семантики змеи под влиянием исламской нормативной традиции, где ее уничтожение могло получать религиозно оправданный смысл.

Однако семантика этой фразы требует уточнения: неясно, идет ли речь исключительно о змеях как биологическом виде или же под «жылан» подразумевается метафорическое обозначение коварного человека, предателя, достойного наказания. Возможно, поговорка относится только к змеям, представляющим непосредственную опасность для людей. Важно учитывать, что подобные фольклорные выражения не обязательно отражают универсальную истину, а скорее передают определенный культурно-религиозный контекст.

Также Ч. Валиханов писал, что «пери» могут быть как мусульманами, так и кяфирами, и способны принимать облик орлов и коршунов (Валиханов, 2005: 35). Скорее всего, среди всех народов Улуса, а возможно, и в трех казахских жузах существовали небольшие различия относительно культа животных.

Исламский источник, предписывающий не убивать змей, обитающих в доме, зафиксирован здесь первым. Ислам оказал влияние на тюркоязычные народы, такие как казахи, хотя среди народов Улуса Джучи, исповедовавших тенгрианство, до исламизации существовал культ уважения змеи. Ислам также мог повлиять на распространение

змееборческого мотива среди народов Улуса Джучи. Однако, смешивая шаманизм с исламом, они в определенной степени сохранили частично культ уважения змеи.

Исследователь Брэм также приводит слова Рычкова о белой змее, которая сильно почитается у казахов. Рычков пишет, что не имея защиты и оружия, мы бросились в бега и попрятались в кустах от белой змеи (Брэм, 2024: 129). Ученые описывали змей-альбиносов, которые весьма редко встречаются в природе. Казахи могли сильно почитать животных-альбиносов, считая их священными из-за белого цвета.

В старом каракалпакском эпосе «Шарьяр» происходит необычное событие: красавица Анжим сталкивается с двухцветными исполинами – белой и синей змеями, вовлеченными в смертельную схватку. Девушка отважно поддерживает белую рептилию, что приводит к ее триумфу над соперницей. За проявленную храбрость и мудрое вмешательство Анжим получает заветное приглашение посетить таинственные покои подземного царского обиталища (Лунина, 1960: 196–197). У калмыков также в мифологии есть белые рогатые змеи, являющиеся дарами предков: «С помощью змеиных рогов хорошо излечиваются разные опухоли женской груди, включая опухоль коровьего вымени, потертости от седла на тело коня» (Басангова, 2019: 136).

Левшин также писал, что в казахских землях встречаются змеи разных видов:

«Есть белые змеи, которые, по словам Рычкова, обитают около Тургая и достигают длины в сажень. Есть и темно-красные змеи, называемые киргизами стртылы, потому что, как считается, они необычайно быстро бросаются на добычу. Паллас, Лепехин, а также Пандер и Эверсман описали множество видов змей, встречающихся в казахских степях: *S. caspius*, *Anguis millaris*, *Vipera berus*, *V. halys*, *Boa tatarica*. Последний вид широко известен под именем боа, но господин Эверсман впервые обнаружил его в Киргиз-Казачьих степях и привез с собой в Европу. К многим другим, здесь не упомянутым видам, суеверное воображение необразованного народа добавляет мифических двухглавых змей» (Левшин, 1832: 143). То есть большинство змей казахских степей не ядовиты, но в степи действительно встречаются две опасные группы – гадюки и щитомордники.

Несмотря на критику Левшина, двухголовые змеи существовали в многих мифах, также и в природе вылупляются подверженные мутации двухголовые змеи. Змея *dolichophis caspius* имеет красно-темный оттенок и подходит под описание Левшина.

Карутц писал, что у казахов годы Змеи и Собаки считаются благоприятными, а годы Овцы, Свины, Зайца и Крысы – неблагоприятными (Карутц, 2023: 144). Согласно преданию предков, у казахов сохранилась память о животных годах, в которые происходили предыдущие джуты. В результате этого сформировалось мировоззрение о хороших и плохих годах, и год Змеи считался благоприятным.

У калмыков год Зайца ассоциируется с теплой зимой, год Коровы считается плохим, год Дракона отмечается обильной водой и дождями, год Змеи калмыки считают засушливым, а год Обезьяны ассоциируется с холодом, обильным снегом и бескормицей (Бакаева, Жуковская, 2010: 289). Аларские буряты считали, что в год Змеи будет засуха, а тувинцы думали, что год Зайца – хороший, тогда как годы Змеи, Коровы, Дракона, Обезьяны и Петуха приведут к джуту (Дробышев, 2018: 67).

Согласно поверьям ойратов, обитающих в Западной Монголии, встреча со змеей во время путешествия считается предвестником удачи, но не обошлось без специфических толкований. Особое внимание уделялось направлению, в котором змея перемещалась: движение животного налево трактовалось как очень благоприятный знак. В случае же, если змея пересекала дорогу слева направо, это предвещало потери и утраты, и тогда, согласно традиции, змею полагалось уничтожить (Эрденболд, 2012: 62).

Калмыки держат змей за одно из неблагоприятных созданий природы. Встреча с ними на пути расценивается как предвестник несчастья, и принято немедленно убивать змею, если она перегонит дорогу (Душан, 1976: 60–61).

Известно, что народности Улуса Джучи использовали змею в медицинских целях. Р. Карутц поясняет, что при переломах костей казахи принимали внутрь порошок из

истолченных птичьих костей. Змей казахи варили и ели или прикладывали их к ранам. (Карутц, 2023: 141). Карутц скорее всего описал два вида змей: песчаный удавчик (*Eryx miliaris*) из семейства удавов (*Boidae*) и поперечнополосатый полоз (*Coluber karelinii*) из семейства ужеобразных (*Colubridae*), обитающих в Мангышлаке.

Сейфи Челеби также упоминал калмыков, отмечая, что они едят мясо практически всех животных, обитающих на свете, включая змей. Однако мясо змей употребляется не всеми, а лишь отдельными группами среди калмыков. Что касается похоронных обычаев, то они оставляют на могилах умерших все вещи, которыми те владели при жизни. Никто не осмеливается забрать эти предметы, поскольку, согласно распространенному заблуждению, на того, кто возьмет хоть что-то с могилы, перейдут грехи покойного. Поэтому вещи остаются нетронутыми (Санчилов, 1987: 15). Сообщение турецкого путешественника Сейфи Челеби о том, что «некоторые калмыки едят змей», вызывает сомнения и требует тщательного рассмотрения с точки зрения этнографической достоверности. Вот основные аспекты этой проблемы: Челеби, описывая калмыков (ойратов), мог опираться на косвенные слухи, а не на личные наблюдения. В его трудах встречаются и другие спорные утверждения о кочевых народах, которые иногда носили стереотипный или мифологизированный характер. Упоминание о поедании змей могло быть связано с европейско-османскими представлениями о «диких» кочевниках, практикующих экзотические ритуалы. В классической калмыцкой кухне нет блюд из змей. Змеи не входили в традиционный рацион по нескольким причинам: Буддийские запреты на убийство живых существ (особенно с XVII в.). Культурное табу: змеи часто ассоциировались со злыми духами. Практическая сложность: в степях Калмыкии ядовитые змеи (гадюки) были редкостью, а их мясо – непитательным. В экстремальных условиях (например, во время джута – массового падежа скота) калмыки и казахи могли употреблять в пищу нетрадиционные источники белка, включая змей. Однако это не стало системной практикой. Некоторые группы ойратов, контактировавшие с народами Китая, могли перенять отдельные обычаи в качестве медицины, но доказательств массового употребления змей нет. Все тюрко-монгольские народы употребляли змей в пищу исключительно в случаях крайней необходимости.

Мясо змеи содержит мало жира, калорий и является богатым источником белка, помогающим укрепить иммунную систему (Mukherjee и др., 2017: 3) Мясо гремучей змеи высушивают, измельчают и посыпают открытые раны и язвы на теле, чтобы заживить их, мазь из гремучей змеи наносят на больное место. Чакраворти писал, что приготовленное мясо кобры (*Naja* sp.) используется для лечения простуды, гриппа и различных эпидемий. Измельченное сухое мясо гремучей змеи применяют в качестве порошка для посыпания ран и язвенных повреждений, обеспечивая их заживление. Мазь на основе этого ингредиента используется как средство от болевых ощущений. Мясные препараты из *Naja* sp., прошедшие специальную обработку, служат для терапии респираторных заболеваний и эпидемий в традиционной медицине. Сырое мясо змеи с добавлением небольшого количества соли дают больному скоту (например, страдающему от ящура) среди племен Аруначал-Прадеша – практика, направленная на восстановление здоровья животных. Исследования показывают, что данное средство способствует улучшению зрения и облегчает процессы мочевыведения (Chakravorty и др., 2011: 9). Змеиная шкура у калмыков применялась для лечения опухолей (хавдр) на коже (Басангова, 2018: 78). На сегодняшний день отсутствуют убедительные научные исследования, подтверждающие особые лечебные свойства змеиного мяса для человека. Имеющиеся данные позволяют рассматривать его прежде всего как источник белка и других питательных веществ, однако представления о его специфической медицинской пользе в значительной степени относятся к сфере народных верований и требуют дальнейшей научной проверки.

Причинно-следственная связь, объясняющая, почему народности Улуса Джучи использовали змеиное мясо в медицинских целях:

Причина	Следствие
Шаманские верования о целебных свойствах змеи	Змеи использовались в обрядах для исцеления болезней и защиты от злых духов
Змея как символ обновления (смена кожи)	Вера в ее способность лечить болезни кожи, раны и омолаживать организм
Мифы и легенды о магической силе змей	Использование сушеных змей и их частей в народной медицине для повышения выносливости и защиты от болезней
Контакты с соседними цивилизациями (Китай, Иран, Индия), где змеиное мясо использовали в медицине	Влияние на медицинские практики Улуса Джучи, адаптация восточных рецептов

Таким образом, **почитание змей → наблюдение за ее свойствами → шаманские обряды и влияние соседних народов → практическое использование в медицине** – такова причинно-следственная связь, объясняющая, почему змеи играли важную роль в лечебных практиках Улуса Джучи.

Также А. Янушкевич, наблюдавший за жизнью казахов, писал в своей книге, что в казахской степи обитают как крупные, так и мелкие змеи, причем последние считаются более опасными. Некоторые из них достигают толщины человеческой руки. Змеи нередко кусают как людей, так и скот. Польский путешественник спросил у местных жителей: «Какие средства используются против опасных последствий укусов ядовитых змей?». На что один из киргизов ответил: «Лучшее средство – незамедлительно пригласить муллу, чтобы он прочитал над укушенным "змеиное слово", затем рану необходимо смазать конским потом, а позже этот пот следует выпить». Далее Янушкевич описывает, как казахи лечили укушенную змеей лошадь. Животное клали перед стадом овец, затем рану натирали высушенной змеей. Через три дня опухоль спадала, и лошадь полностью выздоравливала. Однако обязательным условием было использование змеи, убитой поздней весной, причем не любым предметом, а именно камчой. Причем предпочтение отдавалось первой змее, встреченной киргизом в этот сезон. Кроме того, казахи верили, что конский пот обладает целебными свойствами, способными нейтрализовать змеиный яд. Камча, пропитанная конским потом, по их представлениям, могла мгновенно убить змею. Янушкевич предположил, что в составе конского пота действительно может содержаться вещество с антипатическими (противодействующими яду) свойствами (Янушкевич, 2017: 54). Под «змеиным словом», возможно, подразумевается отрывок из Корана, использовавшийся в качестве защитного заклинания.

Кыргызская народная медицина приписывала чесноку (сарымсак) многочисленные целебные свойства, в том числе способность уничтожать паразитов, что отражено в поговорке: «*Чийки жеген сарымсак ашказандагы куртту өлтүрөт*» («Сырой чеснок убивает червей в желудке»). Особое место занимали представления о его противоядных качествах: считалось, что чеснок отпугивает змей (места их появления рекомендовалось натирать чесноком – «*Жылан чакса сарымсак сүртүү керек*»), а регулярное его употребление повышает сопротивляемость змеиному яду («*Сарымсакты көп жеген адамга жылан заары анча өтпөйт*» – «Тому, кто ест много чеснока, змеиный яд не так страшен»). Эти представления основывались на вере в то, что «острота» чеснока превосходит силу змеиного яда («*Сарымсактын ачуусу жыландын заарынан күчтүү болот*» – «Острота чеснока сильнее змеиного яда»), что демонстрирует синтез практических наблюдений (антипаразитарный эффект) и символического осмысления (связь «остроты» с защитой от яда) в традиционной кыргызской медицине (Дмитриева, 2018: 23). Активные компоненты чеснока – аллицин и аллиин – обладают антимикробным действием, но не нейтрализуют токсичные белки змеиного яда. Ни наружное применение, ни прием внутрь не эффективны против нейротоксинов или гемотоксинов. Самолечение чесноком может быть опасным, так как отнимает время, необходимое для введения медицинского антидота. Шаманы могли

сознательно создавать и распространять сомнительные, а подчас и явно нелепые лечебные практики, опираясь на ограниченную медицинскую осведомленность кочевых сообществ. В ситуациях, когда укус неядовитой змеи не приводил к серьезным последствиям, применение таких средств, как чеснок или, например, казахский вариант лечения – удар убитой камчой змеи, – могло восприниматься как эффективное. Это способствовало формированию устойчивых мифологических представлений и укрепляло авторитет шамана в глазах общины. Однако в действительности наблюдавшееся улучшение состояния чаще всего объяснялось естественным течением выздоровления и психологическим эффектом обряда, а не терапевтическими свойствами предлагаемых средств, либо змея могла быть неядовитой.

Змеиный яд – это не «духи» и не абстрактная «ядовитая сила», как думали раньше, а сложная смесь ферментативных и неферментативных соединений, белков, углеводов и металлов; в составе яда выделяются десятки ферментов, связанных с кровоизлиянием, свертыванием крови и шоком (Morgan, 2008: 77–78). В токсикологическом плане оценка опасности змеи не сводится только к «силе яда». Нужно учитывать количество введенного яда, путь введения и даже возможность «сухого укуса», когда яд вообще не впрыскивается. Для научной оценки токсичности упоминает показатель LD50 (Morgan, 2008: 79–80).

У казахов также существовал магический, но неэффективный с точки зрения науки метод лечения укусов змей. Один из таких способов заключался в следующем: змею, укусившую человека, ловили и привязывали веревкой к колу на целый день. Ночью рядом с ней укладывали скот. Согласно поверью, змея не может выносить звука скрежета зубов животных и, услышав его, якобы замирает. Если змея замирает, считается, что ее яд теряет силу и в теле укушенного. Этот метод напоминает архаическую концепцию лечения подобного подобным. Иногда укушенным предлагали съесть сырой мозг орла, произнося при этом: «*ем бол, ем бол!*» (пусть станет исцелением). Кроме того, человеку, пострадавшему от укуса, запрещалось в течение года пересекать реку. В случае укуса бешеным животным рекомендовалось пройти между ног женщины, что якобы нейтрализует болезнь. В народной среде существовали также специалисты по лечению укусов змей, каракуртов и других ядовитых существ, которых называли *арбаушы* (заклинатели). Арбаушы ловил змею, укусившую человека, и начинал ее «заклинать». Если змея погибала в результате обряда, это воспринималось как доказательство того, что больной выздоровеет (Калшабаева, 2017: 200). Ритуальные запреты (например, не переходить реку или проходить между женскими ногами) основаны на символических и магических представлениях, не имеющих связи с реальной физиологией или патогенезом укусов.

Представление об отрицательном воздействии на змею конской субстанции (в данном случае пота) не выражено открыто ни в одном из других вариантов былины. Однако это убеждение широко распространено среди тюркоязычных народов, традиционно занимавшихся коневодством и на протяжении веков соседствовавших с русским населением в Сибири и восточной Европе (Липец, 1992: 104).

А. Янушкевич отмечал наличие у казахов суеверных представлений, связанных со змеями. В одной из записанных им историй рассказывается о молодом человеке, которому во сне привиделось, что мать подает ему кумыс, и он его пьет. Проснувшись, он ощутил странные движения в области желудка и начал жаловаться на то, что в его внутренних органах будто бы находится змея. Для избавления от этого состояния ему дали коровье масло и чай. Как уверял отец юноши, на следующий день нежелательный «гость» покинул организм. В другом случае, произошедшем в соседнем ауле, подобная ситуация завершилась трагически. Девушка, предположительно проглотившая змею, подверглась аналогичному лечению, однако в течение двух дней рептилия не покидала ее тело. Когда юрта опустела, и в ней остался лишь малолетний ребенок, змея выползла наружу. Однако ребенок, увидев ее, закричал, испугав змею, которая стремительно скрылась обратно внутрь девушки, укусив ее, что привело к ее гибели. Кроме того, Янушкевич описывает профилактические меры, которые казахи предпринимали для защиты своих жилищ от змей и ужей. В частности, вокруг юрты натягивали аркан, сплетенный из шерсти и конского волоса. Считалось, что новый, еще не

изношенный аркан эффективнее, поскольку его волокна сохраняют остроту. Предполагалось, что змеи, опасаясь этих волокон, не пересекают созданный барьер, тем самым обеспечивая безопасность обитателей юрты (Янушкевич, 2017: 55). Слова путешественника подвергаются к сомнению, так как, если змея каким-то образом попадет в желудок человека, она, скорее всего, не сможет там выжить. Агрессивная кислая среда желудочного сока (рН около 1,5–3) быстро начнет разъедать ткани змеи. Кроме того, отсутствие кислорода и активное сокращение стенок желудка (перистальтика) приведут к ее гибели. Однако на практике такая ситуация крайне маловероятна, так как змея обычно не будет заползать в рот человека, а сам человек вряд ли проглотит живую змею из-за рвотного рефлекса и других физиологических ограничений.

В шариатском мировоззрении мясо змеи не считается дозволенным. «А употребление мяса земноводных животных, которые живут как на суше, так и в воде, подобно лягушке, раку и змее, запрещено» (An-Nawawi).

Абу Хурайра рассказывал, что некий мужчина подошел к пророку (мир ему и благословение Аллаха) и сказал: «О Посланник Аллаха! Выходя в море, мы берем с собой немного воды. Если мы станем совершать ею омовение, то будем испытывать сильную жажду. Можно ли совершать омовение морской водой?» Пророк (мир ему и благословение Аллаха) ответил: «Морская вода пригодна для очищения и мертвечина ее дозволена» (Абу Дауд). С теологической точки зрения морские змеи (hydrophiinae) считаются дозволенными, но вопрос о дозволенности водяного ужа (*Natrix tessellata*) остается спорным.

Казанские татары, если человека трясла лихорадка, клали в его пазуху змеиную кожу, которая, по их верованию, прогоняла хворь (Насыров, 1880: 5–26).

Сибирские татары змеиный выползок использовали при панариции (елан карак) и нагноении мышц: шкурку смазывали свежей сметаной или распаривали в горячей воде и прикладывали к опухоли (Валеев, 1993: 81). По поверьям татар, лечебными свойствами владеет и пепел сожженного змея (Замеледдинов, 1986: 44–45).

У казахов был ритуал жылан қайыс (змеиная сыромять). Ритуал включал особый чин: привод четырехлетнего ребенка к кузнецу. Кузнец разжигал пламя в своей печи и после формовки железа облачался в чешуйчатый наряд, воплощая образ змеиного владыки – Бапы хана. Мальчик проходил испытание: дважды преодолевал путь между ног кузнеца-жреца. После первого прохождения ему надевали защитную броню; во второй раз вручали оружие, символизирующее взросление и защиту. Завершающим актом ритуального действия было прикосновение ладоней к огню и последующее проведение ими по лицу ребенка над пламенем. В редких случаях завершение обряда сопровождалось дарением нового имени. Кузнец, надев одеяние хтонического божества подземного мира с змеевидными чертами, проводил мальчика через лиминальный переход – символическое рождение в новое состояние и статус (Кенжеахметұлы, 2010: 384).

В казахской сказке «Бапы хан» змея выступает в роли положительного героя, дарующего батыру доспехи из своей кожи (Наурызбаева, 2013: 16–20). Казахи воспринимали змеиную кожу как сакральный материал, обладающий высокой степенью защиты благодаря своей чешуе. Чешуя защищает тело, уменьшает потерю влаги и помогает при передвижении. Периодически змеи линяют, полностью сбрасывая старый наружный слой кожи. Поскольку в рассматриваемый период не существовало развитой научной среды и профессионального биологического знания, восприятие змеи определялось не естественнонаучными наблюдениями, а мифологическими, религиозными и повседневно-практическими представлениями. Это создавало благоприятную почву для распространения суеверий, в рамках которых змея осмыслялась как существо одновременно опасное, таинственное и наделенное особыми свойствами.

Поговорки про змей. Как отмечается в научной литературе, змеи действительно обладают развитым обонянием, что связано с функционированием их яacobсонова органа (органа обоняния) и высокой чувствительностью к химическим раздражителям (Коггер, Цвайфель, 1992: 180).

Интересно, что это биологическое свойство нашло отражение в казахской фольклорной традиции. Поговорка «Жылан жалбыздан қашар» («Змея бежит от мяты») указывает на наблюдательность народа в отношении поведения пресмыкающихся. Действительно, многие виды змей демонстрируют выраженную реакцию избегания на резкие запахи, в том числе на эфирные масла мяты.

Казахский фольклор содержит ряд образных выражений о змеях, отражающих народные наблюдения за их физическими особенностями. Поговорка «Жылан терісін тастаса да жылан» («Змея остается змеей, даже если сбросит кожу») подчеркивает идею неизменности природы. Другое выражение – «Ұлы жыланның терісі жұмсақ» («У ядовитой змеи мягкая кожа») (Кулкенев, 2021: 333) – представляет особый интерес для сравнительного анализа с научными данными. С биологической точки зрения эти наблюдения лишь частично соответствуют действительности. Например, неядовитая змея *Calabaria reinhardtii* действительно обладает утолщенной кожей, тогда как представители семейства *Typhlopidae* (слепозмейки) имеют мягкие покровы. Однако прямая корреляция между ядовитостью и мягкостью кожи в научной литературе не подтверждается.

Особого внимания заслуживает поговорка о физиологии питания: «Жылан аузымен жесе де құйрығы семіреді» («Хоть змея и ест ртом, но толстеет хвост»). Это утверждение не вполне точно, поскольку у змей жировые отложения накапливаются преимущественно в средней части тела, а не в хвостовом отделе.

Ногайская пословица «Язда йыланнан қорққан, қыста арқаннан қорқар» («Кто летом испугался змеи, тот зимой боится аркана») (Малахова, Малахов, 2014: 110) выражает глубокое наблюдение за человеческой психикой. Она показывает, как однажды пережитый страх может оставить в сознании такой след, что человек продолжает бояться даже безобидных вещей, напоминающих ему о прошлом. Змея здесь символизирует реальную опасность, тогда как аркан – обычная веревка, внешне похожая на змею, – уже не представляет угрозы. Пословица подчеркивает, что пережитое однажды может исказить восприятие и вызывать тревогу даже в безопасных условиях.

Не менее показательным выражением «Жыланның іні түзу» («У змеи нора прямая») (Кулкенев, 2021: 334), которое также расходится с научными наблюдениями. Змеи редко роют собственные норы, предпочитая использовать естественные укрытия или готовые ходы других животных, которые редко бывают идеально прямыми. Проведенный анализ позволяет сделать несколько важных выводов. Казахские зооморфные поговорки в первую очередь выполняют антропоморфную функцию, аллегорически описывая человеческие качества и социальные отношения. Их прямое соответствие биологическим фактам носит вторичный характер, что требует дифференцированного подхода к интерпретации подобных фольклорных выражений.

Узбекская поговорка: «Үахши со‘зга илон инидан чиқаді, уомон со‘зга пичоқ қинидан». На доброе слово змея из норы вылезет, на злое слово нож из ножен выйдет. Объяснение: эта поговорка подчеркивает силу слов. Добрые и мягкие слова могут успокоить даже опасное существо (как змея), а грубые и агрессивные слова провоцируют конфликты (как обнаженный нож). Казахская поговорка: «Жылы жылы сөйлесен, жылан інінен шығады; қатты сөйлесен, мұсылман дінінен шығады». Перевод: если говорить тепло – змея из норы выйдет; если говорить резко – мусульманин веру потеряет. Здесь акцент на том, что мягкость в речи может смягчить даже самое упрямое (змея), а жесткие слова способны оттолкнуть даже верующего человека от религии. Поговорка учит важности терпения и такта в общении. Обе поговорки учат, что слова имеют огромную силу: доброта смягчает, а грубость разрушает. Узбекский вариант делает упор на бытовой мудрости (конфликты), а казахский добавляет религиозно-нравственный аспект (потеря веры).

Татарская поговорка «Еланнан баш күрмәссен, мулладан даим күрмәссен» («У змеи не увидишь головы, у муллы не увидишь угощения») представляет собой ироничное народное изречение, построенное на параллелизме. Эта поговорка одновременно предостерегает от двух вещей: во-первых, она указывает на скрытую опасность, которую представляет змея, прячущая свою голову (символ коварства и неочевидной угрозы), во-вторых, с долей сарказма

отмечает, что от муллы (духовного лица) редко дождешься угощения, что может восприниматься как намек на скупость или лицемерие некоторых представителей духовенства. Поговорка отражает характерную для татарского фольклора мудрость, сочетающую бытовую наблюдательность с тонкой социальной критикой, где через простые образы передаются глубокие жизненные наблюдения о человеческой природе и общественных отношениях.

Монгольская поговорка «Хорт биш могойноос айх хэрэггүй, хаздаггүй нохойноос айх хэрэггүй» («Не бойся змеи без яда, не бойся собаки без зубов») иллюстрирует кочевую парадигму рационального восприятия опасности.

У казахов есть выражение «жылан сиякты сүйрендеу», что означает «быть говорливым, как змея». В калмыцком языке словосочетание «Зуурм алсн моһала эдл» (дословно: «как недобитая змея») является устойчивой идиоматической выражением.

Примечательно, что в казахском языке для обозначения скопления змей используется устойчивое выражение «ордалы жылан» (буквально – «змея с ордой» или «змея в орде», т.е. скопище змей). Само употребление слова «орда», имеющего глубокие историко-культурные коннотации, заслуживает отдельного внимания. В тюрко-монгольской традиции термин «орда» означал не только политическую или военную ставку правителя, но и символизировал порядок, власть и централизованную структуру. Применение этого термина к змее предполагает наделение ее образом черт организованной силы, угрозы и, возможно, сакральности. Таким образом, выражение «ордалы жылан» может отражать не просто биологическое наблюдение, но и устойчивый культурный архетип, в котором змея предстает как нечто большее, чем одиночное животное – как существо, способное действовать в составе организованного и потенциально опасного сообщества. Это сближает змею с представлениями о чуждой или потусторонней силе, достойной одновременно страха и уважения.

В отличие от змееборческой традиции европейской культуры, у казахов змея занимает либо положительное, либо нейтрально-положительное, либо отрицательное место. Возможно, доисламский культ змеи был обусловлен тем, что для казахов она представляла меньшую опасность по сравнению с каракуртом, волком и мышами, которые уничтожали запасы кочевников.

Также есть и негативные образы змеи у монгольских народностей как главного противника или опасного животного. Согласно легендам бурят, лошадь является страшным врагом змеи, так как из ее ноздрей вырывается огненное дыхание. Также буряты окружали место стоянки веревкой из конских волос, чтобы отпугнуть змей (Галданова, 1987: 140).

Примечательно, что в монгольском фольклоре мотив чудодейственной силы змеи, ее кожи, мяса или рогов, а также получение дара костоправа от змеи, имеет точные параллели в фольклоре тюркских народов (Бурнаков, 2020: 99).

Браслеты, оформленные в виде змеи с двумя головами, обращенными друг к другу, бытовали у казахов, узбеков низовьев Амударьи, киргизов. Аналогичные верования и обряды бытовали у узбеков, казахов, туркмен, таджиков, башкир (Есбергенова, 2021: 151).

Змей-дракон встречается в искусстве Золотой Орды. Одним из примеров его изображения являются поясные накладки XIII – начала XIV в. (История татар, 2009: 192–193). Данная атрибутика одежды была заимствована у ханьцев. Монголы, открыв путь мировому глобализму, способствовали распространению образа дракона в постордынских государствах.

Серебряные монеты в виде змеи или дракона были у Булгарского монетного двора при хане Менгу Темуре, также кратковременно при Тохты в 1290 г. (Петров, Бугарчев, 2016: 157).

В литературном памятнике XVI в. «Казанская история» приводится легенда о происхождении Казани: город был построен на месте, где обитало множество змей. В самом произведении прослеживается так называемая «змеиная тема», согласно которой змей олицетворяет татарскую государственность. Автор связывает казанских правителей, включая Улу-Мухаммеда, с образами змей. Это предание легло в основу оперы Г. Державина «Грозный, или Покорение Казани» (1814), где представлен образ Казани во времена правления

Ивана Грозного (Завьялова, 2018: 281–282).

В традициях крымских татар существует древнее предание о выборе места для ханской резиденции. Согласно этой истории, однажды Сахиб, сын великого Менгли Герая, охотившийся в долине, стал невольным свидетелем удивительного события: змеи вели яростный бой на берегу реки. Одна из них, потерпев поражение и будучи израненной, едва живая, поползла к воде. Однако хитросплетение судьбы: победительница, вступив в бой с новой противницей, дала раненой змее возможность окунуться в реку. Чудо свершилось – змея, окунувшаяся в воду, чудесным образом исцелилась и покинула место битвы целой и невредимой. Именно на берегу этой речки, обладающей целебными свойствами, было решено построить новый ханский дворец, символизируя силу и благополучие (Гайваронский, 2007: 192).

В русских летописях и средневековой книжной традиции образ змея иногда использовался как аллегория для обозначения угрозы со стороны кочевых народов, включая крымских и казанских татар. Этот символический язык отражал восприятие опасности – как змей ассоциируется с коварством и внезапной атакой, так и набеги татарских войск описывались как «змеиная» угроза, приползающая с юга (Крым) или востока (Казань). В религиозно-аллегорическом контексте православной традиции змей часто олицетворял силы зла – например, в «Казанской истории» (XVI в.) враги сравнивались с «аспидами», а покорение Казани Иваном Грозным подавалось как победа над «змейным прельщением». После завоевания Казанского (1552) и Крымского ханств (1783) образ «укрощенного змея» использовался в политической пропаганде для демонстрации триумфа Руси/России в геральдике Москвы. Важно отметить, что такие сравнения были риторическим клише, а не буквальным описанием татар. При этом в татарском фольклоре змей (еллан/аждаһа) часто символизирует мудрость или защиту, что подчеркивает разницу культурных кодов. В татарской традиции под влиянием ислама образ змея (*елан*, *аждаһа*) стал амбивалентным. Он мог иметь как нейтрально-положительное значение, связанное с мудростью и силой, так и нейтрально-отрицательное, связанное с опасностью и испытанием.

Сокращение численности змей при строительстве Турксиба. В период строительства Туркестано-Сибирской железной дороги (Турксиба) было уничтожено значительное количество змей, что во многом объясняется недостаточной информированностью и предвзятым отношением со стороны строителей. Примечательно, что в казахских степях не зафиксировано случаев смерти от укусов змей, что само по себе является важным индикатором восприятия этих животных в советскую эпоху.

Вот как описана обстановка в сборнике «Турксиб»: маршрут железной дороги протяженностью около 1500 километров пролегал через труднодоступные и малопригодные для жизни участки пустынной зоны, лишенные инфраструктуры и дорог. Территория отличалась высоким уровнем биологической опасности – степь была населена множеством потенциально опасных представителей фауны: ядовитыми змеями, скорпионами, тарантулами, фалангами и каракуртами. Строительство рассматривалось как борьба на «передовой» – требовались значительные усилия, самоотверженность и готовность к риску, порой сопряженному с угрозой для жизни (Турксиб, 1930: 12).

Особенно сложной с точки зрения природных условий оказалась долина Желанда (в оригинале – «Жыланды», что в переводе с казахского означает «змеиная долина»). Прибывшие сюда рабочие, прежде чем приступить к строительству жилищ и объектов, были вынуждены в первую очередь заняться истреблением местной фауны. В архивных и визуальных источниках зафиксированы случаи организованных акций по массовому уничтожению змей, воспринимаемых как непосредственная угроза. Фотографические материалы демонстрируют сцены коллективных вылазок, в ходе которых рабочие целенаправленно устраняли змей, воспринимая их как «злейшего врага» (Турксиб, 1930: 188). При этом имеются и данные о пострадавших во время строительства. Согласно воспоминаниям очевидца, всего было зарегистрировано около 60 укусов, два из которых были нанесены каракуртами. Один случай завершился летальным исходом – погибла молодая

женщина в районе Лепсы в результате укуса каракурта (Турксиб, 1930: 188). Однако, несмотря на крайне ограниченное число укусов и редкость смертельных случаев, так как преобладали неядовитые полозы, общее количество уничтоженных змей исчислялось тысячами. Это указывает на преобладание иррационального страха и формирование агрессивного отношения к змеям, не соответствующего их фактической опасности. Морган отмечает, что из примерно 3000 видов змей ни один не рассматривает человека как обычную добычу; страх перед змеями, по ее мысли, сильно преувеличен по сравнению с реальной биологической опасностью (Morgan, 2008: 3). Из-за своей необычной формы тела и своеобразного способа передвижения змея издавна воспринималась как таинственное и мистическое существо, что нередко становилось причиной появления различных небылиц, суеверий и фантастических представлений, основанных скорее на страхе, чем на реальных знаниях о природе этого животного.

Выводы. Проведенное исследование показало, что образ змеи занимал заметное место в системе символических представлений тюрко-монгольских народов. В мифологии, фольклоре и народных верованиях змея обладала амбивалентной семантикой и могла восприниматься как опасное, запретное или сакральное существо, связанное с потусторонними силами и природными стихиями. Формирование подобных представлений происходило в условиях архаического мировоззрения кочевых обществ, в котором важную роль играли шаманистические и тотемистические элементы. В рамках этих верований животным нередко приписывались особые сверхъестественные свойства, что способствовало появлению многочисленных мифологических интерпретаций и суеверных представлений.

В ряде случаев значение змеи в народной традиции заметно преувеличивалось, что свидетельствует о влиянии архаических религиозных представлений и наблюдений за природой на формирование символических образов. В последующие исторические периоды данные представления подвергались трансформации под влиянием мировых религий, прежде всего ислама и буддизма, однако зооморфные образы змеи продолжали сохраняться в устной традиции и культурной памяти. Таким образом, символика змеи отражает как устойчивость древних мифологических представлений, так и процессы культурной и религиозной трансформации в истории тюрко-монгольских народов.

Образ змеи у тюрко-монгольских народов имел не только амбивалентный, но в ряде случаев и тривалентный характер. В традиционных представлениях змея могла восприниматься как нейтральное существо природного мира, как сакральный и почитаемый образ, а также как опасное, запретное и враждебное существо. Такая многослойность восприятия свидетельствует о сложности мифологического мышления кочевых народов, в рамках которого один и тот же зооморфный образ мог наделяться различными, иногда противоположными значениями в зависимости от контекста.

Sources

Abu Dawud; al-Tirmidhi; al-Nasa'i; Ibn Majah, n.d. — Abu Dawud Sulayman ibn al-Ash'ath. Sunan Abi Dawud. Vol. 1. P. 83; al-Tirmidhi Muhammad ibn 'Isa. Sunan al-Tirmidhi. Vol. 1. P. 69; al-Nasa'i Ahmad ibn Shu'ayb. Sunan al-Nasa'i. Vol. 1. P. 176; Ibn Majah Muhammad ibn Yazid al-Qazwini. Sunan Ibn Majah. Vol. 1. P. 386.

An-Nawawi, n.d. — An-Nawawi Yahya ibn Sharaf. Minhaj al-talibin wa 'umdat al-muftin fi al-fiqh [The Method of the Seekers and the Support of the Muftis in Islamic Jurisprudence]. P. 322.

Источники

Абу Дауд; ат-Тирмизи; ан-Насаи; Ибн Маджа — Абу Дауд Сулейман ибн аль-Аш'ас. Суан Аби Дауд. Т. 1. С. 83; ат-Тирмизи Мухаммад ибн 'Иса. Суан ат-Тирмизи. Т. 1. С. 69; ан-Насаи Ахмад ибн Шу'айб. Суан ан-Насаи. Т. 1. С. 176; Ибн Маджа Мухаммад ибн Язид. Суан Ибн Маджа. Т. 1. С. 386.

An-Nawawi, n.d. — An-Nawawi Yahya ibn Sharaf. *Minhaj al-talibin wa 'umdat al-muftin fi al-fiqh* [The Method of the Seekers and the Support of the Muftis in Islamic Jurisprudence]. P. 322.

References

- Akerov, 2012 — *Akerov T. A.* Karkyran Velikiy Kyrgyzskiy Kaganat (Karkyran, the Great Kyrgyz Khaganate). URL: <http://www.akipress.org/kghistory/news>. 2012. Vol. 13487. (In Russ.).
- Akhinzhanov, 1995 — *Akhinzhanov S.M.* Kypchaki v istorii srednevekovogo Kazakhstana (Kipchaks in the History of Medieval Kazakhstan). Almaty: Gylym, 1995. 296 p. (In Russ.).
- Bakaeva, 2010 — *Bakaeva E.P., Zhukovskaya N.L.* Kalmyki. Seriya narody i kultury (The Kalmyks. Peoples and Cultures Series). Moscow: Nauka, 2010. 267 p. (In Russ.).
- Balanovskaya et al., 2017 — *Balanovskaya E. V.* et al. Geneticheskie portrety semi klanov severo-zapadnykh bashkir... (Genetic Portraits of Seven Clans of North-Western Bashkirs...) // *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 23. Antropologiya*. No. 3. 2017. Pp. 94–103. (In Russ.).
- Basangova, 2019 — *Basangova T.G.* Zhivotnye v kalmytskom folklоре (Animals in Kalmyk Folklore). Elista: KalmGU Publishing House, 2019. 192 p. (In Russ.).
- Brem, 2024 — *Brem A.* Puteshestvie v kazakhskie stepi (Journey to the Kazakh Steppes). Almaty: Amalbooks, 2024. 276 p. (In Russ.).
- Burnakov, 2020 — *Burnakov V.A.* Zmeinye syuzhety v khakasskom folklоре (Snake Motifs in Khakas Folklore) // *Tomsk Journal of Linguistics and Anthropology*. 2020. No. 1 (27). Pp. 90–100. (In Russ.).
- Valeev, 1993 — *Valeev F.T.* Sibirskie tatary. Kultura i byt (Siberian Tatars. Culture and Life). Kazan: Tatarskoe. knizhnoe izdatel'stvo, 1993. 208 p. (In Russ.).
- Valikhanov, 2006 — *Valikhanov Ch.* Etnograficheskoe nasledie kazakhov (Ethnographic Heritage of the Kazakhs). Pavlodar: EKO, 2006. 291 p. (In Russ.).
- Vankaeva, 2018 — *Vankaeva E.V.* Obraz zmei v predstavleniyakh mongolov... (The Image of the Snake in Mongol Perceptions...) // *Vestnik IKIAT*. 2018. No. 1 (36). Pp. 73–79. (In Russ.).
- Gaivoronskiy, 2007 — *Gaivoronskiy O.* Poveliteli dvukh materikov (Lords of Two Continents). Vol. I. Kyiv – Bakhchysarai, 2007. 368 p. (In Russ.).
- Galdanova, 1987 — *Galdanova G.R.* Dolamaistskie verovaniya buryat (Pre-Lamaist Beliefs of the Buryats). Novosibirsk: Nauka, 1987. 116 p. (In Russ.).
- Garustovich, 2014 — *Garustovich G.N.* Kro nauchil zmeya letat? (Who Taught the Serpent to Fly?) // *Zolotordynskaya tsivilizatsiya*. 2014. No. 7. Pp. 140–160. (In Russ.).
- Gimbatova, 2019 — *Gimbatova M.B.* Narodnaya meditsina i lechebnaya magiya... (Folk Medicine and Healing Magic...) // *Actual Issues of History. Khasavyurt*, 2019. Pp. 21–39. (In Russ.).
- Dampilova, Sundueva, 2020 — *Dampilova L. S., Sundueva E.V.* Funktsii zmei v obryadovom folklоре... (Functions of the Snake in Ritual Folklore...) // *Oriental Studies*. 2020. Vol. 13. No. 4. P. 1167–1176. (In Russ.).
- Dmitrieva, 2018 — *Dmitrieva E.V.* Narodnye primety kyrgyzskogo yazyka... (Folk Omens of the Kyrgyz Language...) // *Scientific Research in the Kyrgyz Republic*. 2018. No. 3. Pp. 21–26. (In Russ.).
- Dobrodomov, 1982 — *Dobrodomov I.G.* Rol etimologii v lokalizatsii... (The Role of Etymology in Localizing...) // *Problems of Historical Geography of Russia*. Moscow. 1982. Is. 1. Pp. 81–98. (In Russ.).
- Drobyshev, 2018 — *Drobyshev Yu.I.* Klimat i khany... (Climate and Khans...). Moscow: IV RAN, 2018. 264 p. (In Russ.).
- Dushan, 1976 — *Dushan U.* Obychai i obryady dorevolutsionnoy Kalmykii (Customs and Rituals of Pre-revolutionary Kalmykia). Elista, 1976. 89 p. (In Russ.).
- Elibaeva, 2012 — *Elibaeva K.Zh.* Simvolika i semantika tsveta v kazakhskoy kulture (Symbolism and Semantics of Color in Kazakh Culture) // *Vestnik MGUKI*. 2012. No. 4 (48). Pp. 60–67. (In Russ.).
- Esbergenova, 2021 — *Esbergenova S. Kh.* Obraz zmei v mifologii... (The Image of the Snake in Mythology...) // *Theoretical & Applied Science*. 2021. No. 6 (98). Pp. 150–153. (In Russ.).
- Abyalil daftare, 2010 — *Äbyälil däftäre* (folklor yazmalary) (The Abzelil Notebook: Folklore Records). Ufa, 2010. 124 p. (In Bashkir/Russ.).
- Zavyalova, 2018 — *Zavyalova I.V.* Literaturnaya topografiya «Kazanskoy istorii»... (Literary Topography of the "Kazan History"...) // *Litera*. 2018. No. 4. Pp. 280–286. (In Russ.).
- Zamaletdinov, 1986 — *Zamaletdinov L. Sh.* Obrazy zmeya... (Images of the Serpent...) // *Folklore of the Peoples of the RSFSR*. Ufa, 1986. No. 13. Pp. 44–45. (In Russ.).
- Zulpukarova, Seferbekov, 2016 — *Zulpukarova E.M., Seferbekov R.I.* Iz mifologii, folklor i obryadovoy kultury nogaytsev... (From the Mythology, Folklore, and Ritual Culture of the Nogais...) // *Islamovedenie*. 2016. No. 7 (3). Pp. 85–102. (In Russ.).
- Istoriya tatar, 2009 — *Istoriya tatar s drevneyshikh vremen*. T. III. Ulus Dzhuchi (History of the Tatars. Vol. III. Ulus of Jochi). Kazan, 2009. 1056 p. (In Russ.).
- Kalshabaeva, 2017 — *Kalshabaeva B. K.* Khalyq meditsinasyndaghy dini nanym-senimderdin

semiotikasy men semantikasy (Semiotics and Semantics of Religious Beliefs in Folk Medicine) // Vestnik KazNU. 2017. Vol. 84. No. 1. Pp. 196–202. (In Kaz.).

Karutts, 2023 — *Karutts R.* Sredi kazakhov i turkmen (Among the Kazakhs and Turkmens). Almaty, 2023. 208 p. (In Russ.).

Kashgari, 2005 — *Mahmud al-Kashgari.* Divan lugat at-turk (Compendium of the Languages of the Turks). Almaty, 2005. 128 p. (In Russ.).

Kenzheakhmetuly, 2010 — *Kenzheakhmetuly S.* Qazaqtyn salt-dästürleri men ädet-ghuryptary (Kazakh Traditions and Customs). Almaty, 2010. 384 p. (In Kaz.).

Kogger, Zweifel, 1992 — *Kogger H., Zweifel R.* Reptilii i amfibii (Reptiles and Amphibians). Sydney, 1992. 180 p. (In Russ.).

Kozlova, 2015 — *Kozlova N.K.* «Ubit zmeyu – dushespasitelnoe li delo?» ("Is Killing a Snake a Soul-Saving Act?"). 2015. (In Russ.).

Konyratbaev, 2022 — *Konyratbaev T.A.* Eshche raz ob epicheskom nasledii Korkuta (Once More on the Epic Heritage of Korkut). 2022. (In Russ.).

Kulkenov, 2021 — *Kulkenov M.* Qazaq maqal, mätelderinin antologiyasy (Anthology of Kazakh Proverbs and Sayings). Almaty, 2021. 496 p. (In Kaz.).

Lipets, 1992 — *Lipets R. S.* «Ot konskogo potu zmeya pukhla»... ("From Horse Sweat the Snake Swelled"...) // Etnograficheskoe obozrenie. 1992. No. 6. (In Russ.).

Lunina, 1960 — *Lunina S. V.* Zoomorfnye syuzhety v keramike... (Zoomorphic Motifs in Ceramics...) // Proceedings of Tashkent State University. 1960. (In Russ.).

Malakhova, Malakhov, 2014 — *Malakhova A.S., Malakhov S.N.* Narodnye predstavleniya o bolezni... (Folk Perceptions of Illness...) // Cultural Life of the South of Russia. 2014. (In Russ.).

Morgan, 2008 — *Morgan D.* Zmei v mife, magii i istorii (Snakes in Myth, Magic, and History). 2008. (In Russ.).

Nagaeva, 2024 — *Nagaeva R., Erokhina D.* Mificheskie sushchestva tatar (Mythical Creatures of the Tatars). Moscow, 2024. (In Russ.).

Nasyrov, 1880 — *Nasyrov K.* Poveriya i obryady kazanskikh tatar... (Beliefs and Rituals of the Kazan Tatars...). Saint Petersburg, 1880. (In Russ.).

Nauryzbaeva, 2013 — *Nauryzbaeva Z.* Vechnoe nebo kazakhov (The Eternal Sky of the Kazakhs). Almaty, 2013. (In Russ.).

Oshanov, 2014 — *Oshanov O. Zh.* Taraz – Zhemchuzhina Shelkovogo puti (Taraz – Pearl of the Silk Road). Almaty, 2014. (In Russ.).

Petrov, Bugarchev, 2016 — *Petrov P.N., Bugarchev A.I.* O bulgarskom dirkheme s izobrazheniem zmeya (On a Bulgar Dirham Featuring a Serpent). 2017. (In Russ.).

Sanchirov, 1987 — *Sanchirov V.P.* «Kalmaki» v «Istorii» Seyfi Chelebi ("Kalmaks" in the "History" by Seyfi Chelebi). Elista, 1987. (In Russ.).

Sarbasheva, 2021 — *Sarbasheva S. B.* Obraz zmei v skazaniyakh altaytsev (The Image of the Snake in Altai Legends). 2021. (In Russ.).

Seferova, 2017 — *Seferova F.A.* Mesto zhivotnykh v drevnikh vozzreniyakh krymskikh tatar... (The Place of Animals in Ancient Beliefs of Crimean Tatars...). 2017. (In Russ.).

Soyegov, 2022 — *Soyegov M.* Ob odnoy skazke mangyshlaksikh turkmen... (On a Mangyshlak Turkmen Fairy Tale...). 2022. (In Russ.).

Stateynov, 2008 — *Stateynov A. P.* Toponimika Sibiri i Dalnego Vostoka (Toponymy of Siberia and the Far East). Krasnoyarsk, 2008. (In Russ.).

Turksib, 1930 — *Turksib: Sb. statey...* (Turksib: Collection of Articles...). Moscow, 1930. (In Russ.).

Ushnitskiy, 2012 — *Ushnitskiy V. V.* Srednevekovye kimaki i narod sakha (Medieval Kimaks and the Sakha People). Aktobe, 2012. (In Russ.).

Shakarboev et al., 2000 — *Shakarboev E.B.* et al. Biotsenoticheskie svyazi zmey... (Biocenotic Links of Snakes...). 2000. (In Russ.).

Erdenbold, 2012 — *Erdenbold L.* Traditsionnye verovaniya oyrat-mongolov (Traditional Beliefs of the Oirat-Mongols). Ulan-Ude, 2012. (In Russ.).

Yanushkevich, 2017 — *A. Yanushkevich.* Puteshestvie v kazakhskuyu step (Journey to the Kazakh Steppe). Almaty, 2017. (In Russ.).

Литература

Акерев, 2012 — *Акерев Т. А.* Каркырахан Великий Кыргызский Каганат. URL: <http://www.akipress.org/kghistory/news>. 2012. Т. 13487.

- Ахинжанов, 1995 — *Ахинжанов С.М.* Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алматы: Гылым, 1995. 296 с.
- Бакаева, 2010 — *Бакаева Э.П., Жуковская Н.Л.* Калмыки. Серия народы и культуры. Москва: Наука, 2010. 267 с.
- Балановская и др., 2017 — *Балановская Е.В., Юсупов Ю.М., Схалыхо Р.А., Степанов Г.Д., Асылгузин Р.Р., Жабалин М.К., Балаганская О.А., Султанова Г.Д., Борисова Е.Б., Дараган Д.М., Балановский О.П.* Генетические портреты семи кланов северо-западных башкир: вклад финно-угорского компонента в генофонд башкир // *Вестник Московского университета. Серия 23. Антропология.* № 3. 2017. С. 94–103.
- Басангова, 2019 — *Басангова Т.Г.* Животные в калмыцком фольклоре. Элиста: Изд-во КалМГУ, 2019. 192 с.
- Брэм, 2024 — *Брэм А.* Путешествие в казахские степи. Алматы: Amalbooks, 2024. 276 с.
- Бурнаков, 2020 — *Бурнаков В.А.* Змеиные сюжеты в хакасском фольклоре // *Томский журнал лингвистических и антропологических исследований.* 2020. № 1 (27). С. 90–100. DOI: 10.23951/2307-6119-2020-1-90-100
- Валеев, 1993 — *Валеев Ф.Т.* Сибирские татары. Культура и быт. Казань: Тат. кн. изд-во, 1993. 208 с.
- Валиханов, 2006 — *Валиханов Ч.* Этнографическое наследие казахов. Павлодар: ЭКО, 2006. 291 с.
- Ванькаева, 2018 — *Ванькаева Е.В.* Образ змеи в представлениях монголов как отражение картины мира // *Вестник ИКИАТ.* 2018. № 1 (36). С. 73–79.
- Гайворонский, 2007 — *Гайворонский О.* Повелители двух материков. Т. I. Крымские ханы XV–XV столетий и борьба за наследство Великой Орды. Киев – Бахчисарай, 2007. 368 с.
- Галданова, 1987 — *Галданова Г.Р.* Доламаистские верования бурят. Новосибирск: Наука, 1987. 116 с.
- Гарустович, 2014 — *Гарустович, Г.Н.* Кто научил змея летать? К вопросу о проявлении мифологических принципов в тотемизме башкир // *Золотоордынская цивилизация.* 2014. № 7. С. 140–160.
- Гимбатова, 2019 — *Гимбатова М.Б.* Народная медицина и лечебная магия тюркоязычных народов Дагестана в XIX – начале XX в.: гендерный аспект // *Актуальные вопросы истории: Материалы всероссийской научно-практической конференции, Хасавюрт, 08 октября 2019 года.* Хасавюрт: Зулумханов Д.А., 2019. С. 21–39.
- Дампилова, Сундуева, 2020 — *Дампилова Л. С., Сундуева Е.В.* Функции змеи в обрядовом фольклоре монгольских народов // *Oriental Studies.* 2020. Т. 13. № 4. С. 1167–1176.
- Дмитриева, 2018 — *Дмитриева Е.В.* Народные приметы кыргызского языка как источник медицинских познаний кыргызов // *Научные исследования в Кыргызской Республике.* 2018. № 3. С. 21–26.
- Добродомов, 1982 — *Добродомов И.Г.* Роль этимологии в локализации старых географических объектов // *Проблемы исторической географии России.* Москва, 1982. Вып. 1. С. 81–98.
- Дробышев, 2018 — *Дробышев Ю.И.* Климат и ханы: роль климатического фактора в политической истории Центральной Азии. – Москва: Институт востоковедения Российской академии наук, 2018. 264 с.
- Душан, 1976 — *Душан У.* Обычай и обряды дореволюционной Калмыкии // *Этнографический сборник.* № 1. Элиста: КНИИЯЛИ, 1976. 89 с.
- Елибаева, 2012 — *Елибаева К.Ж.* Символика и семантика цвета в казахской культуре // *Вестник МГУКИ.* 2012. № 4 (48). С. 60–67.
- Есбергенова, 2021 — *Esbergenova S. Kh.* Образ змеи в мифологии, верованиях, обрядах, фольклоре и археологии каракалпаков // *Theoretical & Applied Science.* 2021. № 6 (98). С. 150–153.
- Эбйэлл дэфтэре, 2010 — *Эбйэлл дэфтэре (фольклор язмалары) / төз., инеш һүз һәм аңлат.* авт. Ф.А. Нэзершина. Өфө: Эшл. дин., 2010. 124 б.
- Завьялова, 2018 — *Завьялова И.В.* Литературная топография «Казанской истории» и оперы «Грозный, или Покорение Казани» Г.Р. Державина // *Litera: журнал.* 2018. № 4. С. 280–286.
- Замалетдинов, 1986 — *Замалетдинов Л. Ш.* Образы змея и подобных ему персонажей в татарских сказках // *Фольклор народов РСФСР.* Уфа: Изд-во БашГУ, 1986. № 13. С. 44–45.
- Зульпукарова, Сефербеков, 2016 — *Зульпукарова Э.М., Сефербеков Р.И.* Из мифологии, фольклора и обрядовой культуры ногайцев: синкретизм традиционных верований и ислама // *Исламоведение.* 2016. № 7 (3). С. 85–102.

- История татар, 2009 — История татар с древнейших времен: в семи томах. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009. Т. III. Улус Джучи (Золотая Орда). 1056 с.
- Калшабаева, 2017 — *Калшабаева Б. К.* Халық медицинасындағы діни наным-сенімдердің семиотикасы мен семантикасы // Вестник КазНУ. Серия историческая. 2017. Т. 84. №. 1. С. 196–202.
- Карутц, 2023 — *Карутц Р.* Среди казахов и туркмен. Алматы: Amalbooks, 2023. 208 с.
- Кашгари, 2005 — *Махмуд аль-Кашгари.* Диван лугат ат-турк / перевод, предисловие и комментарии З.-А.М. Ауэзовой; указатели составлены Р. Эрмерсоном. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 128 с.
- Кенжеахметұлы, 2010 — *Кенжеахметұлы С.* Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Алматы: Атамұра, 2010. 384 с.
- Коггер, Цвайфель, 1992 — *Коггер Х., Цвайфель Р.* Рептилии и амфибии. Сидней: Weldon Owe, 1992. 180 с.
- Козлова, 2015 — *Козлова Н.К.* «Убить змею – душеспасительное ли дело?» // Вестник Бурятского государственного университета. Язык. Литература. Культура. 2015. № 10. С. 287–294.
- Коньратбаев, 2022 — *Коньратбаев Т.А.* Еще раз об эпическом наследии Коркута // Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М.К. Аммосова. Серия «Эпосоведение». 2022. № 2 (26). С. 28–39.
- Кулкенев, 2021 — *Құлкенев М.* Қазақ мақал, мәтелдерінің антологиясы. Алматы: «Өлке» баспасы, 2021. 496 б.
- Липец, 1992 — *Липец Р. С.* От конского поту змея пухла»: (Алтайский вариант русской былины. Опыт ареального анализа) // Этнографическое обозрение. 1992. №. 6. С. 103–109.
- Лунина, 1960 — *Лунина С. В.* Зооморфные сюжеты в керамике со штампованной орнаментацией из гончарной мастерской XII – начала XIII вв. в квартале керамистов Старого Мерва // Труды Ташкентского государственного университета. 1960. Вып. 172. V. С. 90–91.
- Малахова, Малахов, 2014 — *Малахова А.С., Малахов С.Н.* Народные представления о болезни в русских и ногайских пословицах XVII-XVIII века как отражение специфики этнической картины мира // Культурная жизнь Юга России. 2014. № 4. С. 107–113.
- Морган, 2008 — *Морган Д.* Змеи в мифе, магии и истории: история человеческой одержимости (*Snakes in Myth, Magic, and History: The Story of a Human Obsession*). Вестпорт, Коннектикут: Praeger Publishers, 2008. – 191 с.
- Нагаева, 2024 — *Нагаева Р., Ерохина Д.* Мифические существо татар. Коварные духи, великодушные божество и птица счастья Хоррият. Москва: МИФ, 2024. 120 с.
- Насыров, 1880 — *Насыров К.* Поверья и обряды казанских татар, образовавшиеся помимо влияния на их жизнь суннитского магометанства. Отдельно отпечатано из Записок Императорского Русского географического общества по отделению этнографии. Санкт-Петербург.: Тип. В. Безобразова и К, 1880. – Т. 6. – 30 с.
- Наурызбаева, 2013 — *Наурызбаева З.* Вечное небо казахов. Алматы: СаГа, 2013. 700 с.
- Ошанов, 2014 — *Ошанов О. Ж.* Тараз – Жемчужина Шелкового пути (Краткая история города Тараз: от Гуннской Орды до Республики Казахстан). Алматы: Таймас, 2014. 296 с.
- Петров, Бугарчев, 2016 — *Петров П.Н., Бугарчев А.И.* О болгарском дирхеме с изображением змея // Наследие Золотой Орды в государственности и культурных традициях народов Евразии материалы международной научно-практической конференции XIII Фаизхановские чтения (Санкт-Петербург, 4-6- мая 2016 г.). Москва: Медина, 2017. С. 155–159.
- Прицак 1982 — *Pritsak O.* The Polovcians and Rus' // Archivum Eurasiae Medii Aevi. Wiesbaden, 1982. Vol. 2. P. 321–335.
- Санчилов, 1987 — *Санчилов В.П.* «Калмаки» в «Истории» турецкого автора XVI в. Сейфи Челеби // Малоисследованные источники по истории дореволюционной Калмыкии и задачи их изучения на современном этапе. Элиста: Калмыцкий НИИ истории и филологии, 1987. С. 3–27.
- Сарбашева, 2021 — *Сарбашева С.Б.* Образ змеи в сказаниях алтайцев: Улу ‘змий-дракон’, Кер-Лутпа ‘гнедое глотало’, Јеек-Јылан ‘змий-пожиратель’, Јылан ‘змея’, Монґыс ‘чудовище-богатырь’, Абрам-моос // *Кочевая цивилизация: исторические исследования.* 2021. Т. 1. № 4. С. 118–129.
- Сеферова, 2017 — *Сеферова Ф.А.* Место животных в древних воззрениях крымских татар: на материале крымскотатарских сказок // Вопросы крымскотатарской филологии, истории и культуры. Симферополь, 2017. Вып. 1 (4). С. 74–77.
- Соегов, 2022 — *Соегов М.* Об одной сказке мангышлакских туркмен, созданной под влиянием мифов и опубликованной в русском переводе в 1875 году под названием «Локман» // Миф в истории, политике, культуре. 2022. № 6. С. 84–93.

- Статейнов, 2008 — *Статейнов А. П.* Топонимика Сибири и Дальнего Востока. А. П. Статейнов. Красноярск: Буква С, 2008. 512 с.
- Турксиб, 1930 — *Турксиб*: Сб. статей участников Строительства Туркестано-Сибирской железной дороги / сост. и обраб. З. Островский. Москва: Транспечать НКПС, 1930. 256 с.
- Ушницкий, 2012 — *Ушницкий В. В.* Средневековые кимаки и народ саха // «Кадырбаевские чтения – 2012». Материалы III Международной научной конференции. – Актобе, 2012. С. 351–355.
- Шакарбоев и др., 2000 — *Шакарбоев Э.Б., Камилова Ш.И., Кучбоев А.Э., Азимов Д.А., Кучарова И.Ш.* Биоценоотические связи змей и их гельминтов в Центральной Азии // *Узбекский биологический журнал*. 2000. № 4. С. 61–65.
- Эрденболд, 2012 — *Эрдэнэболд Л.* Традиционные верования ойрат-монголов (конец XIX – начало XX в.). Улан-Удэ: Издательство Бурятского научного центра СО РАН, 2012. 194 с.
- Янушевич, 2017 — *А. Янушкевич.* Путешествие в казахскую степь. Алматы: RS; Международный клуб Абая, 2017.
- Chakravorty и др, 2011 — *Chakravorty J., Meyer-Rochow V.B., Ghosh S.* Vertebrates used for medicinal purposes by members of the Nyishi and Galo tribes in Arunachal Pradesh (North-East India) // *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*. 2011. Vol. 7. Article 13. DOI: 10.1186/1746-4269-7-13
- Hapgood, 1886 — *Hapgood I.F.* The Epic Songs of Russia. With an Introductory Note by Francis J. Child. New York: Charles Scribner’s Sons, 1886. 358 p.
- Kindler, 2018 — *Kindler C. et al.* Extra-Mediterranean glacial refuges in barred and common grass snakes (*Natrix helvetica*, *N. natrix*) // *Scientific Reports*. 2018. Vol. 8. No. 1. P. 1821.
- Lessing, 1960 — *Lessing F.D.* Mongolian-English dictionary. Berkeley–Los Angeles: University of California Press, 1960. 1217 p.
- Mukherjee et al., 2017 — *Mukherjee S., Gomes A., Chandra Dasgupta S.* Zoo Therapeutic uses of Snake Body Parts in Folk & Traditional Medicine // *Journal of Zoological Research*. 2017. Vol. 1. Is. 1. Pp. 1–9.
- Stenseth, 2006 — *Stenseth N. C. et al.* Plague dynamics are driven by climate variation // *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2006. T. 103. № 35. Pp. 13110–13115.

CONTENTS

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Baizhumanova Z.B., Kalybekova M.Sh., Gafurov A. MEDICAL EDUCATION IN THE USSR: APPROACHES OF CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHY (USING KAZAKHSTAN AS AN EXAMPLE).....	300
Mukhatova O. Kh., Qadilbek M., Tashagyl A. KAZAKH–QING RELATIONS IN THE LETTERS OF ABILPEIZ SULTAN.....	315
Oshan Zh, Khoshbateni H., Sauyrkan Y. HISTORICAL SOURCE MATERIALS IN MANUSCRIPT HERITAGE RELATED TO ER ZHANIBEK.....	329
Tulepbergenov G., Bukanova R.K. KAYUM MUHAMEDKHANOV'S SCIENTIFIC EVERYDAY LIFE IN THE CONTEXT OF THE SEARCH FOR INFORMATION ABOUT ILYAS BORAGANSKY (Dedicated to the 110th birth anniversary of K.Mukhamedkhanov)	341

HISTORY

Abdrakhmanova G.S., Kalenova T.S., Maslov Kh.B. TRANSFORMATION OF REGIONAL GOVERNANCE IN EASTERN KAZAKHSTAN DURING THE CIVIL WAR.....	353
Atdaev S.J., Atdaeva O.G. HISTORY OF ORAZ-YAGLY-KHAN AND HIS DESCENDANTS.....	367
Bekmagambetov R.K., Bimolanova A.A., Bekmagambetova M.Zh. ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL STRUCTURE OF THE TURGAY REGION IN THE CONTEXT OF THE STEPPE STATUS OF 1891: IMPERIAL POLICY AND REGIONAL SPECIFICITY.....	385
Dossymova M.K., Topal N., Zhylykshybayeva K. SOVIET RUSSIA AND TURKEY: THE QUESTION OF MILITARY AID (1919–1920).....	399
Kasymova D., Mukanova G., Margulan A. SOVIET EXPERIENCE OF KAZAKH-YOMUD CONFLICT SETTLEMENT OF 1923 (BY ARCHIVAL MATERIALS).....	413
Nurymbetova G.R., Janysbay T.S. SOVIET MODERNIZATION AND THE ELIMINATION OF ILLITERACY: THE FORMATION OF THE ADULT EDUCATION SYSTEM IN KAZAKHSTAN (1920S–1930S).....	431
Saktaganova Z.G., Ilyasova A.U. ON THE QUESTION OF ESCAPE FROM THE KARAGANDA CORRECTIVE LABOR CAMP DURING THE WAR YEARS (1941–1945).....	446
Sariguzel N. THE IMPACT OF ATATÜRK’S DOMESTIC TRAVELS ON TURKEY’S TAX POLICY (1930–1931).....	463
Toktarbaiuly A. COLLECTIVIZATION POLICY OF THE NATIONAL ECONOMY AND ITS RESULTS (1954–1959, THE BAYAN-ÖLGII REGION).....	484
Ualiyev T., Sabitov Zh. SOVIET INTERPRETATION OF THE “EDIGE” EPIC IN THE 1920–1930S: MARXIST PREFACES AND APPROACHES OF THE KAZAKH INTELLECTUALS.....	501
Utegenov M., Bektasov Sh., Aliyeva S.I. FROM THE HISTORY OF THE CONFISCATION OF BAYS HOUSEHOLDS IN NORTHERN KAZAKHSTAN (1928).....	513
Zakarya R., Saitbekov A.M. POLITICAL EMIGRANTS IN KAZAKHSTAN IN THE 1930S–1940S: MIGRATION PROCESSES AND SOCIO-LEGAL STATUS.....	532
Zharkynbayeva R.S., Zhangabay A.P. LIVING CONDITIONS, LABOR CONDITIONS, AND MEDICAL CARE OF WORKERS IN THE KAZAKH SSR DURING THE WAR YEARS (1941–1945).....	547

ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Sharipov R.K., Baigunakov D.S., Nurshanov A.A. PETROGLYPHIC COMPLEXES IN THE CHU–ILI MOUNTAINS: NATURAL ENVIRONMENT; SOURCES OF RAW MATERIALS AND MANUFACTURING TECHNIQUES.....	565
Sholakhov M., Nabiev R. THE IMAGE OF THE SNAKE AMONG TURKO-MONGOLIAN PEOPLES.....	580

МАЗМҰНЫ

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ

Байжуманова З.Б., Калыбекова М.Ч., Гафуров А.М. КСРО-ДАҒЫ МЕДИЦИНАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ: ЗАМАНАУИ ТАРИХНАМАЛЫҚ БАҒЫТТАР (ҚАЗАҚСТАН МЫСАЛЫНДА).....	300
Мұхатова О.Х., Қадылбек М., Ташағыл А. ӘБІЛПЕЙІЗ СҰЛТАННЫҢ ХАТТАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ЦИН ҚАТЫНАСТАРЫ.....	315
Ошан Ж., Хошбатени Х., Сауырқан Е. ЕР ЖӘНІБЕККЕ ҚАТЫСТЫ ҚОЛЖАЗБА МҰРАЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ДЕРЕКТІК КӨРІНІСТЕР.....	329
Төлепбергенов Ғ.М., Буканова Р.Ғ. ҚАЙЫМ МҰХАМЕДХАНОВТЫҢ ІЛИЯС БОРАГАНСКИЙ ТУРАЛЫ ДЕРЕКТЕРДІ ІЗДЕУ КОНТЕКСТІНДЕГІ КҮНДЕЛІКТІ ҒЫЛЫМИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ (Қ. Мұхамедхановтың 110 жылдығына орай).....	341

ТАРИХ

Абдрахманова Ғ.С., Каленова Т.С., Маслов Х.Б. АЗАМАТ СОҒЫСЫ ЖАҒДАЙЫНДА ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӨҢІРЛІК БАСҚАРУДЫҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ.....	353
Атдаев С.Дж., Атдаева О.Г. ОРАЗ-ЯҒЛЫ-ХАН ЖӘНЕ ОНЫҢ ҰРПАҚТАРЫНЫҢ ТАРИХЫ.....	367
Бекмағамбетов Р.К., Бимолданова А.А., Бекмағамбетова М.Ж. ДАЛА ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ 1891 ЖЫЛҒЫ ӘКІМШІЛІК-АУМАҚТЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ: ИМПЕРИЯЛЫҚ САЯСАТ ЖӘНЕ АЙМАҚТЫҚ ЕРЕКШЕЛІК	385
Досымова М.К., Топал Н., Жылқышыбаева Қ. КЕҢЕСТІК РЕСЕЙ ЖӘНЕ ТҮРКИЯ: ӘСКЕРИ КӨМЕК МӘСЕЛЕСІ (1919–1920).....	399
Жаркынбаева Р.С., Жаңабай А.П. СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ КСР ЖҰМЫСШЫЛАРЫНЫҢ ТҰРМЫСТЫҚ ЖАҒДАЙЫ, ЕҢБЕК АХУАЛЫ ЖӘНЕ МЕДИЦИНАЛЫҚ ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУІ (1941–1945).....	413
Закарья Р., Сайтбеков А.М. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ЭМИГРАНТТАР: КӨШІ-ҚОН ҮДЕРІСТЕРІ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ (1930–1940).....	431
Қасымов Д.Б., Мұқанова Ғ.Қ., Марғұлан А.С. 1923 ЖЫЛҒЫ ҚАЗАҚ-ЙОМУД ҚАҚТЫҒЫСЫН РЕТТЕУДІҢ КЕҢЕСТІК ТӘЖІРИБЕСІ (АРХИВ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША).....	446
Нұрымбетова Г.Р., Жанысбай Т.С. КЕҢЕСТІК МОДЕРНИЗАЦИЯ ЖӘНЕ САУАТСЫЗДЫҚТЫ ЖОЮ: ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЕРЕСЕКТЕРГЕ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ (1920–1930).....	463
Сақтағанова З.Ғ., Илясова Ә.Ү. СОҒЫС ЖЫЛДАРЫ ҚАРАҒАНДЫ ЕҢБЕКПЕН ТҮЗЕТУ ЛАГЕРЫНЕН ҚАШУ МӘСЕЛЕСІ (1941–1945).....	484
Сарыгүзел Н. АТАТҮРІКТІҢ ІШКІ САПАРЛАРЫНЫҢ ТҮРКИЯНЫҢ САЛЫҚ САЯСАТЫНА ӘСЕРІ (1930–1931).....	501
Тоқтарбайұлы А. ХАЛЫҚ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ҰЖЫМДАСТЫРУ САЯСАТЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ 1954–1959 (БАЯН-ӨЛГІЙ АЙМАҒЫ МЫСАЛЫНДА).....	513
Уалиев Т.А., Сабитов Ж.М. 1920–1930-ЖЫЛДАРДАҒЫ «ЕДІГЕ» ЖЫРЫНЫҢ КЕҢЕСТІК ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ: МАРКСИСТІК АЛҒЫСӨЗДЕР ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҰСТАНЫМДАРЫ.....	532
Утегенов М., Бектасов Ш., Алиева С.И. СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАЙ ШАРУАШЫЛЫҚТАРЫН ТӘРКІЛЕУ ТАРИХЫНАН (1928).....	547

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Шәрипов Р.К., Байғұнақов Д.С., Нұршанов А.А. ШҮ–ІЛЕ ТАУЛАРЫНДАҒЫ ПЕТРОГЛИФТІК КЕШЕНДЕР: ТАБИҒИ ОРТАСЫ, ШИКІЗАТ КӨЗДЕРІ ЖӘНЕ ЖАСАЛУ ТЕХНИКАСЫ.....	565
Шолахов М., Набиев Н. ТҮРКІ-МОҢҒОЛ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ЖЫЛАН БЕЙНЕСІ.....	580

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Байжуманова З.Б., Калыбекова М.Ч., Гафуров А.М. МЕДИЦИНСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В СССР: ПОДХОДЫ СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ (НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСТАНА).....	300
Мухатова О. Х., Кадылбек М., Ташагыл А. КАЗАХСКО-ЦИНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ПИСЬМАХ АБИЛПЕЙЗ СУЛТАНА.....	315
Ошан Ж., Хошбатени Х., Сауыркан Е. ИСТОРИКО-ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОТРАЖЕНИЯ В РУКОПИСНОМ НАСЛЕДИИ ОБ ЕР ЖАНИБЕКЕ.....	329
Тулепбергенов Г.М., Буканова Р.Г. НАУЧНАЯ ПОВСЕДНЕВНОСТЬ КАЮМА МУХАМЕДХАНОВА В КОНТЕКСТЕ ПОИСКА СВЕДЕНИЙ ОБ ИЛЪЯСЕ БОРАГАНСКОМ (К 110-летию К. Мухамедханова).....	341

ИСТОРИЯ

Абдрахманова Г.С., Каленова Т.С., Маслов Х.Б. ТРАНСФОРМАЦИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ.....	353
Атдаев С.Дж., Атдаева О.Г. ИСТОРИЯ ОРАЗ-ЯГЛЫ-ХАНА И ЕГО ПОТОМКОВ.....	367
Бекмагамбетов Р.К., Бимолданова А.А., Бекмагамбетова М.Ж. АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ УСТРОЙСТВО ТУРГАЙСКОЙ ОБЛАСТИ В КОНТЕКСТЕ СТЕПНОГО ПОЛОЖЕНИЯ 1891 ГОДА: ИМПЕРСКАЯ ПОЛИТИКА И РЕГИОНАЛЬНАЯ СПЕЦИФИКА.....	385
Досымова М.К., Топал Н., Жылкышыбаева К. СОВЕТСКАЯ РОССИЯ И ТУРЦИЯ: ВОПРОС ВОЕННОЙ ПОМОЩИ (1919–1920).....	399
Жаркынбаева Р.С., Жанабай А.П. УСЛОВИЯ ЖИЗНИ И ТРУДА И МЕДИЦИНСКОЕ ОБСЛУЖИВАНИЕ РАБОЧИХ КАЗАХСКОЙ ССР В ВОЕННЫЕ ГОДЫ (1941–1945).....	413
Закарья Р., Сайтбеков А.М. ПОЛИТИЧЕСКИЕ ЭМИГРАНТЫ В КАЗАХСТАНЕ В 1930–1940-Е ГОДЫ: МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ И СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ.....	431
Касымова Д.Б., Муканова Г.К., Маргулан А.С. СОВЕТСКИЙ ОПЫТ УРЕГУЛИРОВАНИЯ КАЗАХСКО-ЙОМУДСКОГО КОНФЛИКТА 1923 ГОДА (ПО АРХИВНЫМ МАТЕРИАЛАМ).....	446
Нурымбетова Г.Р., Жанысбай Т.С. СОВЕТСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ И ЛИКВИДАЦИЯ НЕГРАМОТНОСТИ: СТАНОВЛЕНИЕ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ ВЗРОСЛЫХ В КАЗАХСТАНЕ (1920–1930).....	463
Сактаганова З.Г., Илясова А.У. К ВОПРОСУ О ПОБЕГАХ ИЗ КАРАГАНДИНСКОГО ИСПРАВИТЕЛЬНО-ТРУДОВОГО ЛАГЕРЯ В ГОДЫ ВОЙНЫ (1941–1945).....	484
Сарыгузель Н. ВЛИЯНИЕ ВНУТРЕННИХ ПУТЕШЕСТВИЙ АТАТЮРКА НА НАЛОГОВУЮ ПОЛИТИКУ ТУРЦИИ (1930–1931).....	501
Токтарбайұлы А. ПОЛИТИКА КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА И ЕЁ РЕЗУЛЬТАТЫ (1954–1959 ГГ., (НА ПРИМЕРЕ БАЯН-УЛГИЙ АЙМАКА).....	513
Уалиев Т.А., Сабитов Ж.М. СОВЕТСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЭПОСА «ЕДИГЕ» В 1920–1930-Е ГОДЫ: МАРКСИСТСКИЕ ПРЕДИСЛОВИЯ И ПОДХОДЫ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ.....	532
Утегенов М., Бектасов Ш., Алиева С.И. ИЗ ИСТОРИИ КОНФИСКАЦИИ БАЙСКИХ ХОЗЯЙСТВ В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ (1928).....	547
.....	

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Шарилов Р.К., Байгунаков Д.С., Нуршанов А.А. ПЕТРОГЛИФИЧЕСКИЕ КОМПЛЕКСЫ В ЧУ–ИЛИЙСКИХ ГОРАХ: ПРИРОДНАЯ СРЕДА, ИСТОЧНИКИ СЫРЬЯ И ТЕХНИКА ИЗГОТОВЛЕНИЯ.....	565
Шолахов М., Набиев Н. ОБРАЗ ЗМЕИ У ТЮРКО-МОНГОЛЬСКИХ НАРОДОВ.....	580

ASIAN JOURNAL “STEPPE PANORAMA”

2026. 1(7)

Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Зикирбаева В.С.

Құрылтайшысы және баспагері:
Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Журнал сайты: <https://ajspiie.com>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй